

A MAGYAR EV. ISKOLÁK TÖRTÉNETE A REFORMÁCIÓTÓL NAPJAINKIG

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL
A KÖZÉPISKOLÁKRA.

A REFORMÁCIÓ NÉGYSZÁZADOS JUBILEUMÁRA

ÍRTA
L^{ic} DR SZELÉNYI ÖDÖN
POZSONYI EV. TEOL. AKAD. TANÁR

1917
GRAFIKAI MŰINTÉZET WIGAND K. F. POZSONY

Előszó.

Nem szorul bővebb indokolásra, hogy a reformáció négy-százados emlékünnepe alkalmából egy az ág. h. ev. iskolák munkáját méltató mű megjelenése nagyon is időszerűnek mutatkozott. Hiszen iskoláink napjainkban is jöhírnék örvendenek, pedig ez nem új keletű dolog, hanem visszanyúl a múltba. A legnehezebb viszonyok között is iskoláink nemcsak megtették kötelességüket, hanem jóval többet, különben nem írná *Decsy Sámuel* 1790. (Pannóniai féniksz Béts 1790. 216. lap.) „Minden iskolák között legjobb állapotban vágynak a tanításra és tanulásra nézve az evangélikusok iskoláik, a legrosszabban a Reformátusoknak felsőbb és alsóbb iskoláik ... mintegy 50 évvel később pedig *Fáy András* híres „*Óramutatója*” több helyén (64, 67, 82, 122. 135, 148) szintén kiemeli az evangélikus iskolák kiválóságát.

A mai nemzedék kötelessége tehát az ev. iskolák múltjával megismerkedni és buzdítást meríteni a jövő feladataira vonatkozólag. Ezt a célt akarja előmozdítani jelen munkám, mely ezidőszerint első összefoglaló mű e téren, de ép azért fogyatékoktól éppen nem ment. Munkám közben legnagyobb fájdalom az volt, hogy bár az anyag kezem között szemlátomást gyarapodott, a kiszabott kereteket nem volt szabad túllépnem és így folyton rövidítenem kellett (így pl. eredeti tervem ellenére az *erdélyi szászok* iskolaügyét teljesen elhagytam) megnyugvást pedig csak abban találtam, hogy egyes érdekesebb iskolák történetét, vagy egyes iskola-történeti mozzanatok bővebb kifejtését külön tanulmányokra, esetleg egy pótkötetre hagyom. Némely, a történeti részben csak érintett tényt vagy jelenséget a „mellékletek” illusztrálnak bővebben. Alább megemlítem azokat a nehézségeket, amelyekkel az anyag feldolgozása közben küzdenem kellett. Itt hadd említsem meg azokat a férfiakat, akik szívességekkel különös hála köteleztek. Hála és köszönet illesse *Imre Sándor* és *Payr Sándor* tisztelt barátaimat, akik becses útbagazításokkal támogattak, továbbá *Bruckner Károly*, *Király Ernő*, *Németh Sámuel*, *Kovács Sándor* igazgató, *Márton Jenő*, *Neumann Jenő* könyvtáros urakat, kik egyes könyvek kikölcshözésében a legmesszebb menő előzékenységet tanúsították, és dr. *Schmidt K. J.* főesperes Urat, ki a dunáninni kerületi levéltárt szabadon megnyitotta előttem. A helyszűke nem engedi, hogy mindazokat felsoroljam, kik egyes kérdéseimre szívesen válaszoltak, sőt esetleg bővebb

tájékoztatást is küldtek (némelyik a szövegben jut felemlítésre), fogadják ők e helyen együttesen köszönetemet! Hálás köszönetet mondok továbbá *Faragó Bálint* ny. fög. tanár úr, kedves apósomnak, aki privát kedvtelésből szíves volt az „Annales evangelici” anyagának nagy részét feldolgozni; továbbá azon kedves barátainknak, kik a tót művek anyagát tették számomra magyar nyelven hozzáférhetővé. Így *dr. Wagner Lajos* tudós nesztorunk és jeles szlavistánk a nagyrócei és túrócszentmártoni értesítőket, továbbá a következő műveket dolgozta fel: Jan Jiri *Schmidt*: *História cirkve evanjelicke podle Augsp. wyznani w Uhrich*: ... velko Hontského ev. a. w., Senioratu. Pest 1868. *Bodnár*: *Myjava*. Miava 1911. U. az. *História cirkve ev. a. v. bukovszky*. Szenice. 1904. *J. Drobny*: *Pamätnice cirkve Velko Priertskej Mi a wa*. 1908. és *Pavel S. Növák*: *Dejepis cirkve ev. augs. Vyzu. Dolno-Kubinskej. T.-Szt.-Márton*, 1884. *Adamis Gyula* a *Dejepis superint Nytriansky. Sastavie. L. Paulini I.-IV. Senice-Jasenovej 1891-1894. c. műből* a galgóczi iskolára vonatkozó adatokat állította össze. *Madera Mihály* pedig a *Memorabilia eccles. evang. Liptoviensiumon* „collecta per M. Schulek: *Data historica et Protoc. ecclesiae Nagypalugyenis collecta per Kovalevszky*, Pamöfi slov. ev. a c. gym. anóit. semeniske vo V. Revuci sostavil A. H. *Skultety*. Rózsahegy 1889. és a megfelelő tót jegyzőkönyvek alapján szolgáltatott adatokat a nagyrócei, rózsahegy, okolicsnői, stb. iskolákra vonatkozólag.

Mélységes hálával említem meg, hogy a mű megjelenését az egyetemes közgyűlés, a dunáninneni, dunántúli és tiszai egyház kerület és az ev. tanáregyesület kegyes anyagi támogatása tették lehetővé. Végül hadd emlékezzem meg hálás szeretettel lelkem jobb feléről, aki munkám kéziratát a nyomda alá lemásolta, továbbá a korekturák átnézésében és a tárgymutató összeállításában segédkezett.

Pozsony, 1917. tavaszán.

Szelényi Ödön.

1. A reformáció hatása az iskolaügyre.

A magyar reformáció mint külföldi hatás eredménye. Az új egyház szervezkedése.

„A reformáció keletkezésének történeti *szükségességéről* hovatovább tisztulni kezdenek a nézetek, történeti kihatásainak *értékelésére* nézve azonban még mindig lényege» ellentétek mutatkoznak, ami sokszor onnan ered, hogy nem tesznek különbséget a reformáció kora és a reformáció mint állandó folyamat között.

Annyi bizonyos, hogy a reformátorok nem állították helyre az őskeresztyénséget, mint vélték, hanem szinte akarattal ellenére a keresztyén eszmében rejlő egyetemes vallás újabb fokát idézték elő. Egy új életideált, a személyes istenhit és ezen nyugvó új, önmagát fegyelmező szabadság ideálját állították fel, de ennek ők inkább csak körvonalait látták, igazi következményei csak jóval később bontakoztak ki. Bizonyos nagy elveket emeltek ki (a hit általi megigazulás, az egyetemes papság, emberi tekintélyek elvetése, az egyéniség joga stb.) sokszor egyoldalúan, de azok horderejét még nem láthatták át, végső konzekvenciáit nem vonhatták le. Soha sem szabad ugyanis megfedkezünk róla, hogy ez az egész kor a forradalom jellegét viseli magán, hogy mindenfelé a szellemek forrongását, vívódását látjuk, kik el akarnak szakadni a középkortól és vakmerően neki rohannak egy új, ismeretlen jövőnek¹. Azért e kornak nemcsak Luther a kifejezője, aki a maga ércszilárd istenbizalmában a boldog élet lehetőségét mutatja meg, de ott van a nagy megtaláló mellett a keresők egész sora, a lépten nyomon szemünkbe ötlő titánt törekvéseknek pedig talán legklasszikusabb kifejezője az e korban keletkezett *Faust* monda. Óriási tudásvágy fogja el az embereket, türelmetlenül levetik a teológia és az egyház bilincseit, félredobják a beturágó skolasztikát és a világot, a természetet, a földi élet megértésére és átélésére törekednek, de közben végletekbe is esnek.

Luther azután, aki maga is keresztül esett súlyos lelki vívódáson, kora élő gondolatait és égető szükségleteit mintegy magában egyesítette, de kivezetőt is talált e gyötrő chaozból. Ebben van az ő nagy történeti jelentősége. Saját magán tapasztalta, hogy

¹ Moritz Carrière: Die philosophische Weltanschauung der Reformationszeit. Stuttgart. Tübingen. 1847. 2. s. k. és 150. s. k.

mire van szüksége ennek a lázongó, a középkori aszkéta ideáltól a világ felé forduló nemzedéknek: egyre, *az örök tiszta evangéliumra*, mely ez időben a hozzátapadt sok egyházi ballaszttól szinte hatástalanná vált. Luther tehát hatalmas energiával a feledékenység sírjából a személyes vallásosságot kelti föl, mely a középkor végén legfeljebb a misztikusok csendes köreiben élt még. Most ellenben mindenkinek meg kellett értenie, hogy a vallás az ember és az Isten legszemélyesebb ügye, a külső apparátus, a tan és szertartás pedig elvileg mint már a misztikusoknál, szinte fölöslegesnek tetszik. E tekintetben Luther mintegy bezárja a középkori misztikát és megkezdi a modern idealizmust. (Dilthey)¹. De Luther tovább megy. Mikor a bibliát a nép kezébe adta a hit élesztésére, de egyúttal fegyverül minden szellemi nyomás ellen és támaszul az általános forrongás közepette, maga sem sejtette, milyen óriási dolog volt ez: íme, most mindenki a maga módján keresheti az Istent az egyetlen szent könyvben! De nincs akció reakció nélkül. Midőn a nyert egyéni szabadságot sokan félre értették, midőn köröskörül minden inogni látszott, Luther kénytelen volt, nagy elvéből engedni, mert valósággal megijedt az ész merész követeléseitől és ezért élete végén ő is majdnem a tiszta tan betűjéhez kötötte egyházát. Mindezekkel a megjegyzésekkel azonban csak azt akartuk kiemelni, hogy a reformáció folyama nem záródott le Lutherrel, hanem *hogy az általa elvetett mag csak jóval későbbben szökkent szárba*. A reformáció elvei fokozatosan új világot teremtettek a művelődés minden terén de ez az új világ csak lassan gyúrhatta át a régit. Luther és társai kora a magvetés kora csak, tehát nem lehet tőle minden téren érett gyümölcsöt kívánni. Luther nagy tette elősorban *vallási reform volt*, e téren érvényesítette gigászi erejét, de itt sem visszaesések nélkül. Ha pedig így áll a dolog, akkor a reformációnak a kultúrára való hatása tekintetében sem várhatunk azonnal és minden ízében tökéleteset. A lutheri reformáció nagyszerű történeti esemény volt, nélküle a modern európai történet utolsó századait, az európai ember lelkének a kialakulását el sem tudjuk képzelni, de a benne élő csírák csak lassan, fokozatosan fejlettek ki, miből világos, hogy a protestantizmus későbbi nagyszabású fejlődését a kezdeményező, lánglelkű reformátorok nem is sejthették. Ebből pedig következik, hogy Luther korának az eseményeit nem szabad a mi korunk szemével nézni, az akkori kezdeteket nem szabad a mai fejlett intézmények mértékével mérni. Csak ha ettől az elfogultságtól mentek vagyunk, foghatjuk fel helyesen a reformáció szerepét a *tanügy* terén is. Luther itt is bámulatos elveket hirdet, messze vivő postulatumokat állít fel, de az új pedagógiai alapelvek és gondolatoktól a gondosan rendezett új iskolaügyig hosszú, fáradságos az út. Mégis gyakran

¹ Wilhelm Dilthey: Weltanschauung und Analyse der Menschen seit Renaissance und Reformation. Gesammelte Werke: II. B. Leipzig. 1914. 58. s. k.

hangzik fel az a vád a reformáció ellen, mintha nem előmozdította, de hátráltatta volna a tanultság fejlődését, hogy első hatása az általa felkeltett izgalom következtében pusztítá volt az iskola ügyre! És e tekintetben a vádlók és gáncsoskodók. maguknak a reformátoroknak (Luthernek és Melanchthonnak) a leveleire szeretnek hivatkozni¹. Annyi tagadhatatlan, hogy a reformátorok körülbelül 1522-től kezdve teli vannak panasszal a tudományok hanyatlása miatt. De legyünk igazságosak: már magok ezek a panaszok annyit mindenesetre bizonyítanak, hogy a reformátorok nem voltak a tanulmányok és iskolák ellenségei és nem akarták a népet a tudatlanság állapotában meghagyni! A tényállás ugyanis ez volt. A reformáció új világnézetet hozott, azért ellene kellett fordulnia a reforáló iskoláknak is, ezek helyett tehát új iskolákat követel, melyben az új szellemet lehessen hirdetni. Csakíögy~eT nem történhetett egy pillanat alatt. Az új egyház helyzete tehát némileg hasonlított ahhoz, melyben az ifjú keresztyénség volt a pogány kultúrával szemben. A keresztyénségnek ez utóbbit elvileg el kellett volna nyomnia, és voltak is az egyházatyák között elegen, akik ezt szerették volna tenni, az eredmény mégis az volt, hogy a keresztyénség kénytelen volt elfogadni a legyőzött pogányság kulturális elemeit! „A keresztyén nevelés eszménye merőben új, de *eszközeit a régi kultúra örökségéből vette,*” mondja helyesen Fináczy². Ily színben kell látnunk a hitújítás helyzetét is, bár az ellentét nem oly nagy, hiszen a középkori egyház és az új egyház végső elemzésben mégis egyazon alapon állottak. Luther tehát kezdetben hadat üzent az egész középkori iskolának, szellemének, tanulmányi rendjének és különös hévvel hadakozik Aristoteles tekintélye ellen, minek folytán főleg az egyetemekre méri leg-súlyosabb csapásait. De azért a reformáció mégsem csinálhatott „*tabula rasa*”-t abból, amit maga előtt talált. Ott volt a *humanismus*, mellyel szemben a reformációnak már egészen más volt az álláspontja mint a középkori egyházzal szemben. Hiszen oly sok volt a rokon vonás a két szellemi mozgalom között³. Mindketten küzdenek a középkor és a skolasztika ellen, mindketten támadják az egyházi szervezetet a szerzetességgel és papi nőtlenséggel egyetemben és hangsúlyozzák a személyes elemet a hagyománnyal és kollektív tudattal szemben. Végül mindketten régi korokhoz nyúlnak vissza, a humanizmus a klasszikus, a reformáció a keresztyén ókorhoz és ebből kifolyólag értékeli a klasszikus nyelveket is. Voltak azonban a humanizmusnak oly oldalai is, melyeket Luther vissza utasított, melyek közte és a humanizmus között bizonyos válaszfalakat állítanak fel. Így a

¹ Paulsen: Geschichte des gelehrten Unterrichts I. 2. 189.

² Fináczy Ernő: A középkori nevelés története., Budapest. 1914. 39. lap.

³ Friedrich Roth: Der Einfluss des Humanismus und Reformation auf das gleichzeitige Erziehungs- und Schulwesen. Halle 1898. 14. s. k. Erwin Rausch; Geschichte der Pädagogik. Leipzig 1914. 38. s. k.

humanizmus főtudománya a filológia volt, ellenben Luther és hívei minden tudományos törekvésének első és főcélja a teológia. Amott a régi nyelvek tudása öncél, itt csak eszköz a főcélhoz, az Isten ígéje megértéséhez. A humanizmus továbbá alapjában véve aristokrata mozgalom, mely a népet megveti, vagy legalább semmibe sem veszi. Ezzel szemben a reformáció lényegileg demokratikus, a nép minden rétegéhez fordul. Nyilvánvaló tehát, hogy a reformáció csak egy darabig járhatott karöltve a humanizmussal, azontúl utaik elváltak. Bizonyos pontig azonban fegyvertársának tekinthette a reformáció a humanizmust és azért elfogadta tőle tanügyi tekintetben is azt, amit értékesnek tartott, sőt e tekintetben annyira ment, hogy idővel egyéni sajátosságai nagy részét is feláldozta neki. Így különösen a humanista nevelésű Melanchton hatása alatt maga Luther is bele nyugszik abba, hogy a pogány Aristoteles ismét új jelentőséghez jut. Sőt a humanista tanügyi reformokat annyira átveszik az új egyház követői, hogy a reformáció iskolái külsőleg alig különböznek a humanisták által alapított, vagy szervezett iskoláktól. Ez azonban történeti szükségesség volt, mert csakis ezen alkalmazkodás útján volt lehetséges a tanügy ijesztő sülyedésének útját állani. Mert annyi tény, hogy közvetlenül a reformáció születésnapja után, bizonyos hanyatlás mutatkozik a nevelés terén. Vajjon mi lehetett ennek az oka?

Először is igen erős anyagi gondolkozás kapott lábra e korban¹. A találmányok és felfedezések nyomán fellendült pénzgazdaság és nemzetközi kereskedelem a legtehetségesebb fejeket vonzotta magához. A pénzszerzés vágya fogja el az embereket és sokaknál háttérbe szorítja a tudomány szomját, mely a középkor alatt sokszor évek hosszú sorára az egyetemekbe terelte őket. Még sokkal nagyobb mértékben elnéptelenítik az iskolákat a folyton növekedő török veszedelem, a parasztlázadások, a többször egymás után fellépő pestis járvány. Mindez okoknak pedig semmi közük a reformációhoz. De be kell vallanunk azt is, hogy a reformáció bizonyos elvei félremagyarázásra adván alkalmat némileg hozzájárultak a művelődésre kedvezőtlen hangulat fokozásához. Midőn Luther az iskolák, de főleg az egyetemek züllött viszonyai ellen sikra szállott, sokak lelkében – jobb szándéka ellenére – ellenszenvet támasztott mindennemű tanulás és tanulmányozással szemben. Mikor pedig a középkori tudomány letéteményese, a klérus ellen küzdött, lerontotta annak tekintélyét, ami ismét sok embert visszatartott az e pályára lépéstől, annál is inkább, mert az új rend következtében a sok miséző pap, szerzetes fölöslegessé vált. Végül nem utolsó dolog volt az sem, hogy a régi egyházban jó cselekedet számba menő charitativ tevékenység a hit általi megigazulás tana következtében egy időre fennakadt. Addig sokan

¹ Dr. Georg Mertz: Das Schulwesen der deutschen Reformation im XVI. Jahrhundert. Heidelberg 1902. 62. s. k.

azért tettek alapítványt, mert e ténykedésből hasznot reméltek a túlvilági életben, az új tan folytán az ilyenek természetesen begombolkoztak, hiszen az adományozás rájuk nézve értékét veszítette. Mire való az adomány, ha érdemszerző ereje már nincsen? ez volt a rendes okoskodás. A világi hatóságok pedig, melyekre Luther és Melanchthon az iskolák fenntartását és gondozását hártították, igen sokszor minden egyébgel inkább törődtek, mint az iskolatüggyel.¹

Ezek az okok hatottak közre azon *ideiglenes* hanyatlás előidézésére, melyért sokszor igazságtalanul magukat a reformátorokat okolták. Pedig azok nem csak, hogy nem akarták a tudományok és tanultság sülyedését előidézni, hanem minden erővel rajta voltak, hogy útját állják és törekvésüket aránylag rövid idő alatt szép siker is koszorúzta. Ismeretes, hogy e téren kivált az iskolaszervező Melanchthon szerzett hervadhatatlan érdemeket. Amennyiben pedig a reformátorok a fennálló iskolák ellen fordultak, nem azért tették, mintha obskuránsok lettek volna, tehát ellenségei minden tudásnak, hanem csak azért támadták meg a létező iskolákat, mivel szerintök nem feleltek meg az evangélium céljainak. Hiszen elveikből egyenesen következett az iskolaügy felkarolásának a kötelessége. Mivel tanuk szerint az Isten ígéje a hit egyetlen forrása, magától értetődő volt, hogy mindenkinek legalább annyira kell jutnia, hogy a bibliát olvashassa. Luther szó szerint ezt mondja „*A német nemzet keresztyén nemességéhez*” c. röpiratában „Hát nem kellene-e minden egyes keresztyén embernek már kilenc vagy tíz éves korában ismernie az egész evangéliumot, amelyben neve és élete vagyon?”

E szavakban világosan benne van, hogy minden keresztyénnek kötelessége a szentírást ismernie, tehát olvasnia, a mi kellő iskolázás nélkül elképzelhetetlen. A szentírás olvasásához ugyanis bizonyos előfeltételek szükségesek, így mindenekelőtt nyelvi ismeretek. Bizonyára túl magas követelmény, ha még a közönséges embertől is elvárják, hogy a bibliát eredetiben olvassa, mindenestre ebből az okból helyeznek oly nagy súlyt a holt nyelvek tanulására. Ezt az eredményt azonban csak a jövőtől várhatták. Azért, hogy a jelen nemzedéket is megnyerje, Luther lefordította a bibliát a nép nyelvére és így módot adott a laikusoknak arra, hogy kiemelkedve eddigi tudatlanságukból, ők is a reformáció eszméiért lelkesedjenek. De ez ismét feltételezte az iskolát, legalább olyat, melyben olvasni tanulhasson a nép minden fia. Végül az új szellemnek megfelelő papi és tanítói hivatalra való előkészítés is szükségessé tette az iskolák alapítását. Ha továbbá arra utalunk, hogy Luther a hatóságokat és családokat is sűrűn figyelmezteti a nevelői feladatukra, hogy kimondja – Nagy Károly óta először – a tankötelezettség elvét, hogy erélyesen sürgeti könyvtárak felállítását és ha megtekintjük azt a sok iskolaszervezetet, melyet

¹ Mertz: i. m. 62. s. k.

Melanchton és társai kiadtak, akkor végső elemzésben nem mondhatunk mást, *mint hogy a reformátorok nagy érdeme az iskolaügy terén is eltagadhatatlan*. De ismét hangsúlyozzuk, hogy az újonnan alakuló egyházban e tekintetben is bevégtetlen állapotok vannak, itt is a kristályosodás folyamata bizonyos időt vesz igénybe. Az is érthető továbbá, hogy minden mag azonnal nem kelhetett ki. Így felette sajnálatos, hogy Luthernek néhány nagy-szerű eszméje, a milyenek pl. a tankötelezettség elrendelése és közkönyvtárak felállítása egyelőre feledésbe merült. Ellenben meddő a harc arról a kérdésről, hogy a szó *mai* értelmében vett *elemi népiskola* a reformáció korának a vívmánya-e vagy sem? Az általános, mindenkire kiterjedő népoktatás postulatuma kétség-kívül megvan Luther eszméi között, de nemzeti nyelvű népiskola akkor mégsem alakulhatott meg. A mai népiskola ugyanis hosszú fejlődés eredménye. Alapkövét a keresztyénség megalapítója rakta le, további lépések a reformáció, Kalazanti József, Comenius, a pietizmus, „a felvilágosodás és végre a nagy szociális és-politikai forradalmak. Luther tehát a mai népiskolának alapját azzal vetette meg, hogy a polgárokat és parasztokat egyaránt utasította a szent-írás megtanulására. Hogy az anyanyelv megtanulását, mely ma elválaszthatatlan a népiskola fogalmától, nem hangsúlyozza eléggé, annak oka korának ferde felfogása, mely a nép nyelvét lenézte¹. A túlnyomó többség úgy gondolkozott, hogy az anyanyelvet otthon úgyis mindenki megtanulja, minek tehát még az iskolában is tanulni? És nincsenek-e ma is, akik az anyanyelv grammatikájának iskolai megtanulását bűnnek, vagy legalább is fölösleges tehernek tartják?

A reformátoroknak tehát nem adatott, hogy művüket minden irányban nyugalomban és békében kiépítsék. A magok részéről azonban mindent elkövettek a tarthatatlan állapotok megszüntetésére és az iskolaügy javítására. A „praeceptor Germaniae” nyomán pedig az iskolaszervezők egész sora buzgólkodik a protestáns tanügy emelésén. Igaz, hogy nem mindenben a vezető szellemek intenciója szerint, de Brenz, Bugenhagen, Sturm, Trozendorf, Neander, Wolf, stb. mégis oly nevek, melyeket a nevelés történelme legjobbjai között emleget. A protestáns iskolaügy haladtával pedig az ellenfél is felbuzdul, városokban és falvakban vetélkedve támadnak újjiskolák, vagy javíttatnak a régiek. Azt meg ismét a kor szelleme érteti meg velünk, hogy e lázas buzgólkodás közepette a *tárgyilagos nevelői gondolat* elhomályosul és az egyes iskolák, mint a hadakozó felek végvárai farkasszemet néznek egymással. De azért így is óriási haszna volt a nevelésnek az általános felbuzdulásból. Jól mondja erre nézve *Zoványi Jenő*: „Az a tény, hogy bizonyos idő múlva a kath. egyház mind utána csinálta a protestánsnak a népoktatás fejlesztését és általánossá

¹) Mertz i. m. 267. és 317.

tételét is, a sajtónak és a nemzeti irodalomnak a saját céljaira való felhasználását is, még nagyobbá teszi a reformációnak ezek körüli érdemét, mert ez mutatja a leghathatósabban és legnyilvánosabban, hogy az emberiségnek egyetemes és örökkévaló kincseit bányászta ki és szórta széjjel a reformáció, olyanokat, melyek nem egyik vagy másik felekezetnek voltak alkalmasak szolgálni az ő különleges érdekeit, hanem az egész világ előhaladását és tökéletesedését munkálták.”¹

A reformáció egyetemes történeti folyamat. Fellépett az az uralkodó egyházon belül és kívül,² népi, faji, természeti határokat nem ismert. Végig haladt egész Európán és a hol gyökeret ver, ott nyomban fellépnek következményei, vívmányai is. Magyar hazánkban sem lehetett másképen.

Hazánkban a reformáció idegen növény volt, de csakhamar csodálatosan mély gyökeret eresztett Nagy érdemei – a magyar szellemi élet fellendülése körül objektív írók ma már általánosan elismerik. Ekkor születik meg tulajdonképpen a magyar irodalom tömegesen támadnak írók és van egyszerre olvasó közönség is. Pedig a reformáció nálunk nagy politikai és társadalmi rázkódásokkal, sőt egyenesen veszedelmes válságokkal esik össze. A véres testvérharchoz, a törökdúláshoz hozzájárult a vallásbeli szakadás, mely egy ideig olybá tűnt fel, hogy végromlásba dönti a nemzetet, pedig végső elemzésben nagy vallásos erkölcsi megújítást hozott létre az egész országban. Azonban a siralmas közállapotok eléggé megmagyarázzák, hogy miért jelenik meg a hitújítás oly komor, sötét színezetben, hogy miért uralkodik az egész protestáns irodalmon (és más e korban alig is van) ép az *ótestamentum* szelleme. A protestantizmus Magyarországon való sággal egy új aszkézist hirdetett.³ Nem ugyan a középkori szerzetes aszkézist, de a nagy nemzeti csapásokban Isten méltó büntetését látván, az életmódban önmegtartóztatásra bűnbánatra, töredelemre akarja ösztönözni az embereket. A középkor végén jelentkező anyagiasság gondolkozás és a nyomában járó, valamint a renaissance fellépésével csak erősödő fényűzés és erkölcstelenség itt is felütötte a fejét és már akkor is akadtak, kik e veszedelem elTérft felszólaltak. Elég, ha Temesvári Pelbárt prédikációira és Apáti Ferenc feddő énekére utalunk. Az új vallásos mozgalom beköszöntésével pedig se szeri, se száma azoknak az íróknak, akik intő és feddő hangon fordulnak a nemzethez. Amint Luther egy részint az ész önbálványozásába, részint az anyagiasság örvényébe fült nemzedéknek megmutatta, mennyire eltávolodott Istentől és hogyan térhet vissza hozzá, úgy a magyar reformáció a magyar nemzetet is nemcsak vallási és szellemi, de erkölcsi és társadalmi

¹ Debreceni Lelkészi Tár XIV. 9. szám. 35. lap.

² Lásd Koczogh András: Az egyház párhuzamos reformációja. Budapest 1902.

³ Czóbel Ernő: Heltai Gáspár dialógusa a részegségről és dobozódásról. Budapest, 1911. 12. lap.

tekintetben is helyes útra akarja terelni. „A reformáció tehát nem állott csak a hittannak, a szertartásoknak és az egyházi vagyonnak a felforgatásában, de a polgári életnek, a társadalmi viszonyoknak is a megújításra törekedett.” Eleve feltehetjük, hogy az a mozgalom, mely rövid idő alatt a magyarországi társadalom minden rétegét ekkép áthatotta és minden téren nyomot hagyott, a magyar iskolázás történetében is fordulópontot jelent.

De nézzük meg előbb a reformáció terjedésének útját.

A nyelv és vérrokonságnál fogva érthető, hogy a reformmozgalom legerősebb a magyarországi városok *német* polgárainál vált ismeretessé és talált pártolásra, így Besztercebányán, Selmeccen, a Szepességen, Sopronban és az erdélyi szászok között, e mellett Budán a királyi pár, de különösen Mária királyné kétszínű álláspontja is hozzájárult a reformáció terjedésére. A nemesség azonban ellenséges állást foglalt el az idegenből eredt mozgalommal szemben és kieroszakolta az ismert országgyűlési végzéseket, melyek azonban sikerrel alig jártak. 1524-ben maga a pápai legátus, Campeggio bibornok jött Budára és rávette Szálkai esztergomi érseket, hogy erélyesebben lépjen fel a terjedő eretnokség ellen. Jött a rákosi és a hatvani országgyűlés a maga kíméletlen határozataival, amelyek erélyes végrehajtására azonban gondolni sem lehetett. A mohácsi vész pedig egészen új helyzetet teremtett és most bár történtek kísérletek az új tan híveinek az üldözésére, általában véve mégis bátorságosabban haladt előre a mozgalom. (Zoványi).

Nevezetes tényezők úgysis jóval Luther fellépése előtt már megporhanyították a talajt a magyar reformáció számára. A középkor végén mindenütt jelentkező reformvágy Magyarországra is eljutott, így a *haszita* mozgalomnak nálunk is akadtak hívei. Az ország északnyugati része, a déli vidék lakossága nyíltan és titokban csatlakozott a „kelyhesek” vallásához és hódolt tanainak; 1430-ig a Szokolczától Nagyszombatig terjedő vidéket már szinte huszítának lehetett mondani és a mozgalom rohamosan tovább terjed, míg csak útját nem állja Jacobus de Marchia inkvizítor.²

A huszítákkal majdnem egyidejűleg jönnek a *humanisták*, akik a földet visszaadták az embernek. Az ókor szemével nézik a természetet, földet, embert és a társadalmi és állami élet átalakítására törekedvén szinte akaratlanul az egyházat is támadják. Míg a huszita mozgalom a nép szélesebb köreiben is (különösen a *tótok* lakta vidékeken) talált követőkre, addig a humanizmus nem hatott a nemzet tömegére, de igenis az előkelő körökre, a műveltség képviselőire, a főpapságra, mely csakhamar annyira belemerült az ókor szemléletébe, hogy sokszor megfélemedezett tulajdonképeni hivatásáról, sőt a morál törekvéseiről is.

¹ Lásd a következőkre főleg Zoványi: A reformáció a mohácsi vész előtt és A reformáció a mohácsi vész után, a prot. irányú rendezkedések megindultáig. 1526-1542. Prot. Szemle. 1891 és 1916. Teol. Szaklap. 1916.

² Dr. Horváth Cyrill: A régi magyar irodalom története Budapest 1899, 144 lap.

De voltak a magyar humanizmus fájának egészségesebb hajtásai is. Ezek Erasmus követői, akik mintegy anticipálják a reformációt. Ilyen *Pesti Gábor*, Izabella királyné udvari embere, aki katolikus létére magyarra fordítja az Új testamentumot. Ilyen *Henckel János*, Mária királyné udvari papja, aki összekötetésben állott Erasmussal és Melanchtonnal, sürgette egyháza korszerű reformját, de fázott Luther gyökeres mozgalmától (Frankl: Henckel J. Mária királyné udvari papja. Pest 1872¹. vagy *Sylveszter János*, aki, erasmista irányú tankönyveket magyarított meg és aki már közelebb állt a reformációhoz, de azért munkái mégsem mutatták azt az erős harcias protestáns szellemet, mely társai nagy részét áthatotta. (Horváth: i. m. 398-400).

Elég az hozzá, hogy e két mozgalom alaposan ártott a középkori egyház és a papság tekintélyének és az ellenszenvet csak öregbítette a terjedő világiasabb szellem. Így könnyen érthető, hogy már a mohácsi vész előtt is a papság és nemesség ellenkezése dacára voltak hívei az új vallásos iránynak, a mohácsi vész után pedig a nemesség is, mely addig nemzeti szempontból visszautasította Luther tanait, most, részben persze anyagi érdekből, szinte csodálatos gyorsasággal csatlakozott a reformáció zászlójához. Ez pedig rendkívül fontos dolog volt, mert a nemesség ezen hathatós támogatása nélkül a reformáció soha sem kaphatott volna oly erőre, mint amellyel bírónak már a következő évtizedek feltüntetik. És most már nem csak az idegenajkúak, hanem a magyar faj is megmozdult, különösen azóta, hogy a török hatalom megnehezítette az utat Olaszországba, és következképp Lengyel és Németország felé szorította a szellemi élet embereit. Papok és világiak egyaránt sietnek nyugatra és a reformátorok lábainál szívják lelkökbe az új igéket. És miután az előkelők is megnyitották szívöket az új tan előtt, a külföldre kerülő ifjak közül akárhányan egyes hatalmas urak támogatásából élnek, mások pedig haza térve sikeres munkájukkal nyerik meg a pártfogókat. Így fönt Sárosban, Hevesben a Perényieket, Bihar, Békés, Szatmár vidékén és a Szilágyságban a Drágffyakat, a Körös és Marosközben a Ladányiakat, Pápán, Debrecenben a Törököket, Ungban, Beregben a Petrovichokat, Vasban a Nádasdy családot, Pozsony, Nyitra, Trencsén vármegyékben a Thurzókat, Turócban a Révaiakat, Nógrád, Hont, Zólyomban a Balassákat fűzte pártfogói kapocs a magyar reformáció művéhez, mely nélkülök aligha ment volna végbe².

Sajnálatos dolog, hogy *etnikai* szempontból még nem igen kutatták nálunk a reformáció terjedését. Pedig felette érdekes dolog volna annak a vizsgálata, hogy mikép hatott a reformáció az egyes magyarországi népfajok jellemére, illetőleg milyen sajátosságokat öltött más és más helyen? Ha ilyenféle előmunkálatokkal

¹ V. ö. Bunyitay-Rapaics-Karácsonyi: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. Budapest. 1902. 232.

² Horváth Cyrill. i. m.

rendelkezni, akkor az ev. iskolák történetéről is színesebb képet tudnánk nyújtani, így csak az általános vonásokra kell majd szorítkoznunk és csak elvétve utalhatunk az egyes népfajokat jellemző eltérésekre. Annyi tény, hogy az egyes magyarországi népfajok nemcsak különböző időben, gyorsabb vagy lassúbb tempóban, de minden egyezés mellett némileg eltérően is asszimilálták a reformált hitet.

E fontos, de még csak ezután végig vezetendő mozzanathoz járul ama másik, hogy úgy két évtizeden át (mondjuk 1540-ig) a magyarországi protestantizmus *határozatlan jellegű*, félig katolikus, félig protestáns, amennyiben az új elemek a régivel együtt sokszor sajátos keverékben jelennek meg¹. Csak az iskolázott emberek tudják, hogy elvben megtörtént a Rómával való szakítás, de a nagy tömeg kedvéért még jó ideig mindennemű régi szertartás és szokás megmaradt. Még sokkal később, csak a század legvégén következik be a 2. nagy protestáns felekezet (ág. h. ev.– és ref.) elszakadása. Mindezt a mi szempontunkból azért volt szükséges kiemelni, mert sokszor túl korai időre teszik az evangélikus, illetőleg a specifikusan református iskola eredetét. Nem igen hihető, hogy mint Rezik mondja, Budán 1524-ben, vagy Kassán 1522-ben (Hain krónikája szerint) protestáns iskola volt². Ez igen nagy merészség lett volna oly időben, midőn még minden oldalról veszedelem fenyegette a reformáció követőit. Az egyes vidékek hitvallásai (pl. Stöckel Lénárté 1549.) is bizonyítják, hogy csak fokozatosan történt a régi egyházzal való szakítás. Sok helyütt úgy volt, hogy már kész iskolát talált a reformáció. Ez iskoláknál aztán egy ideig még az új hithez húzódó, meg a régihez hű tanítók felváltották egymást, a városi tanácsnak pedig ugyancsak óvatosságnak kellett lennie, hogy elhamarkodással az egész ügyet veszedelembé ne sodorja. A városi iskolák határozottan protestáns jellege és az új protestáns szellemű iskolák megalapításáról a legjobb esetben tehát csak a 30-as évek végén és a 40-es évek elején lehet szó. Hiszen a német reformáció első iskolaalapítása, a magdeburgi városi iskola csak 1524-ből, az első iskolarendszer pedig (Kursächsische Schulordnung) csak 1528-ből való³. Ha így állt a dolog a reformáció hazájában, mennyivel inkább kell mináink, hol a katolikus vallás a reformáció beköszöntése után is még jó sokáig, nagy történeti hagyományainál fogva drága kincse volt a nemzetnek, a protestáns iskola keletkezésének későbbi határidőt szabni, mint ahogy az rendesen történik.

Egyszóval a magyar protestáns iskola nem születik meg a reformáció átplántálásával, hanem egy legalább két évtizedre terjedő átmeneti időszakot kell felvenni, mikor még nem igen

¹ Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története. V. 1914. s. k.

² Bunyitay: i. m. 22.

³ Paulsen i. m. I. 269.

lehet éles határvonalat húzni a pápa hívei és a reformáció követői között¹. Hiszen pl. Perényi Péter még 1540-ben is katolikus nézetet vallott az Úrvacsora tanának egyik kérdésében, noha már évekkel azelőtt lutheránus hírében állott. Vagy például ugyanezen időtájt Besztercebányán, Késmárkon stb. protestáns irányú közönségnek protestáns álláspontú papok misét szolgáltattak! Magától érthető, hogy a reformátori munka legnagyobb sikerrel azokon a helyeken folyt tovább, melyeken a mohácsi vész előtt is elkezdődött, tehát Bártfán, Lőcsén, Eperjesen, Késmárkon, Kassán, Budán, az u. n. alsó bányavárosokban és az erdélyi szászság között. A harmincas években aztán már mind sűrűbben keresik fel lelkes ifjak a wittenbergi egyetemet Magyarország minden részéből és 1539-ben Melancthon örömmel konstatálja, hogy a Tisza vidékén, a török hódoltságban és Erdélyben még azoláhok közt is szaporodnak az evangéliumi irány hívei. (Zoványi) Nem mondhatjuk itt el részletesen az egyes városok vallási mozgalmainak a történetét, annyi bizonyos, hogy még a nagymérvű terjedés közben is voltak zaklatások és üldözések az ellenfél részéről és ezek természetesen elsősorban a hittérítők ellen irányulnak. Ismeretes Fischer András, Lang Ézsaiás és Leudischer György sorsa. Azonban az üldözésekkel sem lehetett többé útját állani a reformmozgalomnak, ha egynéhány helyről egy időre sikerült is elkergetni a protestáns érzelmű lelkészeket, a nyáj többé nem széledt el. Mindenütt akadtak öntudatos protestánsok, akik tovább ápolták a megismet igazságot. (Zoványi.)

A reformáció terjesztésében elsőrendű szerep jutott a *varosoknak* és városi szövetségeknek (pl. öt szab. kir. város, hét alsó magyarországi bányaváros.) Már a középkorban is számtalan esetben szembeállottak a városok az egyházi hatalommal. A polgárság választja lelkészeit és azt ha kell, meg is rendszabályozza. Az egyházi és iskolai ügyek mindjobban a városi tanács kezében összpontosulnak, mely lassanként új papi nemzedéket nevel magának és azt a világi társadalomba beilleszti. (Lásd *dr. Demkó Kálmán: A felső magyarországi városok életéből a XV-XVII. században.* Budapest, 1890., 2. lap. *Obál Béla: Az egyház és a városok a reformáció alatt.* Eperjes 1914. 57. és 96. lap.) Érthető tehát, ha a reformáció is kivált a városokban talált biztos menedéket.

Látnivaló, hogy a magyar ev. egyház nem egyidejű a reformáció eszméjének elterjedésével, sőt a hitújításnál jóval később következett be. Bizonyos idő kellett a talaj megpuhítására, az egyesek nagyobb tömegének meghódítására, hogy az egyesülés, a közös testületté való szervezkedés szükségét érezzék. A szer-

¹ Jó ideig nem találunk a róm. kath. egyháztól különböző szervezetet, hanem az ev. papság vagy a kath. kötelékében maradt meg, vagy hatalmas főurak védelme alá húzódik. De csakhamar bekövetkezik a szomszéd gyülekezetek szervezkedése. 1545-től kezdve, körök, gyűlések, zsinatok. (Borbis J. *Die ev. lutherische Kirche Ungarns.* Nördlingen. 1861.)

vezés általában egyes egyházközségek szervezésével indult meg, ami legtöbbször úgy történt, hogy az egész helység lelkészével együtt az ev. hitre tért, ez történt meg legtöbbször a városokban, a jobbágy községeket pedig az illető nemesi földesúr áttérése ragadta magával. A városi hatóságok e tekintetben igen körültekintően jártak el és egy ideig még megmaradtak a róm. kath. hierarchia keretében, míg ellenben a földesurak kiváltságaik miatt nem lehettek bántódásoknak kitéve. Az izoláltan alakuló, de az evangélium alapján álló gyülekezetek csakhamar szükségét érezték annak is, hogy hasonló gondolkozású és érzésű, közelebbi és távolabbi gyülekezetekkel összejöjjenek. Így fejlődnek ki a rendszeres összejövetelek, melyeket, bár lényegileg egyházkerületi vagy egyházmegyei gyűlések, rendszerint *zsinatoknak* neveznek, holott ez az elnevezés a szó mai értelmében csak „a magyarhoni ág. h. ev. egyház hivatalos és választott képviselőinek törvényhozó és legfőbb intézkedő gyűlését” illeti meg.

E zsinatok adtak alkalmat arra, hogy az egyes egyházközségek szorosabb kapcsolatba lépjenek egymással, nagyobb szervezetté, testületté tömörüljenek és mint olyan a maguk hitvallását és szervezetét hivatalos formában juttassák kifejezésre. Az ezen zsinatok alkalmával hozott határozatok természetesen az iskolára is kiterjednek, melyet általában az egyház kiegészítő részének tekintenek. Az egyes zsinatok kánonjaiban előforduló ezen kedvelt kitételek: „seminarium pietatis praecipua est purior pars ecclesiae stb.” mutatják, hogy kezdettől fogva egyházunk mekkora becsét tulajdonított az iskolának¹.

Az első zsinatokon a lutheránus és kálvinista ellentétek még nem domborodnak ki. Minthogy e zsinatok csupán egy-egy szűkebb kört képviseltek, ami rendesen összeesett az ott fennálló diócesis területével, természetesen következett, hogy az egy területen lakók végre állandó testületté szervezkedjenek. Így alakulnak ki az egyes protestáns esperességek, illetőleg szuperintendenciák. Nem szólva az erdélyi szászok berendezkedéséről, szemléltetésül csak néhány főbb alakulatot ismertetünk². De magától értetődik, hogy még e téren is voltak átmenetek. Így pl. a 24. szepességi városban a katolikus és lutheránus papok egy fráternitást képeztek s a seniort vagy esperest felváltva, hol az egyik, hol a másik felekezet papjai közül választották egészen 1552-ig, amikor az összes lelkészek az ág. h. ev. vallás híveivé szegődtek³.

¹ Lásd erre nézve Révész Imre: A prot. egyházalkotmány alapelvei. Szarvas. 1856. 11., 12. és 13. §. és Csecsetka Sámuel: Magyar ev. egyházjogtan. Pozsony 1892. Hí. 897. s. k.

² Nyomon követem Zoványi Jenő: Magyarországi szuperintendenciák a XVI. században c. munkáját M. P. E. ti. Monográfiák. Budapest 1898.

³ Zsilinszky Mihály: A magyarhoni prët, egyház története. Budapest 1907. 79. lap.

Nevezetes lépés volt az 1545-ben szept.20-án Erdőd mezővárosban tartott zsinat, melyre a gyulafehérvári püspökség alá tartozott egész Szilágyvármegyéből, továbbá Ugocsa és Szatmárvármegyék nagy részéből, Szabolcs vármegyéből, Nyírbátor környékéről gyűlhettek össze a résztvevők. Kiss Áron¹, e zsinatról megjegyzi, hogy „ez a katolicizmustól való elválás első ünnepélyes megnyilatkozása.” Végzéseit azonban általában lutheri felfogás járja át. Felemlítendő továbbá, hogy a pécsi püspökség területén 2 protestáns szuperintendencia alakult, melyek létrehozásában a lutheránus Sztárai Mihálynak volt nagy érdeme. A Duna túlsó partján a Nádasdyak és Bottyánok pártfogása alatt a győri katolikus püspökség területén választottak szuperintendenst Szegedi Máté sárvári lelkész személyében. Halála után pedig Beythe István lett az utódja. *A csepregi kollokvium után* (1591.) a lutheránusok 4 esperes vezetése alatt önállóan szervezkedtek és 1598-ra teljesen megalakították a Sopron, Vas és hozzájuk csatlakozó Zalamegye területét és mellette a 100-nál több egyházból álló külön ev. egyházkerületet, mely azonban superintendenst csak Beythe halála után (1612.) választott. Az esztergomi érsekséghez tartozó Gömör és Kishont megyék területén az u. n. murányi cikkek alapiánként egyházmegye szervezkedik, melyhez 1596-ban harmadik járul, mert a kishonti egyházak különváltak². Északon legfontosabb volt a Pentapolitana fraternitas (Lőcse, Eperjes, Bártfa Kisszeben. Kassa) megalakulása (1549). Ehhez tartoztak eleinte a sárosi ev. egyházak is, melytől csak az 1614-iki váraljai zsinat után váltak el végleg³.

Íme így alakulnak ki az első ev. esperességek, melyek változatos sorsa természetesen még csak azután következik. De a protestánsok szervezkedése – fájdalom – nemcsak tömörüléssel, de szakadással is járt. A lutheri és kálvini egyházak szétválására gondolunk, mely az ország keleti felében a XVI. század második felének elején, a nyugatiban annak végén történt meg⁴. A szakadás aztán véglegessé válik a Tarcalon és Tordán 1562-3-ban. Göncön 1566. Debrecenben 1567 és Csengerben 1570-ben tartott közzsínatokon, döntőleg pedig az u. n. csepregi kollokvium alkalmával, (1591) majd a galántai zsinat 1592. és a kisszebeni gyűlésen 1599-ben⁵. Ezzel pedig megindult a visszavonás és gyűlölködés, a 2 testvérfelekezet között, melynek csak a közös ellenfél látta hasznát. Addig még némely helyeken, gyülekezetekben

¹ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest 1881. 8. lap.

² Zoványi. i. m. 33. V.o. Mikulik: i. m. T. Szaklap. 1913. 143.

³ Hörl József: A sáros-zempléni ev. esperesség története Kassa. 1885 63. lap.

⁴ Mokos Gyula: A dunántúli ág. h. ev. egyház 1598-iki törvénykönyve – Budapest 1892. 10. lap.

⁵ Kiss Áron: i. m. 33.

és iskolákban (pl. Kassán és Nagybányán) létezett bizonyos „unió,” azontúl pedig gyűlölködve és viszálykodva állanak egymással szemben és csak nagyon későn nyújtanak egymásnak kezét a közös védelemre. Pedig bizonyos, hogy e végzetes szakadás nélkül egészen másképp nézhetett volna a magyar protestantizmus a hatalmas ellenféllel szembe! Önként eszünkbe jut a reformáció évfordulóján: okvetlenül szükséges volt-e a két testvér elválása? mert az bizonyos, hogy a letűnt századok alatt végbement külön történeti fejlődés mélyítette az űrt és az unió aligha lehetséges többé az egyazon alapon álló, de vallásosságában, világnézetében, elveiben mégis csak különbségeket feltűntető protestáns felekezetek között. Úgy látszik az Istennek szüksége volt a lutheranizmusra és kálvinizmusra, *sőt még* az unitarizmusra is a maga céljaihoz! De a nagy évfordulóval szemben egy parányi rekrimnáció mégis időszerű volt. Mintha a testvérek régen állottak volna oly hidegen szemközt, mint épen most.

De térjünk vissza tárgyunkhoz. Futólag láttuk, hogyan szervezkednek az átmeneti időben az egyházközségek, esperességek és superintendenciák. Említésre méltó, hogy a XVI. század zsinatain majdnem kizárólag a papok játszottak aktív szerepet, a világiaknak ellenben *még* szavazatuk sem volt és csak közvetve gyakoroltak befolyást a végzésekre, igaz, hogy ez sokszor döntő volt. A szeniornak, vagy superintendensnek ez időben domináló tekintélye volt és fegyelmi hatósága nemcsak a lelkészi-és tanítói karra, de minden egyháztagra kiterjedt. Az esperességi gyűlések (zsinatok) által hozott szabályzatok és rendtartások természetesen csak az illető esperesség (fraternitás) területére bírtak érvénnyel. Az ilyen szabályzatok, mindegyik esperesség külön alkotván meg a magáét, szép számmal maradtak ránk e korból és általában megegyeznek egymással.

Nagyobb területekre kiterjedő intézkedések már csak a következő században a bécsi békének törvénybe iktatása (1608) után történhettek, mely után nagy számmal keletkeztek új egyházközségek. Az 1608-ki törvény tudvalevőleg nemcsak a protestánsok szabad vallásgyakorlatát biztosítja, hanem a superintendensek választása által a róm. kath. püspököktől való teljes függetlenségét is¹. E tekintetben az 1610-ben tartott *zsolnai* zsinat, melyen 10 vármegye Ivóit képviselve² valóban korszakot nyitott. Itt 3 superintendenciát vettek föl. Az első kerület lipthói, árvai és trencsényi vármegyei egyházakból állott. A második a túróci, nógrádi, zólyomi és honti ev. egyházakból. A harmadik kerület pedig Bars, Nyitra és Pozsony vidékéből. Az 1614-iki *szepesváraljai* zsinaton pedig, melyre Szepes és Sáros vármegye evangélikusai gyűltek össze, mintegy folytatják a megkezdett nagyszabású egyházrendezést. Itt két kerületet alakítottak. Az egyiket Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa és Kisszeben szabad királyi városokból,

¹ Lásd a következőkre nézve: dr. Mikler Károly Magyar ev. egyházjog Budapest 1906.

ezekhez hatodiknak Késmárk járult, a másikat pedig a többi ev. gyülekezetből. A század végen bekövetkezett üldözési korszak azonban az ev. egyház rendjét és fegyelmét teljesen felforgatta. A sok bajon az 1707-iki *rózsahegy*i zsinat próbált segíteni, melyen részt vettek Magyarország ág. h. ev. egyházi és világi elemei és pedig a dunáninneni és tiszántúli vármegyékből, esperességekből és szab. kir. városokból. Itt 4 egyházkerületet alkottak meg, (a dunántúlit számításba nem vették), de e zsinat határozatai hazai egyházunkban egyetemes végrehajtást sohasem nyertek. Az 1715. évi országgyűlés 31-dik cikke ugyanis végzéseit semmiseknek nyilvánította és a jövőre nézve az ő felsége *tudta* és beleegyezése nélkül tartandó gyülekezéseket eltiltja. A zsinatokat ez időtől kezdve jó *ideig* egyes *lelkes* főurak által összehívott barátságos összejövetelek pótolták, melyek idővel állandósultak és melyeken az egyház életbevágó ügyeit megbeszélték és a nyomással szemben alkalmazandó eszközöket megállapították. Idővel ez a gyűlés (congressus) bizonyos szervezetet nyert és rajta megjelentek, a 111. Károly által engedélyezett 4 ev. superintendencia képviselői, is, míg végre királyi engedély, mellett megtarthatták az első *egyetemes gyűlést* Pesten 1774.-április. 20-án Zay Péter báró elnöklété alatt¹. Így „a protestáns egyházak újabb önkormányzati szövet nyertek. Azonban a hazai ev. egyházunk szervezetének a kiépítése még azután is jó ideig a vajúdas stádiumában volt. Nem oldotta meg azt az. 1791-ben szept. 12-től okt. 14-ig Lipót király engedélyével megtartott *pesti* zsinat sem, mert a kánonok királyi szentesítése elmaradt és csak egyik-másik eresztett gyökeret. Csak az 1891-4-iki *budapesti zsinat* hozta meg egyházunknak ma is érvényben lévő alkotmányát.

Elvonultak előttünk vázlatosan a magyar ev. egyház rendezkedési, konszolidálási törekvései. Természetes, hogy mint minden egyébben a hazai evangélikusok a szervezésben is leginkább a szász választó fejedelemség egyházszervezetét utánozták. E szervezkedéssel végleg felszabadultak a róm. kath. egyház fennhatósága alól, mely a reformmozgalom megizmosodása után is jó ideig rájuk nehezedett. Csak a következő (XVII.) században végbement vallásos és egyúttal alkotmányos szabadságharcok folyamánya volt az ev. egyháznak teljes önállósulása, *önkormányzatának* jellegzetes kiépítése, mely a német ev. egyházi szervezetektől mindinkább elkülöníti és nemzeti talajra helyezi. Intellektuális és pedagógiai tekintetben azonban továbbra is a német Protestantiszus vezetését fogadja el.

Az ev. egyház ezen jogi szervezkedése nem hagyta érintetlenül az iskolát sem. Hiszen az iskolát a protestánsok is az egyház veteményes kertjének, az egyház testéhez tartozónak tekintették. Idejes, hogy tulajdonképeni célunkhoz közeledve az ev. iskolát a

¹ Haan Lajos: A magyarországi ág. h. ev. evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal. Budapest 1882. 8. lap. s. r.

maga kiindulásában, alapformájában vizsgáljuk meg és ez okból a főbb egyházkormányzati gyűlések azon kánonjaira fordítjuk figyelmünket, melyek közvetlenül az iskolákra vonatkoznak.

2. Az ev. iskolák megszületése. A zsinatok iskolaügyi határozatai.

A reformáció nem teremtette meg a magyar iskolát, mert fellépésekor már országszerte volt iskola. A középkor iskolafajai ugyanis mind megvoltak Magyarországon is és köztük csak az egyetem nem tudott honunkban mélyebb gyökeret eresztetni. A XIV. és XV. században igen sok falusi *plébániai* székhelyen volt iskola¹. Ezek általában az elemi fokozatnak feleltek meg, míg a *kolostori*, székesegyházi és káptalani iskolák a középfoknak, sőt ez utóbbiak közül egyik-másik a főiskolai fokhoz csatlakozott. E két iskolatípushoz járult harmadikul a *városi* iskola, mely az általános keresztyén szellem megőrzése mellett a városi polgár igényei szerint rendezkedett be. E városi iskolák közül némelyik a polgárság mindennapi életszükségeit tartván szem előtt, az anyanyelven való írás, és olvasásra, továbbá a számolásra helyezett különös súlyt, míg a másik típus a középkorban elmaradhatatlan latin nyelvtanításnak is juttatott helyet. A hazai iskoláztatás mellett nemzetünk szellemi, életének alakítására igen nagy hatással volt a *külföldi egyetemek* látogatása is. Nem volt elhanyagolva végül a nőnevelés sem, mely mini akkor Európaszerte nálunk is legnagyobb-részt az apácák kezeiben volt. Végül voltak nagyobb városainkban, pl. Pozsonyban „*zugiskolák*” vagy „*utcai iskolák*” néven ismert intézetek, többnyire magánvállalkozók alkotásai. Ilyen helyzetben találta a magyarországi iskolázást a reformáció.

Természetes volt, hogy ez iskolák sorsában is nagy változásnak kellett be állania. Ez azonban nem történhetett egyszerre és az átalakulás mikéntje, még nem képezte külön tanulmányok tárgyát. Nevezetes dolog, hogy a Németországban észlelt átmeneti *hanyatlás Magyarors ágon nem konstatálható*. Inkább arról lehet szó, hogy közvetlenül a reformmozgalom megjelenése előtt hanyatlóban volt az egész magyarországi tanügy a főpapság nagy részének elvilágiasodása és elerkölcstelenedése miatt². Itt mutatkozott a kath. egyházszervezet és hierarchia egyik hátránya, hogy a papság

¹ Békefi: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig Budapest 1906. 5. és 6. lap. U. az. A káptalani iskolák története Magyarországon. Budapest 1910. 347. lap.

² V. ö. Békési Emil: A népiskola és kath. papság a reformációt közvetlenül megelőző időkben. Kalauz a népiskolai nevelőoktatás terén 1888 239-248. Megcáfolja azt a nézetet, mintha a ref. előtt annyira hanyatlott volna a tanultság, hogy a papságba felveendő egyéntől nem kívántak volna mást, mint hogy olvasni és énekelni tudjon és az elemiekben némi jártasságot szerezzen. B. szerint az erre vonatkozó rendeletek csak a kisebb rendeket felvett klerikusokra vonatkoznak.

maga az egyház, a hívek pedig csak a laikus tömeg és ha amaz az nem felel meg a magas helyzetéhez kötött kívánalmaknak, akkor elkerülhetetlen a súlyedés, a romlás az organizmus legalsóbb fokain is. A renaissance nyomában járt erkölcstelenség pedig kétségkívül megmételtyezte a főpapi köröket és a mételty felülről lefelé terjed. Ez éreztette hatását az iskolaüggyel is.

A reformáció hazánkba érkeztén, azonnal alkalmazásba veszi három hódító eszközt: a szószéket, sajtót és iskolát és mindeniket nagy sikerrel kezeli. Iskolatörténeti jelentősége általában abban rejlik, hogy a róm. kath. iskolák egy részét elhódítja, másfelől egészen új iskolákat állit valamennyit pedig fokozott élettevékenységre sarkalja, egy szóval megszorítja és föléleszti az iskolákat.

Öndicsekvés helyett hivatkozunk még a róm. kath. Fraknoi (Frankl) e szavaira: „Hazánk oly nagyszámú iskolákkal, iskolái oly jeles tanerőkkel nem bírtak soha, mint a XVI. században. A külföldi sajtók magyar írók neveit soha sem nyomták oly nagy számban, mint e században.” (Révai Ferenc fiainak.... iskolázata-tása. 3. lap.)

Nevezetes vonása a magyar reformációnak, hogy a külföldről gazdag tudományos ismeretekkel hazatért igehirdetők mellett nemeseinket is csakhamar fenkölt ambíció lelkesíti. Áthatva az új evangéliumtól fölgerjednek templomok és kivált iskolák építésére. Ettől kezdve hosszú időn át e köznemesség volt a reformáció támasza.

Mikor pedig így megvolt a szellemerő mellett az anyagi támogatás és fizikai védelem, nem késhetett a nagy siker, az iskolaügy nagyarányú fellendülése, melyet hozzávetőlegesen számokban is próbálunk kifejezni. *Így Békefi*¹ 1540-ig 15 káptalani, 275 falusi és városi és 2 zsidó iskolát számlál. Kérdés, nem volt-e már ezek között is olyan, melyet a reformáció villanyfolyama keltett új életre. Frankl Vilmos a XVI. századból 156 iskolát említ meg és ezek közül 132-öt protestánsnak mond. Végül mint különösen fontos iskolatörténeti forrásművet fel-említhetjük a mi *Rezik* Jánosunk kéziratós munkáját (Joannis Rezik Gymnasiologia evangelico Hungarica sive Historia Scholarum et earundem Rectorum celebrorum. Griphisvaldiae MDCCXXVIII. opera et studio M. Samuelis Matthaedis ex auctoris annotati-nibus autographois et aliorum documentis ad an. MDCCXXVIII. eruta). Négy részből (sectio) áll 1. De scholis magnatum et nobilium. II. De scholis civitatensibus. III. De scholis oppidanis. IV. De scholis Pagensibus in specie. (Articularibus.) Rezik kimutat az evangélikusoknál 1. *Mágnások és nemesek* által saját költ-ségükön tartott 19 gimnáziumot, illetőleg a csak töredékesen ismert intézetekkel 27-et. 2. *Királyi városok* által fönn tartott 19 illetőleg a töredékekkel 27 gimnáziumból 3. *Kisebb városi*

¹ Békefi i. m.

² Frankl: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században Budapest 1873

gimnáziumot 33-at illetőleg 52-öt és végül 4. 61 *falus*i iskolát. Pedig amíg az időpontig, amikor Rezik élt és munkájának javarészét megírta (1705-1710.) hány iskola tűnt el nyomtalanul, hisz ő is soknak már csak a nevét tudja felemlíteni! Nem lesz fölösleges legalább a főbb nemesi és szab. kir. városi iskolákat felsorolni. 1. Nemesi iskolák 1. Bán (Trencsén), az Illésháziak alapítása. 2. Berzevice (Sáros) Berzeviczy család. 3. Bitse (Trencsén) Thurzók. 4. Csepreg (Vas m.) Nádasdy Tamás. 5. Fülek (Nógrád m.) több nemesi család alapítása. 6. Galgóc (Nyitra) Thurzók. 7. Görgő (Szepes) Görgey. 8. Illava (Trencsén) br. Osztroics. 9. Márkusfalva (Szepes) Máriássy család. 10. Mosóc (Turóc m.) Révay család. 11. Nagyecő (Szepes) Horváth-Stansith. 12. Okolicsnó (Liptó) Okolicsányi. 13. Radvány (Zólyom) Radvánszky család. 14. Ráhó (Kishont) Jákófi Ferenc. 15. Rózsahegy (Liptó) Dorschitzok, Czemandra András. 16. Szenic (Pozsony m.) Nyáry család. 17. Szentiván (Liptó) Szentiványi család. 18. Vágbeszterce (Trencsén m.) Balassa család. 19. Kisucczauhely (Trencsén) Ungnad-Szonek család.

II. A főbb *szab. kir. városok* iskolái: Bártfa, Breznóbánya, Buda, (1526-ig) Korpona, Kassa, Kiszeben, Körmöcbánya, Eperjes, Kőszeg, Győr, Késmárk, Lőcse, Modor, Besztercebánya, Pozsony, Sopron, Trencsén, Nagyszombat, Selmeczbánya, Zólyom.

III. A *kisebb városok* iskolái: Jolsva, Alsókubin, Bajmóc, Báth, Szepesbéla, Csetnek, Szepesszombat, Gölnicbánya, Sajógömör, Hanusfalva. Igló, Leibic, Turóczszenntmárton, Nagysáros, Liptószentmiklós, Szepesolaszi, Privigyé, Puchó, Rajec, Rozsnyó, Svedlér, Héthárs, Németlipcse, Németpróna, Dobsina, Tótpróna, Trsztena, Vágjuhely, Szepesváralja, Várna, Árva, Nagyfalva, Varannó.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez iskolák *nem mind a XVI. században keletkeztek*, de azért mégis itt kellett fölemlítenünk, mert mindez iskolák akár új alkotások, akár átszervezések, a reformáció hatása alatt értek rövidebb-hosszabb virágzást. Soknak a pályafutása, különösen a nemesi iskoláké, az alapító nemesi családoknak a katolikus egyház kebelébe való visszatérése miatt már a XVII. század vége felé megszűnik. A királyi és kisebb városi iskolákban fennállt iskolákkal pedig a XVII. század végétől kezdve az a változás történt, hogy a protestáns magistratus erőszakos elmozdítása folytán az illetékes egyházközségek vették gondjaikba. Csakhogy a soproni országgyűlésen hozott törvény értelmében az evangélikusok templomaival azok iskolái is a külvárosokba szorultak. Általában a XVII. század 70-es éveivel meginduló üldözés folytán a legtöbb iskola súlyos válsággal küzdött, sok egészen megsemmisült, mások pedig lefokozva tengették életüket. Szabadabb szellő csak Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben kezd lengedezni, a jezsuita rend eltörlése (1773.) és József trónörökös emelkedő befolyása következtében. Iskolaügyi szempontból pedig a Ratio Educationis megjelenése (1777.) nyit új korszakot a hazai és közvetve az ev. nevelés

történetében is. Jellemzi ezt a korszakot a mindjobban érvényesülő állami befolyás is, mely ellen a protestánsok autonómiájukat féltve, eleinte heves ellentállást fejtenek ki, iskoláik berendezésében azonban mégis mindjobban az állami normához közelednek, az alkotmányos éra beköszöntésével pedig (1867.) letesznek ellentállásukról és az állam támogatásával igyekeznek iskoláikat korszerűen fejleszteni. És valóban iskoláink túlnyomó része ma a legkényesebb igényeket is kielégíti és a megfelelő fokú állami iskoláknál alig áll hátrább. Lesz módunk kimutatni, hogy az állami befolyás, milyen szükséges és áldásos volt egyházunk tanintézetekre, de ennek másik következménye az a látszat, mintha a protestáns lélek legtöbbjükből kihalt volna, legalább külső erősödésükkel fokozatosan ment végbe az egyháztól való távolodásuk.

Itt egyelőre csak annyit akartunk leszögezni, hogy milyen csodálatos hatással volt a reformáció a magyar iskolaügy fejlesztésére. Ezt jeles más vallású történetírók is elismerik. *Fináczy Ernő* azt mondja: „A végső felbomlás veszedelmétől hazánk iskolaügyét egy nyugatról beözönlő hatalmas áramlat, mentette meg: a reformáció, szövetségesével a humanizmussal; és a protestáns iskoláztatás megerősödése nemcsak közvetlen hatásában volt nagyfontosságú, hanem azon visszahatásában is, melyet a mélyen aláhanyatlott kath. iskolaügyre gyakorolt.” (A magyar középiskolák 6 és 13) *Békefi* pedig: A katholicizmus és a protestantizmus élet-halál harcra indul – e küzdelem eredménye, a népoktatás fejlődése az egész vonalon. (A népoktatás története 2. 11) Sajnos, a virágzást megállította az ellenreformáció üldözése és egymásután zárultak be a leghíresebb iskolák kapui. Azonban meg kell vallanunk, hogy mégsem minden iskola pusztult el az üldözések által. Rezik maga is nyíltan felsorolja a pusztulás egyéb okait. Így szerinte elpusztultak némelyek azért, mert *rektorai* csak nagy szakállukkal tartottak tekintélyt, mások azért, mert a *pártfogók* jobban szerették kutyáikat, lovaikat az iskoláknál, családi szerzeményeiket pedig elfogyasztották. Ismét más iskolák a *lelkészek* gondatlansága, vagy a tanítók tudatlansága vagy egyenlensége miatt pusztultak el, vagy végül a drámák meggondolatlan termelése miatt, (Rezik Praefatio.) Tény az is, hogy *túl sok* iskola létesült, az evangélikusok ugyanis nemcsak a meglévőket fejlesztették hanem minél több újat igyekeztek alapítani nemcsak az első időben, de még később sőt egészen a mai napig is inkább terjeszkedtek és alapítottak, semhogy kevesebb intézet belső gyarapítása által az oktatásnak erős központjait teremtették volna meg. Azonban bizonyos, hogyha a nagy reakció be nem következik, az eferner intézetek csakhamar maguktól enyésztek volna el, az életre valók pedig megizmosodtak és megerősödtek volna. Így pedig igen soknak a megsemmisülését bizony a túrhetetlen nyomásnak és erőszaknak kell tulajdonítanunk. Maga a sok *iskolaalapítás* pedig fényes tanúbizonyságot szolgáltat

a mellett, hogy a közműveltség felkarolása mennyire benne rejlik a reformáció szellemében és hogy ép a magyar reformáció kitűnő cáfolata Erasmus sokat emlegetett mondásának: „Ubi Lutheranismus, ibi literarum est interitus.” Mint mindenütt, ahová a reformáció behatolt, tehát nálunk is belátták az új hit hirdetői, hogy csak a nép képzése által juttathatják diadalra eszméiket, és ezért kettőzött igyekezettel bele nyúltak a nevelés ügyébe, hiszen az iskolát az igehirdetés, a térítés egyik eszközének tekintették. Az iskola sorsa pedig elválhatatlanul összefügg a gyülekezet sorsával. Ezért olyan, hogy a békekötések pontjaiban szinte stereotip sorrendben a templom, iskola, paplak biztosításáról van szó.¹ Ezért van, hogy már a XVI. századbeli protestáns gyűlések (Zsinatok) kánonjai bár röviden, de mindig megemlékeznek az iskoláról is, iskolák felállítását külön tanító alkalmazását sürgetik és általában, ami jellemzi a kor hierarchikus felfogását, a tanítót a lelkész alá rendelik, holott képzettségük sokszor egy és ugyanaz volt. A későbbi időkben már bővebben van szó az iskolaügyről és a hierarchikus (küriarchikus) szellem is mindjobban enged. Ennek az érdekes fejlődésnek az igazolására bemutatjuk időrendben a legrégebb és legfontosabb kánonokat, törvénykönyveket és zsinatok végzéseit.

Az 1590-körül való évből származó u. n. *murányi* cikkek 14-ik pöntja az iskola igazgatót bűnvádi esetben nem a bíró, hanem saját lelkipásztora elé utasítja; az utóbbi pedig arra hívja fel, hogy őt barátságosan megintse, nehogy ellenségévé tegye. Ha azonban engedelmeskedni nem akar, szuperintendense előtt vádolandó be. (M. P. E. A. II. 18. lap.)

Már sokkal kimerítőbbek az *árvamegyei* lelkészeknek egyházaik védelmezésére irt törvényei az 1595-évből, melyek 10 pontban foglalkoznak a *rektori* hivatással. Itt is kiemelik, hogy a lelkész a rektor felsőbb hatósága, akinek tudta és megbízása nélkül a rektor állását nem foglalhatja el, sőt engedélye nélkül egy napi útra sem távozhatik el. A rektor tartozik a lelkészek gyermekeit hűségesen és ingyen oktatni. Hivatalba lépése előtt esküt kell tennie az ágostai hitvallásra. A lelkész tiszte viszont a rektorra és egész iskolára felügyelni, akik a tanítók közül pedig hivatásukban hanyagoknak találatnának, elmozdítandók. (i. m. 50. s. k. 1.)

Érdekes az 1596-ból való *murányi* és *kishonti* cikkek 59-ik pontja, mely szerint az iskolaigazgatók tiszte az, hogy az *iskolában* tanítsanak, nem pedig az egyházban (docere in schola et non in ecclesiis), tehát tartózkodják a tanító minden egyházi funkciótól, legfeljebb az esperes vagy helyi lelkész engedelmével végezhet ilyeneket. A többi pont újat nem mond. (M. P. E. A. II. 67. s. k.)

¹ Zsilinszky M: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve Budapest 1880-1897. pl. II. k. 513; III. k. 514. IV. k. 318. s. k.

A *dunántúli magyar evangélikusok 1598-ból való törvénykönyve*¹, melynek nagy érdeme, hogy magyarul van írva 73 kánont foglal magában, de ezek közül csak 4 foglalkozik az iskolaüggyel. (LXIV-LXVII.) Érdemesnek tartom őket szószerint ide iktatni. „Az hol scholák és schola mesterek vágynak, azoknak hagyjuk, hogy az ő pásztoroknak tisztességgel és engedelmességgel legyenek s az ő pásztorokat, vagy ugyanottan a község előtt, vagy másutt alattomban ne gyalázzák se el ne árulják. Ha pedig valamely scholamester az ő pásztor ellen ok nélkül való háborúságot indítana és annak igaz okát nem adhatja, akarjuk törvény szerint, hogy megbüntettessék... Ezt is őtőlük megkívánjuk, hogy az ő tisztekben híven eljárjanak, mind az ifjaknak és gyermekkének tanításában, mind pedig az templomban való ceremóniáknak kiszolgáltatásában semmit pásztorok hívek nélkül cselekedvén. Az tanuló deákok, kik a végre tanulnak, hogy az ecclesiában az Ur Istennek akarnak szolgálni, azok éljenek az régiektől rendelt alamizsnából. De ha szöfogadatlanok lesznek, röstök és henyélők, ide s tova vándorlók, affélék az scholából kiüzessenek. Meglássák azért a schola mesterek, kiket kölljön scholájokban befogadniuk, az kiket pedig befogadnak, esztendeig azok a scholából ki ne menjenek, hanem megmaradjanak és tanuljanak... Azt is kívánjuk, hogy a scholamesterek az scholákhoz illendő öltözetben járjanak az diákoknak az iskolában való beédesgetésekért. Az deákok is az scholához való habitusra viseljenek gondot; több gondjok legyen az könyvek szerzésére, hogysen mint az külső köntösnek szerzésére.

Az, hogy az ág. h. ev. magyar egyház dunántúli szuperintenciájának e legelső törvénykönyve nem eredeti munka², nem von le az érdemből. Fontos itt és újszerű az a 2. pont, mely a *papi pályára készülő* deákokról és az iskolamesterek és tanulók *ruházkodásáról* intézkedik. Hogy terjedelméhez képest oly szűkszavú iskolai dolgokban, azon nincs miért csodálkozni, hiszen ez időben az eklézsia az első, az iskola csak utána következik, a pap az első, az iskolamester a második, de azért nélkülözhetetlen szervnek tartják az iskolát, csak nem tartják szükségesnek, hogy túlsokat írjanak róla. A falusi gyülekezetekben a lelkészeztől vártak e tekintetben igen sokat, a városi gyülekezetekben pedig ezidőtájt a túlnyomólag vagy egészen protestáns városi tanács intézte az iskolai ügyeket. Azonban igen jellemző, hogy a század végétől kezdve, mind terjedelmesebbek az iskolai kánonok. Így pl. a *felsőtrencsényi* ev. egyházmegyének (esperességnek) az 1600. évi január 1.2-iki bitsei zsinaton kihirdetett törvényei közül a XI-ik

¹ Mokos Gyula: A dunántúli ág. h. ev. egyház 1598-iki törvénykönyve. Budapest 1892. 103. és 104-ik lap.

² Mokos szerint az egyes cikkelyek a kálvini irányú hercegszöllősi kánonokból vannak átvéve, i. m. 34 továbbá; Mokos: A hercegszöllősi kánonok. 78. oldal. Ezzel szemben *Havrán Dániel* közös német forrást vesz fel. *Payr Sándor* is szolgai átvételt a nagy gyűlölködés miatt nem tart valószínűnek.

fejezet szól az iskolamesterekről 14. pontban. Főleg a tanítók erkölcsi magatartására terjeszkedik ki. Előírja, hogy kerülje a rektor a rossz társaságot, a rossz hírű házak, kocsmák stb. látogatását és tartsa ettől vissza tanítótársait és tanítványait is, ha nem, mozdítassék el, nehogy megmételje a nyáját. Érije be a lelkésznél kapott élelemmel és ne kívánjon királyi ellátást, hanem egyezzen meg vele tisztességesen. Az ifjúságot gondosan gyakorolja az egyházi énekben, ne hanyagolja el a litániát és zsoltárokat sem. (litanias et psalmodias 11. és 12. pont.) Viseljen gondot arra, hogy a reggeli, déli és estéli harangozás (pulsus) el ne hanyagoltassék. (13. pont.) (M. P. E. A. 11. 103. s. k. lapokon.)

A gömői esperesség szabályait 1604. január havában Restéren szerkesztették és L610, július 10-én erősítette meg Thurzó György. H e-t címre osztva intézkednek az egyház és iskola érdekében, ezek közül a 4-ik cím (ordo) foglalkozik az iskolával. A főbb pontokat itt közöljük Mikulik József fordításában: 1. A templom mellett legyen iskola, mely fő és tisztább része az egyháznak. 2.~Ahol lelkész és iskola van, ott tanító is alkalmazandó, kinek jövedelmét senki magához nem ránthatja. 4. A tanító kötelessége tanítványokat szerezni és azokat a tudományban, jámborságban és jó erkölcsben kiképezni. Az orgonálást is végezze szorgalmasan és segédkezzék a lelkésznek más dologban is, de ami tisztán a lelkész „tiszte (pl. a keresztelés), attól tartózkodjék. 5. A tanítónak üzérkedni, tivornyázni és éjjelezni tilos. 7. A tanító tisztességesen, ne pedig könnyelműen és idő előtt hagyja el hivatalát. 8. Ha a tanító rest, ellenszegül, az italt kedveli és az iskolát beszennyezi, érdeme szerint elbocsáttatik, de ha jámbor és jóra való előmenetelben, úgy részesül, *mintha csak az esperesség tagja volna*. (Mikulik: A gömői ág. h. ev. esperesség története. Teológiai Szaklap 1914. 64. lap. Nem egyezik meg szószerint Mikulik szövege a M. P. E. A. II. kötete 113. lapjon latinul közölt törvényekkel, de mivel Mikulik a gömői esperesség érdemes historikusa, az ő szövegét fogadtuk el. Lényeges különbség úgy sincs a két szöveg közt. V. ő még 1603. évi murányi zsinat kánonjait. (M. P. E. A. VII. 112. s. k.)

Felemlítjük végül a *nógrádi ev. esperesség* Balassovitz-féle protokollumát, mely XI-ik fejezetében teszi szóvá a rektor és iskola ügyét. Két bevezető pontja feltűnően emlékeztet a gömői esperesség első két szabályára, csakhogy bővebb beszédű. Kiemelendő ez a kitétele: „scholastica Juventus est seminarium pietatis.” A következő pontok is lényegileg egyeznek az előbb emiített gömőriekekkel. Itt is kiemeltetik a rektor megválasztása körüli óvatosság és megköveteltetik tőle, hogy tisztelettel teljes magaviseletet tanúsítson főnöke és az egyház patrónusai iránt stb. A többi úgynevezett újabb pontok (recentiores) IV-VIII. is csak azt tartalmazzák bővebben, mit a gömői cikkek rövidebben. Egészen újnak tetszik és felette érdekes a IX. mely arról intézkedik, hogy a nős rektorok *ne tartsanak diákokat* feleségök szolgálatára és ne is *parancsoljanak az asszonyok többet* az iskolában mint

magok a rektorok, a fiúk az ilyen alkalmazás alatt csak eldurvulnak. (M. P. E. A. III. 180. s. k.). Látjuk, hogy ez aránylag hosszú szabályzatban a legérdekesebb a IX. pont. Ha feltesszük, hogy a törvényalkotás sokszor bizonyos visszaéléseknek elejét akarja venni, akkor itt célzást olvashatunk ki tényleg előfordult esetekre.

Ezen szabályzatok és zsinati határozatok ismertetésével pedig már eljutottunk a történelmileg nagyobb jelentőségű, híresebb *zsinatok* időszakába. Hiszen a felsoroltak a dunántúli törvénykönyv kivételével, csak szűkebb egyházi körzetekre, contuberniumokra. azaz esperességekre vonatkoznak, hatályuk tehát sokszor csak néhány egyházközségre terjed ki. Ezért kell a nagyobb zsinatoknak különös figyelmet szentelnünk. Ezek állapították meg végleg az ev. egyház hivatalos tanát, kiépítették jogi szervezetét és szabályozva az iskola viszonyát az egyházhoz, tisztázták a tanítóság helyzetét is. Az első ilyen igazibb zsinat, mint tudva van, a *zsolnai* (1610. március 28-30.) A három napig tartott zsinat határozatait összesen 16 pontban foglalták össze, csak későbbi időben lesznek a zsinatok jegyzőkönyvei mind testesebbek. Természetes, hogy a határozatok első sorban a megválasztott új szuperintendensek hatáskörének a körülírásával foglalkoznak és csak futólag érintik az iskolák ügyét. A zsinat kimondotta, hogy a szuperintendensek évenként látogassák a gyülekezetet, vagy ha akadályozva vannak, helyettesítsék őket a szeniorok. A látogatások alkalmával vizsgálják meg, hogy a lelkészek mit és miképp tanítanak. Hasonlóképp vizsgálják meg, hogyan viselik magukat a tanítók? mire és hogyan tanítják az ifjúságot? (Item inquirent quales habeuntur Rectores? quid et quomodo doceant inventutem?...). A lelkészeket és iskola tanítókat minden jogtalanság és sérelem ellen törvényeink szerint védjük, hiszen ezektől veszik fizetéseiket (?), mihez szükség lesz bíróra és törvényes eljárásra.¹ A zsinat nem tesz különbséget papi és tanítói képzettség között, legalább, ez utóbbit nem említi külön. Az eljárás az volt, hogy a koruknál és fedhetetlen életüknél fogva alkalmas egyéneket meghívásuk esetén az illető szuperintendens a legközelebbi felügyelő szenior és néhány lelkész jelenlétében megvizsgálta és felszentelte.

Látnivaló, hogy a zsinat határozatai nagyon szűkszavúak és nem igen bővítik a tanítói állásra vonatkozó ismereteinket. Még képebbet mond az J614. január 22. és 23-án *Szepesváralján* tartott zsinat, amely szószerint csak ismétli a zsolnai zsinat végzését. Valamivel többet tartalmaz az 1619-ki országgyűlés után Thurzó Szaniszló által összehívott *semptei*-consistorium (1622. szeptember 1.) okmánya, melynek XVIII. és XIX-ik pontja kiemeli, hogy a rektorok

¹ Szeberényi: Corpus maxime memorabilium synodorum evangelicorum aug. confessionis in Hungaria. Pesthini 1848. 16. lap és *Zsilinszky* M: Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe. Selmecbánya 1910. 24. s. k. 1.

csak a lelkészek beleegyezésével hívandók meg. Legyenek ők a vallásban hithűek, írják alá a consistorium törvényeit és tanúsítsanak tiszteletet és engedelmességet lelki pásztoraik irányában. A lelki pásztorok feladata, hogy a rektorok életmódjára és hivatalára valamint az egész iskolára felügyeljenek, a hanyagokat megintsék, a javíthatatlanokat elmozdítsák. Azonfelül rajtalegyenek azon is, hogy ne csökkentsék, hanem a lehetőséghez képest szaporítsák az iskolák jövedelmét. Megjegyzendő, hogy e gyűlésen a nyitrai, pozsonyi, barsi, mosoni, győri, komáromi, nagy és kishonti, nógrádi és gömöri esperességek küldöttei vettek részt, ellenben sem a vármegyék, sem a szab. kir. városok követői nem voltak meghíva. Ez a gyűlés az utolsó, mely az erősödő protestantizmus idejébe esik, utána mind kíméletlenebb lesz az üldözés, mind nyomasztóbb a reakció. Már a Rákóczy-féle szabadságharc zivatariba esik a *rózsahegy* gyűlés 1707. ápril 3-10-ig, melyet azért méltán neveznek forradalmi zsinatnak.¹ Minél nagyobb veszély szorongatta kívülről az ev. egyházat, annál inkább igyekeztek azt vezetői belsőleg megszilárdítani, illetőleg a rajta elvonult pusztító vihar következtében beállott ziláltságot megszüntetni. E mellett a te *terjező pietizmus* ellen is akartak állást foglalni, mert sokan féltették tőle az ev. egyházat. így a különben is izgatott hangulatban kezdődött zsinat sok éles vitára adott alkalmat. „Megfedettek – úgymond az egykorú napló – különbféle excessusok némely tisztelendő tanítóknak és mestereknek és megintettek, hogy ezután ne látogassák a kocsmákat és ne táncolnának...” A háborús idők, a bizonytalan élet és az ennek következtében beállott fegyelmetlenség némely falusi gyenge tanítót oly kihágásokra vitt, melyek szégyenére váltak az ev. egyháznak. így megtörtént, hogy az offertórium pénzét elköltötték, vagy hogy a temetési stólánál zsarolást követtek el a szegény híveken. (Zsilinszky.) Nem szólva arról, hogy a zsinaton több ízben szóba került az eperjesi kollégium ügye (vele foglalkozik a zsinat XXIV-ik ponja is), a 25. határozat közül iskolatörténeti szempontból csak a 16. és 17-ik érdemel jriegemlítést. Az egyik szerint, hogy a szuperiniencensek, seniorok, lelkészek, diakonok, és iskolatanítók között megkülönböztetés legyen, ezentúl oly ruhát használjanak, mely az ő csajidi állásuknak és rendüknek megfelel. („Qui competet ipsorum statui „et conditioni.”) A másik szerint pedig, idővel ha Isten segedelmével az eperjesi kollégiumban és más gimnáziumokban több tanufőncjé leszeiv csak olyan férfiú alkalmaztathatik és mozdíthatatik elő az igazgatóságra/akinek elégséges képességi iHzonyítványai („sufficientes testimoniales suae habilitatis”) vannak a gimnáziumok igazgatóitól és tanáraitól (Zsilinszky i. m. 71. és Szeberényi i. m.79). Bármily hasznos munkát végeztek is korunk viszonyaihoz mérten,

¹ Zsilinszky Mihály: Egy forradalmi zsinat története. Budapest 1889. Lásd főleg 48. s. k.

a rózsahegyzi zsinat tagjai, az a bekövetkezett politikai események miatt úgyszólván kárba vezett. Hiszen az 1715. évi 30. t.-cikk nemcsak a rózsahegyzi zsinat határozatainak, hanem az ev. egyház nyilvános életének is végét vetette. A szatmári béke után ugyanis a nemzeti ellentállással együtt a protestánsok „ellenálló” ereje is végkép meg volt törve és ők úgy álltak, ellenfeleikkel szemben, mint akiknek a léte egészen a királyi kegytől függ. E század a 70-es évei vége felé kezdenek szabadabban lélegzeni, de mint általánosan tudva van, csak *II. József* és *II. Lipót* uralkodása helyezi őket vissza jogaikba. Az 1791-iki törvény által megnyerték azt, amit az akkori viszonyok közt csak megnyerhettek. Éltek is azonnal a zsinattartási engedéllyel. Így jött létre a nevezetes *pesti zsinat 1791. szept. hó 12-től, október hó 14-ig.* Az ez alkalommal készült terjedelmes munkálat 5 főrészből áll, az első az egyház kormányzatáról, a második az egyházi hivatalokról és fegyelemről, a harmadik a házassági ügyről, a 4-ik az iskolák igazgatásáról és könyvek cenzúrájáról, az 5-ik végül a gazdasági ügyekről szól. Közülök a *II. rész XI-ik fejezete (54-66-ik kánona)* foglalkozik az *iskolamesterekkel* és *kántorokkal*. Legtöbb rendelkezése általánosságok között mozog és csak kevés haladást jelent a régiekhez képest. Szívükre köti a tanítóknak, hogy a vallással ellenkező tanokat ne hirdessenek, esküt a szimbolikus könyvekre azonban nem kell tenniük; kerüljék a fényűzést a ruhában és tiltsák meg tanítványaiknak is. Ne mulassza el a tanító ok nélkül a tanórákat és ne toldja meg a szünetet. Tanítványainak a műveit ne használja fel saját munkájához. Egyházi-felsőségének engedelmesséjék és kötelességmulasztás esetén büntetésben részesüljön. Érdekesebbnek csak két kánon látszik. Az egyik (58) kijelenti, hogy az iskolamesterek az egyházban a lelkészek munkatársai lévén, azokat szükség esetén imák és szentbeszédek tartásában is” helyettesíthetik. Ez a pont tehát jelentős haladást képvisel a XVII. századbeli kánonokhoz képest. A régi alárendelés ezzel megszűnt és bizonyos fokú egyenrangúság nyilvánul meg lelkész és tanító közt. Mikulik és utána Mikler Károly ezt a fontos alkotmányjogi lépést a *II. Rákóczy Ferenc* korában érvényre jutott új irányzatra vezeti vissza. Az én szerény nézetem szerint közelebb fekvő a felvilágosodás hatására gondolni. (Mikulik: *Theologiai Szaklap* 1915. 115.) (Mikler K. *Magyar evangélikus egyházjog*. Budapest 1906. 70-ik lap). A 60-ik kánon előírja, hogy az iskolai törvények minden évben kihirdetendők, hiteles bizonyítványok híjával lévő tanulókat pedig ne vegyen föl a rektor, viszont az iskolából távozó tanulók bizonyítványt kapjanak. Ez iskoláinkra nézve szinte korszakosnak mondható rendelkezés minden valószínűség szerint a *Ratio Educationis (1777.)* hatásának tudandó be.

A *IV-ik rész 7. kánonja* egészen az iskolaügynek van szentelve, de tulajdonképpen csak az iskolák kormányzatát szabályozza. Az alsóbb iskolák kormányzata eszerint a helyi közgyűlés kezében van, mely az iskolai ügyekben azonban meghallgatja az iskola-

mestert és a maga kebeléből egy tagot biz meg a közvetlen felügyelettel. A magasabb iskolák helyi felügyeletéről, a mennyiben alkalmas felügyelők ott nincsenek, a kerületi közgyűlés gondoskodik. A főiskolák jelentései (informationes) közvetlenül a kerületi közgyűléshez, az alsóbbaké pedig a helyi igazgatók útján az esperességi közgyűléshez terjesztendők fel. Az *uniotörekvések* hatását mutatják az utolsó idevágó kánonok (5-7) melyek oly iskolákra nézve, hol különböző hitvallású (ev.- és ref.)-tanulók és tanítók találhatók, egyazon hitvallású kormányzóságot („puram directionem localem”) jelölik ki, a közös erővel emelt vegyes iskolák ellenben a helyi közgyűlésnek (mixto conventui locali) legyenek alárendelve. Mindkét fajta iskola azonban egy vegyes főhatóság alá tartozzék.

E zsinati munkálatoknak a sorsa majdnem ugyanaz volt mint a rózsahegyie. Már a gyűlések lefolyása alatt nagy ellentétek voltak, melyek a gyűlés alatt csak látszólag simultak el és csakhamar újra fölszínre kerültek. Alighogy a zsinat befejeződött, már tekintélyes hangok emelkedtek az egész munkálat ellen. Így ha magából az egyházból keltek hangok a kánonok ellen, nem lehet rajta csodálkozni, hogy a királyi szentesítés is elmaradt. A kánonokat pedig komoly bírálat tárgyává is tették. (Szeberényi J: Censura canonum synodi pestiensis evangelicorum d c. 1791. anno 1832. aki az az iskola felügyeletére vonatkozó végzést is elveti.) A pesti zsinat után sokáig egyetemes gyűlést sem tartottak pedig ezentúl erre várt az egyházakotmány kiépítésének a munkája. Egyházunk abbéli haladását elősegítette az 1825-től kezdve mindinkább térhódító szabadelvű eszméknek az országgyűlésbe való bevonulása. Az 1848-ik évi XX. t.-cikk nagy perspektívát tárt az egyház elé, bár az ellenzék kath. részről egészen most sem maradt el,¹ a kitört országos zavarok azonban mindent megakasztottak. Az abszolutisztikus kormányzat pedig ismét végveszéllyel fenyegeti a protestáns egyházaknak még csak körvonalaiiban is nagy nehezen megalkotott zsinat-presbiteri kormányzati rendszerét. Így az 1848-ban és ismét a 60-as években tervezett zsinat nem jöhetett létre és egyházunk még mindig nem lehetett szervezetileg és alkotmányilag egygyé. Legfeljebb az egyes kerületek készítettek u. n. „rendezeteket,” hogy a határaikon belül legalább nagyobb legyen az egyöntetőség. Ilyenféle érdemes munka a *tiszai egyházkerület* részére Farbaky Józseftől az illető szakbizottságok munkálatainak felhasználásával készített javaslat. (Nyíregyháza 1882.) Ebből lett e kerület „*rendezete*” (Német neve: Coordination des Theisser ev. Kirchendistrictes. A. C. nach der endgiltigfestgesetzten Textierung durch den zu Leutschau abgehaltenen Kirchendistrictual convent vom Jahre 1883. Lócse 1885.)² Ha csak futólagos pillantást

¹ Zsilinszky Mihály. Az 1848-ki vallásügyi törvénycikkek története. Budapest 1908. 44-ik lap.

² Itt említjük, hogy a dunántúli kerületnek is volt Egyházrendszere 1863 óta. Új kiadása. Győr 1875.

vetünk e rendszerbe, melynek 3-ik része behatóan tárgyalja a különböző iskolanemek feladatát és az első részben az egyes tisztviselőkről szólván a tanítóról is megemlékezik, azonnal látjuk, hogy új kor küszöbéhez értünk. A régi alárendeltség teljesen megszűnt, a tanító valósággal mint egyenlő rangú tényező áll a lelkész oldalán, az ő és az iskola önálló jelentősége *elvben* el van ismerve. Mennyivel másképen hangzik a régi kánonokhoz képest, midőn a 64. c. pont azt kívánja a tanítótól: hogy a hazai és autonóm egyházi törvények iránt engedelmes legyen, előjárói, különösen a lelkész mint közvetlen előjárója s munkatársa iránt jóakarató tisztelettel viseltessék s utasításait kövesse!” A lelkésztől pedig a 40. pont; „hogy az egyházi törvények s törvényes felsősége iránt tisztelettel és engedelmességgel viseltessék, s tisztársaival testvéri szíves viszonyban éljen!”

Azonban végül is a mi erősen individualisztikus irányú és a szabad mozgást sokszor a közjó rovására kedvelő egyházunknak is be kellett látnia, hogy az egységes alkotmányban mennyi erő rejlik. Így jött létre az *1891-93-ki zsinat*, mely egyházunk alkotmányát zsinat-presbiteri 'elvek' alapján megállapította és a további kiépítésnek biztos útmutatást adott. Természetes, hogy megállapította a tanítóság és tanárság helyzetét is az egyházban, egy” Tépelessel ismét előbbre vivén a paritásos elvet. A közkézen forgó „Alkotmány”¹ beható ismertetésétől eltekinthetünk, csak néhány pontot emelünk ki. VI. részből áll, melyek közül a IV-ik (187-1238.) foglalkozik az iskolákkal. A 3. §. az iskolák egyházas jellegét e szavakkal határozza meg: A magyarországi ág. h. ev. ker. egyház iskolái és jótékony intézetei mint az egyház önfenntartásának eszközei, az egyház testéhez tartoznak.” Jóllehet tehát ma már a közoktatásügy imminens állami feladatnak van minősítve, az ev. egyház az 1790. XXVI. t.-c. értelmében továbbra is jogot formál iskolák alapítására és szervezésére, azonban természetesen az országos törvényes intézkedések valamint a király legfőbb felügyeleti jogának épségben tartása mellett. (187. §.) Az ág. h. ev. egyház nevelő és tanítézei: népnevelő és oktató intézetek középiskolák és főiskolák”: (195. §.) Az egyház minden tanárától és tanítójától, az állásra képesítő oklevél mellett, erkölcsileg feddhetetlen életet, hivatásában lankadatlan buzgóságot s egyházához és a magyar hazához hű ragaszkodást követel s összes tanítézeiben a tanároknak a magyar nyelvben teljesen jártasoknak kell lenniök. (197. §.) Az ág. h. ev. egyház által fenntartott elemi népiskolák tannyelvét az iskolának elsőfokú egyházi hatósága határozza meg mindazonáltal a korlátozással, hogy az ország hivatalos nyelve oktetlenül tanítandó. (205. §.) A lelkészek, középiskolai vallástanárok és teol. tanárok képzése kizárólag egyházi ügy. (217. §.)

¹ A magyarországi ág. h. ev. keresztyén egy. egyház alkotmánya. Budapest 1893.

Azonnal feltűnik, hogy az ev. egyház immár teljesen belelglalódott a nemzet testébe, elfogadta az állam nyelvét és a mennyiben fenn is tartja anyanyelvül az illető vidék uralkodó nyelvét, mellette az államnyelv hathatós tanításáról erélyesen gondoskodik magyarul tudó tanerők alkalmazása által. A tanítók mint egyházközségi tisztviselők külön státust képeznek és a más képesítéssel bíró fanároktól is el vannak választva, a régi alárendeltség a lelkiessel szemben pedig teljesen megszűnt. A dolog természeténél fogva *legújabb* az ev. egyház különösen a *népoktatásra, vallásoktatásra* és *teológiai* tanügyre fordított különös gondot. Erről intézkednek a következő szabályrendeletek: 1. Szabályrendelet a népiskola vallásitanítási tervéről. (1904.) 2. Szabályzat az elemi népiskolai tanítóképesítő vizsgálatokról. (1898.) 3. Az ág. h. ev. gimnáziumok rendtartása. (1903.) 5. Szabályzat az egyetemes közoktatási bizottságról. (1887.) 6. A magyarhoni ág. h. ev. pozsonyi teol. akadémia „szervezete és ügyrendje. (1882.) 7. A magyarországi ág. h. ev. ker. egyház teol. tanügyi szervezete. (1904.)¹ 8. Szabályzat az iskolákban használandó tankönyvek megbírálásáról, illetve engedélyezéséről. (1907.) A középfokú iskolák ev. vallásitanítási terve. (1911.) 10. Szabályrendelet az ev. középiskolák tanárainak szolgálati viszonyairól. (1913.) Ez intézkedések legtöbbje még szóba kerül. Megemléksöket annak igazolására tartottuk szükségesnek, hogy az ev. egyház világos tudatában van fenntartói kötelemeinek és mind üdvösebb intézkedésekkel igyekszik iskoláinak és tanerőinek szellemi és anyagi helyzetét emelni. Az 1913-ban kir. engedéllyel összehívott zsinat is haladást jelentett volna e tekintetben, ha fel nem oszlik. Ennek tanúbizonyossága a tanügyi bizottság törvényjavaslata is, melyből kiemeljük, hogy a népoktatási középfokú és főiskolák mellé felveszi a *ker. felebaráti* nevelő intézeteket és *szabadoktatási* intézményeket, megkívánja a tanárok és tanítók *továbbképzésének* lehetővé tételét, az 1848. évi XX. t.-cikkben foglalt felekezeti jogegyenlőség és viszonyosság elve alapján pedig azt kívánja, hogy az államkormány valamelyik hazai egyetemen ev. teol. fakultást állítson.² A bizottsági tárgyalásokon továbbá sűrűen hangoztatták, hogy a tanítói és tanári elem kellően képviselve legyen a közigazgatás, törvényhozás és törvénykezés minden fokozatán, mert e tekintetben a tanárok és tanítók egyéb világi tényezők mellett még mindig mellőzöttek.

Áttekintésünk meggyösz bennünket arról, hogy ev. egyházunk nemcsak alapított iskolákat – bár sokszor erejét meghaladó feles számmal – hanem ahogy töle telt, szervezte, fenntartotta, gondozta is öket és e tekintetben mindig a változott idök államjogi és művelödési szükségleteihez alkalmazkodott. Mivel az

¹ Dr. Zsigmondy Jenö: A magyarországi ág. h. ev. ker. egyház egyetemes közgyölése által alkotott szabályrendeleteknek, elvi jelentösögü határozatoknak és az egyház egyetemét érdeklö miniszt. leiratoknak gyűjteménye. Budapest 1905.

² A magyarországi ág. h. ev. egyház 1913. évi zsinata tanügyi bizottságának törvényjavaslata az egyház iskoláiról. Iglö 1914.

iskolát mindig a gyülekezet tartozékának tekintette, általában megbecsülte annak munkásait és nem a jóakarátán múlt, hogy anyagi helyzetüket nem tudta ideálissá tenni és hogy a tanítóságnak a papság befolyásától való mentesítése is némi küzdelembe került. Egyébként kánonjai, zsinatai és egyet, közgyűlési határozatai lépten-nyomon elárulják, hogy mily fontos hivatásnak tekintette a tanítói pályát, ezért ennek birtokosaitól nem csak az egyházhoz való hűséget, hanem egyéb személyi erényeket, így a hivatalban j lankadatlan buzgóságot, erkölcsileg feddhetetlen életet, majd a hazaszeretet fogalmának tisztulásával a magyar hazához való ragaszkodást és az államnyelv biztos ismeretét megkívánja. Legújában azonban nem menthető fel egyházunk egészen azon vád alól, hogy iskoláit némelykor bizonyos nonchalance-szal engedte át az államkormányának és még inkább, hogy mióta tanítói és tanárai állami oklevelet szereznek, nem követett el mindent, hogy más úton gondoskodjék az eredetileg teológiai, de mindenestre egyházas szellemű képzés valamilyes pótlásáról és nem igyekezett őket, e felette értékes munkaerőket úgy, ahogy megérdemelnék, magához láncolni, a szellemi munkába nagyobb mértékben bele vonni és gyűlésein jelentősebb szerephez juttatni. Ennek a következménye, hogy vannak jelen pedagógusaink minden fokon, de végtelen kevés közöttük az öntudatos protestáns. Pedig végső elemzésben a tanítói személyiségeken fordul meg az ev. iskolák sorsa. Lelkünk kétségkívül csak örömmel telik meg, ha elgondoljuk, hogy a nemzeti érzés mennyire meggyökerezett egyházunkban és hogy ez világosan szembetűnik annak intézkedésein is. Egyházi szempontból azonban nem tudunk egészen belenyugodni a dolog jelen stádiumába, mert úgy érezzük, hogy kell módnak lenni, mely a nemzeti és felekezeti érdeket egymással ki tudja egyeztetni.

Ahol a felekezeti és nemzeti érdek összeütközésbe kerül, ott a felekezeti érdeket szó nélkül fel kell áldozni a nemzeti érdekeknek. De e ponton innen a két érdeket harmóniába kell és lehet hozni egymással, vagyis a nemzeti nevelést össze kell kapcsolni a felekezeti vallásos neveléssel. A prot. iskolázásnak vannak tradíciói, melyeket nem szabad egykönnyen feláldoznunk. Örökség az, melyről számot kell adnunk és mely ha egyszer elveszett, többé vissza nem szerezhető. Álláspontunkat remélhetőleg iskoláinknak magasztos eseményekben bővelkedő múltja is okadatolni fogja.

3. Az ev. iskolák külső története.

Az iskolaalapítás ösztöne máig sem szünetel az ev. egyházban. A XVI. század óta nem volt század, sőt nem volt emberöltő, melyben új iskola nem keletkezett volna, pedig sokszor a legnagyobb nyomással és akadályokkal kellett egyházinak megküzdenie. ezzel pedig egyházunk felekezeti céljai követése mellett! valóságos kultúrmissziót teljesített hazánkban egész a mai napig. A máig

fennálló és a jelenben is dicséretesen nemzeti szellemben működő iskoláknak keletkezési sorrendje bizonyítja egyházunk ezen működését és bár az ev. egyház előszeretettel a népiskolát és gimnáziumot karolta fel, de a kor ütőerére tevén kezét tőle telhetőleg mindig az újonnan felmerülő szükségleteknek is eleget igyekezett tenni.

Hogy csak a főbbeket említsük; a XVI-ik századból valók Selmecebánya, Besztercebánya, Sopron, Eperjes, Késmárk; a XVII-ik századból; Pozsony, Rozsnyó (mint gimnázium), a XVIII-ik századból Igló, Aszód, a XIX-ik században születnek meg Budapest (a gimnázium), Felsőlövő, Békéscsaba, Nyíregyháza, Bonyhád, Szarvas, Rimaszombat. Pedig e négy század alatt milyen szomorúan változatos sorsa volt a magyar protestantizmusnak!

Legjobb lesz, ha az iskolák külső történetét 3 korszakra osztjuk. Az első a reformáció elterjedésének és felvirágzásának a kora (1530-1671.). A második az elnyomatás kora (1671-1777.). A harmadik az újjáéledés és másodvirágzás kora 1777-től napjainkig. A protestáns tanintézetek fénykora *szám* tekintetében a XVII. század volt és ez eltartott az 1671-ben kitört üldözésekig, mikor is a meginduló erőszakos foglások, a Thököly és Rákóczy-féle felkelések alatt szenvedett háborgatások, valamint a kormány sújtó rendeletei a protestánsok tanintézeteit „számra nézve felette leolvasztották és fejlődésükben visszavetették.” Az *udvari iskolák* nagy része a XVII. század végén feloszlott. Hiszen az ev. egyház ezen specifikus iskolafaja legtöbb helyütt úgyszólván rövid életű volt, mert a pártfogók kegyétől függött és azok elhidegülésével vagy áttérésével nyomban megszűnt. A-soprani 1J381. országgyűlés alapján ismét számos iskolát megszüntettek részint az álfái, hogy a szabad vallásgyakorlatot csak az artikuláris helyekre korlátozták, egyéb helyeken pedig az ev. istentisztelettel együtt az iskolát is eltiltották, részint pedig a földesurak jogait fenntartó záradékra való hivatkozás adott alkalmat a legigazságtalanabb zaklatásokra, (*salvo jure dominorum terrestrium.*) Ez utóbbi passzus ugyanis szabad kezet nyújtott a róm. kath. földesuraknak arra, hogy saját territóriumukon ev. lelkészt és tanítót meg ne tőrjenek. I. József és III. Károly rendeletei és intézkedései pedig még jobban elgyengítették a fennmaradt intézeteket. Ilyen rendelkezés volt a m.kir. *helytartótanács* felállítása, (1723.) melyet id. Révész J. a fegyvertelen üldözés rendszeres műhelyének nevez¹ és ilyen különösen az u. n. *Carolina Resolutio* 1731. mely csak a grammatikáig terjedhető alsóbb iskolák fenntartását engedte meg, míg a felsőbb iskolák felállításáért való királyi engedélyt, folytonos huzavonával gátolták.²

¹ Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. Sárospataki füzetek. 1869. 209. lap.

² E rendelet végzetes hatását élénk színekkel ecsetelik: *Molnár Aladár*. A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest 1881. 283. s. k. *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. Budapest 1888. 331. lap és *Zsilinszky Mihály*. Prot. egyház története 468.

fennálló és a jelenben is dicséretesen nemzeti szellemben működő iskoláknak keletkezési sorrendje bizonyítja egyházunk ezen működését és bár az ev. egy ház előszeretettel a népiskolát és gimnáziumot karolja fel, a kor ütőerére tevén kezét tőle telhetőleg mindig az újonnan felmerülő szükségleteknek is eleget igyekezett tenni.

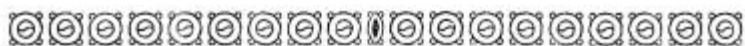
Hogy csak a főbbeket említsük; a XVI-ik századból valók Selmezbánya, Besztercebánya, Sopron, Eperjes, Késmárk; a XVII-ik századból; Pozsony, Rozsnyó (mint gimnázium), a XVIII-ik századból Igló, Aszód, a XIX-ik században születnek meg Budapest (a gimnázium), Felsőlövő, Békéscsaba, Nyíregyháza, Bonyhád, Szarvas, Rimaszombat. Pedig e négy század alatt milyen szomorúan változatos sorsa volt a magyar protestantizmusnak!

Legjobb lesz, ha az iskolák külső történetét 3 korszakra osztjuk. Az első a reformáció elterjedésének és felvirágzásának a kora (1530-1671.). A második az elnyomatás kora (1671-1777.). A harmadik az újjáéledés és másodvirágzás kora 1777-től napjainkig.

A protestáns tanintézetek fénykora *szám* tekintetében a XVII. század volt és ez eltartott az 1671-ben kitört üldözésekig, mikor is a meginduló erőszakos foglások, a Thököly és Rákóczy-féle felkelések alatt szenvedett háborgatások, valamint a kormány sújtó rendeletei a protestánsok tanintézeteit „számra nézve felette leolvasztották és fejlődésükben visszavetették.” Az *udvari iskolák* nagy része a XVII. század végén feloszlott. Hiszen az ev. egyház ezen „speciifikus iskolafaja legtöbb helyütt úgyis rövid életű volt, mert a pártfogók kegyétől függött és azok elhidegülésével vagy áttérésével nyomban megszűnt. A soproni 1681. országgyűlés alapján ismét számos iskolát megszüntettek részint az által, hogy a szabad vallásgyakorlatot csak azlítkuláris helyekre korlátozták, egyéb helyeken pedig az ev. istentisztelettel együtt az Iskolát is eltiltották részint pedig a földesurak jogait fenntartó záradékra való hivatkozás adott alkalmat a legigazságtalanabb zaklatásokra, (salvo jure dominorum terrestrium.) Ez utóbbi passzus ugyanis szabad kezet nyújtott a rómk. kath. földesuraknak arra, hogy saját territóriumukon ev. lelkészt és tanítót meg ne tőrjenek. I. József és III. Károly rendeletei és intézkedései pedig még jobban elgyengítették a fennmaradt intézeteket. Ilyen rendelkezés volt a m. kir. *helytartótanács* felállítása, (1723.) melyet id. Révész J. a fegyvertelen üldözés rendszeres műhelyének nevez¹ és ilyen különösen az u. n. *Carolina Resoluiio* 1731. mely csak a grammatikáig terjedhető alsóbb iskolák fenntartását engedte meg, míg a felsőbb iskolák felállításáért való királyi engedélyt, folytonos huzavonával gátolták.²

¹ Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. Sárospataki füzetek. 1869. 209. lap.

² E rendelet végzetes hatását élénk színekkel ecsetelik: *Molnár Aladár*. A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Budapest 1881. 283. s. k. *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. Budapest 1888. 331. lap és *Zsilinszky Mihály*. Prot. egyház története 468.

BÉL MÁTYÁS

Ez időszakban mindennapi dolog volt, – városi egyházközségeink monográfiái bőségesen értesítenek róla – hogy a városi-lakosság protestáns részét erőszakkal kiszorították a magistratusból s helyükbe csupa katolikus vagy egészen idegen egyéneket tettek, azért, hogy eltılthassák a protestáns iskoláknak a városok jövedelméből való segélyezését. 1751-ben pedig kormányrendelet határozottan megtiltja a szab. kir. városoknak a „magáncélokra” való bárminemű hozzájárulást. Anyagi szempontból ez volt az ev. intézetekre a legnagyobb-csapás. Az addig rendszeresen segélyezett iskolák ezentúl az ev. hitsorsosok adakozásaira voltak utalva. Igaz, hogy a hívek buzgósága és áldozatkészsége az az elfogyhatatlan kincs, melyről ev. egyházunk soha sem mondhat le, melynek számos, nagyszerű alkotást, számos gyülekezetének és iskolájának a megifjodását köszöni, de ez a forrás a súlyos korviszonyok, a dúló viharok között, akárhányszor elapadt, a törvényt. hozás és kormány pedig ugyancsak gondoskodott rója, hogy az ev. iskoláknak ezen megmaradt önfenntartási módját is felette megnehezítse (1715. XXXI. és LXXIV. t.-cikk.) 1760-ban országos rendelet tiltotta el a szupplikáció és legáció minden nemét. így tehát az adományozások és gyűjtések ügyét ép oly módon és ép oly érveléssel, mint az egyházi adó kivetését lépten nyomon, akadályozzák.¹ Ezekkel az eszközökkel rajta voltak, hogy az iskolák *anyagi* forrásait mindenkép eldugaszolják. A *másik* eszközzel a *lefokozással* pedig az ev. egyházak és iskolák *szellemi* elszegényedését akarták elérni. Nem csoda, ha ez intézkedés megemlékezésénél a selmeci líceum hírneves tanára, Breznyik János e keserű szavakra fakad: „Méltán kérhetjük, vajjon ily rendelet a katolikus egyháznak, vagy a közművelődésnek érdekében bocsátatott-e ki? Nyert-e valamit a kath. egyház vagy az ország az által, hogy az ev. iskolákat megszorították, azokban a bölcsészeti sjelső osztálybeli tárgyak előadását megtiltották s így az ev. honpolgárok közt a míveltség terjedését gátolták? (Breznyik: A selmecbányai ág. h. ev. egyház és líceum története II. 222. lap.) De ennél sem állott meg a kormány szellemi korlátoltsága. Miután a cenzúrával és revízióval is már eléggé megzaklatták a törekvő elméket, még azon is iparkodtak, hogy a tudományszomjas ifjak *külföldre járását* lehetetlenné tegyék. Ez volt a végdöfés, mellyel a protestáns tanügyet teljesen megnyömrítani akarták. Hiszen rendesen a külföldről hazatérő jelöltek voltak azok, akik friss bátorságot öntöttek a már-már aléltan a földön fekvő iskolákba és tanférfiakba. Ezért igyekezett a rosszindulatú kormány ezt a törekvést is elfojtani. Mindenelőtt rendeletet adott ki, (1725.) hogy aki külföldre akar menni, útlevelet köteles szerezni.² 1748-óta az engedélyt csak nemesi származásúak kapták meg. Midőn pedig a hazai jezsuita főiskolán a jogi fakultásra protestánsok beiratkozását is meg-

¹ Zsilinszky: i. m. 470.

² Zsilinszky: i. m. 494 s. k.

engedték (1761.), Bécsben pedig orvosi fakultást állítottak, engedélyt az elutazásra már csak teológiai tanulmányok végett adtak ki. Sőt később mindent elkövettek, hogy még a teológusokat is visszatartsák külföldi iskolák látogatásától, már 1764-ben komolyan foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy Erdélyben „akatholikus” egyetemet állítsanak, hogy a külföldre vándorlást végkép fölöslegessé tegyék. Ennyire félték a nyugati szabad gondolatok beözönlésétől. Bizony „különös és érthetetlen közoktatásügyi politika ez, amidőn az állam maga ad példát a műveltség tűzhelyeinek lerombolására!”

Csoda-e ha ily indokolatlan korlátozásokkal szemben a tudományszomjas lelkek mindennemű fortélyhoz folyamodtak és kerülő utakon az alakoskodás mindenféle cselével igyekeztek célt érni és kijutni a külföldre, ahol barátságos fogadtatás várt rájuk és mindenféle jótéteményekkel halmozták el őket. (A németországi egyetemek közül főleg a göttingai, greifswaldi, halle-wittenbergai, jenai, leipzig, marburgi, rostoki és tübingai egyetemen voltak és vannak beneficiumok magyarországi ev. ifjak számára.) Így azon 16 év alatt 1742-1761-ig, míg a legnagyobb szűkkeblűség uralkodott az útlevelek kiállítása dolgában, mégis 700 ifjúnak adtak külföldre szóló útlevelet, míg viszont a római kollégiumban 200 év alatt (1578-1782.) mindössze 580 magyar és horvát nemzetiségű lelkész nyert kiképzést. (Zsilinszky.) Érthető tehát, ha Eszterházy érsekprímás nyíltan megvallotta; „Hiába szorítottuk meg az akatholikusokat iskolaügyünkben és tiltottuk meg nekik a külföldi egyetemek látogatását, mert ők még mindig túlszárnyalják a mieinket tudományosság tekintetében.” (Bauhoffer: Geschichte der ev. Kirche in Ungarn vom Anfange der Reformation bis 1850. Berlin 1854. 40.) Valóban, nem tagadhatjuk meg bámulatunkat ettől a nemzedéktől, mely a legnagyobb anyagi és szellemi szorongatások ellenére sem szűnt meg buzogni a kultúra eszméjéért és a legnagyobb áldozatoktól és nélkülözésektől sem riadt vissza, hogy egyházát és iskoláit fenntartsa és legalább titokban tartsa azon a fokon, amelyet a korlátlan hatalom nem akart megtűrni. Egyházunk e korszakbeli élet-halál harcának teljes elismeréssel adózik oly nemes objektivitású tudós, mint Fináczy Ernő is, midőn így ír: „Az osztó igazság mértéke szerint nem tagadtuk meg részvétünket azoktól, kiket sem a hatalom erőszaka, sem a szegénység súlyos járma nem törhetett meg s kiket minden üldözés nem akadályozhatott meg abban, hogy törvényes önkormányzatuk foszlányaihoz ragaszkodva egyéni vállalatokban gazdag művelődési intézményeiket *majdnem emberfölötti erővel* megvédjék.” (Fináczy: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. II. 410. lap.)

¹ Lásd. Zsilinszky M: Tájékoztató a külföldi egyetemeken tett alapítványokról. Budapest 1897

De kezdett virradni. Már Mária Terézia uralkodása utolsó évtizedében, különösen a jezsuita rend eltörlése (1773.) után jóval engedékenyebbek a protestánsokkal szemben. A *Ratio Educationis* kiadásával (1777.) pedig a királynő korszakot nyit az egész hazai és így közvetve az ev. közoktatás történetében is. Megtestesülése, az életbe átvitele volt ez annak az eszmének, melynek a felvilágosodás szellemében nagyra nőtt államférfiak nyerték meg, hogy t. i. a közoktatás politikum, vagyis az *állam* főfontosságú feladata. A *Ratio* LXIV. §-a megemlékezik a nem róm. kath. vallásnak iskoláiról. Rendelkezéseiből kiemeljük, hogy a nem kath. iskolák igazgatása is a királyi gondoskodás tárgya legyen, mely intézkedés azonban a nyert jogok birtoklását nem fogja megzavarni. Megköveteltetik, hogy a különböző iskolákban az illető tudományok azonos fejezetei tárgyalassanak és ugyanazon módszer igazgatás és fegyelem biztosítsák. Ezért is a nem kath. iskolák igazgatói és gondnokai tankerületük királyi igazgatójának alárendelendők. Egyébként bármely felekezethez tartozó ifjúságnak jogában lesz tanulmányait magukon a hazai egyetemeken vagy kir. akadémiákon, vagy bármely más intézetben és gimnáziumban végezni és szigorúan meghagyatik mindenkinek, hogy a tanulókkal minden különbség nélkül bánjanak. Az iskolai tankönyvek a vallástanra vonatkozók kivételével, a kir. egyetem bírálata alapján engedélyezendők.¹ E rendelet fájdalmasan érintette a protestánsokat, mert belenyúlt az ő féltett autonómiájukba, hisz még mindig tartaniok kellett a kormánytól, mikor a jogszokás államvallásnak tekintette a róm. kath. vallást és míg a kath. tanulóknak még mindig meg volt tiltva a prot. iskolák látogatása! Ezért egy 1777, majd pedig 1787-ben beadott közös folyamodványban a prot. felekezetek kijelentették „hogy a tanrendszerbeli egyformaságot és iskoláiknak, részint politikai hatóságok, részint róm. kath. direktorok általi igazgatását el nem fogadhatják.” (Révész.) Másrészt azonban szívesen elismerték, hogy sok üdvös dolgot is tartalmaz az egységes tanulmányi rend és hogy a múlthoz képest mégis csak a nagylelkű türelem bizonyos szelleme hatja át. Azonban egészben véve a tervezet megkívánta reform oly gyökeres volt, hogy egy csapással nem lehetett a valóságba átvinni. Még az előmunkálatok befejezése előtt meghalt „a királyné.”² Utódja, II. József alatt ismét más szelek fuvaltak. *Ő türelmi rendeletével* az ev. tanügy újjáéledését tette lehetővé, de a protestáns önkormányzatot nem jó szemmel nézhette az, aki az egységes abszolút monarchia szenvedélyes híve volt. Keresztesi jól írja e geniális uralkodóról: „Soha II. Józsefnél dicsőségesebben uralkodó fejedelem e földön nem lett volna, ha az újításokra nagyon nem

¹Az 1777-iki *Ratio Educationis*. ford. dr. Friml Aladár, Budapest 1913. 74 és 75 lap.

²Kármán: Közoktatásunk országos szervezésének nehézségei a XVIII. században. Bud. Szemle. 145. kt. 1911. 402 és 413.

hajlott volna és minden dologban reformátor nem kívánt volna lenni. De minthogy a reformáció kedvetlen dolog a régiekben megrögzött emberek előtt: ő is ezzel majd minden rendek előtt való kedvességét elvesztette.” (Keresztési József naplója. Budapest 1882, 195-ik lap.) A protestánsok azonban mindenkép hálával voltak iránta eltelve, mert megengedte nekik, hogy imaházakat és iskolákat építsenek, lelkészeket és tanítókat tartanak. Számos már elenyészett” ev. gyülekezet most új életre ébredt, mások egészen újonnan alakulnak. De érthető mint a szomorú múlt folyamánya, hogy féltékenyen és szemfülesen őrizték önkormányzatukat. A sok elszenvedett zaklatás bizalmatlanná tette őket és hosszú ideig az állami erőktől való függetlenségnek a gondolata lett a protestáns egyházi. és iskolai élet egyik vezéreszméjévé. Mohó sietséggel fogtak hozzá a romok eltakarításához, jogaik körülbástyázásához., iskoláik reorganizációjához. Annyit azonban okultak a múltból, hogy ha nem is fogadták el a kormány tanügyi rendeleteit (Ratio Educationis), közvetve mégis ehhez igyekeztek alkalmazkodni. Innentől kezdve egymást érik a különféle *tantervjavaslatok*, melyek hovatovább nagyobb egyöntetűséget igyekeznek az iskolákba belevinni. Róluk későbbi fejezetekben szólnunk.

II. József már 1780-ban kívánt az evangélikusoktól nyilatkozatot arra nézve, hogy hajlandók-e és mennyire hajlandók követni a Mária Terézia alatt az iskolák számára készült új nevelési és tanulmányi rendszert, de a kiküldött bizottság tárgyalásai nem vezettek eredményre. 1785 okt. 4-én azután fontos rendeletet adott ki, mely szerint a protestánsoknak az ojaxnemzeti iskolákat, melyeket régi jogokból vagy türelmi rendeletről kifolyólag tényleg bírta minden szó nélkül meg keli hagyni. Oly helyeken, a hol a protestánsoknak csak magángyakorlat van megengedve és csak kántoruk van, ez utóbbiaknak megengedhető, hogy más tárgyakat is taníthassanak a normának megfelelőleg a kath. iskolában, feltéve, hogy normaszerűen kiképeztettek és megvizsgáltattak. Megújítatik az I. Ratio 64-ik pontja és kimondatik, hogy az iskolák feletti közvetlen felügyelet továbbra is a protestánsok kezében marad, de a főfelügyelet a kerületi főigazgatókat illeti meg.¹ Ez nem egyéb, mint az egyetemes tanrendszer és állami felügyelet kiterjesztése a prot. iskolákra. 1788-ban pedig sürgeti egy rendelet a „norma” behozatalát, mely ellen különösen a tiszántúli ref. egyházkerület heves ellenállást fejtett ki és némi hatást is ért el. mert 1789-ben a kancellária már szelídebb hangon irt. (Révész i. m. 235.) Különben is az ev. és ref. iskolák az állami befolyástól menten is igyekeztek helyet adni a korszerű tanulmányoknak, mert a II. Józseftől annyira sürgetett közös iskolákat bizalmatlanul nézték, amennyiben térítő iskolákat láttak bennük. II. József rendeletei közül még a német tanítási nyelvnek elrendelésre (1784 máj. 18-án) és az, hogy a

¹ M. G. Kovachich: Merkur von Ungarn auf das Jahr 1786. I. 204. s. k. 1-6-tes Heft.

tanulóknak megengedi a táncmultságok és színházak látogatását, érdeklí az ev. iskolákat is (II. József alatt megjelent tanügyi rendeleteket összeállítja: Csáka Károlyi. Középkiskolánk szervezése Mária Terézia királynő által 1776-ban és azok további fejlődése. Zsolnai kir. kath. gimnázium 1887/8, 1888/9 és 1889/90. évi értesítője.) Erőszakos eljárása végre is elidegeníti a türelmi rendeletért hálás protestánsokat. A béke csak II. Lipót uralkodása alatt áll helyre, a ki törvény által akarta a protestánsok számára biztosítani azt, amit II. József a maga elhatározásából, de a törvényes út mellőzésével tett. Az 1790/1. évi 26. t.-cikk 5-ik pontja biztosítja a protestánsoknak iskoláik és oktatásügyük függetlenségét az országos tanterv és királyi felügyelet korlátai közt. E törvény hatása alatt lázas sietséggel indulnak meg a reformmozgalmak és folytatódnak II. Lipót utódja I. Ferenc alatt is. A tantervi módosulások most vannak napirenden, még pedig feltűnnek már az általánosabb érvényű tantervi intézkedések is. Az első korszakos munkálatot – nem számítva az egyes iskolák speciális tantervváltozásait – a Schedius-féle tanterv, mely természetesen szem előtt tartja az 1806-iki II Ratio educationist is, mely utóbbi az 1790/91-ki országgyűlésből kiküldött regnikoláris bizottság munkálatának a figyelembe vételével készült.

Súlyos csapás volt az egész országgal együtt az ev. iskola ügyre az 1811-iki *devalváció*, azaz a pénz ötszörös értékcsökkenése. Számos szegényebb lutheránus iskola e miatt súlyos anyagi válságba sodródott, ami annál nagyobb baj volt, mert Ferenc alatt, a francia háborúk hatása folytán ismét új életre támadtak az jelőbbT korok zaklatásai. Újból és újból szigorú vizsgálatokkal nyugtalanították az egyes protestáns intézeteket, hogy kath. növendéket mertek felvenni, sőt rendelet jelenik meg, melynek értelmében kath. vallású tanulók prof. népiskolába csak az illető kálh. plébános, felsőbb intézetekbe pedig csak a király engedélyével léphetnek be. 1798-ban újra megerősítik a rendelkezést melynek értelmében prot teológus a helytartótanács által kiadott külön királyi engedély nélkül külföldre nem mehet (Kármán.) 1818-ban pedig a kormány egyszerűen betiltotta a magyarországi protestánsoknak a külföldi, főleg a német egyetemek látogatását. Kárpótlásul pedig Ferenc Bécsben protestáns teológiai tanintézetet áuitott fel, melyűTT színvonala azonban jó sokáig nem volt hozzá mérhető a németországi egyetemekéhez. Ha még hozzá tesszük, hogy a protestánsoknak más téren, (áttérések, vegyes házasságok, gyermekek vallása) is meg kellett érezniök a reakciót, nagyon érthető, hogy az épen nem agresszív és türelmetlen Berzeviczy Gergely ez állapotok ecsetelése után e szavakra fakad: „Jeden Tag, jeden Stunde äussert sich der feindseligste Sinn gegen die Evangelischen. Wir hören auf ein Vaterland zu haben. Will man dass wir emigriren? dass wir in die deutschen Provinzen der öst. Monarchie flüchten, in welchem ein christlicher Geist herrscht?” (Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evange-

lischen in Ungarn. Leipzig. 1822. 205 lap.) E reakciós korijác kulturpolitikájának jellemző gyümölcse az u. n. II. Ratio Educationis.¹ Tulajdonképen az elsőnek a rövidítése, egyszerűsítése és némi „modernizálása” legalább a magyar nyelv tekintetében. Többá haladás benne, hogy algimn. tanfolyam egy évvel bővül. Ezt nem tekintve, új dolog alig van benne, a rendszert ugyan közelebb hozta a tényleges állapotokhoz, és szelleme még katolikusabb mint az I. Ratioe. Nemcsak annyiban hogy a II. József által eltiltott ájtatos Máriatársulatokat visszaállítja, viszont a tanulókat a színházak és nyilvános multságok, vendéglöktől eltiltja, (mit II. József megengedett), hanem annyiban is, hogy míg az I. Ratio tudatosan a kath. ifjúság művelődését vette figyelembe és azért külön fejezetben emlékezett meg a nem katolikusokról, addig az új tervezet úgy tesz, mintha az 1791-iki országgyűlés alapelveinek megfelelőleg az összes magyarországi nyilvános iskolákat tartotta volna szem előtt kijelentve, hogy a nem egyesült görögök iskolái még a isaját vezetésük alatt maradhatnak, de az evangélikusoknak ép úgy, mint a helvét hitvallásúaknak mindenkép a tisztán tanításra vonatkozó tanulmányi rendelkezések tekintetében ezen normához tartoznak alkalmazkodni.” (...quae pure sunt literaria Studiorum argumentis huic Normae se se conformare debeant.)² Ezenkívül még a XII. fejezetben esik szó a protestánsokról: „Hátra van még, hogy a mindkét felekezeti evangélikusok vizsgálatai és bizonyítványai érvénnyel bírnak (robur habere) és jogot adnak a kath. iskolák látogatására.”³

Nagyon érhető volt, hogy a protestánsok továbbra is vonakodtak a konformálódástól és ragaszkodtak ama törvényes jogaikhoz, hogy iskoláikat önállóan kormányozhassák, azok tanterveit és módszereit maguk készítsék. Helyzetük azonban állandóan súlyos és csak 1825-től kezdve enged a nyomás, midőn az egybehívott országgyűlésnek a protestánsok irányában kedvező hangulata nem tévesztette el hatását a kormányra sem. Új irány hajnala dereng. Lassanként a külföldi egyetemek is megnyílnak a protestáns teológus ifjak előtt. V. Ferdinánd trónra léptével aztán még kedvezőbb kilátások nyílnak még az ev. iskola is megérezte. A következő tizenhárom esztendő pedig az egész magyar közüvelődés egyik lejjebb korszaka, különösen az utolsó” nyolc esztendő amely meghozza a nemzeti közművelődés eszméjének diadalát is.

Az 1825-47-ig készült törvények közt azonban egy sincs, mely a közoktatással foglalkoznék, csak a magyar nyelv törvénykezési és hivatalos jogait sikerült az államkormánytól kicsikarni.

¹ Ratio Educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungáriáe et Provincias eidem adnexas. Budae. 1806.

² I. m. XIII. lap. (Proemium.) Lásd még Kármán Bud. Szemle 174 kt. 66 s. k.

³ I. m. §. 260. Kármán i. m. 67. Fináczy i. m. 64.

Az 1825/27. országgyűléstől kiküldött új tanulmányi bizottság nagyszabású elaboratumot készített, (Kármán, Bud. Szemle 147 kt. 219 és 363 s. k.) de törvény belőle nem lett. Az irodalomban és társadalomban azonban buzgó izgatás folyt a nemzeti nevelés és a magyar nyelv, érdekében és ennek a protestánsok is meghódoltak. Az evangélikusoknál kivált az u. n. *zayugróczy* tanterv mutatja a szellem érvényesülését, mely az 1847/48” esztendőben lüktet a legerősebben.¹ Az 1848-ik hagy törvényalkotás hatása alatt pedig a protestáns” tanügy vezérffiai annyira mentek, hogy még le is akartak mondani az iskolákra való autonom jogukról. Az 1848 szeptember 3-án Budapesten egybegyűlt protestáns tanárság ugyanis kimondotta, hogy elérkezettnek hiszik azon időt, melyben a prot. tantestületet felkérjék és felszólítsák, miszerint az a hit szabadságát és a szabadság alapján alkotott szabad vallási egyesületet, a prot. egyházat magának fenntartva, a tudományt és ennek megfelelő intézetét, a tanodát az eddigi vallásfelekezeti korlátok közül felszabadítván, az általános tudomány, szabadság mezejére bocsássa... A prot. tanítók bizván a korszulte és nemzet biztosította e szabadságban, a szorosabb értelemben vett egyháztól, mint önálló és vallási hitegyesülettől különváltriak és önállónak kivan jak a tanügyet is... A tanügynek, a tanszabadság elvének tökéletes fenntartása mellett az álladalomtól kell függnie, a tanítónak a haza hivatalnokának lennie. Kívánja ezt különösen 1.” az alkotmányosság fogalma és ennek kifolyása, a népképviselési törvényhozás... 2. Kívánja azt a hazának jelen érdeke, kívánja szebb és dicsőbb jövendője... 3. Kívánja ezt minden vallásfelekezetnek egyenlősége és viszonyossági törvénye. . . 4. Kívánja magának az álladalomnak financiaális érdeke”... (Nevelési Emléklapok VI. 1848., 84 lap, v. ö. Kármán: Magyar Pedagógia 1915. 465 s. k.) E határozat (emlékirat) megfogalmazása arra a férfura vall, aki a tanárgyűlés lelke, összehívója, vezérszónoka volt és a felekezet nélküli oktatás eszméjét már egy évvel előbb megjelent művében (Tanoda és Egyház. Tanítónak levelei egy paphoz, Kiadja dr. T. L. 1848) kifejtette: Tavasz Lajosra, a pesti ev. gimnázium igazgatótanárára. De dicsősége ez az egész prot. tanárságnak, a mely egy nagyszerű elhatározással egy boldog esztendőben meg akarta valósítani azt, amihez talán Magyarországon a jelen auspiciumok szerint még századok kellenek!

Be szomorú, hogy e gyönyörű álomnak oly hamar vége szakadt! A szabadságharc elnémítása után természetesen az ev. iskolák is megéreztek a központosító és németesítő kormányok

¹ Jellemző terméke e korszaknak a lelkes *Zay Károly gróf* névtelenül megjelent munkája: „Dies Buch gehört dem Vaterland. Leipzig. 1845. Mindenben a liberális eszmék híve (az egyes fejezetek mind e mondattal kezdődnek: „Ade, du gute alte Zeit”), biztosra veszi a prot. felekezetek unióját a nyelvet illetőleg pedig azt követeli, hogy magyar földön a magyar nyelv legyen uralkodó és mivel immár Magyarország a Habsburgház legfőbb birtoka, nyelve idővel a monarchia főnyelvévé lesz!

kíméletlen kezét. Oktatásügyünk történetében a reakció kezdődését az 1849 évi október hó 9-én kibocsátott és minden felekezetre kötelező „Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn” jelöli. (Ez az u. η. Geringer-féle szabályzat.) Az osztrák középiskolák számára 1849 évi szeptember 16-án kiadott u. n. Organisationsentwurf-ot, 1850 szeptember 5-én pedig a magyar középiskolákra is kiterjesztették. 1855. április 25-én megjelent a kormánynak a fő elemi iskolákra vonatkozó szervezete, 1852-ben a középiskolai tanárok képesítéséről, 1856-ban pedig a tanítók képesítéséről intézkedett. Közben az ev. egyház alkotmánya felfüggesztetett. Gyűléseket nem volt szabad tartani; a kinevezett adminisztrátorok által kormányzott egyházakra pedig a rekatolizáló rendeletek egész özöne rászakadt. Ez az ostromállapot csak 1854-ben szűnt meg, amikor Albrecht főherceg teljes hatalmú polgári és katonai kormányzóvá nevezetvé ki a Haynau féle rendeletet hatályon kívül helyezte, hirdményével pedig megengedvén a közgyűlések megtartását, kétségkívül sokat enyhített a protestánsok helyzetén.¹ Ez időben a kormány egy oly egyházalkotmány tervezetével foglalkozott, mely a birodalom összes protestánsainak egységes kormányzatát tette volna lehetővé. Az 1856 augusztus hó 21-én leküldött törvénytervezetet azonban a magyarországi ev. és ref. hitvallású evangélikusok visszautasították. Mikor pedig 1859 szept. elején a es. kir. nyílt parancs (pátens) új szervezetet akart rátukmálni a prot. egyházakra, lábbal tiporván azoknak törvényeken alapuló autonómiáját, a prot. egyházak félelem nélkül vették fel a harcot, ez újabb törvénytelenység ellen. Csak egyes (különösen tót és német gyülekezetek) hódoltak patentális vagy békítő irányzatoknak azonban 37 egyházmegye között mindössze csak 7 szervezkedett a pátens értelmében, a többi a régi szervezetében maradt meg. A prot. iskolaügyet egyébiránt a pátens azzal sértette, hogy az iskolák felett az 1790/91. évi 26 t.-cikk 5. §-ában megállapított jogaival semmiképp meg nem egyező főfelügyeletet állapít meg. Mivel azonban a kormány sem ígéretekkel, sem erőszakkal nem boldogult, végre is őfelsége 1860évi május 15-én kiadott kézírata a pátens azon egyházi testületekkel szemben, melyek ezt eddigelé el nem fogadták, hatályon kívül helyezte. Íme, e szomorú idő alatt (1849-1860) sem esett az ev. egyház kétségbe, sőt bátor ellentállásával nemcsak felekezeti, – de nemzeti érdeket is védett!

Evangélikus tanár szózata volt, mely a nemzeti érzés ez elnyomatása alatt bátorította a nemzetet. Hunfalvy Pál volt az, aki „Igaz arany bulla” c. cikkében a tudomány bűvárainak szólott első sorban, de szavaiból az egész nemzet érthetett, okulhatott. Élénk színekkel ecseteli a múlt és jelen képét: „Mintha az 1848-ik év harmadik havától kezdve mostanig aludtunk és nehéz álmot álmodtunk volna, mintha azon édes gondolat, hogy

¹ Lásd a következőkre is Zsilinszky. 684. s. k.

ezentúl széles Magyarországon testvériség, boldogság és szabadság lakozandanak s béke ideleenn s öröm odafönn leend, álomba ringatott volna, melyből most ébredünk! S mire ébredünk? Arra-e, hogy mindenestül meghaljunk?... Mégis élünk... s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy életre való jogunk senki által kétségbe ne vonathassék ...”

„Egész ezer éves múltunkban hiát látunk, mely most csaknem életünkbe kerül, s melyért a béres irodalom szinte jogunkat is az életre kétségbe vonja ... – Nemzetünk hiát nem a harci vitézség hiánya teszi, hanem teszi az, hogy a vitézségen kívül más tulajdonát nem fejthette úgy ki s nem *dolgozott* annyit a *tudományok, művészetek és az anyagi ország terén*, mennyit dolgoznia *lehetett, annál fogva* kellett volna is ...

Dolgozni, munkálkodni feladata az embernek, hogy rendeltetését betöltse. Dolog és munka nélkül sem a földet nem bírja, melyen lakik, sem maga-magát nem ... Az összes munka (pedig) két nagy osztályra szakad, melyet anyagi és szellemi munkának nevezhetünk. Az anyagi munka legközelebb a természetet tárgyazza: a szellemi magát az embert, mennyiben ismerő és cselekvő szellem . . .” Munkaügyességre nevelés, szoktatás de leginkább munkaosztás által bíratik az ember . . . Úgy látszik, a mely arányban az anyagi világot, a kültermészetet meghódítják, azon arányban sülyed az egyedi lélek méltósága és elveszti a szellem isteni voltát. . .” Az élvezetvágy betegsége sorvasztja egész Európát. . . Nemzetünket pedig kettős súllyal nyomja e betegség . . . Annál sietőbben elő kell venni az egyetlen gyógyszer, mely képes a bajt gyökerestül kiirtani *s az a helyes nevelés.* Keresztyén világban csak a szüle nevelhet s a társadalom, mely iskolát és egyházat tart a szellemi érdekek ápolására s az emberi méltóság biztosítására. Szülei házban azon nevelés foly, mely egyedül merhet határozólag, mintegy akarat idomítólag a gyermek kedélyére hatni ... A társadalomban azon nevelés foly, mely már nem közvetlen hat a nemzedék akaratjára, hanem közvetve, miszerint a nevendék okoskodva és öncselekvőleg elfogadja vagy vissza veti a reá irányzott hatásokat ... Ha köztünk általános meggyőződésé válik, hogy a nevelés főcélja a kedélyt vagy lélek erkölcsét idomítani, miszerint a nevendék legelőbb magán uralkodhassak; akkor nemzetünkben a szilárd, ép jellemek mindgyakrabban elő fognak tűnni s társadalmi szellemünk mind derekabb férfiak által fog eleveníttetni, akkor minálunk az embert, nem annak külsejét fogják becsülni s ép azért ki-ki becsületes munkája által akarand élni; s akkor majd elég gondos és hű művelő jutand minden munkaágnak, mely mind egyaránt tartozik a társadalom jólétéhez.” (Új Magyar Múzeum 1., 1., 3., 19., 94. 95, 98. és 99-ik lapokon.)

E nagyszerű nevelési, sőt több: kultúrprogramm élénk visszhangra talált a nemzet minden rétegében és így annak evangélikus részében is. Az ev. egyház védte autonómiája romjait

iskoláit pedig igyekezett a kormány követeléseinek megfelelőleg szervezni, hiszen ez utóbbiak, eltekintve nemzetellenes tendenciájuktól, sok jót is tartalmaztak. Ezért az evangélikusok a zayugróci tantervet is revízió alá veszik, hogy összhangzásba hozzák az „Entwurf”-fal és most készül először külön tanterv a népiskolák részére is. Az a körülmény pedig, hogy az egyház nevezetesebb férfiai a politika mezejéről hosszú időre leszorultak, magával hozta, hogy egész energiájukat a nevelésre és oktatásra irányították. Ily viszonyok közt érthető, hogy a nagy nyomás dacára, a II. József féle türelmi rendelet óta alig épült annyi új egyház és iskola, mint ebben az időben, pedig sokszor óriási anyagi áldozatokat kellett hozni. A nevelésügyi érdeklődés végül irodalmi téren is megnyilvánul. Az első fecske a Szeberényi Andor ev. lelkész által kiadott „Egyház és iskola” c. vallásos és nevelési zsebkönyv. (Szarvas 1852.) Vannak benne költemények, erkölcsi irányú elbeszélések, tudományos cikkek (pl. Komenius közép-tanodai rendszeréről. Aristoteles logikájáról), egyházi beszéd, melyben Szeberényi Andor a szarvasi főiskola felkarolására buzdít. Majd megindul a „Néptanítók Könyve” c. nevelésügyi folyóirat (1855-1857 és 1860, összesen négy évfolyam) és a Hornyánszky Viktor-féle, egyébként az unió törekvésekkel rokonszenvező „Protestantische Jahrbücher für Oesterreich” c. folyóirat (1854-1860), mely részben szintén tanügyi irányú.

A kerületi és egyetemes gyűléseken is újabb nagy szerepet játszik az iskola.

A protestánsoknak jogaikba való visszahelyezését a nemzeti alkotmány visszaállítása követte (1867), mely jelentős határkö ev. oktatásunk történetében is. A protestáns egyházakba lassanként visszatér a kormányzati intézkedések iránti bizalom, az ev. egyház pedig mindent megtett, hogy a megszüntetett patentális kerületeknek az anyaegyházzal való összeforradását megkönnyítse. Azonban a reakciós kormány által nagyra növesztett helytelen irányú nemzetiségi fészkelődések olykor-olykor mégis felkeltették a régi ellentéteket. Közben az *1868-ik évi 38-ik t.-cikk* is bizonyos csaldást hozott, nem is szólva arról, hogy mint 1848-ban, úgy most is beterjesztette a kormány a törvényjavaslatot, anélkül, hogy az 1790/1-iki 26. t.-cikk sarkalatos rendelkezését figyelemre méltatta volna.¹ Midőn pedig a felekezetek elé egy magasabb színvonalú tanügyi politika követelményeivel lépett, nem gondoskodott arról, hogy az 1848:20. t.-cikkben biztosított segély megvalósítható legyen. Ennek következtében számos ev. népiskola megszűnt, illetőleg az államnak adatott át. Egyébként egyházunk a nemzeti szellemű állami népoktatás behozatalának az útjába akadályt nem gördített. A reformátusoknál is csak a tiszántúli ref. egyházkerület indított ellene harcot az energikus Révész Imrével az éln, kinek Szeremley Sámuel tanár felelt meg. (A

¹ Zsilinszky Mihály i. m. 730 lap.

népiskolai kérdésről, különös tekintettel az 1868. évi XXXVIII. t.-cikkre és a prot. egyház érdekére. Pest. 1870.) című művében, melyben kifejti, hogy a felekezeti oktatásnak elérkezett a vége. Legyen a közoktatás egészen elválasztva az egyházaktól, ezek pedig kizárólag Isten országa terjesztéséről gondoskodjanak, illetőleg a vallásos erkölcsi oktatásról,

Nem szólva az ev. egyház függő kérdéseiről (áttérés, vegyes házasságok, az 1848:20. t.-cikk végehajtása, stb.) iskolatörténeti szempontból az 1883:30. t.-cikk jelölt újabb fordulatot, mint a mely a középoktatásnak az ügyét rendezte – hosszas kísérletezés után. Ennek következményeképp több kisebb középiskolánk megszűnt (Modor, Győr), mások újra szervezkedtek és végre a megmaradtak egymás után igénybe vévén az államsegélyt, szigorúan ev. jellegüket elvesztették. E fontos törvény és annak előzményei ismét élénk vitákra is adtak alkalmat. Így Greguss Ákos (Közoktatási észrevételek c. röpiratában Pest 1871) azt tanácsolta a prot. hitfelekezeteknek, hogy középiskoláikat mindenestül adják át az államnak. Ezzel szemben *Mauritz* Rezső is tarthatatlannak vallja ugyan a mostani helyzetet, a mennyiben a felekezeti iskolák ezentúl nem lesznek képesek versenyt haladni az állami intézetekkel, még pedig azért 1. mert humánus tárgyakat ma már reális módon, azaz drága eszközökkel kell tanítani; 2. képzett tanárok kellene; 3. a tanárokat anyagilag kellő állapotba kell helyezni, mindezt pedig az ev. egyház meg nem bírja. A konklúziója azonban nem az, hogy iskoláinkat adjuk mind az államnak, hanem egyedüli gyógyszer a tömörülés. Tartsák meg az evangélikusok iskoláikat de úgy, hogy egy-kettőt szereljenek fel, versenyezve az állammal. A felekezeti szellem ápolásának legyen vége, de a műveltség érdekében történnék, ha továbbra is nemcsak felekezetek, hanem más társulatok és egyesek is állítanának középiskolákat. (Magyar Tanügy 1872, Prot. gimnáziumaink c. cikkben 87 s. k. l.) Jeszensz-ky Tstvari is azt tartja, hogy a tanszabadság elve szerint mindenkinek szabadságot kell adni tanodák állítására, de másfelől az államnak joga és kötelessége felügyeletét kiterjeszteni minden nem állami tanintézetre is és attól megkívánni, hogy az általa kitűzött oktatás alapkellékeinek megfeleljen. Ha középiskoláink az önállóságtól és versenytől elzáratnak, néhány évtized múlva kevés önálló gondolat és vélemény lesz az országban s azzal együtt sülyedni fog a jellem, tudomány és közműveltség is. Adja meg tehát a nemzet a segélyt a felekezeti iskoláknak, de hagyja érintetlen az 1790/91-iki 26. t.-c. 5. szakaszát. (A magyarhoni protestáns középiskolák és a főfelügyelet kérdése. Budapest 1880. főleg 12, 44 és 53-ik lapokon.)

A legradikálisabb álláspontot foglalja az ev. tanférfiak között (pedig röviddel azelőtt ev. tanítóképezdei igazgató volt, vagy talán ép azért? *Bánhegyi István*. (A felekezeti iskoláztatás veszélyei és közoktatási törvényünk hiányai nevelészeti, társadalmi és politikai szempontból. Pest 1870.) Ő a felekezeti iskolák

helyébe az interkonfesszionális nemzeti iskolákat akarja állítani, melyekben a gyermekek nem nyernek külön-külön oktatást a felekezeti hitvallásokban, hanem közösen oktattatnak az általános vallás és erkölcsstanban. A felekezeti vallásoktatás, mely szerinte a gyermekkel érettségi fokának meg nem felelő ismereteket közöl (káté!), csak meggyűlölteti a vallást, továbbá gátolja az egyéni fejlődést és megsemmisíti az egyéni szabadságot. A felekezeti iskola nem neveli az embert emberré és különben is már nem is kell népünk felvilágosodottabbjainak. A felekezeti iskola ugyanis még mindig nem akarja elismerni azt az igazságot, hogy a biblia vallásos könyv ugyan, de nem természettudományi tankönyv. A felekezeti iskolák nem nevelhetnek jellemet, mert kezdettől fogva megfosztják a gyermeket belső igazságszeretetétől, mikor azt kell mondania, amit nem gondol, vagy ép mást kell mondania, mint amint gondol és érez. Mindezekből következik, hogy a *felekezeti iskola államveszélyes*, de nemcsak az, hanem – rozoga épületekbe zsúfolván össze a gyermekeket – *életveszélyes* is. Ezzel szemben az új világi iskola sem fogja elhagyni a vallástanítást, csakhogy ez az általános vallástanítás vidám, nézeti, fejlesztő, nem-rendszeres és a haladás elvével egyező lesz, ez pedig akkor valósul meg, ha már a népiskola vallástanítása is történelmi lesz. Végre *15 előnyét* állítja fel a *nemzeti iskolának* a felekezeti iskolával szemben, (i. m. 107-109.) Azonban Bánhegyi is érzi, hogy a felekezeti iskola egyszerre nem fog megszűnni. De bizton reméli, hogy egyszer vissza fog térni az 1848-iki eszme, és végre győzedelmesen helyet foglal az életben. Felekezeti, községi és nemzeti iskola, ez lesz – hite szerint – a fokozatos haladás menete. Az állami tanítóképzőkkel pedig hathatósan elő lehet készíteni a nemzeti iskolát. – A felekezeti és vele az ev. iskola fejlődése azonban nem szűnt meg, hanem a Jeszenszky István kijelölte úton indult meg. A kormány pedig részletenként hozzáfogott az 1848:20 t.-cikk nagy ígéreteinek beváltásához. A középiskolák állami segélyezése kielégítő megoldást nyervén, e nemű iskoláink soha nem várt fellendülést értek meg. A nép-oktatásra vonatkozóként legújabb törvényt (1907.) alább ismertetjük. Valóban elismerésre méltó az, ami az újabb kormányok részéről a vallásfelekezetek tökéletes egyenlősége és viszonyossága érdekében 1878. óta történt. Visszaesés csak az utolsó évtizedben konstatalható, amennyiben kitűnt, hogy a felekezeti állam, a kiváltságos felekezet elve, sőt a „Regnum Marianum” sokakat lelkesítő eszméje még mindig nem aludt el egészen. De készséggel elismerjük, hogy egy század alatt óriásit haladtunk és hogy a reformáció új évfordulóját is nyugodtabb lélekkel ülhettük meg mint elődeink. „És elismerjük azt is, hogy a szabadelvű magyar római katolicizmus és a magyar protestantizmus testvéries csatlakozása képezte minden haladásunk titkát.”

Iskoláink nagy haladása is eltagadhatatlan. Azonban ez a haladás az ev. öntudat bizonyos elhalványodásával, az egyéni

karakter elmosódásával járt. Iskoláink vissza nyerték régi fényüket, de azt nem a magok erejének köszönik, hanem az állam támogatásának. Ennek fejében bizonyos egyformásítás, bürokratizmus kapott lábra prot. intézeteinkben is, ami az egyes iskolákat régi individuális jellegüktől megfosztotta, azokat elszintelenítette és az azokban működő tanerők egyéni kezdeményezését is megbénította. Az áldozatkészség, most is megnyilvánul, de a régihez képest csekélyebb mértékben, pedig amit *Tavaszi Lajos* a 40-es és évek végén mondott, ma is megszívlelendő igazság: „Amidőn be fogna következni azon kor, hogy az egyes protestáns emberek tanítója és papijának, isteni tisztelete és tanodája fenntartására nézve már semmit sem kellene adakoznia,... akkor egyszersmind azt is vallom, hogy a protestantizmusnak nem mondom, hogy elhalása, *de legalább még nagyobb hanyatlása következne be.* A protestáns embernek büszkesége éppen abban sarkallik, *hogy egyházát és tanodáját maga, vagy legalább ő is tartja,* az egész gyülekezetnek egyik akármelyikkel egyenlő jogú tagjaként.”

Mintha a jogok nagy részének kivívása után bizonyos közöny ülne világi embereink kedélyén és mintha egyházi részről sokan inkább gépiesen semmint lelkesültséggel teljesítenék magasztos hivatásukat. Az iskolákban ez a szellem abban mutatkozik, hogy vannak kiváló pedagógusaink, de kevés közöttük a hívő keresztyén, az öntudatos protestáns. Ezért neveztük az 1777-től kezdődő korszakot *másodvirágzás* korszakának, melynek legújabb fázisa az alkotmányos érával kezdődik. Főleg erre a legújabb korszakra vonatkoznak az imént mondottak. Valami belső féreg rágja egyházunk életfájának a gyökerét, míg a katolicizmus hódítólag előre nyomul.

De ez már átvezet az iskolák belső életébe.

4. Az ev. iskolák belső történetéből.

Iskoláink belső életét már eddig is érintettük alkalmasszerűleg és más fejezetben is szólunk még egyik oldaláról, t. i. a tanítás tervére vonatkozó változásokról. Itt azonban külön szentelünk néhány lapot az ev. iskoláinkban honoló életnek, úgy amint az a századok folyamán kifejlődött. Azonban különben is hézagos művünk, ott különösen hézagos és fogyatékos lesz, nemcsak azért, mert itt meglévő forrásaink legtöbbje teljesen cserbenhagy, hanem azért is, mert az erre vonatkozó anyag legnagyobb része még feldolgozatlanul hever levéltárainkban, vagy talán örökre elveszett! Itt ugyanis tükröt kellene nyújtanunk az ev. iskolák *sajátos jelleméről*, amint az a tanítók és tanárok működésében, az ifjúság magatartásában, s nevelői munka felfogásában, végzetében és annak sikerében megnyilvánul. Erre nézve pedig az iskolák szervezetének a fejlődése, tantervének az ismerete, a tanítók és tanárok névszerinti felsorolása, anyagi viszonyaik kialakulásának az ecsetelése alig igazít útba, már pedig legtöbb monográfiánk

ép ezt nyújtja, vagyis inkább az illető iskola külső történetét tünteti fel és legfeljebb elvétve, egyes kiválóbb tanárok életrajzánál, vagy egyes fegyelmi esetek megemlítésekor rántja le a leplet az iskola belsejéről is. Így például csak egyetlen egy érdemes monográfusnak *Benka Gyulának* jutott eszébe, hogy az iskola történetének keretébe „bele tartozik az *iffúság jellemzése* is, amit aztán Szarvasra vonatkozólag meg is kísértett. *Itt tehát meg igen sok az a teendő*, ami reánk vár, nemcsak meg kell mentenünk a még létezőt, de bele is kell tudni mélyednünk a poros aktákba és ezekből restaurálnunk a régi ev. iskola eleven képét. Minél későbben fogunk hozzá e munkához annál töredékesebb, hiányosabb lesz az a kép, amit nyújthatunk. E tekintetben pedig a régi kútfők sem segíthetnek rajtunk, hiszen az érdemes Rezik munkája is inkább csak külső történet.

E helyen tehát megfogunk emlékezni az iskolákban követett *oktatási módszerről* és *Ház iskolai rendtartásról*, az első inkább az oktatókra, az utóbbi pedig inkább az ifjúságra fog világot deríteni, de együttesen mégis hozzájárulnak az ev. iskolák közszellemének a megértéséhez. De mielőbb ezt tehetnénk, rövid tájékoztató fejtegetést kell előre bocsátanunk.

Ev. iskoláink eredetükben *mind a németországi* reformációhoz csatlakoztak, tehát ez iskolák szervezeti és szellemi továbbfejlődésére első renden a németországi szellemi (teológiai és pedagógiai) áramlatok voltak döntő hatással.

A német *teológiai* irányok közül – nem szólva a nagy reformátorok hatásáról – legerősebben hatott az u. n. *ortodoxia* és a *racionalizmus*, e hatás pedig iskolatörténeti szempontból első sorban a vallás tanításában, de azután az egyes intézetek egész habitusában is megnyilatkozik. Sok nyomát találjuk *apietizmusnak*, de a többi teológiai áramlatok mintha alig érintették volna egyházunk szellemi életét, úgy hogy nálunk a XVII. század utolsó évtizedétől kezdve, mint egy 100 éven keresztül szinte egyeduralkodó racionalizmus. A XIX. sz. 70-es éveiben a prot. Magyarországon az új liberalizmus idéz fel érdekesebb vitát, de a szóvivők inkább a testvér református egyház kebeléből kerülnek ki. A 90-es évek óta aztán mind határozottabb visszatérést látunk a pozitív irány felé, mely már az 1891/94-ki zsinat alkalmával is mutatkozik, ez uralkodik máig gyöngébb liberális törekvések mellett, de mintha a pozitív irány nem egy vallójánál az igazi emelkedettség, a belső meggyőződés hiányát éreznék. Igazi élet mégis csak ott van, ahol mindkét irány szóhoz jut és egymást megbecsülve fegyvertársuknak tekintik egymást ama nagy harcban, melyet egyházunk az evangéliumellenes világ ellen folytat.

A pozitív hittételes irány erőre kapván a másik protestáns felekezetenél is (az unitárius testvérekkel földrajzi elhelyezkedésünk miatt alig van érintkezésünk), az e 2. felekezeten összekötő szálak is újabban mintha bomladozóban volnának, amennyiben külön szervezkednek, külön alkotnak, az egyetlen közös irodalmi vállalat a „Magyar

Protestáns Irodalmi társaság” pedig nagy anyagi nehézségekkel küzd.... Jellemző azonban, hogy iskoláink e legutóbbi fordulatról nem igen vesznek tudomást. Az intézeti vallástanárok általában az egyház hivatalos álláspontját képviselik, a többi tanárok közül pedig ki-ki a maga útján halad.

A németországi *pedagógiai*¹ áramlatok közül az első nagy iskolaszervezők hatása mellett (Melanchthon, Sturm, Trotzendorf) a Francke pietizmusával kapcsolatos realizmus jön tekintetbe, továbbá Comenius, a filantropinizmus és neohumanizmus hatása észlelhető. E mellett Pestalozzi, továbbá futólag Fröbel, Diesterweg Nierneyer is érintették iskolaügyünket, de inkább irodalmi téren. Ugyanez mondható Fries, a jenai filozófus hatásáról, ki egynéhány gondolkodónk világnézetét döntőleg befolyásolja (Steiner, Vandrák, Suhajda). Ellenben az igazi nagy filozófusok (Kant, Schleiermacher, Fichte) hatásáról igen csekély nyomokon kívül egészen a legújabb időkig (Böhm K.) nem lehet szó. Fries után (a XIX. sz. első fele.) mintha általában megakadt volna a közvetlen német hatás. Az itthon erősödő *nemzeti* nevelés gondolata iskoláinkba is bejut, melyek ehhez alkalmazkodnak. Újabb tanterveinkben ennek folytán a sokáig elhanyagolt magyar nyelv mind jelentősebb tért foglal el. Majd pedig a magyar köznevelés le kezdi vetni az önálló utánpótlás bélyegét és saját lábára áll, miben az ev. iskoláink is követik. Így történik, hogy pap és tanárjelöltjeink még jó ideig felkeresik ugyan a külföldi egyetemeket, de ennek hatása alig látszik meg többé iskoláinkon. Ma pedig ev. alsóbb és középfokú iskoláink nagyban és egészben nem követnek partikuláris célt, hanem a nemzet egyetemes nevelési feladatának munkásaiul szegődtek, legfeljebb azt tekintik feladatuknak, hogy ezt a célt a maguk sajátos módján, sajátos charizmájukkal ériék el. Ma tehát a mi iskoláink általában a modern pedagógia és didaktika elveit és módszereit igyekeznek követni. Ebből folyik az a kötelességünk, hogy e helyen legalább vázlatosan bemutassuk, hogy milyen úton jutottunk el idáig, vagyis hogyan tanítottak a múltban? Erre azonban csak úgy adhatunk feleletet, ha az egyes híresebb iskolákat külön vesszük szemügyre, megtartva a három korszak szerinti beosztást (1530-1671, 1671-1777 és 1777-től máig); jól tudom, hogy ezeket a korszakokat még kisebb szakaszokra lehetne tagolni, de tárgyalásunk lényegén ez mitsem változtatna.

Kezdjük *Besztercebányával*.¹ Egyik legidősebb fészke volt a magyar protestantizmusnak, amit már az is mutat, hogy a legelső magyar ifjak közt, kik a wittenbergi egyetemet Luther idejében felkeresték, két besztercebányai ifjú volt, Baumheckel György 1522 és Thoma Mátyás 1523. Az első később több ízben városi tanácsos

¹ Tanulságosan foglalja össze e hatásokat dr. Daxer György: A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére. (1520-1790.) c. jeles munkájában. Békéscsaba 1909.

² Rosenauer: A besztercebányai ev. gimn. története (1874/5. évi értesítő.)

volt és mint ilyen sokat tett a reformáció előmozdítására. Az ev. iskola első rektora is (Siegler János¹) Luther és Melanchthon közvetlen növendéke volt. Ő 1537/8-ban igazgatta az iskolát. 1566 március 26-án Freundt igazgató új tanrendet készített, mely nem egyéb mint a neuburg-zweibrückeni fejedelemség iskolai szabályzatának a másolata, ez pedig csak módosítottja a wittenbergi tantervnek. A következő esztendőben (1567) Schremmel Ábrahám az iskola rektora, aki a Sturm-féle iskolaszervezetet próbálja a szerényebb viszonyokra alkalmazni. Íme a besztecebányai iskola ez időszakban *latin iskola a wittenbergi, majd a strassburgi mintára*. A kettő között nincs is túlnagy különbség. A főtárgy a teológia és latin grammatika, csak hogy Sturmnál a túlsúly az utóbbira esik, amennyiben a latint, még pedig a cicerói latint mintegy a növendék anyanyelvévé akarta tenni, a pietast tehát mindjobban elhanyagolta. Továbbá, míg Melanchthon csak három csoportba osztotta a tanulókat, de sem a tanfolyamnak, sem az egyes osztályoknak tartamát meg nem határozta, addig Sturm az egész iskola tananyagát az egyes osztályokba beosztotta, úgy hogy az egész tanfolyam bensőleg összefüggött.²

A *Selmecebányai*³ iskola első tervezete nincs meg, de ez is bizonyára a Melanchthon-féle iskolarendszernek felelt meg. Az első 1587-ből megmaradt „ordo lectionum” általában megegyezik a „Kursächsische Schulordnung”-gal, kivéve, hogy a tanulók négy csoportba vannak osztva (de ezt Melanchthon is megengedte) és hogy a görög nyelv is fel van véve. Mind a két bányaváros latin iskolájában nagy keletje volt a drámai előadásoknak. Ezek a Sturm-féle iskolában alkalmazott élőszóbeli latin gyakorlatoknak egyik főtényezőjét alkották és így feltehetjük, hogy a többi a Sturm-féle módszert jellemző recitationes, declamationes és disputationes is megvoltak. De úgy látszik, hogy e színi előadásoknál némelykor a hazai élő nyelveket is használták. Így nevezetes dolog, hogy Sztárai Mihály nyomtatásban kiadván „De sacerdotio” c. drámai munkáját, azt a selmeci, körmöci és besztecebányai bölcs tanácsosoknak ajánlotta, miből nemcsak azt lehet következtetni, hogy ezek már akkor (1559) protestánsok voltak, hanem azt is, hogy magyar nyelven is játszhatták ezt a színművet és Sztárai egyéb polemikus színjátékait is.⁴ Hiszen ezek mint a térítés eszközei igen korszerűek és kapósak lehettek. Selmecen is a XVI. században ily színművek évenként adtak elő és azok betanításáért az igazgatónak hat forint járt, mi rendes évi jövedelméhez tartozott.

¹ J. L. *Bartholomaeid.es*: Memoria Ungarorum qui in universitate Wittenbergensi . . . studia confirmarunt Pesthini 1817. 5. lap.

² Molnár A. i. m. 88. s. k.

³ Breznyik J. A Selmecebányai ág. h. ev. egyház és líceum története. I. Selmecebánya 1883. 51. s. k.

⁴ Ipolyi A.: Besztecebánya műveltségtörténeti vázlat. Bpest, 1874. 115. lap.

Érdekes, hogy *Körmöcbányán* e tekintetben valóságos verseny volt a német és a latin iskola között. Polleranus Ferenc a latin iskola vezetője 1534 január havában emlékiratot intéz Guglinger akkori tanácsoshoz, melyben keserű szemrehányással illeti előjáróit, hogy megtűrik a városi német íródeák által vezetett német iskolát, mely megrontója a latin iskolának. Ugyanis a színi előadásoknak és a velők egybekötött ének és zenegyakorlatoknak ő is nagy barátja volt, de ezek megtartása is nehézségekbe ütközött, mert a legalkalmasabb tanulók tőle elfordultak és a német íródeákhoz pártoltak, ki az ő tanítványaival „a maga módja szerint üzött önmagát kínzó komédiákat.”¹ Íme, ugyanez az ellenszenv az élő német nyelv ellen, mely a Sturm-féle humanista iskolákat jellemezte! Pedig Polleranus nem is volt Sturm növendéke, a szellem azonban egy volt az akkori kor latin iskoláiban. Figyelmet érdemel, hogy két selmeci tanuló, Lugisland és Moldner 1544-47 között *Trotzendorf*² tanintézetében Goldbergben tartózkodtak és valamit átültettek az ott látottakból. Trotzendorf iskoláját tudvalevőleg az erősebb teológiai szellem jellemezte, de az ő főereje nem a tanítás új módszere kidolgozásában állott, hanem inkább az intézet akként való igazgatásában, hogy nagymérvű befolyást engedett az ifjúság önkormányzásának. Az intézet összes tagjai képezték a coetust. Ez hat osztályra (classis) s mindegyik ismét alosztályokra (fribusokra) oszlott. De nemcsak a tanításnál, hanem a fegyelem kezelésénél is segítségül vette a tanulókat és e célra közülök különféle tisztviselőket jelölt ki.³ Trotzendorf ezen eljárását főleg a brassói ev. iskolában és a magyar ref. iskolákban követték (Sárospatak, Debrecen.). De némi nyoma maradt a királyhágóntuli evangélikusoknál is. Így említi Breznyik, hogy Gienger Frigyes 1579-ben egy ezüst koronát, Reuter Ulrik 1608-ban ezüst királyi botot ajándékozott az iskolának, az e jelvényekre vésett versekben előforduló ezen kitétel („de more creati reges”) pedig arra enged következtetni, hogy az ifjúság királyokat szokott választani a maga köréből (consul helyett.) (i. m. 361.)

Eperjesen is a Sturm rendszerének nyomait ismerhetjük fel. Nagyon hangsúlyozták itt is Cicerónak a követését és még a XIX. század első tizedeiben is megvolt az a szokás, hogy az osztályokban a tanulók ép úgy mint Sturm-nál decuriákra és centuriákra voltak csoportosítva élükön decuriókkal, centuriókkal és consulokkal.⁴

A *bártfai* ev. iskolának megalapítója Stöckel Lénárt, Luther és Melanchthon kedvence volt. Iskolájának szervezete tehát már azért is közel állott Melanchthon tanrendszeréhez. A tanulókat ő

¹ Hlatky József: A körmöcbányai első vagyis városi prot. gimnázium története a XVI. és XVII. században. Körm. főreáliskola 1894/5 évi értesítője. 23 s. k.

² Breznyik, i. m. 36. l.

³ Molnár Á.: i. m. 117. s. k.

⁴ Molnár: i. m. 344. s. k.

is 3 csoportba foglalta, csak a felső fokban tért el, mert itt filozófiát, jogot és teológiát is tanított. Azonban a vallásos érzület ápolása mellett ő is a főgondot a klasszikus nyelvekre helyezte. A bártfai intézetben is megvolt az a szokás, hogy a tanulók a szöveget és mondatokat példatárakba jegyezték, melyek „diariumok” „ephemerides” és volumina exemplarum néven szerepelnek.¹ (Sturm hatása!) Ugyancsak Stöckel módszerére fényt vet az is, ahogyan Révai Ferenc nádori helytartó fiait oktatta, akik mintegy öt évig voltak Bártfán. Kezdte latinnal, folytatta göröggel, de nem hanyagolta el a magyar nyelvet sem, mert megkövetelte a fiuktól, hogy leveleiket, melyeket latinul intéztek apjukhoz, először magyarul fogalmazzák meg. Megvoltak itt is az iskolai színjátékok. *Ábel Jenő*”- említi, hogy az iskolai drámát itt maga Stöckel honosította meg. 1552-1560-ig Stöckel halála évéig minden esztendőben bírnak felmutatni iskolai drámát, nemcsak latin, de német nyelven is. Az egyik németnyelvű nyomtatásban is megjelent. (Wittenberg 1559.)

Stöckel, kinek nevét a külföldön is jól ismerték, nagy hatást gyakorolt egyéb hazai tanintézetek fejlesztésére, a mennyiben a nála divó módszert fogadták el. Így a *késmárki*² iskola, mely szintén a Melanchthon-féle szervezetet fogadta el, hasonlóképp a nagyzeőri Horváth Stansith-féle iskola is,⁴ nemkülönben a Bártfa közelében levő városi iskolák; Szeben, Eperjes, Kassa, is utána indultak. Ha pontos adatunk mindegyikre nézve nincsen is, annyit tudunk, hogy Stöckel készítette az öt szab. kir. város hitvallását (Confessio Pentapolitana 1549) és így feltehető, hogy az iskolaszervezés tekintetében is az ő mintáját fogadták el. *Eperjes*⁶ csakugyan az ő tanrendszerét fogadta el, *Kassáról*⁵ pedig tudjuk, hogy 1553-ban meghívja a városi tanács magát Stöckelt Késmárkról, aki azonban kitérő választ ad. 1557-ben pedig az ő tanácsára Csabay Mátyást hívja meg a város igazgatójának. Mikor pedig az 1557-ben Wittenbergből hazatért Szegedi Gergely a szószékről Kálvinhoz hajló tant hirdetett, a tanács ismét Stöckeltől kért véleményt, a ki Szegedi tanát elítélte.

A *lőcsei* iskola első fenmaradt tanulmányi rendjének (1589) mintája szintén a Melanchthon által szerkesztett tanterv lehetett, e mellett azonban nagy befolyással volt az iskola belső életére

¹ Békefi: Népoktatás Magyarországon. 76.

² Sziniigy Bártfán a XV. és XVI. században. Századok 1884. 46. s. k. V. ö. H. Holstein: Die Reformation im Spiegelbilde der dram. Literatur. Halle 1886. 119.

³ Palcso: A késmárki ág. h. ev. kerületi líceum története. Késmárk 1893. 13 lap.

⁴ Weber Samu: Grádeczi Stansith Horváth Gergely és családja. Késmárk 1896. 51. lap.

⁵ Hörk: Az eperjesi ev. ker. kollégium története. Kassa 1896. 33 lap.

⁶ Kemény Lajos: Az oktatásügy története Kassán 1394-1599. Tört. közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa múltjából. Kassa 1910. 83. és 86. Ugyanaz: A reformáció Kassán. Kassa 1891. 82. lap.

Trotzendorf is. Ugyanis Trotzendorfnak egy 1551-ik évi leveléből kitűnik, hogy akkoriban két lőcsei ifjú tanult nála, köztük az egyik Plainer Antal 1561-1567-ig a lőcsei iskola rektora volt. Sőt már előbb 1547-ben a goldbergi születésű Windeck Erasmus viselte ezt a hivatalt. (Demko-Kupecz: A lőcsei egykori ev. gimnázium és jelenlegi áll. főreáliskola története. Lőcse 1896. 21.)

Sopronban Sturm hatása volt túlnyomó. Itt működött egy ideig a már említett Schremmel Ábrahám, majd Frank, akiről szintén fennmaradt, hogy a strassburgi egyetem növendéke volt. (Müllner i. m. 24 és 32.)

A *pozsonyi* evangélikusok, akik csak a XVII. század elején szervezkedhettek, a bajorpfalzi Lauingenből kértek segédet és igazgatót és meg is kapták Kilger Dávid személyében. Megjegyzendő, hogy a lauingeni iskola megalkotója is Sturm János volt, úgy, hogy Pozsony iskolája is megindulásakor a Palatinatus tanrendszere jegyében állott. Kilger utódai pedig még inkább ez irányban haladtak. (Markusovszky.)

Igy tehát az első korszakon végig először Melanchthon, azután túlnyomólag Sturm hatása ötlük szemünkbe, de természetesen azzal a korlátozással, hogy Sturm teljes szervezetét (kilenc osztály az akadémiai tanfolyammal¹) az anyagi eszközök hiánya miatt nem lehetett megvalósítani. A Sturm hatása azonban soha sem volt kizárólagos, hanem osztozott Melanchthonéval (pl. a tankönyvek használatában) és Trotzendorféval az ifjúság kormányzásában. Ezért ha a magyar reformáció eleinte teológiai szempontból is eklektikus: Luther alap gondolatai mellett ugyanis nagymértékben érvényesül Melanchthon tanfogahnazása, majd pedig a Zwingli vagy Kálvin felé hajlás árnyalatai lépnek fel, amint ezt Dévay Bíró Mátyás példája szemléltetően bizonyítja², pedagógiai szempontból ez eklektizmus úgyszólván minden időben megvolt.

Némeiy intézet tankönyveit ez időszakból egészen pontosan ismerjük. Pl. a besztercebányai iskolában 1574 körül ezeket használták: Melanchthon és Trotzendorf hittani kézikönyvei, Melanchthon nagyobb és kisebb latin nyelvtana. Medler: Compendium Grammatices Latinae, Melanchthon latin syntaxisa, Clenardus görög nyelvtana, Varensius görög syntaxisa, Heyden S. Formulae puerilium colloquiorum, Mosellanus Dialogusa, Cato Distichonjai. Erasmus Apophthegmata. Chytreaus Regulae vitae. Cicero levelei Sturm kiadásában. Cicero beszédei. Compendium officiorum Ciceronis a L. Stöckelio, Vergilius Eklogái és Bukolikonja. Aesopus, Lucianus, Demosthenes és Hesiodos görög művei. Melanchthon retorikája. Sturm dialektikája. Gemma Phrysius és Rysius, Riese Ádám aritmetikája. Rudolphus Algebrája.³ E sorozat kettőt bizonyít azt,

¹Dr. Theobald Ziegler: Geschichte der Pädagogik. München 1909. 81. s. k.

²Révész Imre: Dévay Bíró Mátyás tanításai. Kolozsvár 1915. 178 lap.

³Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bpest, 1873. 181. lap.

hogy a reformáció a humanizmus didaktikai vívmányait magáévá tette és ennek tankönyveit alkalmazta, továbbá, hogy egészen nem voltak ismeretlenek a reális tárgyak a humanista iskolákban sem, csakhogy nem rendesen adták elő, hanem „enciklopedice” és mellékesnek tekintették. A fődolog volt a vallásos erkölcsi nevelés mellett a latin nyelv oktatása.

A korszak végén Comenius elvei és tankönyvei lesznek ismeretesebbé és népszerűbbé. Ezzel némileg az ő nyelvtanítási módszere és bizonyára a realizmus nagyobb térhódítása járt karöltve. Comenius könyvei közül több *Lőcsén* jelent meg¹ és a *Vestibulum* és *Orbis pictus* az ottani gimnáziumban csakugyan használatos volt. Erősen érzett Comenius hatása az eperjesi iskolában is, hol *Ladivér Illés* működött, aki Sárospatakon járt volt iskolába Comenius módszerének és a magyar nyelv elsajátítása végett és Eperjesre kerülve ott a nagy pedagógus módszerét meghonosította, sőt mint Wallaszky hangsúlyozza, azt valamennyi ev. iskolába be akarta hozni.² De találkozzunk Comenius kézikönyvével egyebütt is. (Besztercebányán, Késmárkon, Sopronban.) Néhány iskola pedig új szervezetet nyert a gótai mintaiskola nyomán, (Lőcse, Besztercebánya) mely szintén közeiállott az új realiztikusabb nevelés szelleméhez. Sőt talán ép ez új szervezetnek az okozata volt, hogy Comenius könyveit kezdték használni. A tankönyv behozatala azonban nem garantálta mindenütt a Comenius-féle eszmék átültetését. Említettük azt is, hogy a XVI. század végétől kezdve erősen jelentkezik az orthodoxia szelleme, mely nem egyszer az iskolák békességét is megzavarja és több helyütt arra az eredményre visz, hogy a megválasztandó tanártól a formula *concordiaere* való eskütételt követelik. A felekezetieskedő szellem némi illusztrálására, – mely azután az iskolai vallásoktatásra, de az egész iskola szellemére is rányomta a bélyegét – szolgáljanak a következők. Így Eperjesen Büringer lemondása után, egész komolyan foglalkoztak azzal a gondolattal, hogy az iskola élére Comeniust hívják meg, de midőn Madarász Márton megjegyezte, hogy a nagy pedagógus Kálvin követője, abba maradt az eperjesiek akciója. Madarász halála után aztán mégis megkísérelték e lépést, de eredmény nélkül.³ Nevezetesebb tünet Pilcius Gáspár, elébb nagysárosi, aztán markusfalvi, végre dobsinai lelkésznek a „revokációja,” mellyel a kálvinizmusról az orthodox lutheránus hitre visszatért, ami széles körökben nagy meglepedést keltett és vívmánynak tekintetett.⁴ Kassán 1562. évben szent Gergely napján a fentemlített Csabay Mátyást megintik, mivel káplánjával a genfi hitelvek felé hajolt és elrendelik,

¹ Pl. *Janua Linguae Latináe Vestibulum*. 1648/49, 1669, 1701, 1722. Dezső Lajos: Comenius Magyarországon. Sárospataki lapok 1883, 186. lap.

² Erdélyi János: A hazai bölcelet történelméhez. Sárospataki füzetek. 1859. 1-2. lap.

³ Hörk: i. m. 61.

⁴ Breznyik János: i. m.!.. 263. lap.

hogy az újításoktól tartózkodjék.¹ Az ilyen események érdekelték a gimnáziumok tanárait is, hiszen ok is többnyire felavatott lelkészek voltak, tanári állásukat sokszor lelkészi állással cserélték fel, ami a legtöbb esetben előmenetelt jelentett és ezért sokszor ki is vették részüket a napirenden lévő teológiai vitákból. így Pilcz ellenfelei: Wagner Márton, Fábri Tamás, Sculteti Szeverin, Gera Konrád legalább egy ideig tanári hivatalt is viseltek. E tekintetben érdekes fejezet az orthodox lutheranizmusnak a kryptokalvinizmussal való összeütközése északon, a több esperességre (fraternitásra) oszló szepesmegyei egyházak és szövetséges öt szab. kir. városi senioratus területén.² A nyílt szakadást az 1582-ik év folyamán a Formula concordiae behozatala iránt tett kísérletek siettettk. A sakramentariusoknak csúfolt párt, az úrvacsora és a képeknek egyházi célokra való alkalmazása kérdésében a helvét irány felfogását fogadta el és ezt kívánta volna az ev. egyház keretében érvényesíteni. Előharcosai voltak a már említett Pilcz Gáspár, akkor Nagysáros lelkipásztora és Ambrózius Lám Sebestyén késmárki lelkész, míg a másik tábor élén Bártfa város egyházának és főiskolájának vezérferfiái, továbbá Szepesmegye egyik leg-hatalmasabb családjának tudós sarja Gradeczi Horváth Gergely állott. Érdekes, hogy a vita megkezdője, Creutzer György nagyeeőri lelkész külföldi (németországi) lelkészkedése alatt maga is flacianus elveket vallott, de később visszavonta téves tanait és Horváth teljes bizalmát megnyerte, akivel még a külföldön, talán Strassburgban találkozott volt. A nagytudományú Horváth azt vallotta, hogy ilyen exponált helyen még az egyenetlenségek csíráit is el kell tüntetni. Maga Horváth is minden alkalmat megragadott a szóbeli és írásbeli mérkőzésre. Oldalán állottak Creutzeren kívül Grawer, majd Sculteti Szeverin. Lám nyomába lépett Göncz István gönci lelkész és Fabricius Tolnai Tamás, Thököly Sebestyén udvari lelkésze. A harc tehát Horváth halála után (1597.) is folyt, de maradandó nyomot nem hagyott hátra. Csak a szellemre vet világot mely az ev. gyülekezeteket akkoriban áthatotta.³

Nézzük most az iskola belső életének *másik tényezőjét, az ifjúságot*. Erről első sorban az iskolai törvények értesítenek,

¹Kemény: A reformáció Kassán. 3. lap.

²Lásd a következőkre nézve: *Ráth György*: A felsőm agyarországi kriptokalvinisták hitvitázó irodalmáról. Irodalomtörténeti közlemények. II. 310. s. k. Ugyanaz: Gradeczi Horváth Gergely és Lám Sebestyén hitvitája. irod. közlemények IV. Ugyanaz: Pilcz Gáspár és ellenfelei. Magyar könyvszemle 1893. Továbbá: Payr Sándor. Flacianus lelkészek Magyarországon. Pozsony 1916.

³E korszakból egy ev. tanító önéletírása is ránk maradt. *Genersich Memyhért* az, aki Morvaországból gyerekkorában elfutott és sok viszontagság után Lőcsén talált tanítói állást, később pedig ugyanott városi tisztviselő lett. Sorsa sokszor emlékeztet Th. Platter sorsára. Sajnos, hogy az eredeti önéletrajzot nem sikerült megtalálnom, a szepesi levéltárakban elveszett a nyoma. Ezért csak a Münnich Sándor sovány kivonatát használhattam. (M. Genersich ein Schullehrerleben vor 400 Jahren Igló 1878.)

amennyiben az iskolában használatos fegyelmi eszközökre fényt vetnek. Általánosságban megjegyezhetjük, hogy oly sajátos diákélet, minő a reformátusok legkiválóbb intézeteit, különösen Debrecent és Sárospatakot jellemezte, az evangélikusoknál nem fejlődött ki. Ez annál különösebb, mert Wittenbergben a magyar ifjak külön társulatot alkottak. E bursa, mely magát némelykor „Illustrissimus Coetusnak” nevezte 1555-től kezdve, maga által választott seniorok alatt szervezkedett és kezdetben bizonyai a nem magyar ajkú ifjakat is magában foglalta. Mégis ezt a wittenbergi coetust csak a reformátusok ültették át.

Egyébiránt mint a tantervek úgy az iskolai törvények is német hatásra vallanak. Mint legelső ilyen iskolai rendtartás *Stöckel Lénárt* törvényei jönnek tekintetbe. Az egész munkálaton mély vallásosság vonul végig, amint az Luther és Melanchthon személyes tanítványától másképp nem is várható. Már a bekezdés is igen jellemző: „Mivel mindent az Isten nevében kell kezdeni, különösen az Isten fiainak, mert e nélkül nincs szerencse: A tanulóknak legelső gondjuk legyen az Isten félelme, mely a bölcsesség kezdete.” (Az eredeti kéziratból közli: J. S. Klein: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evang. Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn. Leipzig und Ofen 1789. I. 332. s. k.) Az Istent azonban csak úgy féljük, ha igéjét eszünkbe tartjuk és életünket a szerint irányítjuk, azért az első törvény, hogy naponként adjunk hálát az éjjeli oltalomért és kérjük segítségét a következő napra. Az előadás előtt, mindig a szent történetekből olvassunk valamit. II. A második törvény, hogy a tanulók közül senki sem hanyagolja el akár a szent, akár a filozófiai leckét és arra idejében elkészüljön és reggel 5 órakor, délben 12 órakor, szerdai napokon 2 órakor, szombati napokon az éneklés előtt mindnyájan az iskolában legyenek. III. A hallottak ismétlése végett gyűljenek össze a hallgatók alkalmas helyen. IV. Amiket hallás, olvasás és ismétlés által felfogtak, azt könyv nélkül is be kell tanulniok. *Az iras és társalgás nyelve a latin.* És bár az íróeszközt mindennap használni kell, de minden nyolcadik napon kiki egy írásbeli gyakorlatot kénytelen átadni megbírálás végett. V. A tanulók semmiféle összejövetelt ne tartsanak, ha csak nem a tudomány céljából, vagy a tanulásra való alkalom végett. Beszélgetéseik tehát grammatikái, vagy dialektikai, vagy retorikai, vagy filozófiai dolgokról szóljanak. VI. A templomi szertartásokon mindenki szép rendben résztvegyen. VII. Mivel pedig a legfontosabb szertartások az igehirdetés és a szentségek kiszolgáltatása, semmi más fontosabb kötelességük ne legyen a tanulóknak, mint az ezeken való buzgó részvétel. VIII. Az öltözködésben tartsa mindenki szem előtt, hogy ő tanuló és nem katona. Ennélfogva a hasított nadrág és a test körül vetett köpönyeg („scissura caligarum et pallium circa corpus reiectum”) tilos. IX. A tanulók egymás iránt szolgálatokat teljesítsenek, a városban pedig a

polgárokat és tisztességes asszonyokat köszöntéssel megtiszteljük. Még inkább kerüljenek minden rút és alkalmatlan időben való játékot, éjjeli tivornyát, sétálásokat és egyéb a tanulói fegyelemmel meg nem férő dolgokat. X. Ha valami civakodás keletkezik, egyik félnek sem szabad bíraskodnia. Az ügy vagy a tanító, vagy a bírák (ad arbitros) elé terjesztessék, de ezek döntését is a tanító elé kell vinni. XI. A szavalásra és vitatkozásra a tanítók csekély száma miatt meghatározott idők meg nem állapíthatók. XII. Könyvek és egyéb tárgyak adásvételével a tanulók a tanító engedélye nélkül ne foglal kozzanak. XIII. Egy legyen az uralkodó nem jó a sokak uralma. Ennek az az értelme, hogy a tanulók közül senki sem vállalja magára egyetlen gyermek tanításának a gondját a tanító engedelmé nélkül. Mivel neki minden egyes tanulóról számot kell adni, mi módon fog ennek eleget tenni, ha nem tudja, hogy kicsoda, kit és milyen eredménnyel tanít? XIV. Mikor a gyermekek az olvasás és írás ismeretére már eljutottak és a gyermekeknek való kátét megtanulták, ez adassék tudtul a tanítónak (magister) – ezt a csoportot tehát nem ő tanítja – és azután bocsáttassanak a II-ik osztályba, hol a grammatikát tanulják és Terentinst olvassák. A XV-ik törvény az iskolai fizetéseket (tandíjat) szabályozza. A bártfai polgárok gyermekei az I. osztályban 13 fillért (nummus) a másodikban 7, a harmadikban 1 fillért tartoznak minden hónapban fizetni a segédtanítónak (hypodidascolo). Az idegenek ennek 2, a tanítónak 25 fillért fizetnek. A nemesek a 2 fillér helyett 4-et fizetnek. Akiket még külön is tanít, azok a kétszeres munkáért kétszeres díjjal is tartoznak. Szabadságában áll azonban a tanítónak a szegényebbekre tekintettel lenni. A II. osztály vidéki tanulói a segédtanítónak minden 3 hónapban 14 fillért fizessenek, mert ezekért hivatalosan (publice) semmit sem fizetnek. Ezenkívül az egyes tanulók télen annyi pénzt tartoznak összeadni, amennyit *a tűzifa vételére és az ablakok javítására* a tanító megállapít. A fűtőnek (calefactor) pedig minden növendék 6 fillért fizet. Ezek a törvények azonban nem kötik meg azoknak a kezét akik többet akarnak fizetni, mert *a tanítók iránt soha sem lehet elegendő háladatosságot tanúsítani.* (Nulla enim praeceptoribus gratia satis referri potest) A törvények záradékában Stöckel arra inti a jó tanulókat, hogy a törvények betartása esetén hosszú és szerencsés élettel fognak megajándékozni a IV-ik parancsolat szerint. A rossz és megátalkodott (contumaces) tanulók pedig, akik semmiképp sem akarnak ezen törvények szerint élni, tudják meg, hogy nekik a tisztességes iskolai társaságban semmi helyök nincs, vagyis büntetésök a kizárás. A többiekre nézve, akik nem makacsságból és Istennek megvetéséből, hanem ifjúkori tévedésből hibáztak, a tanító véleménye szerint a cselekedet minőségéhez képest fog a büntetés kiszabni.

Mint e vázlatos ismertetésből látható, Stöckel törvényeit fenkölt érzület, magasztos vallásos-erkölcsi felfogás hatja át

mindenkép az iffúság erkölcsi érzésére igyekszik hatni azért nem sorolja fel a büntetések és jutalmak hosszú sorát, tehát nem kazuistikát ad, hanem erkölcsi eszközökkel igyekszik célt érni és a jótönmagáért mint követendő, a rosszat mint elkerülendő igyekszik feltüntetni. A jók éljenek abban a tudatban, hogy nem maradnak jutalom nélkül, a rosszak pedig érezzék át, hogy nem valók tisztességes iskolai társaságba, így tehát tulajdonképpen önmagukat zárják ki. Természetes, hogy az eredetiség tekintetében nem szabad túl magas követelést Stöckellel szemben támasztanunk; hisz akölcsönzés ez időtájt rendes szokás volt. Az ő törvényein általában az eislebeni (1525), nürnbergi (1526) és wittenbergai (1533) törvények hatása látszik meg, anélkül, hogy a közvetlen mintát meglehetne jelölni. Mint iskolai tanterveink, törvényeink is jó ideig eklektikusok, a mi azonban épenséggel nem jelent szolgálai másolást.¹

Természetes dolog volt, hogy Stöckel sikerült törvényei minden kiválóságuk mellett sem bizonyultak elégségesnek, azért később több ízben toldalékokkal bővítették. Ezek egyszerűen, „Aliae Leges”, „Alia lex”, „Leges astantium”, „Leges mendicantium” címen vannak az eredetiekhez hozzácsatolva, hogy pontosan mely időből valók, azt már nem lehet megállapítani. Ezek közül az egyik kárhoztatja az ivás végett rendezett összejöveteleket, a milyenek a születésnap megünneplése és a búcsúlakomák és előírja, hogy ezek rendezésénél is a tanító tekintélyét kell igénybe venni. Egy másik megkívánja, hogy minden első osztálybeli tanulónak sajátkezűleg le legyenek írva ezen iskolának a tanulás módjáról szóló szabályai, hogy tudják mit és mi módon kell tanulniok. Ezen könyvecskén kívül legyen egy másik kis könyvük is, hogy abba fogalmazásaik példányait gyűjtsék egybe. Az *astansok* (hallgatók, valószínűleg az alumnisták) törvényei szigorúan megkövetelik, hogy minden tanuló megjelenjék a leckéken, szent beszédeken és szer-tartásokon. Az egy leckéről elmaradók egyszer, a kettőről kétszer böjtöljenek és így tovább, a szent beszédről elmaradók kétszer böjtöljenek (careant). Az étkezéshez mindnyájan szerényen járuljanak. Ebéd előtt és utána ima legyen. Evés közben azonban léha szavak, vagy bohóchoz illő arcjátékok, avagy civakodások mindenkép mellőztessenek. A vétkes a szenior ítélete szerint büntetésül az ételtől, vagy annak egy részétől tiltassék el. Kilenc óra után senkinek sem szabad az iskolán kívül kószálni, hacsak valami elfogadható oka nincs a kimaradásra. Ezen időben azoknak is otthon kell lenniök, akik magán házaknál laknak. – E törvények már nem állnak oly magasan mint az első tizenöt, legalább pedagógiai szempontból az ebéd megvonását mint büntetést nem lehet helyeselni, bár internátusokban ma is szokásban van. Két más dologra vet azonban érdekes fényt a törvények ezen toldaléka; nevezetesen arra, hogy már ez időben is megvolt a *diák-*

¹ Lásd Stöckel iskolatörvényeinek: méltatását: Békefi: Népoktatás Magyarországon: 73-83. Fordítását felhasználtuk. Lefordította még Faragó Bálint, (kézirat.) Továbbá Hörk József i. m.

asztal, vagyis a diákoknak élelemmel való ellátása, sőt mi több, a bártfai iskola mellett valóságos internátus létezett (persze meg lehetős primitívnek kell képzelni!), melyben a szegény tanulók lakást és ételmezést nyertek és szoros felügyelet alatt éltek, részint ingyen, részint csekély díj lefizetése ellenében. Ez a *konviktasok* és *alamneumok* eredete, melyek a legtöbb intézetnél ma diákasztal vagy tápintézet formájában és neve alatt maradtak meg. Valamilyen formája majdnem minden nevezetesebb intézetnél megvolt. A konviktusok többnyire az iskola épületben, esetleg a tanító lakásán voltak elhelyezve és a legszegényebb tanulók (mendikánsok) rendszeren itt laktak. E szegény tanulók ételmezéséről sokszor a városi pénztár gondoskodott, de léteztek alapítványok is és sokszor a tanulók maguk koldulták össze a szükségeseiket.¹ Sopronban már a XVI. sz. vége felé létezett alumneum féle szegény diákok részére, akik ennek fejében egyházi szolgáltatokat végeztek.² Selmecen Fischer Boldizsár lelkésznek sikerült 1596. nov. 12-ki levele szerint 300 frtot összegyűjteni a szegény tanulóknak vacsorával való ellátására. Ez az első közéletmező alapítvány. (Breznyik i. m. I. 320.)

A mendikánsok, mint láttuk, a legszegényebb, teljesen ingyenes diákok voltak. Ezekről Stöckel külön törvények útján gondoskodott. Ez a rövid 6 törvény a következő: I. Aki a leckéről alapos ok nélkül kimarad, nem bőjtöléssel, hanem iskolai büntetéssel (poenas scholasticas) lakoljon. A későn jövők is így büntetessenek. II. A szolgatanulók 10 óra körül mindnyájan összegyűljenek a kéregetésre (mendicatum), különben meg fognak büntettetetni. III. Az étel behozatala után imádság, ennek végzetével szerényen élvezzék az alamizsnát (elemosyna). IV. Étkezés után adjanak hálát Istennek és fizek, asztalt illő helyre tegyenek, nehogy a kutyák összetörjék. Aki ezt elmulasztja, az ebédétől fosztassék meg. V. A harangozók (puisantes) a jeladás hallatára azonnal fussanak a haranghoz. Szombaton délután mindenki jelenjék meg az iskolában. (Hogy miért, nem tűnik ki a szövegből.) VI. Azonban mindezen szolgáltatásokat csak úgy teljesítsék, ha a tanulmányok megrövidítése nélkül tehetik. *A verés joga csak a szeniort vagy a pedagoguts* (nevelőt) il lei i meg. Ha valamelyik mendikáns valakit a tanulók (adolescentium) közül megértene, a szenior büntetése alá esik, Ez a törvény külön cím alatt (libertás) szerepel és úgy hangzik, mintha a felügyelő tanár személyesen intézte volna a mendikánsokhoz: „quicumque non fuerit Senior vei paedagogus, verberandi potestatem vos non habeat” stb. (Klein i. m. 340.) Függetlenül még azt tették ezekhez a törvényekhez, hogy bizonyítványt csak olyanok kaphatnak, akik 2 évig voltak az intézetben. Végül előírta a törvény, hogy a *recordatio* jótéteményét csak azok élvezhetik, akik a zenét jól

¹ Frankl i. m. 52. s. k.

² Müllner i. m. 22.

értik, az új tanulóknak ellenben csak 2 hónap leforgása után fog megengedtetni. Kimondják még, hogy az új tanulók bizonyítványaikkal vagy egyéb ajánlásukkal a rektor elé menjenek és *fegyverüket is ott tegyék le*. A rektortól befogadott és beirt újoncok a kántorhoz menjenek és előtte próbát tegyenek zenei ismeretükből.

E legutolsó szakaszban 2 új mozzanat ragadja meg figyelmünket: a mendikánsok és a rekordacio szokása. A szövegből azt lehet következtetni, hogy a mendikánsok maguk koldulták össze élelmüket. Más helyütt ellenben (különösen tót vidéken) az a gyakorlat dívott, hogy a városi polgárok felváltva, minden napon más család, látták el őket étellel. Csaplovics¹ szerint az eljárás az volt, hogy a mendikánsok, rendszeren kisebb diákok kis fazekait az ev. lakosok házaiba vitték, ott egy rövid dalt énekeltek, a fazekakat ott hagyták és 11 óra után, ha már megteltek, értök mentek. A diákok az összegyűjtött étel $\frac{2}{3}$ -át maguknak tartották, a maradékot pedig átengedték a gyűjtőknek. Szerinte ilyen intézetek voltak Dobsinán, Csetneken, Sajógömörben, Ruttkán.

E szokás nemcsak Csaplovics idejében élt, hanem pl. máig fennmaradt összezsugorodott árformában a lipótszentmiklósi evang. egyházban, továbbá Selmecebányán, ahol csak nemrég szüntették meg. Amott a mendikánsok rendszerint árva gyermekekből kerülnek ki, akik ünnepnapokon vagy más ünnepélyes alkalmakkor (lakodalmak és keresztelesek) sajátos verseikkel üdvözlük az egyháztagokat és ezért jutalmat nyernek. Az 1803. máj. 11-ki canonica visitatio alkalmával a verbica-szentmiklósi egyháznak jegyzőkönyvében ezt olvassuk: „Mendicantes sunt 5, qui ex ordine per cives aluntur, et sua ex cassa vestiuntur, Cassa haec mendicantium colligitur ex benevolis oblationibus”

Selmecebányán – írja Breznyik – a karénekések még most is minden vasárnap vagy ünnepen és minden szerdán meglátogatják a vagyonosabb híveket, régi szokás szerint a vasárnapi s ünnepi evangéliumot olvasva fel, tót családoknál tótul, németeknél németül s szelencébe gyűjtik a kegyadományokat, melyeknek egy része a kéregetőket, nagyobb része az egyházat a szerdai gyűjtés pedig az alumneumot illeti, (i. m. 1. 311.) És ezzel érintettük már a *recordatiokat* is. Hiszen nem egyéb az, mint az ünnepélyesebb formában való kéregetés. Az igazgató (Selmecebányán) ugyanis bizonyos meghatározott napokon a tehetősebb polgárokat meglátogatta, a fiuk a ház előtt énekeltek, ő pedig a háziakat ékes beszédben felköszöntötte, a miért megajándékozták. Szokásban volt Besztercebányán és Körmöcbányán is. (Breznyik i. h.)

Megvolt e gyakorlat *Lőcsén* is – a dáciai (magyar) Simplissimus szerint, akit mikor a lőcsei iskolában jelentkezett, azonna

¹ Joh. v. Csaplovics: Gemälde von Ungarn I. Pesth 1829. 334. lap.

² Madera Mihály szíves közlése.

befogtak althangnak, noha addig bassust énekelt.¹ Az intézmény ma megalázónak tetszik előttünk, de abban a korban felette hasznos volt, mert lehetővé tette, hogy a szegényebb családok tehetségesebb fiai az iskolázáshoz jutottak, a mellett nem csekélylendő az sem, hogy növelte a rektorok, illetőleg a kántorok jövedelmeit is. Ha pedig a szegény fiúk az iskolában kitűntek, akkor már könnyebben akadt pártfogó egy nemes ember, vagy városi hatóság, alakjában, mely a tehetségesebb diákok magasabb kiképztetéséről is gondoskodott.

A Stöckel-féle törvények kétségkívül a legkiválóbbak ez időszakban, különösen az indokolásuk mutatja, hogy szerzőjük igazi pedagógus volt, aki első sorban nemcsak oktatni és katonailag fegyelmezni, hanem erkölcsileg nevelni akart. Utána a legtöbb helyen beérték a parancsok és tilalmak rövid megszövegezésével. Egy rövid összehasonlítás a *modori* iskola 1594-ből való törvényeivel remélhetőleg láttatja a különbséget – egyébiránt maga Stöckel is későbbi toldalékaiban – bizonyára kényszerűségből is ehhez az irányhoz közeledett.

A modori törvények először a rektor és tanártársai teendőit és azután az ifjúság kötelességét állapítják meg.² Csak a főbket emiitjük. I. A ki a megállapított órára akár az iskolában, akár a templomban nem jelenik meg, hacsak nem igazolja, pálcáutésekkel javítandó meg. (*virgarum verberatione.*) III. A ki az igazgatónak nem engedelmeskedik, türelmetlen a büntetés miatt, nem hallgat a jó szóra, a rektortól megdorgáltassék, megdöngettesék, megbüntettesék. VI. Ünnepnapokon kettesével jelenjenek meg a tanulók rendben a templomban, hallgassák figyelmissen a prédikációt, ne legyenek ott a zsoltárok nélkül és odahaza ismételjék emlékezetükben a beszédet. VII. A nagypénteki ismétléseknél és gyakorlatoknál senki se hiányozzék. VIII. Mindnyájuk társalgási nyelve a latin legyen. XI. Az iskolában, míg a tanító tanít, csend legyen. XII. A hanyagok koruk, bűnük és eszökhöz képest részesüljenek büntetésben. De a legsúlyosabb orvosság ezen betegségekben a bot szigorúsága legyen, a leggyengébb a szavakkal való észszerű megintés. (*Sed gravissima medicina in his morbis esto virgarum severitas, minima verborum prudens remedium . . .*) A fegyelem szigorúságával a természetnek ama bűne meggyógyítható. („Severitate enim disciplinae istud naturae vitium sanari potest”) A XVIII-ik törvény a mendikánsokra vonatkozik, a szemét kihordozását bizva reájuk. (*Mendicantes quotidie Scholam Ier versunto sordes ad sterquilium portanto, omnia bene collocata in ea sunt.* Frankl i. m. 341-342 lap.)

E törvényekre csak két megjegyzést teszünk. Feltűnő a testi büntetés folytonos hangsúlyozása, amely Stöckelnél meg sincs említve. Talán azért, mert a városi tanács készítette e törvényeket,

¹ Ungarischer oder Dacianischer Simplicissmus. Neue Auflage Leipzig 1854. 83 lap.

²Frankl i. m. 339 s. k.

vagy talán mert Modornak kevésbé intelligens tanulói voltak mint Bártfának? Én ez utóbbit tartom valószínűnek, vagyis azt vélem, hogy a nagyobb városokban (az akkori fogalmak szerint) általában szelidebb volt a fegyelem, mint a kisebbekben és falvakban. De igen sok függött a tanítók személyiségétől. Így ép Selmeccen Lencz Pál 1598-ban egyik tanítványát félholtra verte. – Breznyik i. m. I. 356. – Az eleve feltételezhető, hogy e nyersebb korban a fegyelem is szigorúbb volt, mint napjainkban, de azért nem hinném, hogy a botbüntetést túl sűrűn alkalmazták volna. Nem is szerepel mindenütt a büntetések között. Nem említi fel pl. a rendkívül terjedelmes „Leges scholae Schemniciensis” sem 1652-ből, (közölte Breznyik a Selmeccbányái liceum 1879-80 évi értesítőjében 1-45 lap) pedig ez időben már a hallgatás is jó jelnek vehető. Különben is a fentemlített Lencz túlzásai miatt erélyes megrovásban részesült. De azért akadtak „Orbiliusok” később is kivételesen, ilyenről tesz említést Genersich János,¹ Herfurth József, sőt Hunfalvy Pál is.

Áttérve a *második korszakra*, (1671-1777), melynél rövidebbek lehetünk, az első, amit konstatálunk az, hogy dacára annak, hogy folytonos zaklatásnak voltak kitéve iskoláink ez időben és bár sok pozíciót el is veszítettek ezen erőszak következtében, és mégis tőlük telhetőleg eleget tettek a didaktikai és pedagógiai haladás követeléseinek és néhány intézet fénykora ép erre az időre esik. (Pozsony Bél Mátyás alatt, Sopron Hajnóczy alatt.)

E korszakban a *teológiai* gondolkodást először a pietizmus a XVII. század legvégén, majd pedig a racionalizmus hatja át. Az előbbi nyomán egészséges realiztikus áramlat hatol iskoláinkba, a racionalizmussal karöltve pedig a filantropinizmus és neohumanizmus irányzatai bukkannak fel tanügyünk mezején, és mindezeknek a hatása, a módszer terén is érvényesül. A *pietizmus* erős emóciókat kelt, különösen a rózsahegyzi zsinaton, hol hevesen összecsapnak az orthodoxok és a pietizmus hívei,² a győzelem látszólag a pietizmus ellenfeleinek a pártjára hajlik, de azért több helyütt a pietizmus megtartja a maga erejét és sok áldást, a vallásosság mélyülését, a vallásoktatás módszerének határozott javítását hozza magával. *Az Ő hatása alatt indul meg az ev. nevelésügyi irodalom*, egyelőre fordításokkal, e mellett szaporodik a hazai tankönyvírók száma is. Bár tagadhatatlan, hogy a pietizmusnak árnyoldalai is voltak, a magyarországi protestantizmusra való hatása egészben véve jótékonynak mondható. Ép a leg súlyosabb szenvedések közepette az ev. lelkészek elítélése és számkivetése után jelent meg és új erőt és bátorságot öntött a földig sújtott kedélyekbe. Torkos, Bárány, Bél és a többi híresebb magyar pietista lelkész újra szervezik gyülekezeteiket, bevezetik

¹ Über die jetzige Verfassung der prot. Schulen. 1803. Meg is nevezi: Dubovszky bártfai tanító volt.

² Zsilinszky: Egy forradalmi zsinat története. 40 s. k. 1.

a konfirmációt, gyakorolják a cura pastoralist és gazdag irodalmi tevékenységükkel a lelkészekre és hívekre egyformán kedvezően hatnak. Hatásaik egészen a XIX-ik századba nyúlnak (Wimmer).¹ A pietizmus nyomban, szinte minden átmenet nélkül a racionalizmus követte, mely tulajdonképen ez utóbbinak végső konzekvenciáit vonta le.

Miután a pietizmus szinte akarata ellenére meggyöngítette a tan- és a bibliai hit jelentőségét, a biblikus keresztyén világnézet helyébe lassanként az u. n. *felvilágosodás* világnézete lépett.² Mivel e racionalizmus számára a józan ész a hit egyetlen mértéke, az egész hittan úgy összezsugorodik, hogy belőle csak Isten, az erény és a halhatatlanság hite marad meg. Kifejlődik egy erkölcs-tan, mely szintén az észen alapszik és teljesen elszakadt a pozitív keresztyén hittől. Az ember a maga erejéből haladhat előre a tökéletesség útján és minél előbbre jut, annál boldogabbá lesz. Amint³ Dorner mondja: a vallás morállá lett, a morál az eudaimonizmus okosságtanává és minden egyéb reflexióvá. A prédikációkban az unalomig ez a téma ismétlődik Isten léte, az ember halhatatlansága, az ész becse, az erény mint eszköz a boldogság (az életcél) elérésére, a lelkészek pedig előszeretettel vallásitanítóknak nevezik magukat. A racionalizmus túl hosszú uralma bizonyára számos hátránnyal járt egyházunk belső életére és sok helyütt megingatta a vallásosságot. De azért igazságtalanság volna tőle minden érdemet megtagadni. Amit a renaissance és a reformáció megkezdett, azt sok tekintetben csak a felvilágosodás⁴ kora hajtja végre. Végkép megszabadítja a emberi szellemet régebbi századok bilincseitől és lehetővé teszi az igazság kutatását a tudományban és társadalomban egyaránt. A teológia és egyházi érdekek fölé világi érdekek helyezkednek el és a hittel szemben a gondolkodásnak, az észnek jut döntő szerep. A szupranaturalisztikus magyarázatot minden téren naturalisztikus, a természetből, az ésből való levezetés váltja fei, a vallás, egyház, államról való felfogás is ez irányban változik meg. Kétségtelen, hogy a múlttal való erőszakos szakítás, a vallás lényegének: a szupranaturalisztikus alapnak a megtagadása végzetes tévedése volt, mely sok kárral járt, de neveléstörténeti szempontból be kell ismernünk, *hogy ép a felvilágosodás a legnagyobb és leghatékonyabb nevelésügyi reformtörekvések kora* noha itt is vannak fogyatkozásai. Luthardt szerint a racionalisztikus világnézetnek

¹ Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században Bpest. 1898. 69. s. k. Továbbá u. attól: A pietizmus pedagogikája. Spener, Frankce és a magyar pietista nevelők. Pozsony 1908. 97-117. lap.

² Schmidt K. J. – Schrödl: A pozsonyi ág. h. ev. egyházközség története. Pozsony. 1906. I. 139. és 150 s. k.

³ Dr. A. Dorner: Geschichte der prot. Theologie besonders in Deutschland. München. 1867. 713 lap.

⁴ Troeltsch: Aufklärung. Realenzyklopedie für prot. Theologie und Kirche. II. 225-241. Dr. P. Barth: Die Geschichte der Erziehung in soziologischer und geistesgeschichtlicher Beleuchtung. Leipzig 1911.

három elve, a ferde individualizmus, a felületes optimizmus és az egyoldalú értelmi irány (intellektualizmus) megtalálható az új pedagógiában is, tehát Rousseau-nál és a német filantropinizmus-nál. Rousseau szerint ugyanis a nevelés főelve a természettel való megegyezés értvén rajta az ember érzéki természetét, azt pedig jónak ítéli és a fegyelem szigorúságát feleslegesnek tartja. A ferde individualizmus abban nyilvánul, hogy az egyént kiszakítja a történeti és társadalmi érintkezésből és nem veszi észre, hogy általános ember nincs és hogy általános vallástanítás sem lehetséges. Harmadik hibája az az egyoldalú értelmi irány, mely a tudásnak, az ismeretnek, mindenható erőt tulajdonít és azt hirdeti, hogy az embert csak fel kell világosítani és az elég arra, hogy a jót megvalósítsa. (Bancsó: A racionalisztikus világnézet nyomai iskoláinkban. Luthardt nyomán. Soproni tanítóképző intézet „értesítője 1900/1901-ről 1-12 lap). Luthardt ellenkező álláspontja miatt ugyan túlszigorú a racionalizmussal szemben, de szavaiban azért sok az igazság. A racionalizmus említett kísérői bizonyára nálunk is észre vehetők voltak, hiszen ez időben is íróink úgy teológiai, mint pedagógiai irodalmunkban a németek után indultak. Mivel azonban a racionalizmus hatása II. József és a következő uralkodók alatt a legerősebb ott szölk róla és e szakaszban csak a pietizmusról emlékszem meg.

A magyar pietizmus elválhatatlanul össze van forrva *Bél Mátyás* nevével. Hiszen Halléban Francke Ágost Hermann lábainál tanult, az ő tanintézetében képezte magát jeles pedagógussá, az ő házában szívta magába az egészséges tevékeny vallásosság szellemét. 1708. májusban hazatérve először Besztercebányát, 1714-től kezdve pedig Pozsonyt reformálta az új szellemben. Mind a két intézetet a virágzás magas fokára emelte. Sajnos, hogy besztercebányai működésére nézve csak töredékes adatok állanak rendelkezésünkre, de már maga az az egy tény sokat mond, hogy 1710-ben két annyira nőtt a tanulók száma, mint az előbbeni években volt. Fontosabb volt a hanyatlás lejtőjére került *pozsonyi* iskola körüli sikeres fáradozása, mely méltán ezt a címet szerezte neki: „rector et instaurator scholarum.”¹ Már 1714. május 4-én egy 9 közönséges ív nagyságú lapból álló tantervet nyújtott be, mely 3 főrészből állt; az első az iskola szervezését és a tantervet tárgyalta, a második utasításokat adott a követendő tanítási módszerre nézve, a harmadik pedig az iskolai fegyelemről szólt. Mindhárom korszakos a maga nemében. Miután ezt a javaslatát a pozsonyi konvent elfogadta, részletes fegyelmi szabályokat dolgozott ki. Bélné iskola a hat osztályú iskolarendszeren alapult. A legfelsőbb osztályban az u. n. primában pedig már teológiai, filozófiai és filológiai tárgyakat tanultak.

¹ Lásd a következőkre *Markusovszky S.* szép és alapos művét: A pozsonyi ág. h. ev. liceum története. Pozsony 1896. főleg 127-224. Rövidebb előadásban a pozsonyi ág. h. ev. egyházközség történetében. II. 216-238.

Még fontosabb az, amit a tanításban követendő *módszerről* mond. Ez a részletes metodika voltaképp egészen új dolog volt az evangélikusoknál – sőt más felekezeteknél is. Mindenekelőtt különbséget tesz a vallástanítás módszere és a humaniorák tanításánál követendő módszer közt. Úgy látja, hogy a vallástanításban az alsóbb fokon megmaradhat az eddigi módszer, a felsőbb osztályokban ellenben Dietericus kátéjának tanítása közben arra kell törekedni, hogy ne csak az értelem, hanem a szív is nemesbüljön általa. A humaniorák tanítása módszerét osztályonként behatóan tárgyalja és számos becses megjegyzést tesz. Így pl. hogy a tanítónak a *gyermek felfogásához* kell alkalmazkodnia, továbbá hogy a tanítás *az egész osztálynak* szóljon. Az idegen nyelvek tanításánál az anyanyelvből kell kiindulni és mindennemű tanításnál vegye a tanító a táblát igénybe. Részletesen szól arról, mit és hogyan kell tárgyalni az egyes osztályokban, csak az általa először követit hazai *történelem és földrajz* tanítás. módszeréről nem emlékszik meg. Késznek nyilatkozik arra is, hogy mindenik tanártársa osztályában több napon át ő maga fog tanítani, hogy tanítási módszerét gyakorlatilag is bemutassa. Bél azzal is elősegítette az új elvek sikerét, hogy megfelelő tankönyveket írt, hogy valóságos *módszeres értekezletekre* hívta össze a tanárokat és megkövetelte az elvégzett heti tananyag gondos befejezését (tanulmányi napló: Ephemerides). Az iskolai *törvényektől* megkövetelte, hogy azok részletesen megszabják a rektor, praeceptorok, az alumnusok, pedagógusok és ökonomus kötelességeit, mert rend és fegyelem nélkül iskola fenn nem állhat. Ezek a törvények mind felette tanulságosak és Bél bámulatos pedagógiai érzékéről tesznek tanúbizonyosságot. Így megkívánja a rektor és tanárok atyai bánásmódját a tanulókkal szemben, a tanárok a tanórákra készüljenek el stb. Az engedetlen tanulók megbüntetése atyai és keresztyéni szívvel történjék. *A botbüntetésről* szó *sincs*, ismételten hangoztatja, hogy tekintélyét a tanító ne Orbilius-féle iskolamesterek módjára, hanem mint apa iparkodjék fenntartani. Valóban mind nagyszerű újítások, szinte forradalmi elvek voltak azok, melyeket kimondott, de itt mutatkozott az ev. iskolák egyik árnyoldala. Bél iskolája elhíresedett és sokan keresték fel, *de általános befogadásra az általa ajánlott tan módszer nem igen talált*. Csak egyszer halljuk 1739-ben, hogy Vay Ábrahám, a sárospataki ref. iskola gondnoka a latin nyelvnek jobb tanítása végett két fiatal embert a pozsonyi ev. iskolánál képeztetett ki. És talán azóta jött divatba, hogy a prot. vallású növendékek *befejező* tanulmányaikat Pozsonyban végezték el (pl. még Fay András is). Különben alig van nyoma annak, hogy Bélt utánozták volna a testvérintézetek. Még szerencse volt, hogy újításai legalább a pozsonyi iskolában nem enyésztek el, mert az utána következett rektorok Marth, Beer, Tomka-Szászky, az ő szellemében vezették tovább az iskolát. Csak a század derekán hanyatlik ismét az intézet, melyet aztán Benczúr József,

de még inkább a göttingai egyetemen tanult Stretskó György állított meg, aki a neohumanizmust honosította meg a pozsonyi iskolában. Az ő működése azonban már a következő korszakba esik.

Mint az egész Dunántúl, úgy a *soproni*¹ iskola is megérezte a pietizmus hatását és kitűnő tanárok vezetése alatt a virágzás magas fokára emelkedett. Itt is a Sturm rendszere lassankint engedett az új áramlatnak és Comenius tankönyvei mellett bejut a realizmus. A pietista befolyás már Röschel tanterve idejében mutatkozik (1689), amennyiben pl. Spener „*tabulae catechetikae*”-ját ajánlotta. Majd Deccard és Hajnóczy tantervei ezt oly mértékben mutatják, mint Bél és Beer tantervei. Deccard 1712, Hajnóczy 1717-ben került Sopronba, ahol egymással teljes egyetértésben működtek 1740-ig. Sajnos mindkettő szomorú viszonyok között vált meg állásától. Deccard 1738-ban a jeni latin társulat tagjául választatván, székfoglaló értekezésében (vagyis levelében) élénk színekkel festette le a magyarországi ev. tanítók és tanárok nehéz helyzetét, nem kímélvén a patronusokat sem. Mikor ezt megtudták Sopronban és Deccard nem volt hajlandó a konventet megkövetni, először állásától mozdították el, azután pedig ezt a határozatot módosítva rábírták, hogy önként mondjon le hivataláról s elégedjék meg 150 ft. nyugdíjjal. A nagytehetségű pedagógus ezután még 23 évet élt, irodalmi munkálkodásban töltve idejét. Deccard utódja a rektorságban Hajnóczy lett, akit akit azonnal megbíztak a tanterv átvizsgálásával. Az általa kidolgozott tanrendszer nagyban emlékeztet Bél Mátyáséra, úgy hogy ennek hatása igen valószínűnek tetszik, bár az egyezés onnan is származhatik, hogy Deccard és Hajnóczy is a wittenbergi-hallei egyetemen végezték tanulmányaikat. Hajnóczy a tanrendhez csatolta azokat a kívánalmait, melyeket már régebben a konvent elé terjesztett volt. E kívánalmak alapján és Ruesz konventi jegyző ellenészrevételei alapján 1741 jun. 8-án új rendszabályokat hirdettek ki. Az eddig osztályonként külön tartott buzgólkodásra nézve az a változás lép életbe, hogy közös legyen az 5 tiszta latin osztályban. A VI. (legalsóbb) osztály növendékei együtt tartásuk a közimát még pedig a német tanulókkal németül, a délutáni órák is ájtatoskodással kezdődjenek, de külön-külön. Az alumnusok és stipendiátusoknak ezenkívül még külön ájtatossági gyakorlatokra kellett összegyülekezni. A tanárookra nézve kimondták, hogy évnegyedenként tartsanak értekezleteket, melyekben a rektornak az elvégzett tantárgyaknak Írásbeli jegyzékét át nyújtják. Magán órákra semmiféle szín alatt ne kényszerítsék a tanítók a tanítványaikat. *Minden osztályban a magyar nyelvre nagy gondot kell fordítani.* A latin és görög nyelvtani szabályok csak a legszükségesebbekre szorítandók, a többit az auctorok magyarázatánál kell be-

¹ Lásd a következőkre Müllner és Molnár i. műveit és Payr Sándor: Negyedfélszázados főiskola Sopronban. Sopron 1907. 21. s. k.

SCHEDIUS LAJOS

gyakorolni. Ha valamely tanító óráját elmulasztani kénytelen, jelentse be a rektornak, aki ily esetben a felsőbb osztályokba valami helyettest, az alsóbbakba pedig valami primánust rendeljen. A három felső osztály minden tanulója rendes naplót vezessen, melybe többek között feljegyezze, hogy naponként mi nevezetesen tanult. Minden tanuló csak a saját tanítójától vehet magánleckéket, csak kivételes esetekben adhat a rektor engedélyt e tilalom átlépésére. A *könyvtár gyarapítására* minden alumnus, stipendiais s nemes még meg nem lévő könyveket adományozzon. Ez az utolsó helyen említett kíváncsi elég furcsának tetszik, ha meggondoljuk, hogy ép a szegény alumnusok és stipendiatosoktól várja a könyvtár gyarapítását, már érthetőbb, ha a nemes ifjakra is gondol. Az a másik intézkedés, hogy minden tanuló csak a saját tanítójától vehet magánórákat, is ellentétben áll a mai gyakorlattal, de egyébként Hajnóczynak a tanács által módosított törvényei sok jót tartalmaznak és be is váltak. Bizonyítja az, hogy mintegy 40 évig tartották fenn magukat. Az ő rektorságának azonban szomorú vége lett. Midőn 1747 elején egy gúnyirat jelent meg Serpilius lelkész mint az ösztöndíjak kiosztója ellen, Hajnóczy ellen is (mivel ez irat szerzője egy az ő osztályába járó diák volt) súlyos kifakadások történtek a konventen, ami az érzékeny rektort annyira felizgatta, hogy megbetegedett és néhány hét múlva meghalt (február 26-án). A két eset gyors egymásutánja arra enged következtetni, hogy a soproni egyházban akkor bajok voltak és a vezető tényezők nem voltak hajlandók azokat orvosolni, hanem személyes élű fordulatot adtak a dolognak. Ezért nem menthető fel az egyház a háladatlanság ítélete alól, ily kitűnő tanférfiak legalább érdemeikre való tekintettel bizonyára más bánásmódot érdemeltek volna. Egyben megérteti velünk ez az egy példa is, hogy a tanárok működését nem egyszer megnehezítették az egyházközségek, vagy a városi tanács vezérférfiai. Még fogunk találkozni azzal a panasszal, melyet Deccard Németországba írt, hogy *a patronusok sokszor nem értenek a tanügyhöz* és uralkodni vágnak a tanárokon. Az ev. iskolák önkormányzatának ezen árnyoldalát, mely egyebütt is felüti a fejét, nem hallgathattuk el e helyen, mert nem csupa elismerés és hódolat vezetheti a történetíró kezét, hanem mindenk fölé az igazságot kell keresnie. Az ev. iskolák számos nagy érdeme és előnye mellett tehát ezt a hátrányt is szóvá kellett tennünk, mely sokszor, mint sajnosán láttuk, nem csak az egyházközség, de az iskola belső békéjét is felkavarta és a legjobb embereitől megfosztotta.

Az *eperjesi* iskola e korabeli történetéről egy későbbi fejezetben szólunk bővebben. Ez évek, különben az intézet legmozgalmasabb évei. Szerencsecsillaga egyideig a legfényesebben ragyog, hogy aztán hirtelen leáldozzék. 18 évre teljesen megszűnik (1687-1705.) majd a városon kívül tengődik, csak 1750-től kezdve lélekzik szabadabban az iskola. Haladása tehát az 1667-1687 fényes évek után megakadt. Emberfeletti munkába került ezen korszakot megelőző színvonal fenntartása.

Összevéve e korszakban is sok tekintetben haladást látunk. Az iskolák tanulmányi köre kibővült, a tanítás módszere legalább a nagyobb intézetekben lényegesért megjavult, az iskolatörvények általában humánusabb szellemet lehelnek. Ez a haladás annál bámulatosabb, mert már megismertük azokat a szellemi korlátozásokat és anyagi szorongatásokat, melyeknek az evangélikusok tanügye ez időben ki volt téve. A főintézetek a királyi tilalom ellenére valósággal „leplezett akadémiák” voltak, amennyiben a felsőbb tudományokat királyi engedély nélkül tanították. Így Hajnóczy tanterve a teológiai tárgyakon kívül Pufendorf jogi művét és a Wolff-féle filozófiát is előadatta.

Az ifjúság e korszakbeli helyzetének jellemzésére megemlítjük a *scetneki* gimnázium törvényeit. Az 1726-ból való 14 törvény közül a VII-ik a *karcert* említi nagy kihágások kapcsán. Az utolsó törvény pedig Budentius következő mondását ajánlja a hallgatók figyelmébe. „Speculator adstat desuper – Qui nos diebus omnibus – Aetusque nostros proscipit a luce prima in vesperam. – Hic testis, híve est arbiter – Hic intuitor quidquid est, Humana quod mens concipit – Hunc nemo fallit judicem.” – (Az 1762-ből való törvényeket a függelékben közlöm.) E korszakot jellemzi még, hogy szervezet, tanulmányok rendje, módszer tekintetében nagy a változatosság iskoláinkban, ami a külföldi befolyás vagy a rektorok hajlamaitól függött. Majd mindegyik iskolának volt valami specialitása, a falusi iskoláknak is. A legteljesebb szabadság, az egyéniség korlátlan érvényesülésének a lehetősége meg volt adva. E miatt azután a végletek sem voltak elkerülhetők. Egy helyütt gondos, tervszerű eljárás, másutt önkényes kísérletezés, kapkodás. Az iskolai drámák szokása érthető okokból megcsappant, hiszen a protestánsok, még ha akarták volna, sem léphettek többé a nyilvánosság elé, hanem a félrevonultságot keresték, csak így tartották fenn iskolák magasabb színvonalat és ez bizonyára a mai szemmel nézve a dolgot, csak dicsőségükre szolgál.¹

A *harmadik korszak* (1777-1916.) a legváltozatosabb. Először is a 70-es évek végén enged a nyomás, mely oly sokáig békóba szorította a protestánsokat, majd II. József és II. Lipót alatt bőséges alkalmuk nyílt belső ügyeik, iskoláik gazdag és szebb

¹ E második korszakra is van egy becses kultúrtörténeti forrásunk: *Id. Buchholtz György*: „Historischer Geschlechtsbericht” c. műve. Kiadta Weber Rudolf, Bpest 1904. Sajnos, hogy ép iskolatörténeti szempontokból nem értékesíthető. V. ö. R. Weber: „Gedenkrede auf Buchholtz.” Késmárk 1901. és Weber Samu: *Id. Buchholtz Gy. és kora 1642-1724. Prot. Szemle* 1892. Buchholtz változatos pályát futott meg, tanító, lelkész, majd pedig szükségből kereskedő volt. Iskolázatásából érdemes felemlíteni, hogy (Kisszebenben) az abcét házitanítóktól tanulta és kilenc éves korában kitért az ottani nyilvános iskolában. Szepesváralján különösen a zenében tanúsított szép előmenetelt és 1660-ban szerepelt a szebeni tanulóifjúság által előadott kormédiában. Tanítói működéséből kiemelendő: hogy szerinte 1664 körül a szepesváraljai, olasz, iglói és mateóci iskolák nem kenyériskolák, hanem a szabad művészetek melegágyai voltak.”

kifejlesztésére. I. Ferenc alatt ugyan újra megjelenik az átkos reakciós szellem, de az iskolák fejlődését ez alig tudja megakasztani, csak a szegénység érzeteti hatását kellemetlenül. Szinte rohamos a fejlődés a 40-es évek felé. 1848 után ismét látszólagos megállás, de sok tekintetben – bár sok intézet a nyilvánossági jelleg nélkül szűkölködik – belső gazdagodás. Az alkotmányos év kezdetével pedig bekövetkezik az ev. tanügy teljes bekapcsolódása a nemzeti köznevelés keretébe. Lássuk itt is azokat a főbb mozzanatokot, amelyek az ev. iskola belső életét felderítik.

A múlt korszak végén feltűnt neohumanizmus a filantropinizmus e korszak elején mindinkább erősödik, különösen az utóbbi. Tisztán azonban egyik irányzat sem jelentkezik, hanem a régi elemekkel összekeverten. A neohumanizmust a legtisztábban a pozsonyi *Stretskó* képviseli,¹ de találunk ilyen elemeket pl. Besztercebányán is *Lovich*² tantervében, mely a Berlin Friedrichswerderi gimnáziumot választotta mintául. A filantropinizmusnak hatása a Gedike-féle tankönyvek behozatalán, számos leány és fiút nevelőintézet felállításában és irodalmi téren mutatkozik.³

Teológiai tekintetben az egész korszakon végig a *racionalizmus* uralkodik. Ennek befolyása már jellemzően megnyilvánult 1791 -ki zsinaton is, ahol a híres Tessedik Sámuel a Formula Concordiae-ra vonatkozó vita hevében e szavakra fakadt: ha a Formula Concordiae szerint kell tanítani, hajlandó vagyok a zsinat színe előtt egyházamról lemondani” (Szeberényi A. Az 1791 -ki pesti ág. h. ev. zsinat történelme. Pest 1869. 112. lap.) Ezzel a szellemmel találkozunk Pozsonyban, Sopronban, Selmecen, Lőcsén, Késmárkon egyaránt. A kiválóbb tanárok munkásságán (Genersich, Liedemann, Lovich, Bolemann stb.) ez a szellem látszik meg, a vallástánításba pedig tipikus kézikönyvek vezetettek be, pl. a Dietrich-féle: „Unterweisung zur Glückseligkeit nach der Lehre Jesu” című műve. (Pozsonyban, Besztercebányán).

Több máig fennálló gimnázium ez időben létesült, vagy alsóíB-rendű intézetből gimnáziummá lett, még pedig a 40-es évek végéig terjedő korszakban: Igló, Aszód⁴ (1787), Budapest (1816), Nyíregyháza (1806), Sárszentlőrincz (1806), (mely 1870/1 -ben Bonyhádra helyeztetett át) Mezőberény (1802), (1834 óta Szarvason,) Felsőlövő (1845), Ujverbász (1821), miután 1809-1816 magán intézet formájában létezett.

¹ Lásd: Zeitschrift von und für Ungarn. 1804. 156 s. k. és Szelényi: Genersich János 17. lap.

² Rosenauer: A besztercebányai ág. h. ev. gimn. története. II. 47. lap.

³ A nevelő intézetekről lásd Bredeczky: Reisebemerkingen über Ungarn und Galizien. I. 152-178.

⁴ Aszódról külön tanulmányban fogok megemlékezni. Itt csak annyit, hogy ez iskola fenntartásának biztosítása körül a Podmaniczky család szerzett elévülhetetlen érdemeket, amint az aszódi ev. egyház alapítása is e család érdeme. Itt 1780. után vált el az elemi iskola a gimnáziumtól, ez utóbbi születési éve 1787. (Lásd Petry Gy.: Az aszódi ev. algimn történetének vázlata. (1900/1901. évi értesítő.)

1848 után: Békéscsaba (1855), Nagyrőcze (1862) Turócszentmárton (1866) és a rimaszombati egyesült prot. gimnázium.

Két dolog jellemzi még különösen az e korbéli iskolák életét. Az *egyik* a mindjobban érvényesülő állami befolyás, először az abszolút, azután az alkotmányos kormány útján – minek folyománya, hogy iskoláink akarva, nem akarva kénytelenek az állami normához simulni, ami természetesen azok belső képét is lényegesen átalakítja. 1849 óta az új pedagógiai vívmányok valósággal rá erőszakoltnak az ev. tanügyre, ami bár sérti autonómiájukat, de színvonalukat kétségkívül emeli.

A *másik* vonás az ev. iskoláknak a nemzeti élethez való közeledése, sőt azzal való végleges összeforrása. Ez persze nem egyszerre történik, mert ez a folyamat alkalmazkodik a nemzeti elemnek a társadalomban való térfoglalásához, – de vidékek, népfajok szerint is más. Hiszen a *hazafiasság* fogalma is nagy változáson ment keresztül Magyarországon. A múlt tanulmányozása arról győz meg, hogy a magyar nyelv tudása, a magyar nyelv jogaiért való küzdelem nem tartozott mindig a hazafiság fogalmához mint ma, hanem hogy századokon keresztül voltak lelkes hazafiaink, akik az állam nyelvét nem beszélték egyszerűen azért, mert akkor még az államnak a nyelve a latin volt. A XVIII. sz^zjd óta azonban mindjobban kikristályosodik az a gondolat, hogy „nyelvében él a nemzet”, hogy államot csak egy politikai nemzet alkothat, ennek pedig csak egy hivatalos nyelve lehet, mellette azonban a társadalmi életben senkinek sem kell anyanyelvét elhanyagolnia. De még mielőtt a XIX. század 20-as éveitől kezdve mindenképp fölött diadalmaskodva előrenyomult volna ez a gondolat, iskoláink már megérezték, hogy Magyarországon a magyar nyelvet, mint a honfoglaló magyar faj nyelvét különös jelentőség illeti meg a többi hazai nyelvek és a latin nyelv mellett. Iskoláink története e törekvés érdekes példáit tünteti fel. De mielőtt ezt ismertetnők, jelezni akarjuk, hogy a nemzeti eszméhez való közeledés, illetőleg a nemzeti állam körébe való beletaglalódás nem egyformán megy végbe a három nyelvű evangélikusoknál. Legkönnyebben sikerül, úgyszólván zökkenés nélkül a dunántúli magyarságnál, azután némi ellentállás után az eredetileg német városokban, melyek közül egyesek azonban teljesen megmagyarosodnak (pl. Rozsnyó). Fokozatosan megy végbe e folyamat a dunántúli és szepességi németeknél, majd a pozsonyvidéki és délvidéki németségénél, legnehezebben a tótságnál, ahol a normális fejlődést egyfelől államellenes túlzók időnként megakasztották, másfelől egyes túlbuzgó magyarok sietségökkel elrontottam Követésre méltó példát mutattak az alföldi tót nyelvű gyülekezetek és különösen ezek iskolái: Nyíregyháza, Békéscsaba, Szarvas stb.¹

¹ Hadd említsük meg itt a magyar nyelv terjesztésének egyik alkalmas eszközét e vidéken. Ez *Bende Károly* tótkomlói ev. lelkész által irt és Békésvármegyétől 5000 példányban kinyomatott: *Magyar nyelvvezér tót iskolák számára*, népiskolai tankönyv volt. (Gajdács Pál: Tótkomlós története. Gyoma 1896. 178. 1.)

Azonban ezen sebe a magyar ev. egyháznak és magyar kultúrának is már határozottan a gyógyulás útján van. A jelen háború által felvetett számos tünet legalább a jövőre nézve biztató perspektívát tár elénk. Ha elvnek, kiinduló pontnak tekintjük azt a maximát, hogy a magyarul beszélés követelése mellett mindenki ápolhatja anyanyelvét is, akkora múlt tanulságait véve figyelembe, nincs miért kétségbe esnünk. A XVI. század óta óriásit nőtt a magyarul beszélők száma, azóta máig nem egyszer visszaesések álltak be, de ezt a magyar faj épügy végig csinálta, mint a magyar nemzetiségek, a magyar-németek, a magyar-tótok stb. Vegyünk példát Szepesből és Sárosból. Oly férfiak tanúságára fogunk hivatkozni, akik a régi (német) világban nőttek fel, de aztán egész lélekkel részt vettek az önkéntes magyarosodás mozgalmában. Jeles emberek mindketten: *Hunfalvy Pál* és *Görgey István*. Az első azt írja a Haberern Jonatánról szóló emlékbeszédében (Budapest 1881.11. s. k.) „Szepesben a XVI. és XVII. században, sőt még a XVII. század első két évtizedében is a magyar nyelv, ha nem is a népnek köznyelve, de a nemes birtokosoknak mintegy anyanyelvök volt, a tudósok előtt pedig irodalmában oly ismeretes nyelv, valamint akár a latin nyelv. A Thurzók, a Thökölyek magyarul leveleztek, Fröhlich Dávid a lőcsei Breuerek előtt ismeretes volt. A hunfalvi születésű Székely András, Arndt híres munkáját: Az igaz kereszténységről magyarra fordította belehalván e munkába 1713. oki 12. 1732-1832-ig (ellenben) alig irt valaki magyarul. A XIX. század harmadik tizedétől fogva nagy ethnosi változás történt..”

A nemeslelkű *Görgey István* pedig a saját ifjú korából a következőket meséli: „Lőcsei tanárom (ahol G. J. a donatisták osztályát végezte) bizonyosan egy szót sem tudott magyarul, Podolinban (hol négy évet járt) az obligát magyar nyelv tanára néhányat és azt is rosszul ...” 1837-ben Görgey Eperjesre került. Ott az ág. h. ev. gimnáziumban is az öreg Kraisel, syntaxis tanára, német Schönggeist, magyarul alig tudott pár szót. Latin volt a tannyelv, német a társalgási, csak úgy mint eddig Lőcsén és Podolinban. Eperjesről atyámmal már többnyire latinul leveleztem, ritkábban magyarul. A vármegye gyűlésein Szepesben és Sárosban akkor csak latinul beszéltek az urak . . .” Ilyen volt az 1830/40-es években a magyar nyelv állapota arra mifelénk az oskolában, társadalomban. Hajdanában más világ volt itt is. Bizonyosság rá a Görgey nemzetségnek a budapesti Nemzeti Múzeum Széchényi könyvtárában örök letétemény gyanánt őrzött régi levéltára. Egy 1652 évi eredeti okiratban Lőcse város kifogástalan magyar nyelven állítja ki az elismerő bizonyítványt, hogy Görgei János mint Thököly alatt Szepesség erődített helyeinek parancsnoka hajdúit, gyalogit, tiszteit disciplinában tartotta, stb. II. Rákóczy Ferenc idejéből való számtalan eredeti levél bizonyítja, hogy a családi élet nyelve a Szepességben a magyar volt. .. Azután jött a reakció minden téren ... A magyar élet hanyatlása a Szepességben II. József alatt érte el tetőpontját.”

Tehát nem az ev. iskolák speciális bűne, hanem a kor, illetőleg egyes korok bűne volt, hogy a magyar nyelvet elhanyagolták. Nevezetesen, hogy a XVIII. század végéig irodalmi úton, főleg Decsy Sámuel¹ meg a piarista Cörver János² sürgette a magyar nyelv tanítását és a magyar nyelvet az iskolában. Egyébként pejdig a latin és német nyelv uralkodott e korban és a magyar irodalom fellendülése sem döntötte el a magyar nyelv ügyét a nemzet javára. De már hajnalodott és ép egyes ev. iskolák haladtak a magyar nyelv felkarolásában az első helyen. Egyes jeleseink pedig felhívták a nagy közönség figyelmét a magyar nyelv művelésére.

Az első idevágó mozzanatok már a XVII. században merültek fel. Breznyik említi Selmecebányáról, hogy 1637. december 4-én Pistorius scholarcha előhossa a tanácsban, hogy jó volna, ha valamely magyar tanulót lehetne kapni, ki az ifjúságot a magyar nyelvre tanítaná, mert a városban sokan vannak, kik arra szívesen áldoznának, csak gyermekeik magyarul tanuljanak. Hogy lett-e foganatja e javaslatnak, nem tudjuk, de így is nevezetes tünet. (Breznyik i. m. II. 79. lap.) Besztercebányán 1779 szeptember óta tanították a magyar nyelvet. Eperjesen határozottan 1806 július havában mondja ki a kollégiumi pártfogósági közgyűlés, hogy már lehetőleg a legközelebbi években taníttatni kívánja a magyar nyelvet. 1821-ben pedig kimondja, hogy a magyar nyelvnek a felsőbb tanintézetekben való nagyobb virágoztatása céljából, a ki öt év múlva a magyar nyelvben való kellő jártasságot nem igazolja, semmiféle iskolai javadalmazásban részesülni nem fog. De már jóval előbb az 1667-iki tanterv is és Ladivér magyar nyelvi gyakorlatai, továbbá az 1758-ban szervezett magyar tanfolyam mutatják az érdeklődés feléledését. Lőcsén Liedemann rektor gondoskodott a magyar nyelv oktatásáról, különös tekintettel az általa fentartott nevelő intézetre. O eszközölte ki a jóhírű Márton József meghívását, ki heti négy órában tanította a magyar nyelvet. Ennek Patakra valóátvozására után pedig a Lőcsén időző református tógátust bízták meg a magyar nyelv tanításával. Késmárkon 1814-től kezdve tanították nagyobb terjedelemben a magyart. Pozsonyban a líceumi tanártestület már 1745 március 6-án egy javaslatot terjesztett a konvent elé egy magyar nyelvű tanfolyam szervezése ügyében. E tanfolyamnak bevallott célja pedig az volt, hogy idővel e nyelv legyen e tanintézet tanítási nyelve, („ut haec lingua in schola nostra pendentium évadat vernacula.) A konvent be is állított egy külön tanerőt és a „magyar osztályra” való felügyeletet a magyartól lelkészre bízta. Mint privát tantárgyat azonban már a XVIII. század húszas éveiben is tanították. Sőt mindjárt az iskola szervezése alkalmával a két alsó osztállyal magyar iskola is volt

¹ Decsy Sámuel: Pannóniai Féniksz. – Béts 1790. 216.

² Dr. Takács Sándor: Benyák Bernát és a magyar közoktatásügy. Budapesti kegyes tanítórendi főgimn. 1890/1.

párhuzamosan a magyar gyermekek számára, kik nagy számmal voltak Pozsonyban. Ez a magyar osztály 1672-ig állott fenn, és bérelt helyiségben volt elhelyezve. (A pozsonyi ág. h. ev. egyházközség története II. 200 és 248 lapokon. Markusovszky i. m. 53 és 237.) Legkedvezőbb volt a magyar nyelv helyzete Rozsnyón Osgyánban és Sopronban. Az első helyen említett város a XVII. század folyamán úgy szölván teljesen megmagyarosodott a magyar és német lakosság közt folytatott némi küzdelem után; az osgyáni iskola meg egész fennállásáig úgy szerepel, mint (magyar iskola, melybe a vidéki tót és német lakosság a magyar S nyelv elsajítása végett küldte fiait. (Fináczy i. m. 204.)

Sopron végül az egész magyar kultúra szempontjából fordulatot kezd a „*Magyar társaság*” megalapításával. Itt már 1578-ban esik említés magyar iskoláról. Egy másik (1657-ben) létesült iskolát pedig magasabb iskolává igyekeztek kifejleszteni, főleg magyar lelkipásztorok kiképzése szempontjából. Az erre vonatkozó javaslatot az ismert nevű Wittnyédy István és Grád György terjesztették elő és Sopron így egy ideig két gimnáziumot tartott fenn. A magyar gimnázium igazgatója a nyelvész Kövesdi Pál ivóit. (Müllner i. m. s. k. Payr S. i. m. 15. lap.) E tisztán magyar tannyelvű iskola azonban a nagy üldözés alatt elenyészett, a soproni iskolák újra megnyitása után pedig a régebbi latin iskola vette át a magyar iskola szerepét is. Hajnóczy tanterve óta azonban állandóan tért hódított a magyar nyelv. Az oktatás nyelvéné azonban itt is csak 1842-ben lett. Legtöbb érdemet azonban Sopron a magyar társaság alapításával szerzett. Ez a híres tanuló társaság 1790-ben alakult meg.¹ *Kis János* teremtette meg ötödmagával. A magyar nyelven való önművelés céljából alakult, tehát a magyar önképzőkör eredete itt keresendő. Jelesebb művek ismertetésével indult meg, de a társaság vezetői csakhamar az önállóbb alkotás terére is léptek. Tanulmányozták a magyar nemzet történelmét és figyelemmel kísérték korunk politikai eseményeit is, azonban az ifjúsággal vele járó radikalizmus csodálatosképen nem talált köztök követőkre. Foglalkoztatták őket a szépirodalom mellett teológiai, filozófiai és neveléstani kérdések is. Kár, hogy a költői munkásságnak nagy számmal olyanok is hódoltak, akiknek tehetségök rá nem igen volt. Mivel továbbá a tagok több iránynak hódoltak egyszerre, erejük szétforgácsolódott. Működésök tehát inkább extenzív, mint intenzív, volt de a magyar nyelv szempontjából megbecsülhetetlen. Díszközgyűléseiken szívesen jelent meg a közönség, működésök nemesebb irányba terelte az egész főiskolai ifjúság életét és az iskolából kilépett tagok fenn tartották az összeköttetést az újakkal, úgy hogy tulajdonképen két magyar társaság létezett. „Az egyiknek tagjai a soproni intézet növendékei voltak, akik szorgalmasan tanultak, hogy idővel

¹ Kovács Sándor: A soproni ev. liceumi magyar társaság története. Sopron 1890.

hasznos szolgálai lehessenek nemzetök kultúrájának. A másikat az intézetből eltávozott tagok, a levelezők, vagy érdemes társak alkották, akik már célhoz jutottak s nagyobb körben, több eredménnyel küzdhettek régi ideáljaikért.” (Kovács.) így a társaság tanult munkásokat és műértő olvasókat nevelt a magyar irodalomnak, a magyar nyelv ápolását pedig széles körökben kedveltté tette. Terjesztette a tudományt, nemesítette a lelkeket és előkészítette az időt, amikor a magyar nyelv a magyar állameszmével került válthatatlan kapcsolatba. *És így örök dicsősége az ev. tanügynek, hogy egy ev. iskolából indult ki ez a kihatásban oly fontos nemzeti mozgalom?* Az egyetemes egyház kebelében végig ment nagy változást mutatja az átmenet a Schedius-féle tantervtől a zayugróczyi tantervhez, melyet még alkalmunk lesz közelebről méltatni.

Ha visszapillantva össze akarjuk foglalni azokat a megkülönböztető vonásokat, melyek az ev. iskolák sajátos jellegét megadják, az eddig adott töredékes képet még a következőkkel egészíthetjük ki. A tanárok általános *helyzetét* illetőleg kiemelendő, hogy kevesen vannak az osztályok és évfolyamok számához mérten és valamennyien munkával túlterhelve, amihez sokszor a silány fizetés mellett nélkülözhetetlen mellékjövedelmet biztosító mellékfoglalkozás járul. A szellemi munkások anyagi ellátása ma sem fényes Magyarországon, annál kevésbé lehetett az a múltban és még kevésbé volt az a hosszas zaklatásokkal és anyagi szegénységgel küzdő ev. egyházban. Állandó intézkedésekről vagy egyöntetű eljárásról e téren sem lehetett szó, az egyes városok, gyülekezetek, főurak stb. esetről-esetre állapították meg a tanerők járandóságát, mely sokszor csak legcsekélyebb részben állott készpénzfizetésből, hanem ezenkívül különböző egyházi és világi funkciók utáni illetekek, név- és születésnap ajándékok, tandíjosztalékokból stb. Általában mondható, hogy csak kevés esetben éltek kedvező viszonyok között, ellenben megtörtént, hogy a szegénység, sőt a nyomor oly foglalkozásokra terelte őket, melyek hivatásukkal nem igen fértek össze. (Kocsmanyítás, borkereskedés, gazdatiszti állások stb.) a panaszok azért minden században előfordulnak. Igen érdekes kultúrtörténeti feladat volna a tanítói javadalom fejlődését végigkísérni, itt azonban beérhetjük a mondottak illusztrálására néhány érdekesebb példával.

XVI. század. *Bártfán* 1568-ban a tanító fizetése 62 forint, 8 forint ajándék gyanánt, 8 köből búza, 26 öl fa. A segédtanítóé 40 forint. *Késmárkon* 1560-ban 60 forint és fa. 1585-ben 104 forint és 24 öl fa. *Körmöcön* 1578-ban 52 forint. *Selmecen* 1565-ben 130 forint.¹ *Kassán* 1552-ben az igazgató fizetése évi 40 írt, a kántoré 20, a segédtanító-é 6 forint. 1560-ban az igazgatón kívül a segédtanítót és kántort is a város lelkésze látja el asztaláról. Ha az igazgató nős, úgy évi 16 forintot fizet neki s természetben

¹ Frankl: A hazai és külföldi iskolázás 47 s. k.

ad 12 köböl gabonát, 2 hordó kassai bort és 2 sertést. Ezt a terhet 1565-ben a város a maga vállaira veszi. 1574-ben az igazgató évi fizetése 80 frt., de utódja (1585-ben) csupán 66 forintot kap.¹

XVII. század. Sok adatot találunk Kiss B. és Musay G. dunántúli püspökök egyházlátogatási jegyzőkönyvében (1631-1654)² Pl. 1631. *Csapadon* fizetése az iskolamesternek ez: valaki prédikátornak köblöt, azaz egy-egy fertály gabonát ad, ez dénár 8, aki gabonát nem adhat, házasember dénár 10 avagy egy napi munka, özvegy asszony dénár 4. Halott procesiotul dénár 12 és harangozástul dénár. 4. Gyermek tanításául itt valótól egy kántorra dénár 25. Vidékitől amint megalkulhatik (i. m. 70) 1656. *Német Gencen* fizetése az iskolamesternek ez. Az felső malomból az templomhoz járandó gabonából 12 köböl búza és 12 forint. Halott temetéstől dénár 15. Gyermek taníttatásául minden kántorra dénár 25: itt valótul, az vidékitől az mint megalkudhatik. Szent Gál kakasa. Vagyon egy darab rét, melyen mikor termése vagyon, meglészen 2 szekér széna. Minden gyermektől egy szekér fa, ha azzal meg nem éri, az többi az falunak gondviselése (i. m. 155.) Egyenesen fényes a tanítók helyzete *Sopronban* a XVII. sz. elején (Müllner i. m. 41.) A *dobsinai* tanító fizetése 1637-ben „minden lakos évenként 20 dénárt fizet, a zsellér 10 dénárt. Egy-egy hámor hetenként 1 darab vasat, az acélkohó 50 dénárt ad. Ünnepe és vasárnap ingyen ebéd a lelkésznel. A mészáros hetenként 2 font marhahúst ad, de ez a harangozóval vagy kántorral megosztandó. A karácsoni, farsangi, húsvéti, pünkösdi és Márton napi felköszöntés (recordatio) jótéteménye kizárólag őt illeti, a hetenkénti s kéthetenkénti felköszöntés azonban a kántoré meg a deákoké.”³

A XVIII. század viszontagságai élénken éreztették hatásukat a tanárok és tanítók javadalmazása terén is; sokszor siralmas lett a tanárok helyzete. De helyenként túrhető volt. Így hogy újra *Dobzsinát* említsük, 1741-ben ott a tanító fizetése ez volt: 50 forint készpénz, három vasgyárból 1 – 1 vasrúd, minden tanítványtól egy dénár tandíj szombatonként, újjévkor ostyanyujtas; karácsony, vízkereszt, nagyböjt, húsvét, pünkösdi és Szent Márton napján cantatio, a mészárostól 6 forint évenként; minden serfőzés alkalmával a városi serházban egy 28 itcés átalag ser, a temetési illeték 7₃-a (34 dénár); a roratéért 50 dénár, a káté tanításáért ugyanannyi; a szükséges fűzelő fa, négy rét haszonélvezete, egy káposztás föld és egy kert haszonélvezete, (i. m. 151.) Eperjesen 7 tanár a fizetésen kívül (40-150 frt.) szabad lakást is élvezett. A kiszellői rektor kap ez időtájt a községtől évi 25 forintot, 25 mérő

¹ Kemény L.: Az oktatásügy története Kassán. 1399-1599. (Tört. közlemények... 1910. 170 s. k.)

² M. P. E. A. VI. Budapest 1907. 11-193.

³ Mikulik i. m. 62. V. ö. 81. lap

búzát s a szülőktől fejenként 1 forint és 20 dénárt.¹ A XVIII. és XIX. század állapotaira nézve különben az egyes középiskolák monográfiái elegendő fényt vetnek. (Lásd pl. Breznyik i. m. II. 216.) Mikor a természetes haladás következtében a tanárok igényei emelkedtek, az egyház szegénysége pedig a növekvő terheket nem bírta meg, az állam rendezte az anyagi kérdést, így a tanárok régi anyagi függése megszűnt, de mivel ezentúl az államban látták és látják segítőjüket, ez ismét elősegítette az egyháztól való elidegenítés folyamatát. – Némelykor még a XIX. században egy tanár egész intézetet lát el pl. az aszódi gimnáziumot Korén, a kőszegit Beyer János, ilyenféle volt a győri is. A XVII-XVIII. században pedig ez rendes dolog volt. Az ily tanárok óriási munkáját és elért sikerét ma már alig vagyunk képesek kellőleg értékelni. Igen gyakoriak a tanárváltozások, de azért mindenik iskolánál akad néhány jeles tanár, aki huzamosabb időt esetleg egy egész életet szentel a maga iskolájának és azután arra rá is nyomja a maga bélyegét. *Ezek a nagy tanárok tették az egyes intézeteket híresekké.* Mivel azonban intézetek az intézetek sorsa a tanároktól függött, a kiváló pedagógusok halála vagy eltávozása után rendszeresen stagnáció következett be. Ugyan ez a körülmény hozta magával, hogy minden iskola egy-egy individuum, ami a partikularizmusnak tág teret nyitott. Őseink nem igen tudták az egyéni szabad meggyőződést a közegyház érdekében szükséges fegyelemmel összeegyeztetni. Az egyes iskolákban különböző tanrendszerek voltak érvényben, az egyik iskola nem volt tekintettel a másokra és így a vándorló diákok sokszor ugyanazt a tananyagot többször, a tananyag más részeit pedig egyáltalában nem tanulták. Majd minden iskolán történtek ugyan javítások a reformáció óta, de ezek csak részlegesek voltak, azáltal pedig, hogy egymásután beengedték az új didaktikai elemeket, de e mellett a régieket is megtartották, az iskolák tantárgyai hallatlan módon megszaporodtak, melyekhez még az egyes becsvágyó tanárok által előadott legmagasabb stúdiumok is járultak. Ez a jelenség az, melyet az ev. iskolák szemlélői „polymathiának” neveznek és melyről Schwartner² némi túlzással megjegyzi, hogy 2-3 tanároly rengetegtudomány tanítását vállalja magára, amelyet 3 egyetemi fakultás sem merne tiszteségesen elvégezni.” A XIX. század elején már belátják a nagyobb konformitás szükségét de az egymásután kiadott több tanszervezet lényegileg csak írott malaszt marad, csak kevés iskola vezeti be, a partikularizmust tehát nem sikerült kiirtani, azonban javulás mégis csak volt. A *módszer kezelése* első sorban a tanár arravalóságától függött. Egyes intézetek fénykora kiváló tanférfiak működésével esnek össze, azok elhaltával vagy eltávozásával sokszor minden

¹ Fináczy E. A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában II. 198.

² Schwartner: Statistik des Königreichs Ungarn 2. u. 3-ter Teil. Ofen 1811. 306. lap.

a régi állapotba esik vissza. A haladás tehát nem egyöntetű, egyirányú, állandó volt, az egyes intézetekben, hanem a fellendülés hanyatlással váltakozik. Az egyik tanár jobb módszert, jobb tankönyveket honosít meg, utódja visszatér a régiekhez. Így történik, hogy még a XIX. század második és harmadik évtizedében igen illetékes egyéniségek leszólják a latin nyelv tanításának módját. Még mindig a grammatizálás járta, a jezsuita módszert követve latin beszédre tanítják a növendékeket mindenáron, de nem arra, hogy önállóan gondolkodni tudjanak. Nagyon visszaélnék az elemzés és konstruálás gyakorlásával.¹ Eperjesen 1830 körül még mindig Rhenius grammatikája volt a tankönyv és Droppa, a ki a donatista és grammatikai osztályokat tanította, ugyancsak bottal és ferulával (dupla lapátocskával) dolgozott, hogy célt érjen.² Hunfalvy Pál szerint Késmárkon is Rhenius nyelvtana (1667-ből) volt a latin tanítás vezérszavára, itt is a fősúlyt a latin nyelvre helyezték, melynek tanítása azonban nem volt képző.³ Jó tanár azonban szakított a régi copffal. Így Herfurth dicsérettel emlékszik meg Benczúr Józsefről, aki a földolgot megtanítván, azonnal az olvasáshoz fogott és általán a latint mint élő nyelvei, tanította. A felsőbb osztályokban általában jobb tanárok tanítottak, feladatukat azonban megnehezítette, hogy tankönyvek hiányában diktálni voltak kénytelenek egész tudományukat. A „magyar tankönyv irodalom igazában csak a negyvenes évekkel vesz nagyobb lendületet. (Ev. szerzők: Kánya Pál: Számtan 1848. – Pecz Gyula: Gyakorlati magyar nyelvtan a középtanoda és népiskola felsőbb osztályai számára. 1849. – Szeberényi Lajos: Magyar olvasókönyv a tót ifjúság számára. Pest 1848. – Vajda Péter: Növénytudomány 1836. – Tatay J.: Elemi fi- és leánytanulók szavaló és olvasókönyve. 1847. – Bloch Ballagi Mór: Magyar olvasókönyv Pest. 1845. Lichner Pál: Hellén nyelvtan elemei. Pozsony 1842. Hellén olvasókönyv magyarázó szótárral Pozsony. 1844. Melczer Lajos: Oktatás a természetrajz elemeiben. 1845. Németh Sándor: Magyar Chrestomathia. Pozsony 1842. Edvi Illés Pál: A latin nyelvtan elemei. Pest 1840. stb.

Az intézetek *felszerelése* igen gyarló volt, e tekintetben is az anyagi szegénység nyugozta le a fenntartókat, csak adományokra, adakozásra voltak utalva, ha szertárikaik, könyvtáraik gyarapodásáról esett szó. Nagy dolog volt, midőn egy ismeretlen jótevő a különc Cordon báró hagyatékából megvett fizikai szereket a lőcsei gimnáziumnak ajándékozta, de azóta az nem gyarapodott.⁴ Itt is sok függött a tanártól. Így Késmárkon a syntaxista osztály tanára teleaggatta a falakat igen jó térképekkel, „melyeket azon két év

¹ Pius Desiderius: Über Erziehung u. Unterricht in Ungarn. Leipzig. 1833. 38 lap.

² Frenyó: Herfurth József ifjúkora. Eperjes 1907. 9 lap.

³ Hunfalvy Pál: Emlékezések Késmárkról, (Tanulmányok.)

⁴ Kupecz-Demkó i. m. 56.

alatt szereztünk jobbára” – mint Hunfalvy megjegyzi.¹ Rozsnyónak Cházár András híres ügyvéd hagyományozta értékes könyvtárát. (Oravecz i. m. 56.) A könyvtár egyébiránt sok helyen az ifjúság rendelkezésére állt, de az ifjúság olvasmányainak ellenőrzésével senki sem törődött. Falusi iskolákban sokszor érdekes taneszközök akadtak. Ilyen volt pl. a fa abc Miaván és általában a nyitrai esprességben. Nevezték kakasnak (kohut) vagy sulykolónak. (piest.) Sulykolónak, mert ilyen alakja volt, kakasnak pedig azért, mert az egyik oldalára kakas volt pingálva, a másakra pedig kis és nagy abc.² A test ápolása sem volt soha teljesen elhanyagolva, ha nem is folyt rendszeres tornázás. Hegyes vidéken napirenden voltak a kirándulások. Miskolcon Dunay Imre 1801-től, majd ismét 1848-ban katonailag szervezte az ifjúságot; egy kiszolgált katonai segítségével végezte elméleti és gyakorlati kiképzésüket.³ Hogy egy jó tanító mire képes, annak jeles példája Wilim János békéscsabai tanító, kinek működését Zsilinszky Mihály örökölte meg az utókor számára.³ Egy tanító, aki holtig tanult, és népes (200 tanuló!) iskolájában csodálatos rendet és fegyelmet tudott tartani. „A vallástant (kivált a bibliai történeteket) minden tárgytól eltérő modorban tanította. Arca ünnepies kifejezést nyert, hangja komoly, méltóságos volt és így a gyermekek csupa szem és fül voltak.” A gyermekeket gyakran kivitte a természetbe, ott nem sokat magyarázott, hanem szemléléssel kedveltette meg annak szépségeit. Nagy sikerrel tanította az írást is, összekapcsolván a szépírást a rajz tanításával. Észszerűen gyakorolta a testgyakorlást minden nemét és egyenesen nemzetnevelő hivatást fejtett ki a gyümölcsészet, kertészkedés és méhészet terjesztésével. Végre nagyszerű eredményt ért el egy csabai babonás népszokás elleni küzdelmével. A csabai gyermekek ugyanis copfot viseltek, (A homlokon volt fonva, azután a fejközepén hátravetve és ismét a hajhoz fonva) mert szüleik azt tartották, hogy aki lenyíratja, örökké koldus és köszvényes marad. Wilim, mivel a szülőkkel nem boldogult, maga vágta le a hozzá járó gyermeke c hosszú haját. Eleinte nagy volt az átkozódás, de végre mégis belenyugodtak és – a babona elenyészett! – Végtelen kár, hogy nem áll több ily érdekes adat rendelkezésünkre, így számos jeles tanító és tanár működésének intim vonásai örökre elvesztek számunkra! Még egy sajátságáról az ev. iskolának akarok itt megemlékezni, melynek igen nagy szerepe volt az iskolák életében és ez a nyilvános vizsgálatok szokása. Ezek célja nem az osztályozás megállapítása volt, hanem mintegy az intézet beszámolója a nyilvánosság előtt. Ez volt a legalkalmasabb eszköz a ház és a tanárok közti érintkezésre, a szülők, pártfogók érdeklődésének

¹Hunfalvy Pál: Tanulmányok 11 lap.

²Bodnár Gyula szíves közlése. V. ö. Miava 406. lap.

³Zelenka Pál: Emléklapok a miskolci ág. h. ev. anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolc. 1883.

⁴Wilim János békéscsabai ev. tanító életrajza. Gyula. 1871.

állandó ébrentartására. Ezért e nyilvános, u. n. díszvizsgálatok alkalmával sokszor nagy fényt fejtettek ki. így kimagaslak az eperjesi főiskola 1668. október 10-12-én tartott vizsgálata, melyen az ifj. Thököly Imre is részt vett és mely a szokásos beszédeken, az egyes osztályok megvizsgálásán, jutalmak kiosztásán kívül egy színdarab előadásából is állott.¹ Persze, volt ilyen vizsgálatnak árnyoldala is. A megjelent urak sokszor kellemet lenkedtek a tanároknak és tanulóknak, a tanárok között pedig sokszor nem épen nemes verseny fejlődött ki, hogy melyik tudja túlszárnyalni a másikat és így bizony gyakran megtörtént, hogy a'kevésbé lelkiismeretes tanár, aki sokat tudott mutatni, aratta a legtöbb tapsot.² Félevenként tartott vizsgálatokon kívül voltak legalább a XVIII. század vége felé külön osztályozó vizsgálatok is.³ A *tanuló ifjúság* általános helyzetét illetőleg már említettük, hogy nem volt kifejlődve oly diákélet, a minőt a ref. iskolák, de különösen Sárospatak és Debrecen történetéből ismerünk. Ennek oka talán az, hogy az ifjúság a három nyelvűség miatt nem tudott úgy összeforni, mint a tiszta magyar vidéken lakó református diákság. Ha a XVI. század folyamán meg is honosodtak bizonyos iskolai szokások pl. Trotzendorf hatása alatt, nem vertek mély gyökeret, hanem idővel átalakultak vagy kivesztek. Említik a coriphaeusok, custodesek, a seniorok, curiok (decuriok) stb. intézményét, megvolt a signumok,⁴ a concertatiók szokása, de mind ezek nem képeznek oly egységes komplexumot mint Debrecenben vagy Brassóban. Itt említendő az albizálás is, mely Kiss János superintendensszerint: „egy albumnak vagy tiszta papirosu emlékönyvnek, melybe az adakozók írják neveiket, vivése mellett a magukvallásifelekezetbelieknélországszerte segedelem kéregetése” a külföldi egyetemek meglátogathatása céljából.⁵ Megvolt a supplicáció (és fennmaradt a mai napig), de nem volt meg a legacio. Az internátusrendszer sem fejlődött ki tartós szokássá, hanem a helyett a tápintézet két formája: alumneum és konviktus. így tehát nem fejlődhetett ki mint a ref. intézetekben a kolostori élet némely árnyoldala sem, bár e kemény nevelésnek is megvolt a maga jó oldala.⁶ Mint az ifjúsági élet körébe tartozó jelenséget felemlítendő még a magyar önképzőkör mintájára keletkezett német és tót önképzőkörök, de ez utóbbiak igen hamar elenyésztek „a német irodalmi körök tovább maradtak meg és körülbelül csak az utolsó 10-20 esztendő alatt oszlottak fel.

¹Hörk: Az eperjesi kollégium 26 lap..

²Szelényi: Genersich János 39-41.

³dr.Tóth Kálmán; Iskolai vizsgálatok. Bpestiev.főgimn.1894/5.évi értesítője.

⁴A signumokról lásd Pákh; Az iglói ág. h. ev. főgimnázium története. Igló 1896. 37. lap. Még az én kisebb diákkoromban is némelyik jó öreg tanár hasznát vette a kuriok-nak, kik a jobb növendékekből kerültek ki a többi tanulót rendszeren kikérdezték és a hó végén beszámoltak a tanárnak; a concertatio pedig abban állott, hogy az érdem szerint ültetett tanulók versenyre hívták egymást és a győztes a legyőzött helyét nyerte el.

⁵Kiss János superintendens emlékezései életéből. (Olcsó könyvtár) 89 lap,

⁶Bessenyei: Holmi. Bécs 1779.

Talán még legélénkebb és legjellegzetesebb volt a diákélet a Dunán túl, kivált Sopronban. Itt született meg a magyar társaság eszméje és itt alakult meg az 1825-iki országgyűlés hatása alatt 1827-ben a magyar viselet, zene, tánc és nyelv ápolása céljából a Deákkúti vármegye, mely a magyar vármegye és prot. egyházkerület formáit vitte bele az iskolai életbe. Fénypontja a vidékiek által is sokat látogatott a Deákkútnál tartott majális volt.¹ Ez utóbbi tavaszi táncmulatság egyébként a legtöbb más intézetben is megvolt és máig megmaradt, de a soproni deákszervezet nélkül.

Jó korán gondoskodtak iskoláink fentartói a diákok támogatásáról. Így az alumneumok és konviktusok a tanulók élelmezését szolgálták. Az első intézmény általában a szegényebb az utóbbi pedig a jobb módú növendékeknek voltak szánva. Láttuk azt is, hogy mindjárt az első században volt benntlakás is a szegényebb növendékek számára, de később beérték azzal, ha élelmet nyújthattak nekik.

A *fegyelem* az első századokban igen szigorú volt, a testi fenytítéket sűrűen alkalmazták. Mindenben a fődolog a vallásos erkölcsi szellem és azért szigorúan ügyelnek a vallásos kötelmek teljesítésére. Mikor azonban az iskolák elszegényedtek, meglazul a fegyelem, a tanárok ugyanis rá lévén utalva a tandíjakra, nem Szelhették oly szigorúan a törvényeket mint szeretnék volna, hogy a tanulóktól el ne essenek. Ezért a XVIII. és XIX. század idején nagyok a panaszok az ifjúság rakoncátlan viselkedése miatt, így pl. Késmárkon az öreg Podkoniczky igazgatóságának végső éveit naponta voltak a botrányos esetek. Némely katolikus iskolatörténet író II. József ama rendeletének tudja be a fegyelem e korbéli lazulását, melyben megengedte a tanulóknak a nyilvános mulató helyek látogatását. A II. Ratio óta ismét szigorúbban fogják őket. Sok bajt okoztak egyes intézetekben a nemzetiségi ellentétek is. A tekintélyes német városok megmagyarosodásával ott a magyar és német elem közti küzdelmek ugyan elenyésztek, de a XIX. század 40-es éveitől kezdve veszedelmesebb mozgalmacskák, pánszláv törekvések kelletlenül érintették egyes iskolák életét.² Egyes túlzók szájaskodása így vezetett a nagyróczei és turócszentmártoni gimnáziumok bezárásához. Amilyen kíméletlenül kell azok ellen fellépni, akik a haza törvényeibe ütköző mozgalmakban részt vesznek, ép oly nagy tapintat szükséges a hazafias, de nyelvökhöz ragaszkodó tótokkal szemben. Vagyis

¹ Payr: Negyedfélszázados főiskola Sopronban 39. s. k. Zábrák D: A deákkúti vármegye története. Sopron 1873.

² Markusovszky i. m. 460. s. k. Breznyik i. ni. III. 332 s, k. De időnként voltak bajok Késmárkon, Lőcsén, Eperjesen is. Schmidt szerint (a honti esperesség története) a tót nemzetiségi mozgalom már 181ü-ben kezdődött mikor Toblic indítványára létesült a bányakerületi tót irodalmi társaság, melynek célja volt a pozsonyi és selmeci líceumokban tót nyelvi katedrát alapítani és tót vallásos könyveket kiadni.

gondos különbséget kell tenni pánszlávizmus, szlavofilizmus és az „egyoldalú tótoskodás” között. Igen sok hiba történt, mikor, egy kalap alá dobták valamennyit. Az erőszak politikája csődöt mondott. Szépszerével, rábeszéléssel, felvilágosítással, kulturális fölényrel kell minden árnyalatot megnyernünk. Ev. iskoláink java része e tekintetben meg is tette és teszi kötelességét, az egyetemes egyház pedig a maga egészében mindig szíven viselte a magyarság ügyét, ezért nagy igazságtalanság, ha az egész ev. egyházat pánszláv színezetűnek akarják feltüntetni, holott mint a mindennapi példák bizonyítják, a pánszlávizmus nincsen egy felekezethez hozzákötve. És igazságtalanság, ha a prot. autonómiát a pánszláv izgatás szabad gyakorlatának biztosítékaként tüntetik fel. Ha így volna, nyomban el kellene törölni. De egyik sem igaz és azért gondos tájékozódásra van szüksége annak, aki e kérdéshez hozzá akar szólni.¹ Így eme kérdésre is legalább röviden ki kellett térnünk, mert nem egyszer megzavarta az ev. egyház és ev. iskola belső békéjét és megakadályozta kitűzött céljai elérését. Annál nagyobb dicséretet érdemel és a nemzet hálájára szolgált rá egyházunk, hogy e belső ellenséggel maga felvette a harcot és ezt sikeresen végig is küzdötte. Visszapillantva e fejezetre élénken érezzük, hogy-csak halvány képet adtunk iskoláink belső életéről, de teljeset már azért sem adhattunk, mert minden iskolának megvolt a maga sajátos iránya és így minden egyes iskola történetét újra el kellene beszélnünk, hogy a különböző nyelvű és jellemű evangélikusok specialis iskolai sajátságait megismerhessük. De hiányosnak kellett képünknek lenni azért is, mert még össze sincsenek gyűjtve az érdekesebb sajátságok és így e téren, hogy újból hangsúlyozzuk, a jövőendő kutatásra még nagy feladat vár.

5. Az iskolafokok elkülönülése. Az ev. népiskolák

A ma megszokott tiszta iskolafokokat (elemi, közép és főiskola) úgyszólván a XVIII. század végéig hiába keressük a magyarországi evangélikusoknál. Tiszta elemi iskola még faluhelyen is kevés volt, mert ha ambiciózus tanító akadt, ott is magasabb tudományt adott elő, vagy ha ezt nem is, de a latint sűrűn megtaláljuk faluhelyen is.² Sokszor meg a leányokat is latinul tanították. Az ilyen iskolákat azonban mégsem tekinthetjük gimnáziumoknak,

¹ Lásd erre nézve: Grünwald Béla: A felvidék. Budapest 1878. Mudron Mihály: A felvidék (felelet G. nak.) Pozsony 1878. felvidéki (Thébusz.) Protestantizmus és pánszlávizmus. Budapest 1882. dr. Ballagi Gézától e mű bírálata: Bud. Szemle XXXI. kötet. 1882. A tót gimnáziumokról: Felvidéki A felvidéki tót gimnáziumok ügye. M. Tanügy 1874. 577. s. k. továbbá: Dr. Pechány A: magyarországi tótok. Nemzetiségi könyvtár III. Budapest. 1913. Bonkáló S. A szlávok. Budapest 1915.

² Schmidt említi a honti esperességről: szóló monográfiájában az, hogy még a XIX. sz. első negyedében faluhelyen sokszor így üdvözölték az iskolaigazgatót: Bonam mane vynsujem domine pán rektor!

hanem amolyan korcsfajnak, de mindenesetre alsófokú iskolának. A gimnáziumok közt is nagy volt a különbség. Voltak kis gimnáziumok, hol a latin grammatika befejezéséig jutnak el és nagyobb gimnáziumok, melyek a retorikáig viszik fel, végül olyanok, melyeknek felső osztályai már főiskolai jellegűek, ezek az akadémiai gimnáziumok.

Tudjuk már, hogy a reformáció nem teremtette ugyan meg a népoktatást, de érdeme, hogy annak körét lényegesen szélesítette, megszüntette azt a középkori felfogást, mintha csak a papok kiváltsága volna a tudás és legalább annak elemeit mindenkinek akarta juttatni. Ennek következménye volt, hogy nálunk is a faluhelyen létezett, de hanyatlásnak indult iskolák új életre támadtak. Az azután ismét természetes, hogy ezekben az iskolákban is, akárcsak a középkori plébániai iskolákban a fődolog a vallásoktatás volt. A különbség csak az, hogy a középkori iskolákban latinul kellett megtanulni a Miatyánkot, Hiszekegyet és a zsoltárokat stb. az ev. iskolákban pedig különösen azóta, hogy határozott ev. jelleget nyertek, a tanítás a Luther-féle káté körül koncentráldott, mely számos német, magyar és tót átdolgozásban forgott közkezen, tehát anyanyelven folyt. A főbb káték ezek: Gerengel, Stephanides, Torkos, Sartoris, Szeli, Fábri Gergely lőcsei káté, Serpilus,¹ Pilarik, Cless, Hermann, Simonides stb. ezek közül az első hét magyar, a többi német, a legutolsó tót. Mind a XVII. és XVIII. századból való, csak a Gerengel féle XVI. századbéli. De volt ezeknél sokkal több.¹ így az első tót káté a zsolnai zsinat határozatából 1612-ben jelent meg Thurzó nádor költségén. Megelőzte Ponnó János galgóci rektor 1586-ban kiadott latin-tót kátéja. Követték Sinapius Dániel „Isten gyermekeinek gyöngyöcskéje” c. műve 1701. Majd 1704-ben Simonides János, 1735. Hruskovitz Sámuel, végre Krmann Dánil eszuperintendens és Markovits Mátyás szarvasi lelkész is adott egy-egy kátét.² Különösen a pietizmus lendítette fel a káté irodalmat.³ A felsoroltakhoz hozzájárul a győri és Bárány kátéja, mindkettő magyar. De azóta is mindig újabb és újabb a megváltozott korviszonyoknak megfelelőbb nyelvű átdolgozások jelentek meg. Ismét sajnálatos hiány, hogy az ev. káté irodalom története nincs még összefoglalólag megírva. Általánosságban megjegyezhetjük még a következőket. Kisebb városokban és nemesi pártfogók székhelyein latin iskolákat találunk. (Nemesi iskolák.) Nagyobb városokban a latin iskola tovább fejlődvén, liceummá vagy kollégiummá, az elemi fokozat tőle időtelve elvált és önállósult. Míg a felsőbb latin iskolának külön tanárai voltak, addig a népiskolát rendszerint a kántor látta el,

¹ Krupec István: Adalékok a Luther-káté magyarhoni irodalmának történetéhez. Budapest. 1895.

² Bodnár Gyula bukóci lelkész szíves közlése.

³ Payr i. m. 56-59.

együtt tanítván a fiukat és leányokat. A népiskola kialakulásának további lépése az, hogy a két nemzet egy közös osztály után elválasztják. A fiúk a latin iskolába lépnek, a leányok pedig a felsőbb leányosztályba.

A falusi iskolák rendkívüli változatosságot tüntetnek fel, mert mindig a nép nyelvéhez, szokásaihoz alkalmazkodnak, nem egyszer akadémiai tanárok is akadnak bennök, kiknek működése révén az illető iskola egyidőre elhíresedik. De nagy számmal találunk oly helységeket is, hol alkalmas, képzett tanító nem volt. Így pl. igen érdekes Nyitra megyében az ev. szórványokban az ú. n. szükségiskolák, szükség vagy altanítókkal. Kibéreltek egy üres szobát, a falak körül padokat helyeztek el és ilyen helyiségben tanult 50-100 gyermek írni, olvasni, számolni, még pedig egy olvasni tudó gazda, iparos, kiszolgált katonától, de olykor bába is tanított. Sillabizálni az új testamentumból tanultak, abból memorizálták az evangéliumokat, epistolákat és zsoltárokat. Ez intézmény ma sem szűnt meg, mert még mindig szükségét pótol. Egyébként a falusi iskolák története is várja még külön feldolgozóját.

Hasonlóképen külön monográfiát érdemelnének az ú. n. nemesi iskolák. Mindegyiknek volt valami specialitása. Bár a népiskolánál magasabban állanak, de mivel külön nem foglalkozhatunk velők, itt említjük meg pár szóval.

Így pl. *Okolicsnón*¹ (Liptó m.) Okolicsányi Mihály áthatva a reformáció szellemétől, „claustrumot” építtetett, melyben „litteris praeobis hujus familiae filii imbuerentur.” De mivel az intézet igazgatása, tanításmódja inkább kolostori szabályok szerint történt, Okolicsányi Sebestyén és Miklós saját költségükön új tanintézetet szerveztek, melyben a család fiúnemzedéke nevelkedett – de mellette bizonyára mások is. 1660-ban már működött, utolsó rektorát 1677-ben elűzték és ezzel az intézet megszűnt nyilvános intézet lenni. (V.o. Klanicza Fabó: Fata aug. conf. ecclesiarum 60 és Korabinsky Lexikon 499.)

Úgy látszik, magasabb iskola volt a *galgóci*.² A már a reformáció előtt(?) létezett iskolát Thurzó Szaniszló fejlesztette ki. Tanárai többnyire Németországban végezték tanulmányaikat és így érthető, hogy bölcséleti és teológiai tárgyakat is adtak elő. Az intézet 1570-től a tíz éves üldözésig állt fenn.

*Berzevicén*³ (Sáros megyében) két iskola volt, az egyik elemi (?) a másik felsőbb iskola lehetett, mindkettő az 1621. aug. 24-iki nagy vizáradás alkalmával tönkre ment. Egyébként 1580-1714-ig állt fenn. E nemesi iskolákról adatok hiányában nem mondhatunk többet.⁴ Sorsuk teljesen az alapító és fenntartó család jóindulatától, t esetleg önkényétől függött, hol alacsony, hol magasabb fokú, a

¹ Memorabilia eccl. ev. Liptoviensium.

² Pauliny: A nyitrai szuperintendencia története. (Lásd az előszót.)

³ Rezik: Gymnasologia Hörk: Sáros-Zempléni esperesség. 36 s. k.

⁴ Gyér adatokat találni: Fabónál i. m. és V. Hornyánszky: Beiträge zur Geschichte ev. Gemeinden in Ungarn. Pest. 1867.

mint a pártfogó bőkezősége vagy takarékosága magával hozta. Külön csoportot alkotnak még az artikuláris egyházközségek iskolái. Többnyire kisebb helyiségek, melyek az 1681:XXVI. t.-cikk értelmében emelkedtek nagyobb jelentőségre. Pld. Vadosfa, Nemeskér iskolái. (Lásd *Payr: A vadosfai artikuláris egyházközség*. Bp. 1910.)

De ez a pár példa azt is mutaja, hogy az iskolafokok elkülönülésének összefoglaló történetét megírni nem igen lehetséges. Itt ugyanis igen nagy a változatosság, számos iskola valamennyi fokozaton keresztül haladt: volt elemi iskola, gimnázium, sőt főiskola, majd ismét visszafejlődik és esetleg megsemmisül, mások még jóformán ki sem fejlődhetnek, vagy pedig a virágzás egy magasabb fokáról lesöpri a pusztító vihar. (pl. a rózsahegy¹ ev. gimnázium 1525(?)-1709-ig, a zsolnai jóhírű iskola 1561-1707 működött.²) Mindenik iskolának külön története van, ezért be kell érünk, ha e helyen csak az elemi fokozat kialakulását kísérjük figyelemmel és erre nézve néhány típust mutatunk meg.

Szigorúan véve csakis a leányiskolákat lehet e korban (anyanyelvi) népiskoláknak tekinteni, mert bennök a latint általában nem tanították – bár kivételesen ez is előfordult. Általában a *Ratio educationis* (1777), illetve a XVIII. század vége az a határhő, melyen túl már határozottabban megkülönböztethetők népiskola és latin iskola (gimnázium) egymástól, bár még ez a szabályzat is megkívánja, hogy a tanító lehetőleg latinul is tudjon. Számos helyen azonban ez a folyamat már jóval előbb indult meg. így pl. tudjuk, hogy *Késmárkon* az elemi osztályok a latin osztályokkal eredetileg egy iskolát képeztek a felső elővárosban, a tanítók pedig egy tantestületet. Később azonban a kisebb gyermekek kényelmére való tekintettel, az alsó osztályokat a belvárosba helyezték át és csak a latin iskola maradt a falakon kívül. Hozzávetőleg még az elválasztás időpontját is meg lehet jelölni, amennyiben a jegyzőkönyvek Níkházit említik első elemi tanítónak, aki 50 esztendőn át 1744-ig harangozó és tanító volt, a század közepe után pedig két tanítóról van szó, Lindner Mihályról, 1792-től pedig mellette szerepel Wächter János is.³ Az időpontra nézve még közelebbi felvilágosítást nyújt a mai ev. nép- és polg. leányiskolái épületet megelőző építmény elkészültét jelentő emlékkő a következő felirattal: „Haec domus existentibus inspectoribus circumspectis Dni.s David Szakmáry et Daniel Cornides exstructa anno 1731 mense Junio.” Itt tehát a latin iskola először magában foglalja az elemi fokot, időtelve azonban ez utóbbi kiválik belőle és önálló tanintézeté alakul. Elemi iskola és középiskola mint külön szervezetek aztán megmaradnak a mai napig. Hasonló lehetett a

¹ Memorabilia eccl. ev. Liptoviensium. Coll. per Schulek.

² Holuby J., Krizsán Zs. A régi zsolnai ev. egyházközség történetének rövid vázlatja. Budapest 1910.

³ A késmárki ág. h. ev. anyaegyház 1887. évi püspöki egyházlátogatási jegyzőkönyve. 27. s. k.

fejlődés sok más városban, csakhogy némely helyütt a katolikus városi tanács az elemi iskolát nem tűrte meg a belvárosban.

Kassán 1752-ben elvették az evangélikusoktól a város bel-sejében még létező iskolájukat és a gondnokoknak szigorúan megtiltották, hogy a kiskorú gyermekeket a város falain belül, habár magánházaknál is írás és olvasásban oktassák. E gyászos évig azonban a három nyelvű egyházközség külön kántorokkal bírván, az elemi iskolák is külön kezeltettek. Emellett fennállott a latin iskola, mely a XVIII. sz. vége felé azonban mindinkább hanyatlott és végre az 1813-ik évvel meg is szűnt. Az elemi iskolákat is csak az egyesítés mentette meg, különösen 1837-től kezdve Sandvoss Ernő iskolafelügyelő lelkes fáradozása és nemes áldozatkészsége folytán jutott jobb karba.¹ 1868, illetve 1871 óta elemi és polgári leányiskolája volt az egyháznak, mindegyikben két egyesített tanfolyam egy kombinált osztályt képezett, összesen négy tanítóval.² Végre az 1909/10 tanévben az elemi iskola is megszűnik és csak a polg. leányiskola maradt meg.

Így a kassai iskolák története egy *másik* típust testesít meg, azt,³ midőn a reformáció hatása alatt felvirágzott ev. gimnázium és több elemi iskolából mindössze az elemi, illetve polgári iskola maradt fenn. Egy *harmadik* típust képviselnek pl. Körömbánya, - Dobsina és Csetnek, a hol az egykor virágzó prot. gimnázium elemi iskolává lett, míg végezetül ez utóbbit is át kellett adni az államnak, illetőleg községnek. Egy *negyedik* típust képviselnek . az olyan ev. iskolák, melyek kezdettől fogva az elemi foknak feleltek meg, melyekben csak átmenetileg tanítottak latint, és melyek mint elemi iskolák maradtak fenn a mai napig, vagy pedig mint felekezeti iskolák teljesen megszűntek.

Például szolgálhat a *révkomáromi*⁴ iskola egyfelől, a *rokuszi* (Szepesmegye) másfelől. A révkomáromi gyülekezet élete 1648-ban kezdődik, 1672-ben temploma és iskolája elvételük és a tanítás csak 1783-ban kezdődik újra. 1798-ban két tanítója volt, az egyik a nagyobb fiú és leánynövendékség tanítója rektor címet viselt, a kisebbé a praepceptor. Az 1815 évben a rektor gondja alá az alsó oskolákat adták, míg a felsőbb oktatást a káplán végezte, aki grammatikát is tanított. Az 1823. évben Holéczy Mihály rektor és organista, Mozgay Sámuel pedig a professor és káplán. Az elsőhöz 26, az utóbbihoz 37 fiú- és leánygyermek járt. Az iskola minden időben jó hírnévnek örvendett. De legújabban (1868) neki is áldozatul kellett esnie az eklézsia szegénysége miatt.

Kisebb faluhelyeknek jó példáját nyújtja *Rokus*, mely egyideig Késmárk filiája volt. Itt a tanító u. n. levita volt, tehát papi

¹ A kassai ev. magyar-német egyház története. (1884-ik évi Évkönyv 15. és 17-ik lapjain.)

² A kassai ág. h. ev. magyar-német anyaegyház évkönyve az 1891. évre. 30 lap.

³ A *révkomáromi* augustana vallástételt tartó evangélikus oskolának emlékezete. Írta *Holéczy Mihály* helybeli rektor. Révkomárom 1823. 8. r. 31 lap.

funkciókat is végzett. Az 1825-iki canonica visitatio jegyzőkönyve szerint 58 tanítványát a következőkre oktatja: Docet religionis elementa, artem literas in syllaba colligendi legendique, históriás biblicas, Evangelicorum pericopashistoriam naturalem, arithmeticom, scribendi artem. Utitur in erudiendis parvulis Catechismo Lutheri minore, Historia biblica a Hübnero conscripta et Libro Evangeliorum”. Ez tehát már meglehetősen tekintélyes tananyag. A XVI. században az elemi fokozat tananyaga jóval egyszerűbb volt és mint másutt: az írás, olvasás, számolás valamint a káté emiélgetésére szorítkozott.

A ma létező elemi iskolák majd mind besorozhatók e röviden jellemzett kategóriák valamelyikébe, de vannak egészen új alkotások is.¹ Általános történeteket az első századokból lehetetlen megírni a csekély anyag miatt. A XVIII. század vége e téren is fordulatot jelent. Nem a Rationa gondolunk elsősorban, mert az első Ratio Educationis kiadásánál nagyobb hatással járt az ev. népoktatásra II. József uralkodása. A türelmi rendelet következtében ugyanis számos gyülekezet új életre támadt és ezzel iskolája is újra felvirágozott. Sok gyülekezet eredete ép ebbe a korba nyúlik vissza és itt ismét egy érdekes fejlődési folyamatnak lehetünk tanúi. Míg ugyanis a reformáció korában létesült intézeteknél a rendes fejlődés az, hogy az izmosodó gimnáziumokból kiválik az elemi iskola és önállósul, addig ez újabb keletű gyülekezeteknél szintén nyomon kísérhetjük, mikép bővül ki az eredeti elemi fok gimnáziummá, hogy melléje idővel újból elemi osztályok sorakozzanak. Klasszikus példája ennek a *budapesti* ág. h. ev. főgimnázium kialakulása. De nemcsak ebben a tekintetben volt II. József uralma jelentős az evangélikusokra nézve, hanem főleg az által vitte előbbre a közoktatás ügyét, hogy szigorúan megparancsolta a hatóságoknak, hogy a szülőket 6-12 éves gyermekeiknek az iskoláztatására büntetés terhe alatt kényszerítsék. Különösen kedvenc eszméje pedig az iskolák *közössé* tétele volt és ebben pl. a kerületi direktornak kinevezett Kazinczy Ferenc is egyetértett vele. Mivel II. Józsefnek sikerült az evangélikusoknak a bizalmát némely vidéken megnyerni, különösen ha alkalmas emberek jártak a kezére, érhető, hogy Kazinczy fáradozása a kassai tanterületben is elég szép sikerrel járt. Ez időben szüntek meg az ev. elemi iskolák több faluban és városban és adtak helyet közös nemzeti (azaz községi) iskoláknak. így született meg pl. *Szepesolasziban*² 1787. április 21-én a máig fennálló vegyesiskola (vagyis 1868 óta felekezeti községi iskola). Ugyanez történt *Leibicon* és *Szepesszombatban*.

De jóval nagyobb azon gyülekezetek száma, melyek II. József

¹ Ezt csak 3 statisztikai adattal világítjuk meg: IP38-ban 854, 1903-ban 1029, 1913-ban 1254 volt az ev. népiskolák száma.

² Kari Schreter: Kurzgefasste Geschichte der ev. Gemeinde A. C. Szepesolaszi. Késmárk 1887. és Samuel Weber: Zipser Geschichts und Zeitbilder. Leutschau 1880. 162 s. k.

engedélyével élve, újra megnyitják keserves viszontagságon át-
esett iskoláikat, vagy egészen újakat felállítanak. Így a császár
felhívására a Felső Rajna vidékéről Bács-Bodrog megyébe jött
németek (1 84/7) mindjárt elhelyezkedésükkor megkezdték nép-
iskoláik szervezését. Tehették különösen azért, mert a császár
maga egyenesen kedvökben járt. Mindjárt a telepítés alkalmával a
tanítóknak fél sessió földet ajánlott fel és számukra iskola épületeket
és tanítói lakásokat emeltetett. Létesült is mindenféle iskola, csak
az volt a baj, hogy a képzett tanerők még jó ideig hiányoztak.¹
Érdekes a nyíregyházai iskolák története is. Nyíregyháza² „a tör-
téneti nevezetességű Szabolcs utódja és örököse” a nyírség egyháza
volt. Mint olyan a XVII. században a reformációhoz csatlakozott
és csekély kivétellel állandóan Erdélyhez tartozván reformált
hitében meg is maradhatott. Az erdélyi fejedelemség bukása után
azonban hanyatlik, elnéptelendik. Új erőt csak a gróf Károlyi
Ferenctől kezdeményezett telepítés öntött Nyíregyházába, midőn
1753 őszén, Szarvasról, Csabáról, Mezőberényből és Orosházáról
mintegy 300 család költözött oda. Ezzel kezdődik az ev. egyház
története, melynek mindjárt az első évben tanítója volt Johannidesz
Márton személyében. Azonban II. József koráig nem szűntek meg
zaklatások és egyház meg iskola csak tengődött. 1784. márc. 27-én
azonban az egyház letehetette templomának alapkövét, 1789-ben
pedig felépíthette első iskolaépületét. Az iskola egyideig elemi
jellegű volt, 1806-ban azonban az egyháztanács kimondotta egy
főbb iskola felállítását. Ez a *gimnázium* alapítása (1806. aug. 20.),
mely ezentúl az elemi iskolától külön fejlődik.

A gimnázium továbbfejlődése alatt az elemi iskolázás is hatalmas
lendületet vett.³ A főiskolában csakhamar 2, majd 3 tanító alkalmaz-
tatott, akik mintegy 800 gyermeket tanítottak. Ezért 1821-től kezdve
oldaliskolákat állítottak fel. Ez iskolák nélkülöztek minden felszere-
lést, még tankönyv is alig volt, mígnem az 1824-ki canonica visitatio
jobb állapotokat létesített. A zsúfoltság azonban évről évre emel-
kedett, ezért 1826-ban az alvégen, 1829-ben pedig a templom
mellett építettek új iskolát. Fontos az 1836-ik esztendő. Ekkor
létesült a 3 évig virágzott vasárnapi iskola, akkor készült az
első tanterv és végül ez évben megyei küldöttség jelent meg
az évváró közvizsgálaton, hogy a magyar nyelv tanítása felől
meggyőződhessek. A fejlesztés, iskolaépítés tovább folyt. 1861-ben
a városi iskolákban 12 tanteremben már 12 állandó tanító tanított,
az oldaliskolákban pedig 3, 1864-ben az egyetemes tantervet
hozták be, de a helyi viszonyoknak megfelelőleg módosították.
1863-tól kezdve létesültek a tanyai iskolák, kezdetben igen

¹ Bierbrunner Gusztáv: A bácsszerémi ág. h. ev. egyházmegye mono-
gráfiája. Újvidék 1902. 59 1.

² Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Nyír-
egyháza I. 1882. Martinyi József: A főgimnázium története. (1894/5. évi érte-
ttőben.)

³ Stoll Ernő szíves közlései. Bővebben ugyanattól: A nyíregyházi ev.
iskolák története. (Ev. Népiskola. 1917.)

primitív eszközökkel, de lassanként az egyház ebben is alkalmazkodni igyekezett az állami követelményekhez. Az 1916/17. tanévben a 18 városi és 22 tanyai iskola összesen 40 osztályában működött egy igazgatótanítóval az élén 40 rendes, 1 osztály nélküli rendes, 1 segéd, 2 kézimunkatanítónő és 2 énektanító, fényes bizonyosságul a nyíregyházi evangélikusok kultúrérzékének.

De vegyük föl újra a történeti tárgyalás fonalát. II. Lipót helyreállította a magyar alkotmányt és az 1790/1 -ki országgyűlés meghozván a XXVI. törvénycikket, mely a protestánsoknak az iskolákra vonatkozó jogait biztosította, az ev. egyházak folytatták iskoláik korszerű átalakítását, de mint jeleztük, egyöntetűsége nem gondoltak, hanem minden tekintélyesebb gyülekezet vagy egyházmegye lehetőleg a maga lábán igyekszik járni. Igen figyelemre méltó ez iskola szervezetek közül – melyek nagyjából ma is poros levéltárakban hever – a *kishontmegyei* ág. h. ev. fraternitás szabályzata 1797-ből. Címe: *Methodus Scholastica pro scholis minoribus Kis Honthanis Ev. A. C. An. 1797*¹ (Belül: *Ratio publice educanda et instruenda iHventutis Scholasticae pro usibus Scholarum Ev. Aug. Conf. in Districtu Kis Honthensi, per Deputationem Senioralem elaborata in Szkálnok, Anno 1797. Mense Octobri.* Aláírva: Fejér János egyházmegyei felügyelő, Kokas Sámuel oszgyáni rektor, Kmetyi Pál rimabányai rektor, Holkó Mátyás szkálnoki lelkész, esperes. Szabó Mihály egyházmegyei dékán). Az előszón kívül két részből áll. I. A nevelés módjáról. II. A kötelességekről, közelebbről (4 fejezetben) a rektor, egyházközség, lelkész és dékán kötelességeiről. Az első rész, mely szintén több fejezetből áll természetesen jóval fontosabb ránk nézve.

A nevelés célja a szabályzat szerint, hogy ifjúságunk egészséges, izmos, ügyes és a jelen élethez szükséges dolgok, ügyeségek és tudományok hasznos ismeretével felruházott emberekké képeztessek, 2) hazájukra nézve jó, hasznos és azt szerető honpolgárokká, 3) keresztyénekké, az az oly emberekké vagy polgárokká, akik a keresztyén tan és erény részesei és az örök üdvösség vágyától és törekvésétől át vannak hatva. E hármas célnak megfelelőleg a nevelés munkája 3 részre különül: a test és lélek képzésére, a jó honpolgárrá és végül a keresztyénné formálás munkájára. I. Az első körbe tartozik *az egész test képzése*, úgy hogy annak minden része ne csak épségben maradjon, hanem bizonyos illemmel használható legyen. Ezenkívül kívánatos a hang ápolása és a tisztasághoz való szoktatás. Továbbá a mértékletességben való gyakorlás, miért is az *egészségről szóló káté*, mely már a hazai nyelvekre is le van fordítva („Catechesis Sanitatis, quae jam in linquas patriae translata prostat”) az iskoláinkban tanítandó. Ezért üldözendő az iskolában való evés rossz szokása is, ezentúl tehát senkinek se legyen megengedve, hogy az iskolába kenyeret, foghagymát, vereshagymát, sajtot szalonnát és más effélét hozzon. Nem hanyagolandó el a zsenge

¹ Kézirat a Gömör-Kishonti egyházmegye levéltárban.

testhez alkalmazott testmozgás sem. Ide tartozik még a szorgalmatosság, hogy a becsületes és a jövőre nézve szükséges munkákban gyakoroltassanak, a milyenek a kertészet, ojtás, méhtenyésztés, gyapjúkezelés, len és kenderfonás nemkülönbön az építészet. Végül, hogy egész testök szilárdságot és ügyességet nyerjen, különböző gyakorlatok és gimnasztikai játékokban vegyenek részt. Ezáltal ugyanis hozzászoknak a levegő változásaihoz, a meleg és hideg tűréséhez és nem ijednek meg a tűz, víz, vas és haláltól sem. (Hivatkozás Quintilianusra és Gutsmuthsra.) *A lélek* mindennemű babonáságtól, balvéleménytől megóvandó, amilyenek az ördögökről, kísértetekről, boszorkányról, álmofejtésről való hit, eltörült ünnepek megülése, a melyek a gazdasági élet kárára vannak. Nemcsak az emlékezet, hanem az összes lelki tehetségek, kivált az ítélet mivelendő. Mindig a könnyebbről a nehezebbre kell haladni. *Betűk* ismertetésével kell kezdeni a tanítást, ahol pedig sok a növendék, azon módszert kell alkalmazni, melyet a „normális módszer” előír. Az olvasást ne tanítsák a kátéból, új szövetségéből, vagy más vallásos tartalmú könyvből, nehogy azt, mielőtt megismernék, lenézzék. Már az olvasásnál figyeljenek a hangsúlyozásra és vigyázzák meg a helyes és szépírást. A helyes és szépírást gyakorlatoknál mutassa meg a tanító a táblán, hogyan kell írni. A nyelvtanításra megjegyzendő, *hogy az anyanyelven tanuljanak meg pontosan beszélni és írjanak gyakran közéleti fogalmazványokat* (leveleket, szerződések, számadásokat, végrendeleteket stb.) De egyelőre a *latin nyelvet sem lehet kiküszöbölnünk*, részint azért, hogy azok, akik tanulmányaikat folytatni akarják, valamit belőle elsajátítsanak (delibent), részint hogy azok, kik e nyelv szeretetétől megvannak bővölve (amore lingvae hujus fascinatus) kielégíttessenek. Azért tanulják azok, akik akarják, de inkább *gyakorlatilag*, élő szóval, mintsem a grammatikából. A nyelvtani szórészálhasogatásokkal azonban ne kínoztassanak, mert ez a falusi ifjúság kárára van. Donatus és a nyelvtan helyére, hozassék be üedike nyelvkönyve a hozzácsatolt 4 nyelvű szótárral. Legyenek rajta a tanítók, hogy a népnek a latin nyelvről táplált, szinte babonás véleményét ne erősítsék, sőt inkább bizonyítsák be nekik, mily kevésbé hasznos a jövőre nézve földművelőknek. *Annál inkább ajánlják a magyar nyelvet és ahol lehet tanítsák is.* (Hungarica, quam potius commendent, et ubi potuerint doceant quoque.) A liberális tanulmányok közül tekintetbe jönnek 1) aritmetika, 2) természetrajz (Raff: Naturgeschichte für Kinder, vagy a Bisching-féle, illetőleg a normális iskolák számára készült budai kompendium szerint.) A természetrajzzal összekapcsolható a földművelés, méhészet, marhatenyésztésre stb. és fizikára vonatkozó ismeretek közlése. 3) Polgári történet. 4) Földrajz. 5) Természetjog egybekapcsolva a társadalomban élő emberek kötelességtanával. 6) Rövid életszabályok és erkölcsi mondások (sententiae) a külső illem és az erkölcsök erősítésére. 7) *Zenére* a tanítók az arra

tehetséggel bíró növendékeket külön órákban gyakorolják, hasonlóképpen a rajzolás, festés és mértanban nyerhetnek oktatást. 8. Himnuszok és világi dalok (profana) mindkét nem számára, melyeket maguk a tanítók szerkesszenek vagy másoktól átvegyenek. E dalokat a tanulók ne csak az iskolai rekreációk alkalmával énekeljék, hanem nyilvános ünnepeken, lakodalmakon stb., *hogy a nép ajkán élő trágár dalokat kiszorítsák*. Ezek a dalok okozták az erkölcsök romlását és ki hinné, hogy e rut dalok éneklői is a mi iskoláinkból kerültek ki? (Quis credat turpes illos et obseonos Cantores, qui passim Cantu suo vei potius incondito Clamore et boatu, aures nostras obtundunt ex Palastris nostris prodiisse.)

A jó honpolgárra való képzésnél az ifjút vezetni kell hazája tüzetes ismeretére, legyen történetében, földrajzában, államszerkezetében természeti és gazdasági viszonyában járatos. Ismerje hazája polgári és egyházi törvényeit, különösen II. József idejétől kezdve, hogy a törvények által nyújtott nyilvános szabadalmakat biztosan élvezhesse. Végül vezetessenek az ifjak a haza iránti szeretetre, hiszen mindnyájunk közös anyja (parens) – ebben pedig foglaltatik a törvények, fejedelem, hatóságok, földesurak iránti engedelmesség és a honfitársak iránti szeretet. E szeretet élesztésére igen alkalmasok nemzeti dalok.

III. *A keresztyénné való nevelést* a szabályzat három okos pedagógiai megjegyzéssel vezeti be. 1. Különösen a vallástanítás terén kell arra ügyelni, hogy meg nem értett fogalmakat és szavakat az ifjúság ne tanuljon be. 2. Kerülendő úgy a könnyelműség, mint a nagy szigor, mogorva magatartás az órákban. 3. Minden eszközzel azon kell lenni, hogy nem annyira *teológiát, mint keresztyén vallást* tanítsunk és hogy az ne csak a növendék értelmébe és emlékezetébe, hanem életébe menjen át. Ily szellemenben tanítandók: a bibliai történetek, kivált az új testamentumból, kapcsolatban az egyház és reformáció történetével; a keresztyén vallás főbb pontjai, hogy a tanulók Isten szeretetére, Jézus szabályainak követésére vezetessenek, miért is elhagyandók a nehézségek, a teológusok rejtélyes vitái stb. A szentírás mondásai, különösen erkölcsi szabályai, világos magyarázat után könyv nélkül tanulandók ép úgy világos, egyszerű imák és jobb énekek. (Gellértől.) Általában arra kell törekedni, hogy az ifjúság élete a keresztyénségről szerzett ismeretének megfelelően, de erre ne fenyegetésekkel, vagy pláne veréssel kényszerítsük, hanem úgy járjunk el, hogy önként és örömmel tegyék.

Rövidebbre foghatjuk a második *Rész* tartalmát. Itt a rektor kötelességévé tétetik, hogy járatos legyen az anyakönyv (matrica) vezetésében, ismerje az előadandó tanulmányok rendjét, az évenként kiadandó táblázatokat, a szükséges tankönyveket, az iskolák számára előírt módszert. Gondoskodjék az iskola és bútorzata tisztaságáról, a termék jó levegőjéről. Ha tanít, ne terhelje meg túlságosan tanítványai emlékezetét és óvakodjék a

mértéktelen szigortól. Nyomós ok nélkül az iskolát és a nyilvános leckéket el ne hanyagolja. Két óránál, vagy a magasabb osztályok tanulói három óránál tovább délelőtt és délután ne maradjanak az iskolában. A tanulók mulasztásait tartsa számon és jelentse be azok szüleinek, vagy ha nem használna, a lelkésznek. Szerdán és szombaton déltől kezdve szünet legyen, de ezenkívül is, a mikor jónak látja, *vigye ki a rektor a növendékeket a kertbe vagy a mezőre*, hol üdüléstükön kívül természetrajzi, földrajzi és fizikai ismereteiket gyarapíthatják, dolgozhatnak vagy gimnasztikai játékokat űzhetnek, melyeknél azonban a szellemi mozzanatról, (bátorság, állhatatosság, figyelem stb. gyakorlásáról sem szabad megfeledkezni. Az edzés ily módon szerencsésen megvalósítható fiuknál, leányoknál egyaránt, de mindig e példabeszéd szem előtt tartásával: „ne quid nimis.” Legyen köteles az igazgató Mihály ünnepétől János ünnepéig az iskolai ifjúságot tanítani, továbbá május, vagy a hol lehetséges június hóban a vizsgálatokat megtartani, a dékán, lelkész és egyháztagek jelenlétében. A vizsgálat feladata beszámolni az ifjúság előmeneteléről és a tanítók szorgalmáról, tehát he legyen pusztá szemfényvesztés. (Et cum Examina fide digna Testimonia Profectuum Stúdiósáé Juventutis et Diligentia Magistratum esse debeant igitur ne sint glaucomata, quibus oculi et aures auditorum fallentur.”) Hogy a vizsgálat túl hosszúra ne nyúlják, elegendő az átvett tananyag rendjét előterjeszteni, melyből aztán a hallgatók tetszés szerint választhatnak. A vizsgálat alkalmas üdvözléssel kezdhető meg és köszönetnyilvánítással fejezhető be. *A nyári szünet alatt* minden vasárnapon az istentisztelet előtt az ifjúság az iskolába menjen, hol is a rektor tiszte lesz őket a tanultakból kikérdezni, hogy meggyőződják, nem' felejtettek-e el mindent? A tanulók *erkölcsseit* nemcsak az iskolán, hanem az *iskolán kívül* is szorgos figyelemmel kísérje. A jókat jutalmazza, a gonoszokat fenyítse. Tilosak a barbár büntetések, a milyenek a meztelen test ütlegelése, öklöcsapás, hajcibálás vagy rúgás. De igenis szabad lesz a makacs, engedetlen, hazug, rosszindulatú, trágár beszédűeket nyilvánosan megverni; hogy a bűnösök megjavuljanak, a többiek pedig példájukból okuljanak. A büntetés a bűn minőségéhez alkalmazkodják és atyai lélekkel megelőző intelem után hajtassék végre, ne pedig a hóhér kegyetlenségével. Mivel az ifjúság tanítójának minden cselekvését utánozza, vigyázzon az igazgató, nehogy olyat kövessen el, a mivel a zsenge lelkeket megmételyezheti, (rosszhírű társaság, erkölcstelen szórakozás, a szolgálkkal való veszedekedés.) A pártfogóság, dékán, helyi lelkész és egyház iránt tartozó tiszteletet mutasson a rektor mindenkor.

Az egyházközség azon lesz, hogy iskolája a múzsák székhelyéhez, ne pedig börtönhöz hasonló legyen. Gondoskodják a szükséges bútorokról és könyvekről és új iskolaépület emelésénél el ne felejtse, hogy az tágas és a *rektor lakásától elkülönítve* legyen. Állapítson meg tisztességes saláriumot az igazgatónak és

szolgáltassa ki rendesen, nehogy kénytelen legyen azt méltatlan módon összekoldulni. Ne állítson magán tekintetből bohócokat, kóborlókat, tobzódókat stb. az iskola élére, hanem várja be a dékántól kiállított hiványt. A hatodik életévet elért gyermekek az iskolába vezettessenek és túlkorán ne vonattassanak ki belőle. A *lelkész* minden adott alkalommal figyelmeztesse a híveket a gyermekek, iskola és tanítók iránti kötelességeikre és oszlassa el az iskolai dolgokra vonatkozó balítéleteiket. Legalább kéthetenként egyszer látogassa meg az iskolát és ahol lehet vegye ki részét a tanításból. Ha valami fogyatkozást tapasztal a tanulóknál, dorgálja meg nyíltan, a *tanítókat pedig négy szemközt*, barátságosan figyelmeztesse és szükség esetén jelentse fel a dékánál. A *dékán* évenként legalább kétszer látogassa meg, még pedig bejelentés nélkül a neki alárendelt iskolákat (beleértve a leányiskolákat is). Tekintse meg az anyakönyvet, tabellát, leckerendet, az iskolát és annak felszerelését. Az ifjúságot megvizsgálva, meggyőződik róla, hogy a rektor betartja-e a módszer előírását és eleget tesz-e a kötelességeinek. Okosan tudakozódik a rektor élete után és a jóra való magasabbra hivatott tanárok neveit („ad majora aptos”) följegyzi. Az iskola jó előrehaladásáról tanácskozik a helyi hatósággal, ahol pedig szükséges, ösztönzi a híveket, hogy a rektort a pontos végrehajtásra serkentsék. Ahol ellentétek merülnek fel a lelkész és rektor vagy a gyülekezet közt, közvetíteni igyekezik. A vizsgálatok végeztével írásbeli jelentést küld az iskolák állapotáról az espereshez, mely jelentés a legközelebbi közgyűlésen tárgyalandó, hogy a közfigyelemnek az iskolákra való irányítása által azok jobb karba helyezhetők legyenek. (Ez utóbbi megjegyzés a szerzők jellemére vonatkozik: „tristem illarum faciem qualis quidem nunc est tutiorem ,... reddat.”)

íme bő szemelvényekben e nevezetes iskolai szabályzat. Méltatása nem szorul sok szóra, mert önmagát dicséri, vagyis inkább készítőinek igazi pedagógiai érzékét. A testi büntetés nyilvános végrehajtása kivételével alig van pont, mely ellen kifogást lehetne tenni. Az egész iskolaszervezeten meglátszik a XVIII. század legutolsó tanügyi mozgalmainak erős hatása, a reáliák térfoglalása, a célszerű racionálisabb módszer, sőt – és ez a fő érdeme – a magyar nyelv igazi jogainak a megérezése a latinnal szemben. Valóban, ha nyomtatásban megjelenik, nemcsak a protestáns, hanem a hazai pedagógiai irodalomban is számot tett volna. Így legfeljebb, ha a kishonti esperesség iskolái követték – bizonyos eltérésekkel. Itt-ott azonban legalább tudomást szereztek róla. Így hatása alatt született meg a békésbányai tanítóegyesület/mely 1804-től 1815-ig működött talán első e nemű testület az ev. egyházban, mely a tanítói kart önállásra akarta emelni. 1841-ben alakult a kishonti tanítói olvasó egyesület, mely 1847-ig fennállott és 1854-ben új életre támadt. (Néptanítók könyve 1857.169. és 309.1.) Egyébként a kerületek, esperességek, gyülekezetek továbbra is önállóan intézkedtek iskoláik ügyeiben, figyelembe véve az egyes helyek speciális szükségleteit.

Azonban a következő század elején mindjobban érzik iskoláink egyetemes rendezésének a szükségét. Nincs is hiány az ev. egyház által hivatalból kiadott tantervekben, de azok tartalma, túlnyomólag írott malaszt maradt. Az első a *Schedius-féle* tanterv.¹ Ennek két fejezetben: a falusi (scholae rurales) és polgári iskolákról (scholae civicae) szólnak fontosak ránk nézve.

A falusi iskolák célja: erős embereket, buzgó keresztyéneket és ügyes földműveseket vagy falusi mesterembereket képezni. E cél elérésére a következők tanítandók²: 1. A figyelem, értelem és emlékezet gyakorlása. 2. Betűk ismerete, hangok kiejtése, szótagolás, irt és nyomtatott szöveg olvasása. 3. Helyes és szépírás. 4. A számtan elemei a falusi ember szükségleteire való tekintettel. 5. Az anyanyelv legszükségesebb szabályai, ahol pedig az anyanyelv nem a magyar vagy a német, ott ezeknek a tanítását is szorgalmazni kell. 6. Hittan, bibliai történetek a szentírás olvasásával. 7. Az olvasókönyv olvasása és magyarázata a szókrateszi módszer szerint. Az olvasókönyv tartalmazza mindazokat, a mikre a falusi embernek Magyarországon szüksége van. 8. A falusi életben előforduló fogalmazványok (nyugta, számla stb.) szerkesztése. 9. Ének. 10. Fizikai, gazdasági kísérletek és testi gyakorlatok. E tananyagot 3 éves ciklusra (tanfolyamra) osztja be: 1. iniciantes, 2. legentes. 3. maturi. A fiúk és leányok 6-7 éves korukban lépnek a falusi iskolákba és 11 -12 éves korukban fejezik be, midőn az úrvacsorához készülnek elő. A két tanító iskolákban a felsorolt tárgyaknál többet is lehet tanítani, így pl. földrajzot, természetrajzot, több hazai nyelvet, rajzolás; a válogatott ifjakkal pedig magánórákban elő lehetne adni a latin nyelv elemeit is. A tanítás módszerére nézve megjegyzi, hogy jó volna, ha az oktatásban és pedagógiai irodalomban jártas férfiak *iskolai módszertant* készítenének (methodologia scholastica), melyet a tanítók úgy a tantárgyak közlése, mint a gyakorlatok végzése tekintetében követni tartoznának. Külön pontban szól az iskolaszerekről. Ajánlja a következőket: Az *I. osztály* számára az ábécé nagy táblája legyen az iskolában felfüggesztve és úgy elrendezve, mint a Stephani-féle „stehende Wandbibel”. Készítendő kicsiny ábécés könyv a magyarok számára, a minőt a németek számára Salzman, a tótok számára Botzkó adott ki. 3. A szépírás mintái, melyek Pozsonyban Wébernél jelentek meg. A II. és III. osztály számára: 1 Olvasókönyv, mely tartalmazza a leghasznosabb természeti dolgok és az emberi test ismeretét, kapcsolatban egészségügyi útmutatásokkal; az emberi szükségletek (táplálék, ruházkodás, míveltség, vallás, stb.) leírását és azok kielégítésének a módját. A jog, méltányosság és szeretetből folyó kötelességeket a természeti és polgári társadalomban. Erkölcsi elbeszéléseket; némi tájékoztatást a mezei gazdálkodásról és e körbe vágó számtan és mérésstanról. A falusi emberre szükséges

¹ Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria. 1806.

levelek kötelezvények és hasonló iratok példáit. 2. a vallás és erkölcs tanait tartalmazó könyvecske. Ebben legyenek a következők: a vallás első elemei, Luther kátéja, bibliai és egyháztörténet (Rochow módjára), szent himnuszok. 3. Számolási táblák, aminőket Junker és Käppel kiadtak.

Szól még a fejezet a vasárnapi iskolákról, melyeknek hivatása, hogy az érettebb ifjúság, a tanító vagy a lelkész vezetése mellett az iskolában tanultakat ismétlje, tökéletesebben felfogja és azoknak a mindennapi életben való felhasználását megtanulja.

Schedius tantervének nagy érdeme, hogy világosan felfogta a falusi népiskola hivatását, ezért kiküszöbölte belőle a latin nyelvet és legfeljebb a magántanítás körébe utalta. Meglátszik rajta a kor egészségesebb, humánusabb pedagógiai felfogásának és vívmányainak a hatása, de azért számol a létező viszonyokkal is. Főleg a német pedagógiai mozgalmak (Filantropinizmus, Rochow, Felbiger stb.) nyomán halad, de figyelembe vette a 11. Ratio educationis rendelkezéseit is. A következő fejezetben pedig már egy lépéssel tovább megy és az iskolák egész új fájának veti meg az alapját. *A polgári iskoláról* van szó, mely amolyan magasabb népiskolaként lép fel, hogy osztályaiból idővel az önálló szervezetű mai polgáriskola váljék ki.¹ Ilyenféle kísérleteket már a XVIII. század végén találunk az evangélikusoknál, de különösen a XIX. század 30-as 40-es erősödő realizmus hatása alatt mind sűrűbben bukkanak fel. Lehet, hogy a Schedius tantervének e tekintetben némi kezdeményező szerepe volt. Annyi tény, hogy egész fejezetet szentel ez iskolafajnak. Szerinte a polgári iskola célja egészséges, értelmes, jó erkölcsű, szorgalmas és a polgári foglalkozások és hivatalok ismereteivel ellátott embereket képezni. Közülök azok, akik a városi hivatalos kötelességekre való alkalmatosságuk mellett a pedagógiai és katechetika művészetével is megismerkedtek, *az elemi iskolai tanítók* kötelességeire is oktathatók. Azok pedig, akik a tudomány szélesebb mezőit akarnák bejárni, a latin iskolákra készítendőek elő. A polg. iskola első két osztályában ugyanazok a tantárgyak, mint a falusi iskolákban, azzal az eltéréssel, hogy külön tanító állván mindegyik osztály élén, a megszabott tananyagot terjedelmesebben taníthatja. E két osztályhoz a többi tudományok elsajátítása kedvéért még két osztály csatlakozik 2-2 éves tanfolyammal. A III. osztály tárgyai, melyek már lényegesen különböznek a falusi iskolák felsőbb osztályában tanított tananyagtól, a következők: 1. Abstrakt fogalmak gyakorlása: mi az igaz, a valószínű, az erény stb. 2. Hittan. 3. Értelmes és hangsúlyos olvasás. 4. Szépírás, helyes és gyorsírás. 5. Fogalmazási gyakorlatok. 6. Fejszámolás, pénz-

¹ Lásd a kérdés történetére: Györi Vilmos: A polgári iskola gondolata hazánkban 1868-ig (Polg. Közlöny) 1915. és Homolya István: A felsőbb nép- és polgári iskola feladata és célja. Tiszántúli ref. középiskolai Tanáregyesület évkönyve az 1882/3. évről 84 s. k.

nemek, súlyok, mértékek ismerete. Törtek. Hármasszabály. 7. Természetrájk és embertan. 8. Múipartan. 9. Általános és hazai földrajz. 10. Német és magyar nyelvtan. 11. A latin nyelv elemei. Ez osztályból azok, akik tudományos képzésre vágyódnak a latin iskolába távoznak, azok pedig, akik a szorosan vett polgári életfeladataira készülnek, fellépnek a negyedik osztályba. Ez osztály tárgyai: 1. Hit és erkölcsan, a szentírás sok helyének és himnuszának magyarázatával. 2. Helyes-, gyors és szépírási gyakorlatok 3. Levélírás és közéleti fogalmazványok. 4. Fejszámolás folytatva, társasszabály, láncszabály stb. 5. Természetrájk. 6. Múipartan különös tekintettel a természet termékeinek művelésére és alkalmazására. 7. Egyetemes történelem. 8. Magyarország története népszerű alkotmánytannal. 9. Népszerű fizika. 10. Európa és a többi világrész földrajza. 11. *Ember és lélektan a nevelés főbb elveivel kapcsolatban*. 12. Mértan és Mechanika. 13. Latin grammatika. 14. Rajzolás. Az első osztály számára a falusi iskoláknál említett könyveket ajánlja, a felsőbb osztályok számára pedig a következőket: „Seller's biblische Geschichte” vagy „Rosenmüller Religionsgeschichte für Kinder.” Dietrich: Unterweisung zur Glückseligkeit. Funke Naturgeschichte und Technologie. Junkers Handbuch der Physik. Gasparis Geographíve 1. und 11. Cursus. Junkers Geometrie und Vieth: Mechanik. Dolz: Allgemeine Menschengeschichte für Bürgerschulen. Bröders Lateinische Grammatik. Ezenkívül egy ásványgyűjtemény, matematikai és fizikai szereknek, az állat és növényországot ábrázoló képeknek földrajzi mappáknak és mintarajzoknak a beszerzését mondja szükségesnek. A tanítás nyelvére nézve a tanterv következőleg intézkedik: Azokban a városokban, ahol a magyar nyelv uralkodik, e nyelven tanítandó minden, ha itt németek is volnának, a technikai és gazdasági elnevezésekben rájuk is tekintettel kell lenni. Oly helyeken, ahol előbbvaló (potior) a német nyelv, ez utóbbi a nyelve, de a vallásban és technikai nevekben a magyarokra és tótokra is figyelemmel kell lenni. Végül azokban a városokban melyeknek népe tót, műveltjei pedig németek, az elemi iskoláknak németeknek kell lenniök, de a vallásban és technikai szavakban a tót nyelv alkalmazható. Mivel polg. iskolák csak oly városokban lesznek, melyekben gimnázium vagy liceum van, azért az I-III. elemi osztály tanítóiu *oly egyéneket lehetne alkalmazni, kik a IV-ik polgári osztályt és azután a liceum pedagógiai kurzusát, vagy az összes gimnazialis osztályok után a liceum pedagógiai tanfolyamát elvégezték*. Ezek az ifjak a pedagógia tanárának és az igazgatónak a felügyelete mellett az illető osztályokat tanítanak egy vagy két évig és ezen időre a konviktusban élelmezést és 50-60 forint évi ösztöndíjt kapjanak. E mellett előkelő családokban magán órákat is vállalhatnak. Ez intézmény előnyét Schedius abban látja, hogy az iskola három új tanítót, nyerne nagyobb költség nélkül. A jelöltek pedig fiatal erőteljes emberek, akik ép a zsenge gyermekkor tanítására igen alkalmasak, mert

jobban tudják kedvre hangolni a gyermekeket mint a mindennapi munkában már elfáradt pedagógusok. Ily módon mint *egy tanító-képző születnék* („Seminarium quasi Magistrorum pro Scholis inferioribus suapte enascetur”), mely a pedagógia tanárának és a rektornak a vezetése mellett nyilvános nevelőket képezhet. Ha azonban ilyen nevelő a beléje helyezett bizalomnak (spei de ipso conceptae) nem felelne meg, könnyen el lehetne mozdítani és mással helyettesíteni.

A polgári osztályok kontemplálásával Schedius egy régóta érzett szükségletnek akart eleget tenni. A latin nyelv egyeduralma a minden gyakorlatiasság nélküli ismeretszerzés, az öntudatra ébredt polgári osztály kívánalmainak többé nem felelt meg. Ez osztály érdekeit szolgálták, már a középkor végén feltűnt városi iskolák. A XVI. század végén és a XVII. században azonban főleg Sturm és a jezsuiták hatása alatt visszaesést tapasztalunk e téren, amennyiben a latin nyelv és vele a gramatika uralma minden iskola fajba behatol, úgy hogy más mint latin iskola nem is volt. Ratke, Comenius, a pietizmus és végül a filantropinizmus harcoltak sikeresen a reális tárgyakért és ezzel együtt a *városi iskolák örökébe lassanként a polgári és reáliskola lép*. Ez iránynak kedvez tehát Schedius és bár nem küszöböli ki a latint, de mégis jóval háttérbe szorítja és általában cly képzést akar nyújtani, mely a polgári körök igényeinek megfelel. A tárgyakat helyesen állapítja meg, csak a módszerről nem szól, a tanítási nyelvre vonatkozólag pedig bizonyos kedvezést látunk a német nyelv iránt, míg a magyar még igazi jogaihoz nem jut. De Schedius nem is akart egyszerre szakítani a tényleges viszonyokkal és ép az evangélikusok nyelvviszonyainak a megbolygatása akkor kényes kérdés volt.

Feladatát ez az egyetemes tanterv általában jól megoldotta, de az egyetemes gyűlés jóváhagyása és folytonos szorgalmazása dacára sem ment át az életbe. Csak igen kevés gyülekezet volt abban a helyzetben, hogy betarthatta volna e tanterv követelményeit, inkább direktívának tekintették, mely nekik a legtöbb pontban továbbra is szabad kezet enged. így tehát a legtöbb népiskola ezután is tarka változatosságban éli tovább napjait. Csak a magyar nyelv térfoglalása érezteti mindjobban a hatását. Lássunk egy jellemző példát a 40-es évekből: a *békéscsabai* ev. népiskolákat. A mai Békéscsaba változatos sorson ment keresztül míg 1718. tavaszán mint tót telep története harmadik korszakát megkezdte.¹ A békési tótok az Alföldre valószínűleg abból a tótságból települtek át, melynek eredete a cseh-morva protestáns világba nyúlik vissza. Kishont és Felsőnógrád lakói egész föl Zólyomig a cseh husziták ivadékai voltak, kik később a reformáció hívei lettek. Ép e megyékből (Nógrád, Hont, Gömör, Zólyom stb.) vándoroltak Csabára, hol báró Harrucker János György földes úr

¹ Haan Lajos: Békéscsaba mezővárosa. Pest 1866. 11. s. k.

szabad vallásgyakorlatot biztosított nekik.¹ A község eleinte csupa ág. hitvallásúakból állott, csak 1750. táján jöttek a mai katolikusok. Az új telep gyorsan fellendült. Ezt bizonyítja az iskolaügy rohamos fejlődése is. 1717-1726-ig csak egy elemi iskola van, 1745-ben már három iskola van három tanítóval, kik elkülönítve tanítják a fiukat és leányokat. 1788/89-ben a három iskola egy fedél alá kerül, 1800 körül már 4 iskola van négy tanítóval. 1842-ben egyszerre 8 új iskola keletkezik, köztük az egyik tiszta magyar, ez utóbbiból alakul ki idővel a reálgimnázium, illetőleg főgimnázium.-

Nézzük ez időből Békéscsaba ú. n. *körösmelléki* vagy *kastélyt* iskolájának tantervét. A jegyzőkönyvben, melyet a kitűnő *Willim János* nagy gonddal szerkesztett, szó szerint a következőket találjuk: „Tudományok, a melyekből 1843-ik év május 2-án nyilvános vizsgálat alkalmával előfordultak következők: 1. Éneklés és imádság Kováts György magyar és Pribojszky Mária s Medovarszki Ilona tót üdvözetek után. 2. Tót olvasásban és szótagolásban próbáltatik meg az ifjúság s következők: 3. A keresztyéni Hittudomány a Hitnek ágazatairól tót nyelven és Dr. Luther M. kátéjának első 3 részét felmondanak. 4. A bibliai históriából, az Izrael népének Egyiptomból lett kiszabadításáról Históriat elbeszélnek. 5. Magyarul olvasnak könnyebb mondásokat tóra fordítanak. 6. Az egészségről való Tudományból némely óvásokat és szabályokat előadják (sic!) magyar és tót nyelven. 7. Magyar nyelvbeni gyakorlás okáért, magyar elbeszéléseket fognak szavalásképen elbeszélni. 8. Erkölcsei szabályait tót versekben foglalva felmondanak. 9. Éneklés. 10. Számolás. 11. Írásaik megvizsgálása és 12. Lóczi Mihály magyar, Drenyovszky J. és Pribojszky János tót megköszönő beszédek s Imádság után vége a vizsgálatoknak.” Megjegyeztetik még, hogy a vizsgálaton jelen volt 202 növendék, elmaradt 29, összesen volt 231, köztük 106 fiú és 125 leány. Ennyit tanított egy ember! Az 1843/44. tanév feljegyzéseiből közöljük a leckék rendszerét és a fegyelmi szabályokat pl. hétfőn (reggel): Magyar nyelvbeni gyakorlatok megvizsgálása után nagyobb Iskolások felmondanak a keresztyén hittudományt tót nyelven; második leckére magyarul olvasnak. Kisebb iskolások Énekes könyvéből első verset könyv nélkül felmondanak s azt énekelnek, a többit olvasnak. Hybner (Hübner) szerint való Bibliai történeteinek magyarázását hallgatják. Éneklés, imádság. Délután Magyarország történeteit magyar versekben foglalva felmondanak! Irálygyakorlatok. Tótul olvasnak. Kedden (reggel) Természethistóriai magyar nyelven tanulnak, valamint szavalnak. Kisebbek Énekes könyvből első verset könyv nélkül felmondanak, ugyanazt éneklék, a többit olvasnak s Magyar Tót olvasás után Hybner szerént Bibliai történetek magyaráztatnak.

¹ dr. Pechány Adolf: A magyarországi tótok. Bpest. 1913. 176.

² Uhrin Károly ev. igazgató szíves közlései.

Dictando. Éneklés. Imádság. Délután. Természet históriának tót nyelven felmondása után számvetésben és éneklésben gyakoroltatnak és az egyszeregyben, stb.... A szerda és szombat délelőtt majdnem kizárólag a vallástannak van szánva. Csütörtökön a hétfői, pénteken a keddi órarend ismétlődik. Végül következnek az *iskolai törvények*, vagyis: „Egy némely szabályok”: 1. Az alsóbb osztályú Ifjúság kétszer napjában az ő Leckéjét felmondandja. 2. *A magyar nyelv tanulásra* tehetségekhöz és időkorokhoz képest vezetettnek. A tanítványok a rendelet órára megfűsülve s tiszta kezekkel és ábrázattal, szóval illendően s csinosan az Iskolába megjelenni, úgy nem különben könyvekkel, jó téntával, papirossal, tolakkal s az Iskolába más szükséges eszközökkel ellátva megjelenni kötelezettek. Az utcákon csattogtatni, sikoltozni, kocsik vagy szán után szaladgálni s holmi illetlen, betyáros szitkozódásokat, káromkodó beszédeket utánozni szigorúan tilalmaztatik.”

A derék Wilim és hozzá hasonló néptanítók bizony akkoriban valóságos emberfeletti munkát végeztek. Nekik maguknak kellett a tananyagot kiválasztani, az órarendet, tanmenetet elkészíteni, a nagy tömeget osztályokba sorozni, fegyelmi szabályokról gondoskodni. És Wilim ezt megtette emberül. Hozzá még tőle telhetőleg felkarolja a magyar nyelvet is. A jegyzőkönyvek bejegyzései túlnyomólag magyar nyelvűek. Nyelvük talán gyarló, de ezt feledteti a magyar érzület, mely bennük lüktetett.

Íme ezek a tót vidékek is hódoltak a reformkorszak nemzeti törekvéseinek! És közben megszületett az az ev. tanterv is, a melyre ma is büszkeséggel mutathatunk rá: *a zayugróci*.¹ Alapul vette ugyan a Schedius-féle tantervet, de legjellemzőbb vonása, hogy a 40-es évek szabadabb és nemzeti szelleme vonul végig rajta. A nyomtatott tantervnek valamivel több mint a fele (25 lap) foglalkozik a népoktatással. Szól pedig először, a falusi, azután pedig a polgári iskolákról. A falusi iskolák e tanterv meghatározása szerint *elemi* iskolák, a tanulási idő itt 2 osztályra terjed, melynek mindegyike 2 évig tart. Megvan *tehát végre a 4 osztályú elemi iskola*, de a tanterv megjegyzi azt is, hogy ahol megvan a lehetőség, ott a tantárgyak 6 évi folyamatban taníthatók. A tárgyak a következők: 1. év. Olvasás, írás, számlálás, térmérték, ótestamentumi történetek, úri imádság és szent énekek könyv nélkül. A közéletben előforduló természeti termények, testek és tünemények megnevezése, élő szemlélet segítségével. Testi gyakorlatok. A tanterv határozottan kimondja, hogy ahol az anyanyelv nem a magyar, ott legalább a megnevezés magyarul is történjék, hogy *így lassanként a honi nép hangját korán megszokván, későbbi években minden tárgyakra nézve ezen nyelven haladhassanak a növendékek*, (i. m. 7.) II. év. Folytonos gyakorlása az írás és olvasásnak, a mértan folytatása. Fejbeli számvetés a 4 alaplüveletben. Ótestamentumi történetek bevezése. A 10

¹ A magyarhoni ág. h. evangélikusok iskolai rendszere. Pesten. 1842.8-40 1.

VAJDA PÉTER

parancsolat, szent énekek és szentírásbeli mondatok könyv nélkül. A természetrajz folytatása. Az anyanyelv grammatikája – ahol pedig az anyanyelv nem a magyar, ez amazzal hasonlítassék össze. A földrajz elemei, az iskolából indulva ki. Éneklés. Testi gyakorlatok. III. év. Olvasás gyakorlás. Egyszerű folyóírás, helyes és szépírási gyakorlatokkal. Anyanyelvtan. Számolás fejből és írott jegyekkel. Vonalak, idomok, egyszerű geometriai testek. Újtestamentomi történetek. Luther kátéja. Magyarhon földismerete. A három természeti országból a nevezetesebb termények, az égi testekről általában. írásbeli gyakorlatok. Elbeszélések, leírások, mesék s egyéb erkölcsös tárgyú versek megtanulása és helyes szavalása. Éneklés. Testi gyakorlatok. IV. év. Helyesolvasás. Folyóírás. Magyar nyelvtan. Tiszta és alkalmazott számolás. A mértan folytatása. Újtestamentomi történetek folytatólag. Luther kátéjának folytatása Simon: „Handbuch d. ehr. Religionsunterrichts” szerint, magyarul Benczúr Józseftől. Európa földismerete. A természetrajz folytatása „némi földművelési alkalmazással”. A többi gyakorlat folytatása. *Új tárgy:* Közönséges történetek, a leghíresebb, főkép honunkbeli férfiak élete. A szervezet kiemeli még, hogy az iskolák nem csak az egyház, hanem az egész társaság nevelő helyei, tehát felette szükséges, hogy csak olyan egyénekre bizassék a tanítói hivatal”, kik erre alkalmas létüket iskolai bizonyítványokkal kimutathatják, a 18 éves kort elérték s az illető Dékán, vagy bármely hitszónok hozzájárultával megvizsgattattak”. *A tanítás módra* megjegyzi, hogy legjobb az értekezve kérdező, mely a fogalmakat világosan kifejti és feloldja. Kívánatos, hogy a tanítók minden tanítási tárggyal vallási és erkölcsi elemet kössenek össze. A tanítók legyenek rajta, hogy a szükséges dolgok könyv nélkül tanultassanak és a leckéket a tanulók szorgalmasan ismételjék.

A városi vagy polgári iskolák az iskolai rendszerszerint 2 elemi és egy felső polgári osztályból állanak, melyeknek mindegyike 2 éves (össz. 6 év). A 2 elemi osztályban a tárgyak nagyjában ugyanazok, mint a falusiakban, csak rendszeresebb, tudományosabb formában közlendők. Így pl. tér és alaktan I.-IV. év; természetrajz és -tan I.-III., a IV-ik évben csak természettan; rajzolás III.-IV. év, vallástan-hittan III.-IV. év a IV. év. földismeretében: a polgári viszonyok ismerete. A harmadik vagy *felső polgári osztály* tárgyai a következők: I. év. Keresztyén vallástanítás (Simon erster Cursus, vagy Ziegenbein kátéja szerint, utóbbit Székács magyarra ford. 1841). Helyes és kellemes olvasás és szavalás, (ajánlva Fleischer Jakob: Magyar és német deklamációk és köszöntők. Kassa 1834.) Helyes és szép folyóírási gyakorlatok. Nyelvtanból a szókötés. Közönséges és tizedes tört számok, hármasszabály. Térta: területek mérése. A matematikai és polgári földrajz elemei, különös tekintettel az ausztriai császárságra és Magyarországra, földabroszok készítésével. Magyarország története. Természetrajz (állattan). Népszerű természettan. Közéleti fogal-

mazványok. Éneklési, rajzolás és testi gyakorlatok II. évben: minden folytatólag. Vallásban: egyháztörténet, természetrajzból: növény és ásványtan. Új tárgyak: Világtörténet és egészségtan, a népszerű hazai törvény ismerete a mezei gazdálkodás elemeivel. A polgári iskolai tantervet követő „figyelmeztetés” ajánlja a tanítóknak: Diesterweg: „Wegweiser”-jét és a „Schullehrer des XIX. Jahrhunderts” című könyvet.

Eddig tartanak a szervezetnek a népoktatásra tartozó részei. Ezzel a tiszta, latin nélküli népiskola megvalósult, de a szervezet nagy bölcsen a polgári iskolából is kizárja a latint, legalább a nyilvános leckéről, azonban a magántanítást természetesen megengedi. A magyar nyelv használatára nézve ugyanazt kívánja, mint a mit fentebb az elemi osztályoknál olvastunk.

Ha e tantervet összehasonlítjuk az elemi népiskolákban ma érvényben levő állami tantervvel, akkor mai nézőpontból is tiszteletet kelt és csak alig egy pár hiányra akadunk. Pestalozzi fő elve, az élő szemlélet végig húzódik az egész tanterven.¹ Hiányzanak a beszéd- és értelemgyakorlatok, a kézimunka, a gazdaságtan, kertészet és háztartástan, de ezek hiánya is nagyrészt látszólagos, hiszen a tanító mindezeket szóba keríthette. Nagyobb baj, hogy a magyar írás és olvasás az alsó fokon nem szerepel mint önálló tárgy, de tekintve az evangélikusok nyelv viszonyait, ez nagyon érthető, egyébként annyit mégis követel, a mennyit az akkori korban, az akkori viszonyok közt követelni leheteti. De a tantárgyak még nem döntenek el a módszer helyességét. E tekintetben a szervezet szófukar és inkább könyvekre hivatkozik. Nem is hisszük, hogy mindenüvé már akkor behatoltak volna Pestalozzi, illetve Diesterweg módszere és didaktikai elvei. Még mindig sok függött a tanító személyiségétől, a szakképzés még bölcsőben van, azonban tudjuk, hogy ép az evangélikusok körében már a XIX. század elején milyen élénk volt a Pestalozzi eszméi iránt érdeklődés. Az ág. h. ev. tanítók már a század elején különösen az alvidéken egyesületekké alakultak azok terjesztése érdekében, de azok általában rövidéletűek voltak.² A pesti ev. iskola jeles tanítója Hoffmann Péter, aki 1813-ban került oda, már ebben a szellemben tanított. Az idegen születésű br. Vay Miklósné is e szellemben akarta fiait neveltetni és ezért a ref. Váradí Szabó Jánost Pestalozzi yverduni intézetébe küldötte, ahol is 10 hónapot töltött, hazatérve mint a Vay fiuk nevelője Pestre költözött (1816) és itt élénk összeköttetésben volt az ev. iskola tanítóival. *Mindenesetre a pesti ev. iskola a legelsőek egyike, melyben Pestalozzi módszere meghonosult.* Schedius Lajos iskolafelügyelő,

¹ Kapi Gyula: Az egyet. ev. egyház népokolai szervezetei. Ev. népokola. I. 59 lap.

² Kiss-Kolunbán: A nevelés és oktatástörténet kézikönyve. Budapest 1907. 200 lap.

³ C. A. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest 1887. 50 lap.

Liedemann Sámuel gondnok pedig fáradhatatlan volt a Pestalozzi-féle újítások felkarolásában. Úgy látszik azonban, hogy Hoffmann Péter V. Szabó Jánostól függetlenül kezdett Pestalozzival foglalkozni. Pestalozzi személyes tanítványa volt az a Hoffmann F. G. is, aki 1818-ban leánynevelő intézetet alapított. Az érdeklődés annyira fokozódott, hogy 1846-ban egy országos ünnepség keretében meg lehetett ünnepelni Pestalozzi születésének százados fordulóját és egy *emlékfüzetet* kiadni: „Nevelési Emléklapok”.¹ Pestalozzi születésének évszázados ünnepélyére néhány magyar nevelővel együtt kiadja dr. Teichengraber (Tavasi) Lajos. Első Füzet” Ennek hatása bizonyára megvolt, ha nem is vagyunk annyira, hogy minden nyomára rá utalhatnánk.

Sajnos, hogy a zay-ugróczyi iskolaszervezetnek sem kedvezett a szerencse. Az 1846-ban kiadott „Systema Scholarum” ugyan érintetlenül hagyta a protestáns iskola ügyét. Annál közelebbről érintette azonban az első felelős magyar kormány legelső tanügyi intézkedése. Eötvös báró miniszternek 1848. augusztus 3-án a képviselőház elé terjesztett törvényjavaslata ugyanis az elemi közoktatásról kimondotta, hogy a népoktatásról szóló gondoskodás állami feladat. 13., 14. és 15. § pedig a hit felekezetekről szól. Azonban tudjuk, hogy a képviselőház plénuma már nem tárgyalta ezt a törvényjavaslatot, mely így törvényerőre soha sem emelkedett, pedig jelentékeny átalakulást vont volna maga után a felekezeti tanügy terén. Azonban nagyobb tényleges veszély fenyegette az autonóm ev. népoktatást nem sokára rá az abszolutizmus részéről. A bécsi kormány az alkotmány felfüggesztése után ugyanis legelőször az iskolákra tette rá a kezét. Egymás után jelentek meg törvénytelen rendeletei és nem igen titkolta azt a célját, hogy folytatni akarja a II. József halálával megszakadt germanizálást. Az ev. egyházra minden egyebek mellett végzetes csapás volt a kormány *nemzetiségi* politikája, mely az egyház békéjét hosszú időre gyökerestül felforgatta. Ennek ellenére el kell ismerni, hogy tanügyi intézkedései sok jót is tartalmaztak és jó következményekkel is jártak. 1849. okt. 9-én megjelent Geringer Károly báró helytartónak a közoktatásügyre vonatkozó rendelete, mely szerint a nevelés és oktatás felett az állam gyakorolja a felügyeletet, mely természetesen a prot. iskolákra is kiterjed, továbbá előírja, hogy az iskolák berendezésében különös tekintettel kell lenni a nemzetiségekre.² Az önkormányzati joguktól megfosztott protestánsok azonban csak rövid ideig adják át magukat a hazafiúi búsulásnak, aztán nagy buzgósággal és áldozatkészséggel fognak hozzá legféltebb kincsök: iskoláik korszerű javításához. Az állami szervezetet azonban nem erőszakolják rájuk, így egy ideig – (már azok, a melyek elfogadták volt) – meg maradnak a

¹Nevelési Emléklapok I. XLVII. lap.

²A magyar népoktatás történeti fejlődése. Elemi népoktatás enciklopédiája II. kötet, továbbá Pethes János: Népoktatásunk állapota a forradalom után. Magyar Pedagógia I. kötet 1892.

zayugróci szervezet alapján, de annak a viszonyokhoz mért egyszerűsítésével, így pl. *Sopronban* 1855 körül 3 osztályú volt az iskola, de a 3 osztály 2 csoportból állt. Tantárgyak: vallás, nyelv (anyanyelv és magyarnyelv) mindhárom osztályban. Számтан, mértan és rajz, világismeret, természetrajz és tan, kézműtan, földrajz és történet, éneklés. Azonban az 50-es évek végén ismét az iskolák egyetemes jellegű rendezését látják szükségesnek és most már külön szervezet készül a népiskolák és külön a felsőbb iskolák számára. Természetes, hogy most is a rendes eljáráshoz folyamodtak. A 4 egyházkerület 1861. aug. havában tartott egyetemes közgyűlése bizottságot küldött ki a népnevelési tanügy tárgyában, mely a *Noszág János* nyíregyházi képezdei igazgató által beterjesztett rövid tervezetet elfogadásra ajánlotta. E tervezet (Tervezet a magyarhoni ág. h. ev. népiskolák szervezetére) mint a „Prot. Egyházi és Iskolai Lap” 1861. évi 34. számának melléklete jelent meg és mindössze 8 oldalt (folioban) tölt meg, ebből 3 oldal a különböző tanítós népiskolák órarendjét tünteti fel táblázatosan. A szerző szerint a népiskolák feladata a gyermeket vallásosságban emberré nevelni, szellemi és testi képességét összhangzatosan fejleszteni, s azt képessé tenni arra, hogy a gyakorlati életben tehetségéhez képest méltó helyet foglaljon el. A gyakorlati élet pedig megkívánja, hogy legyen az ember vallásos, legyen helyes gondolkodásra képes és így önálló, bírjon azon képességgel, hogy gondolatait élőszóval úgy mint írásban kifejezhesse, végül a reál-tanulmányokban jártas legyen. E szerint a népiskolában a következők tanítandók: vallásbeli tanulmányok, nézleti és beszédbeni gyakorlatok, nyelvtani tárgyak (írás, olvasás, irály gyakorlatok, szavalás) reál-tanulmányok: számтан, téralakrajz, földrajz, történelem, természetrajz s természettan. A népiskolák az abban működő tanerőkhöz képest négyfélék, melyekhez még a polgári iskola csatolható (2 osztállyal). Ennek folytán négy, illetőleg ötféle lesz a népiskolák feladata. Bár a közös cél egy, t. i. a gyermeknek emberré való kiképeztetése, mégis az egyes iskolák külön feladata, mely általuk megoldandó, szintén négy, illetőleg ötféle leend. Pl. A 4 osztályú, 2 tanítóval bíró népiskola célja: 1. Az alosztályban a gyermek képzőnevelésének alapját megvetni, a bibliai történetekkel megismertetni, nézletek által értelmét fejleszteni, írva olvasásban s a számvetés elemeiben gyakorolni. A felső osztály célja az elébbieket folytatni s már a reál-tanulmányokra is nagyobb gondot fordítani, mint az egy tanítóval ellátott elemi iskolában történhetett. (A 4 osztályú 3 tanítóval bíró népiskolában 3: al-, közép- és felosztályt különböztet meg stb.) *A polgári iskola* feladata nem tér el az elemi iskola feladatától minőségben, hanem csak mennyiségben, főcél itt már a nagyobb műveltség, mely a rendezett falusi elemi iskolában csak részben érhető el. Különben valamennyi iskola közcélja nem lehet más, mint a tanulókat akként

¹ Néptanítók könyve 1855.1. s. k. v. ö. Prot. Jahrbücher für Österreich. 1855.

kiképezni, hogy azok a szükséges ismeretekkel ellátva, vagy mindjárt az élet külön köreibbe, vagy bármely gimnázialis, reál vagy polgári iskolába felakadás nélkül léphessenek. A következő 2 fejezetben *a népiskolák belső és külső szerkezetéről* van szó. Az első magában foglalja a tanító hatáskörét, melynek általános célja a szívképzés, észfejtés és akarat nemesítés. A tanulók különösen nevelendők: vallás és erényszeretetre, közszellemre és hazaszeretetre, engedelmességre, rendtartásra és szorgalomra. A nevelés kedvező eredményét biztosítják a tanuló szeretetének megnyerése, helyes felügyelet, hasznos foglalkodtatás, jutalom és büntetés. Testi büntetés érje a tanulót akkor, ha ez a legrövidebb és leghathatósb javítási eszköznek mutatkoznék. A külső szerkezet magában foglalja a tanulók felvételét, más osztályba való áthelyezését és a vizsgálatot. Hat évesnél fiatalabb gyermek az alsó osztályba fel nem vétethetik. Pedantizmus azonban távol legyen e tekintetben is. Az u. n. „üléshezi szoktatás” nem türendő, mert a 6 évesnél fiatalabb gyermek kiseddévóba való. A tanév utolsó előtti hetében, tehát június 24-ike előtt áthelyezési vizsga tartassék, június végén pedig fővizsgálat. Végezetül közli a tervezet a négytanítós népiskola tanmenyiségét. Az I. és II. oszt. számára 24-24, a III. IV. oszt. számára heti 26 órát vesz föl. Az V.-VI. vagyis a polgári iskola számára *-melyben a francia nyelv is szerepel* – szintén 26 órát. Legvégül ismerteti a 4 osztályú népiskola órarendjét 1-4 tanítóval, a 3 tanítós, 5 osztályú és a 6 osztályúét 6 tanítóval. A „Prot Egyházi és Iskolai Lap” szerkesztője megjegyzi e tervezethez „hogy mindkét hitfelekezeti tanfériaink egyformán okulni fognak ezen egyöntetű mű világos részletei által.” Mi nem tudunk érte úgy lelkesedni. Az egész tanterv nem haladást, hanem *visszaesést jelent* a régiekhez képest. Kifogásaink ezek: A népiskola céljainak a meghatározása *nem egyöntetű*, a különböző cél kitűzések nem hangzanak össze és az ember nem látja, hogy a tanterv készítője önálló szervezetnek tekinti-e a népiskolát vagy nem? Ellenben azt igenis látni, hogy a szerző egész munkálatán végig inkább *gyakorlati-utilisztikus*, mintsem magasabb pedagógiai szempontoktól vezetteteti magát. Ezért foglalkozik oly sokat a különféle tanítós népiskola berendezésével, mintha az osztóit és osztatlan iskola között lényegbeli különbség állana fenn! Amit a népiskola belső szervezete cím alatt elmond, az sokkal rövidebb, semhogy értékes lehetne és itt is hiányzik az összefoglaló nézőpont, az elvi alap. Feltűnő fogyatkozás, hogy az erősen nemzeti szellemű zay-ugróci tanterv után itt *a magyar nyelvről szó sincsen*, e helyett az anyanyelv mellé az elemi iskola III-IV. osztályában és a polgári iskolában még egy élő nyelvet vesz föl. Újításról, haladásról, nézetünk szerint, legfeljebb annyiban beszélhetni, hogy bizonyára az osztrák tanügyi intézkedések hatása alatt beviszi a szerző az elemi iskolába a beszéd és értelemgyakorlatokat, a polgári iskolába pedig a francia nyelvet. Metodikus megjegyzéseket sem találunk benne.

Mivel e különben is igen vázlatos tervezetre nem érkeztek be minden kerület részéről az észrevételek, az, 1862. évi egyetemes közgyűlés választmányt küldött ki, mely a Noszág-féle tervezetre beküldendő észrevételek tekintetbe vételével egy teljes tanterv készítésére volt hivatva. Figyelmébe ajánltatott az is, hogy a magyarhoni egyháztörténelem előadásánál a prot. egyház jogait biztosító békekötések és alaptörvények tüzetes magyarázatára kiváló gondot kell fordítani. A választmány a következő évi egyetemes közgyűlésre el is készítette munkálatát, melyet az egyetemes közgyűlés némi csekély módosítással el is fogadott és magyar, német és tót nyelven kinyomatott. Csak a német példányhoz juthatván hozzá, (*Organisation der ev. Volksschulen. A. B. festgestellt auf dem in Pest am 23. Sept. abgehaltenen Generalkonvente. Pest. 1864. 32. lap.*) ennek alapján ismertetjük ezt a becses tantervet, mely a közmeggyőződés szerint *Pálfy József* tollából került ki.¹ Az első fejezetek általános intézkedéseket tartalmaznak. A szülők köteleztessenek gyermekeik iskolába járatására és pedig az iskolai hatóság dolga, hogy a szülőket ezen kötelességükre figyelmeztesse, szükség esetén pedig külső eszközökkel rá kényszerítse. Az iskoláztatás korául a 6-12 évig terjedő időt jelöli ki a tapasztalat. A szorgalmi idő megállapításánál a falusi viszonyokra és évszakokra kell tekintettel lenni, (pl. faluhelyen okt. elejétől ápril. végéig, télen 8-11. d. u. 1-4-ig. nyáron reggel 7-10-ig, esetleg még előbb legyen tanítás.) Mivel az iskolaidő aránylag rövid, a tanító gondos előkészülés után lelkiismeretesen használja ki a tanítási órákat és vezessen osztálynaplót. Az iskolai tanítás csak úgy járhat sikerrel, ha az iskola külső és belső berendezése a célnak megfelel, (Tanterem, padok, fűtés) és ha a legszükségesebb taneszközökkel el van látva. Akárhány tanítója legyen a népiskolának, a növendékeket okvetlenül három osztályba kell beosztani: a 4-ik osztály a „magasabb polgári osztály.” *A leányok a fiúktól elválasztandók* és a tanulók maximális létszáma egy-egy osztatlan iskolában 100-nál több nem lehet. A népiskolák osztályai akár együttesen egy, akár pedig elválasztva több tanítótól vezettessenek, egyazon feladatot tartják szem előtt, hogy t. i. a gyermeket istenfélő és a világban használható emberré képezzék. Az I. és II. osztályban azon elemi ismereteket és készségeket sajátítják el, (értelmes beszéd, helyes gondolkodás, írás, olvasás) melyek az emberi műveltség alapjai; a III. és IV. osztályban általános, de alapos előképzést nyernek azon tudományokban, melyeket választandó életpályájuk tőlük követel. Az összes tantárgyak ezek: szemléltető és beszédgyakorlatok, olvasás, írás, helyesírás, nyelvtan, ahol szükséges másik élő nyelv, számolás, gyakorlati mérés, földrajz és természettan, bibliai ismertetés, káté, egyháztörténet, ének.

¹ Kapi Gy. i. m. 152 s. k. E becses cikk egyébként csak 3: a Schedius-féle, zayugróci és Pálfy-féle tantervet ismerteti. V. ö. az Egyet. közgyűlés 1862-ik jegyzőkönyvének 14. pontját.

A felsőbb polgári osztályban tanítható még a gazdaságtan, technológia, rajzolás, a leányok azonkívül a kézimunkában nyernek oktatást. A tanórák közül az elsők a vallásoktatásnak vannak szánva, a többi úgy osztandó be, hogy a nehezebb tárgyak a könnyebbekkel váltakozzanak. A 10-ik fejezet az egyes tantárgyak vázlatos, de sikerült *módszertanát* nyújtja, *amely az első ilyenmű kísérlet az ev. népoktatásügy terén.* Itt sok érdekes megjegyzést találunk. Pl. a vallásitanítás metodikájában megemlíti, hogy az ilyen órákban büntetni nem szabad, sőt még a keményebb dorgálást is kerülni kell. Az *olvasásnál* a betűztető módszer helyett a hangoztató módszert ajánlja, mely kapcsolatba hozandó az írástanításával; az írás tanításánál pedig a Karstrair-féle ütem módszert javasolja. A helyesírásnál a tollbamondott és leirt mondatokat maguk a tanulók javítsák ki. A *számokban* sok gyakorlatot ajánl, hogy pedig azok átnézésével sok időt el ne fecséreljen, cédulákra írva ossza szét a tanító a feladványokat a tanulók ügyességéhez mérten, miután az eredményt és az egyes példák számát saját könyvecskéjébe bejegyezte. Magyar vidéken természetesen magyar a tanítási nyelv, *az a tót és németajkú népiskoláknak, mint második élő nyelv a magyar ajánlatik.* A szabályzat megengedi, hogy az osztatlan iskola tanítója a nagyobb tanítók közül segídet vegyen maga mellé. A 13-ik fejezet a rendtartásról szól (a tanulók elhelyezéséről, ülése- módjáról, iskolába jöveteléről és eltávozásáról stb.), a 14. és 15. fejezet pedig a szorosabb értelemben vett nevelésről. Kiemelik, hogy a tanulót az iskolában főleg engedelmességhez, rendhez, tisztasághoz és illemhez kell szoktatni, mindebben a fő a tanító élő példája. Büntetést és jutalmat nagy óvatossággal alkalmazzon, a testi büntetést pedig csak végső esetben. Az utolsó fejezet szól a felügyeletről (helyi lelkész és felügyelő, egyházmegyei iskolatanács). Itt mondatik ki, hogy tanítónak csak olyan egyén alkalmazható (feltéve, hogy tanítóképzői vagy papjelölti bizonyítványt nem tud felmutatni), aki a kijelölt egyházmegyei iskolatanács előtt képzettségének jeleit adta. A függelék végül az osztályonkénti órarendet adja. Megjegyzendő, hogy az I. és II. osztály és a IV. (vagy polgári) osztály egy éves tanfolyam, a III. osztály pedig 2 éves. A bemutatott tervezet kétség kívül sok jót tartalmaz, és már annyiban is haladást is jelent a zayugrócihoz képest, *mert tüzetesebben és külön foglalkozik a népiskolával;* a Noszág félénél pedig sokkal jobb nem csak azért, mert rendszeresebb és kimerítőbb, de azért is, mert a népiskola specialis didaktikai és metodikai érdekeire ügyel és röviden mindenre kiterjed, amit a néptanítónak tudnia kell. Ha vannak is benne didaktikai ódságok (pl. Luther kátéját először könyv nélkül taníttatja, aztán magyarázza rendszeresen) de általában meglátszik rajta, hogy a újabb népoktatási didaktika vívmányait és így az abszolút kormány tanügyi intézkedéseit is felhasználta. A magyar nyelv hatáskörét illetőleg némi visszaesést látunk, de ezt a kor bátor-

talansága eléggé megmagyarázza. Azonban teljes érvényre ez a tanterv sem juthatott, a partikularizmus most is jelentkezik, sokszor meg helyi körülmények tették szükségessé az egyetemes tantervtől való eltérést. így pl. a *békési* ág. h. ev. esperesség kiadott a kebelében létező 111. osztályú elemi iskolák számára tantervet, melyet a békéscsabai 1863. évi szept. 30-án tartott tanítói tanácskozmány a csabai egyház körülményeihez idomított. E szerint a 111-ik osztály 3 évre van osztva, a magyar nyelv tanulása (olvasás) már a II. osztályban kezdődik stb.

Különben is az ilyen helyi eltéréseket az egyetemes tanterv is megengedte, csak a tanítók képzését, a tanév tartama, a szünidők, a tananyag minimuma, osztályok száma tekintetében akart végre némi egyöntetőséget behozni. Azonban életbe léptetése, illetőleg az egyes gyülekezeteknek a normához való alkalmazkodása már *azért* sem mehetett végbe az egész vonalon, mert megszületik az 1868. évi XXXVIII. korszakos törvénycikk. E törvény főleg II-ik: fejezetének 10. §-a és III. fejezete vonatkozik a hitfelekezetekre, midőn kimondja, hogy népoktatási nyilvános tanintézeteket fenntarthatnak a hazában létező hitfelekezetek is, azonban bizonyos feltételek alatt, nevezetesen, ha az iskolai épületek építésére és átalakítására nézve, a tanítók képességére, a tantárgyak bizonyos számára nézve és végül a szorgalomidő és legszükségesebb taneszközök tekintetében a törvény rendelkezéseihez alkalmazkodnak. Ellenkező esetben három rendbeli megintés után a kormány közös községi iskola felállítását rendelheti el. Minden hitfelekezetbeli népoktatási tanintézet ugyanis az állam főfelügyelete alatt áll. Ezek a leglényegesebb pontok.

Hogyan fogadták a prot. egyházak, de különösen ev. egyházunk ezt a törvényt? Az illetékes tényezők azonnal érezték nagy horderejét és azért erélyes ellentállást alig fejtett ki valaki. Örömmel üdvözölték annak a közoktatást előre vinni akaró intencióit, de az autonóm jogokat érintő rendelkezéseivel szemben leginkább az 1848: 20. t.-cikk megvalósítását sürgették, mint amelynek végrehajtása lehetővé teszi az új tanügyi politika követelményeinek megvalósítását.¹ Csak *Révész Imre* indított éles harcot az új törvény ellen, mert szerinte az 1790/1 -ki törvény 26. cikkében adott jogokat semmibe sem vette. Azonban természetesen a kormány győzött. Csakhogy, szerencsére nem erőltette, siettetette e törvény keresztülvitelét és így a prot. egyházak lassanként hozzászokhattak az új viszonyokhoz. Sok gyülekezet azonban mégis kénytelen volt iskoláját az államnak átadni. Az egyetemes felügyelő 1870-ik évi jelentése szerint 13 iskola vált községivé, de a folyamat azóta állandóan tart.² Ez évek hangulatát, melyben a nemzeti érzés erősebb volt a felekezeti érzésnél és melyekben

¹ Egyetemes gyűlés 1868-ik jegyzőkönyvének 4. és 5. pontja. 1869-ik jegyzőkönyv 7. pont.

² Egyet, gyűlés 1870-ik évi jkve 1. pontja.

a felekezeti liberalizmus fénykorát élte, találóan festik Szeremley és Bánhegyi művei. (Lásd fent).

Az utolsó másfél évtizedben ellenben ismét a felekezeti szellem ébredését észlelni mindenfelé. Míg az alkotmány helyreállítása utáni első időben a fejlődés iránya az volt, hogy a felekezeti iskolák államiakká váltak, ma az állami segítség növekedésével a felekezeti iskolázás megerősödése vált lehetségessé. Ennek jótékony hatása ev. iskoláinkon is mutatkozott. A legújabb események közül említendő a népoktatásra vonatkozó 2. törvény 1907. XXVL t. c. az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről és 1907. XXVII. t. c. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól szólók. Kétségtelen, hogy ezek a törvények lényegesen javították az ev. népiskolák szellemi színvonalán és tanítók anyagi helyzetén. Az állam mind több terhet vesz le az egyházak vállairól és képesebbekké teszi őket sajátos feladataik betöltésére. Egyházunknak azóta már nem kell új tantervek készítésével bajlódnia, hanem iskoláiban az állami tanterv mérvadó, mely csak egyes vidékek nyelvi viszonyaihoz módosul. Annál nagyobb gonddal látott hozzá egyházunk a vallás-tanítás ügyének a rendezéséhez és e tekintetben mindinkább a modern pedagógia elveinek igyekezett érvényt szerezni. A vallás tanítási tanterv tehát több rendbeli átdolgozáson ment keresztül, javították a módszerét és jobb tankönyvek is készültek. (*Tanterv és utasítás az dg. h. ev. elemi népiskola részére.* Közre bocsátja Handel Vilmos az egyetemes közgyűlés egyházi főjegyzője mint megbízott szerkesztő. Selmezbánya 1911. Az elemi iskolai tantervet és utasítást *Bancso Antal* soproni teol. akad. igazgató készítette.) Újabb mozzanatok népiskoláink életében nem igen merültek fel. Általánosságban megjegyezhetjük, hogy *városi* népiskoláink¹ a szó legjobb értelmében nemzeti iskolákká lettek és hogy falusi népiskoláink is – a nem magyar anyanyelvűek túlnyomó többsége is – már kellő sikerrel tanítják a magyar nyelvet.

Helyén lesz e fejezetben röviden megemlítenünk a reálirányú iskolák ügyét, mert szoros kapcsolatban állottak a népiskolával. *A polgári iskola* elnevezést ugyanis sűrűn alkalmazzák tanterveink, egyházi jelentéseink stb. és vagy a teljes, magasabb osztályokkal bíró népiskolák értik alatta, vagy pedig csak a népiskola felső osztályait. Ez utóbbi értelemben vett iskola a gyakorlati életbe lépőknek akart nagyobb lezárd műveltséget nyújtani, de -egyben bizonyos szakképzést is, úgy hogy ép az általános és a szakműveltség illetően egyesítését vallotta feladatának. Ilyenmű kísérletek főleg városokban, mint az ipar és kereskedelem gócpontjaiban merültek fel, a hol ép az iparos és kereskedő körök sürgették a latin iskolák mellett a való élethez közelebb álló iskolai típus fel-

¹ A városi népiskolának 1788-tól való zavartalan fejlődésének tipikus példája a szepesváraljai iskola. Lásd Alex. Szontágh: *Geschichte der ev. Kirchengemeinde A. C. zu Szepesváralja (1548-1908)*. Lőcse. 1908. 102. 159.

állítását. Persze, *teljes polgári iskola ekkor sehol sem fejlődik ki*, mindössze 1-2 éves tanfolyamról van szó, melyből a latin nyelv tanítása hiányzik és ahol a reális tárgyak uralkodnak. A polgári iskola eszméje egyébként Németországból származott, ahol a jeles pietista Francke tett vele kísérletet. De nálunk csak XVIII. század végén látjuk első nyomait, talán a Németországban járt tanárok és a „Ratio educationis” hatása alatt. Mindkét tényezőt a filantropinizmus mozgalma termékenyítette meg. Nem lesz érdektelen néhány kísérletet megtekinteni. *Lőcsén* Stupkay Sámuel 1801-ben 6000 frtnyi tőkével alapítványt tett azon célra, hogy a leendő iparosok latin nyelvoktatás nélkül kellően elkészítve lépjenek az életbe. Szándékát úgy valósították meg, hogy az alsó 3 osztály 4 évfolyamra osztották és a liceumba bekebelezték. *Az első 2 tanfolyamban latin nyelv nem volt, csak latin írás.* E helyett előfordult a rendes tárgyak mellett német nyelvtan és technológia is. A III. és IV. osztályban már latin nyelvtan is van. (Broeder nyomán), hogy a tehetségesebb tanulók a syntaxisba léphessenek. Itt is folytatódik a technológia tanítása, magyar történet, statisztika, alkotmánytan, antropológia és pszichológia, mértan és erőműtan. Ez a legteljesebb ev. polgári iskola a reformkorszak előtt de csak 1817-ig állott fenn. *Szigorúan véve csak egy osztály volt új*, a többi 3 a liceum 3 alsó osztálya volt, de úgy látszik kétféle tagozattal.¹

A soproni polgári iskola működését behatóan *Bredeczky* írta le.² Népiskola volt ez felsőbb osztályokkal, melynek főtárgyai a vallástanon kívül gyakorlati számtan, fogalmazás, természetrajz, természettan, technológia, földrajz és diétetika. Ez osztályok tanítói voltak: Poszvék, Halasi, Neudherr és Bredeczky. Utóbbi 1798-tól 1802-ig működött ott, nem sokára rá az iskola hanyatlásnak indult.

Pesten 1840-ben nyílt meg magasabb polgári iskola. Heti 18 órában a meglévő tanerők a szükséges reális tantárgyakat, (köztük az ipartant) adták elő. A kísérlet azonban nem talált tetszésre és már egy év múlva véget ért.⁸

A késmárki egyházközség 1843-ban állított fel polgári iskolát. Első tanítója 1843/4-ben Grindel Imre, azután 1844/5-től 1855. június 30-ig Payer Hugó volt. Egy tanító vezetése alatt 3 osztályból állott. Tannyelve német volt. Főfigyelmét a földművelés, ipar és kereskedelem igényeire fordította.⁴ Payer jeles pedagógus

¹ Kupecz-Demkó. A lőcsei ev. gimn. és főreálisk. története 51. s. k. és 57. Továbbá Andenken an die 300 j. Jubelfeier der ev. Gemeinde Leutschau. 1844. 115. s. k.

² Bredeczky i. m. 97. v. ö. dr. Horváth Ödön: Apróságok Bredeczkyről. Eperjes 1916. 112. s. k. 1.

³ Doleschall i. m. 97. v. ö. Bericht der Schulkommissions-Deputation in Betreff der Errichtung einer allgemeinen Bürgerschule. Pest 1840.

⁴ Belóczy Sándor: A késmárki áll. seg. községi polg. fiú és felsőkereskedelmi iskola története és jelen állapota. Késmárk 1896.

volt és az iskola anyakönyvébe, mely mai napig fennmaradt, nem csak a tanulók érdemjegyeit iktatta be, hanem azok rövid jellemrajzát is 1855-től kezdve, mint a leányosztály tanítója működött.

Mindez alkotások csak rövid életűek voltak és ma egyházunk v csak egy polgári *fiú* iskolával rendelkezik, ez a Szentiványi-féle *Sajógömörben*, mely a régi gimnáziumból vált azzá. Az iskola a XVII. század elején alapított (1616). Eleinte csupán latin nyelv-tani osztálya volt és az elemi iskolával együtt egy tanfőúr vezetésé alatt állott. 1687. február 27-én Rozsnyóról elúzetvén az ev. tanárok tanítványaikkal együtt Sajógömörben találtak menedéket s ekkor az iskola osztályait a szónoklati és költészeti osztályokig ki terjesztették. Az 1816. egyetemes közgyűlés alkalmával a tengődő iskola felosztását proponálták, de tekintve azt az érdemét, hogy a körülötte lakó tót ifjúságnak a magyar nyelv el-sajátítását lehetővé teszi, az egyetemes gyűlés további fennmaradását határozta el. Azonban erőre a gimnázium sehogy sem tudott kapni, bár olykor-olykor némi lendületet látszott venni. Viszontagságos sorsa 1848. után kezdődik. 1852/3-1853/4-ig mint IV. osztályú gimnázium, ez időtől fogva 1861/2-ig mint polgári iskola állott fenn egy tanár vezetésé alatt. 1861/2-ben 2, 1862/3-ban 3 osztályú gimnáziummá lett s ez utóbbi minőségben az 1883/4. tanév végéig állott fenn, mikor *Szentiványi Miklós nagybirtokos* 50.000 frtnyi alapítványt tett az intézetnek egy polgári ipari és gazdasági főtanodává leendő átalakítására. Később rendes 4 polgári iskolává alakul, az állami tantervezetet fogadván el és ilyen minőségben működik ma is.¹ A leánypolgáriról külön szakaszban szólunk.

A reálirányú oktatás másik típusát a *reáliskola* képviseli, mely ma ugyan középiskola, de melyet jó ideig szinte a polgári iskolával egyazonosnak vesznek, határozott középiskolaként pedig csak az 1883-ki XXX. törvény óta lép fel. Mint Magyarországon egyáltalában, úgy egyházunkban sem vált nagyon népszerűvé, ami részben azzal függ össze, hogy gyökerei az abszolút korszakig mennek vissza, amikor a germanizálás egyik alkalmas eszközének tekintették.² Pedig ma már mindenki belátja, hogy egy ilyen *reálirányú középiskolai típusra szükség van* ép hazánkban. Egyházunk azonban mindig a humanisztikus középiskolának adott elsőbbséget. Az abszolút uralom alatt több ilyen iskolánk alakult ugyan, de a felsőlövőin kívül alig virágzott egy is. Legtöbb amolyan vegyes jellegű intézet volt: „reálgimnázium”. Legérdekesebb metamorfózisokon ment keresztül a *békéscsabai intézet*³

¹ A sajógömöri gimnázium 1876/7. és 1883/4. évi értesítője.

² Ez a szellem hatja át *dr. Richard Rotter* ily című munkáját: *Die Realschule als Mitbegründerin eines freien Bürgertums...* Wien 1862, mely főleg Magyarországra nézve kimutatja a reáliskola szükségességét: Szerző a budai reáliskola tanára volt.

³ Bukovszky János: *A békéscsabai ág. h. ev. algimnázium története.* (1895/6. évi értesítő.)

Csabán még 1851-ben egyesült néhány szülő a végből, hogy gyermekeik tudományos oktatást nyerjenek és e latin magán-intézet vezetésével az akkor politikai okokból a rendes tanárságtól megfosztott Breznyik Jánost bízták meg. Ez intézmény szépen izmosodott és belőle alakult a város nagy adománya segítségével (43.000 frt.) egy *alrealgimnázium* mely 1861/2-1863/4-ig állott fenn. Ettől kezdve 1869/70-ig algimnázium, 1870/71. névleges polgári iskola, majd 1871/2-1875/6-ig ismét reálgimnázium, míg nem az 1876/77. tanévvel a reális irány végleg megszűnik. A 60-as évek első felében tanítottak az intézet 4 osztályában vallást, magyar, német, latin, görög és francia nyelvet és a reáliákat. A különbség gimnazisták és realisták közt csak abban nyilvánult, hogy az utóbbiak nem tanulták a klasszikus nyelveket. Derék munkálatot készített ez iskola helyes szervezéséről egyik tanára *Mokry Samu*. (Tervezet a békéscsabai ev. egyház nevelésügyének emelésére. Gyula 1864.) Javaslatában a csabai egyháznak minden a nevelést szolgáló tényezőjét szerves egésszé akarta összefoglalni. Szerinte csak úgy lehetséges Csabán a nevelést a kor igényelte magasb fokra emelni, ha a tót népiskolákat újra szervezik, egy magyar elemi és felsőbb leányiskolát létesítenek és végre a fennálló alrealgimnáziumot bőségesebben felszerelik. A gimnáziumi osztályokban el lehet fogadni az egyetemes tantervet, a reálosztályokban pedig a latin órák hiánya, gyakorlati fogalmazással, számvetéssel, gazdaságtannal, technológiával és szépírással töltendő ki. Az előadás nyelve a vallás-
tanban a 2. alsó osztályban az anyanyelv, a 2. felső osztályban ellenben minden tantárgy, tehát a vallás-
tan tanítási nyelve is a magyar legyen. Mokry megindokolja, hogy miért van Csabának ép reálirányú iskolára szüksége és részletes költségvetést is ad, de javaslata nem ment át az életbe, amennyiben a *gimnáziumi irány győzött*, Mokry pedig nemsokára le is mondott tanári állásáról-és a békésvármegyei gazdasági egyesület titkári állását foglalta el (1865), mely állásban 23 évig működött és kitűnt rendkívül nagy elméleti tudásával, kísérletező hajlamaival és élelmes gazdái erényeivel. – Nagy vagyont is szerzett.¹ Meghalt 1888.

*Felsőlövőn*² az 1849 50-ik tanévben bukkan fel egy *reálosztály*, mint a normális iskola III-ik osztálya. A fiúk a következőket tanulták: bibliai ismertetés és egyháztörténet, német nyelv, üzleti fogalmazványok, *magyar nyelv*, (íme a német szellem miatt sokat gáncsolt lövői; iskola!) történet és földrajz, alkalmazott számtan és könyvvitel, technológia, rajz, szépírás, és ének. Tudjuk, hogy az ev. iskolák közül a lövői nyerte el legelsőnek a

¹ Pfeiffer János a békésvármegyei gazdas. Egyesület titkárának szíves közlése.

² A felsőlövői ev. tanintézetek értesítői 1846-1870. Továbbá Linberger Geschichte der öffentlichen ev. Schulanstalten in Oberschützen von ihrer Gründung bis zum ersten 25-jährigen Jubelfeste (1869/70. évi értesítő) és Ebenspanger János: A felsőlövő ág. h. ev. tanintézet története 1895.

nyilvánossági jogot. (1851. szept. 18. illetve 1852. május 30). 1852/3. évben már két reálosztályt találunk, melynek növendékei különben a legtöbb tárgyban a gimnazistákkal közös oktatást nyertek. Az 1865/6. tanévben a kétféle középiskolát *reálgimnázium* néven foglalták össze, pontosabban ez alreáliskolával kiegészített gimnázium volt. Ekkor már a francia nyelvet is tanították. Az 1883/4. évben a reálgimnázium név a régi gimnázium és reáliskolának adott helyet. A reáliskola végleg megszűnt (1901/2.) úgy, *hogy ma ev. egyházunknak reáliskolája nincs.*

Ez intézet fejlődése is tanúsítja, hogyan igyekezett egyházunk a haladó kor követelményeinek eleget tenni. A hiba csak az volt, hogy a szervezeti változások túl gyakoriak voltak. Így sokszor ötletszerűen történik a rendezkedés. Nem csoda tehát, hogy még több intézetben is felbukkan a reális irány, de ott csak ideig-óráig tartott. *Iglón a pro gimnáziumot* az „Organisationsentwurf” hatása alatt egy alreálgimnáziummal kombinált 4 osztályú algimnáziummá akarták átalakítani. A kérdéshez a képzett pedagógus praktikus bölcsességével hozzászólt *Tavasi Lajos* (Winke über Reform und Erweiterung der prot. ev. Schulen zu Igló in Zipsen. Pesth. 1853.) Azon kezdi, hogy a kor ügyes gyakorlati realizstikusan képzett embereket követel és ép az ilyenek képzésére *kívánatos reál vagy technikai iskoláink Magyarországon nincsenek; oly országban mely a természet gazdagságának kimeríthetetlen kincstára. Igló és vidéke lakosságának a foglalkozása is gyakorlati irányú* nevelő intézeteket kívánna meg, de ennek alapfeltételei egy jól rendezett *népiskola*. Erre kellene felépíteni az *alreáliskolát*, de mivel eddig progimnázium létezett Iglón és a protestáns szellemnek a humanisztikus intézet jobban felel meg, e 2. iskolafajnak vagyis *az algimnázium és alreáliskola kombinációja mutatkozik kívánatosnak*. Mivel azonban az iskola ilyen kibővítését a gyülekezet anyagi ereje nem engedi meg, legjobban lenne, ha a gyülekezet ez idő szerint egy jól szervezett teljes, mindkét nemre ki terjedő *népiskolával érné be*, melynek legmagasabb (III.) osztálya gyakorlati irányú lehetne. Egyes egyházközségtől nem is telhetik több, a felsőbb iskola már az esperesség, vagy a kerület dolga volna. A jeles pedagógus tehát nem sokat kíván, amit azonban ő még kivihetetlennek tartott, azt lehetővé tette a *Traugous* testvérek nemes adománya, így jöhetett létre a 8. osztályú főgimnázium. Az *alreáliskolai* tanfolyamot 1868-ban szüntették be.¹

Akárhogy nézzük is a dolgot, arra a következtetésre jutunk, *hogy a reáliskolának nem volt talaja az evangélikusoknál*. Az ev. egyház tanintézetei körül, csak a lőcsei ev. gimnázium szerveztetett át főreáliskolává, de az is állami fenhatóság alatt (1869).² Vajjon hibájául rónjuk-e fel az evangélikusoknak, hogy oly

¹ Pákh Károly: Az iglói ág. h. ev. főgimn. története. Igló 1896. 66. lap.

² Demkó-Kupez i. m. 75. lap

határozottan a gimnáziumhoz ragaszkodtak? Bizonyára nem; sőt ez a jelenség inkább *eleink idealisztikus gondolkodására vall.*¹ Ők a felsőbb képzést elválaszthatatlannak tartották a klasszikus műveltségtől, ezt tartották a középiskola gerincének, amint ez nagyszerű kifejezésre jut utolsó gimnaziális tantervekben. A reáltárgyakat egymásután beengedték, de a kizárólagos reálirány egyoldalúságától féltek, mert azt tartották, hogy a realizmustól nincs messze az út a materializmushoz. Lehet, hogy félszeg nézet, de a protestáns pedagógusok egész napjainkig mindig kötelességüknek tartották, hogy az önzetlen műveltség eszméjét fennen hangoztassák és állást foglaljanak azon irányzattal szemben, mely a nyers utilizmus szempontjából tekint minden iskolafajt. Terniészetes hogy a reáliskolát is ilyen magasabb szempontból lehet vizsgálni, sőt a helyes pedagógia csakis azt teheti. Igen is, a reáliskolának gyakorlatiasabb iránya mellett is van általános pedagógiai feladata is, *a pozitív tudományokra való előkészítés sem történhetik idealizmus nélkül,* sőt ép őket kell ideális etikai alapra fektetni, hogy a szellem diadala az anyag felett biztosítva legyen. Ép egy év. pedagógus *Rombauer Emil* fejtette ki a reáliskola hivatását. „Nem szakiskola az többé, hanem egy második középiskola, mely tanulói általános műveltségét az által közelíti meg, hogy lehetőleg alaposan ismerteti meg őket a nagyobb gyakorlati jelentőségű modern nyelvekkel, bevezeti őket ezeknek a klasszikus irodalom alapján épült irodalmába s ennek segítségével megismerteti velők ama régi irodalmak legkiválóbb termékeit is. De a mennyiség-tani, természetrajzi szakokban sem a nyersanyag közlése a fő, hanem a tanulók értelmének, megfigyelő és helyes következtető képességének a kiművelése!” Ilyen reáliskolától az ev. egyháznak sincs miért idegenkednie többé, csakhogy persze az első reáliskolák más szellem szülöttjei voltak.

Végig haladtunk az ev. népiskola múltján és foglalkozván a belőle kisarjadt iskola fajokkal eljutottunk a jelenig.

Népiskoláink az utolsó 10 év alatt az állam támogató keze alatt nagy jelentőségű fejlődést vettek. Általában, az állami tantervhez kénytelenek alkalmazkodni, de ennek dacára felekezeti jellegüket nem veszítették el. Mi lehet ennek az oka? Hiszen tanítóink is túlnyomólag állami intézetekben nevelkednek. Két okát mindenesetre megnevezhetjük. Az egyik, hogy ők hivatásuknál fogva szorosabb viszonyban állanak az egyházzal és annak vezetésével. A másik pedig, hogy egyazon tanító tanítván minden tantárgyat egyazon osztályban *a vallástan a maga legitim*

¹ Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy egyes evangélikusok nagy érdemeket szereztek gazdasági téren: Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely, Nagy György, Mudrony Soma stb., amint viszont a gazdasági téren való működés nem zárja ki az idealizmust, minek ép a felsorolt férfiak ékesen szóló példái.

² A reáliskola hivatásáról. (A brassói ni. kir. áll. főreáliskola 1885/6. évi értesítőjében.)

szerepéhez jut, egyenrangú a többiekkel, sőt ezek élén haladhat, és ha több tanító van, mind hozzájut a vallás tanításához is. A felsőbb iskolákban ellenben csak egy ember képviseli és tanítja e tárgyat, a vallásitanítás tehát el van szigetelve, a nem felekezeti iskolákban pedig egyenesen a hamupipőke vagy mostohagyermek sorsára van kárhozthatva. Nem feszegetjük itt azt a kérdést, hogy hogyan lehetne e bajon segíteni. Annyi tény, hogy míg a múltban az ev. tanügy ereje gimnáziumaiban és főiskoláiban rejlett, *ma a népiskolába helyezte át súlypontját*. Már pedig ez nem normális fejlemény, mert a protestantizmus legnagyobb elvei ép az alsófo on nem mutathatók be.

Valamikor csak a középiskolákkal törődtünk, azért csak ezeknek a története van megírva, a népiskolák múltjáról pedig igen keveset tudunk. Ideje, hogy azok nagy missziójára eszmélve a múltjokat beborító homályt is eloszlassuk és egyúttal szoros kapcsolatba hozzuk a középiskolákkal, melyekben mégis a közoktatás súlypontja nyugszik. Jelentőségük miatt velők foglalkozunk a legbővebben, de azért is, mert itt leggazdagabb az anyag. A könnyebben hozzáférhető részleteket azonban itt is elhagyhatjuk és csak az általános értékű dolgokat emeljük ki, első sorban a tantervek változásait. A következő fejezet tehát nem egyes iskolák történetét nyújtja, hanem mintegy kiegészíti a III. és IV. fejezeteket.

6. Ev. középiskolák.

Az iskolafokok elkülönülése – mint feljebb láttuk – csak a XVIII. század folyamán megy végbe, addig, de még olykor-olykor azután sem voltak élesen meghúzva a válaszfalak az elemi és középiskola között egyfelől, a középiskola és főiskola között másfelől. Ha a latint tekinthetnők a gimnázium ismertető jegyének, akkor nagyon sok gimnáziumot kellene a múlt időkből felsorolnunk. Ez azonban azért nem célszerű, mert a latin nyelv tanítása, mint láttuk jó ideig a népiskolákból is elmaradhatatlan volt. Más kritériumot kell hát keresnünk és akkor ki fog derülni hogy az ev. középiskolák száma soha sem volt olyan nagy, a minőnek felületes számítás után hihetnénk. Egy kis összehasonlító statisztika erre a kérdésre kellő világot fog vetni és egyúttal az ev. középiskolák külső történetét illusztrálni, mely általában számbeli fogyás mellett tartalmi erősödést tüntet fel.

Fináczy Ernővel¹ elfogadhatjuk a gimnázium kritériumául, hogy ott a latin grammatikát, vagy legalább az alaktant összes részeivel együtt teljesen befejezték. Ez alapon ezen jeles tudósunk az 1766. évben Magyarországon 35 ev. középiskolát és felsőbb iskolát számlál. Ezek közül kis gimnáziumok (melyek alaktant

¹ *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária-Terézia korában. I. 193. s. k.

sőt esetleg syntaxist is tanítanak) voltak a következő helyeken: Ácsa, Aszód, Besztercebánya, Dobsina, Födemes, Garamszegh, Isztebnye, Kassa, Kisszeben, Kiszellő, Körmöcbánya, Lestyin, Nemeskér, Nyíregyháza, Nyitraszerdahely, Ósgyán, Pazdics, Selmebánya, Trencsén, Vadosfa, Zayugróc. Igazi gimnáziumok (retorikai és esetleg teljes humanisztikai tanfolyammal) voltak: Csetneken, Eperjesen, Ivánkafalván, Késmárkon, Köviben, Lőcsén, Modorban, Nagypalugyán, Necpálon, Pozsonyban, Sajógömörben, Sopronban és Szullyón.

Ezek az intézetek tehát annyira a mennyire kiheverték volt a nagy üldözéseket. Köztük néhány elhanyaglik a következő korban, mások azonban felemelkednek és akadémiai gimnáziumokká (líceumokká lesznek) és hozzájuk újalapítások is lépnek.

Kollár sematizmusa¹ 1838-ból a következő magasabb iskolákat említi fel: a dunáninneni kerületben: Pozsony, Modor, Túrócszentmárton. A dunántúli kerületben Sopron, Győr, Kőszeg, Sárszentlőrinc. A bányakerületben: Selmebánya, Szarvas, Pest, Losonc, Balassagyarmat, Aszód, Újverbász. A tiszai kerületben: Eperjes, Késmárk, Lőcse, Rozsnyó, Sajógömör, Osgyán, Miskolc. Összesen 21, köztük újalkotás, Turócszentmárton, Győr, Sárszentlőrinc, Kőszeg, Szarvas, Pest, Losonc, Újverbász, Miskolc.

A *Székács Józseftől*² kiadott névtár szerint 1848-ban a következő felsőbb iskolák voltak: a selmeci líceum, a szarvasi líceum, a pesti gimnázium, a losonci esperességi tanoda, az újverbászi esperességi progimnázium, a besztercebányai polgári és latin nyelvészeti iskola, a balassagyarmati nemzeti iskola, a körmöci progimnázium, becskerekí egyesült ev. tanoda, aszódi esperességi iskola, temesvári esperességi reáltanoda, a pozsonyi kerületi líceum, sárszentlőrinci esperességi tanoda, a modori gimnázium, a turócszentmártoni esperességi iskola, soproni kerületi líceum, a kőszegi nyelvészeti iskola, a győri progimnázium, a felsőlövői iskolamester képző intézet és pedagógium, az eperjesi kerületi kollégium, a késmárki kerületi líceum, a lőcsei líceum, a rozsnyói kerületi nemzeti gimnázium, a sajógömöri nemzeti esperességi közéletanoda, az osgyáni nemzeti esperességi gimnázium, a miskolci esperességi gimnázium, a csetneki latin iskola, a bártfai nyelvészeti iskola. Összesen 28. Új alkotások, illetőleg magasabb fokra emelkedett iskolák: Körmöc, Temesvár, Felsőlvő, Csetnek, Bártfa és Besztercebánya,

Mivel ez intézetek legnagyobb része az 1848-at követő mozgalmas időkben elenyészett, helyén valónak tartjuk ezek kevésbé ismert sorsáról pár szóval megemlékezni. *Balassagyarmaton*³ a

¹ Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum ev. aug. conf. in Hungária. Editus a Ioanne Kollár. Pestini 1830, 243-257.

² A magyarhoni ág. h. ev. egyház egyetemes névtára. Kiadja Székács József. Pest 1848. 191-201. lap.

³ Dr. Baltik Frigyes püspök szíves közlése.

40-es években volt latin iskola 1 tanárral, mely 1849 után megszűnt. Nem tudjuk, miért nevezte Székács nemzeti iskolának, mert ma az ottani róm. kath. fiúiskola viseli e nevét a múlt hagyományakép. A *bártfai* iskola egy ideig virágzott Stöckel halála után is. Nevezetes anyagi segílyt nyert 1556-ban Hrabovszky Péter budetini várparancsnok 6510 magyar forintnyi hagyománya által, melynek kezelését az örökhagyó a városra bízta, minek következtében, mikor a városi tanácsban a katolikusok túlsúlyra jutottak, az alapítványt nem ev. célokra fordították. Hosszas perlekedés után végre 1841-ben jött létre az egyezés az egyház és a város között. Még ez időben fennállott a grammatikális iskola, melynek szintén az abszolút korszak vetett véget (1852-ben.) Az ev. népiskola pedig 1898-ban szűnt meg. Így fájdalom Stöckel iskolájának semmi nyoma többé. *Csetneken*² igen korán beköszöntött a reformáció. 1556-ban már ev. egyház és iskola is létezett. Az eredetileg német, de később eltótosodott város intézete sokáig megőrizte gimnáziumi jellegét és különösen felkeresték magyar és német ajkú ifjak a szláv nyelv megtanulására. Nagy hirre vergődött Tsisch Tamás rektorsága alatt (1788-1797). De ma az intézetet tetőpontjára emelte, másrészt hanyatlását is előmozdította, mert nevelő intézete felállítása által nyilvános jellege mintegy elveszett, Tsisch visszavonulása után pedig jó ideig csak tengődött. Csak 1819-től kezdve lendül fel újra. 1841/2-ben van szó utoljára syntaxistákról, azontúl már csak grammatistákról, donatistákról és olvasókról, 1853/4-ben a felsőosztályban külön választják a fiukat és leányokat. *1858/9-től kezdve több éven át csak leányiskola állott fenn 3 osztállyal.* A latin tanítás tehát 1857/8-ban fordul elő utoljára. Az ev. felekezeti népiskola végleg az 1911/12-ik tanévvel szűnt meg. – *Győrött*³ 1542-ben jelentek meg az evangélium első hírnökei. A hamar létesült iskolába járt 1587-ben Szenczi Molnár Albert. Csak azután szakadt ketté a protestantizmus. Nem sokára a bécsi béke után a protestánsok a várost elhagyni kénytelenek, de 1647-ben visszatérvén, iskolájuk újból felvirágzott és dacára a testvérfelekezettel való egyenetlenkedésnek és az ellenreformáció megindította üldözésnek szépen fejlődik. Jó ideig algimnázium, majd 1734-ben különválasztják a fiúkat a leányoktól. Mikor Győr megszűnt véghely lenni, a gyülekezet elvesztette templomát és iskoláját (1749). Csak a türelmi rendelet éleszti fel új életre, azonban a Sopronnal való versengésben alul maradt: az algimnázium az 1884. május 13-án kelt miniszteri rendelettel megszűnt. Annál életre valóbb intézet Győr -ev. népiskolája.

¹ Linberger I. A. VI. szab. kir. városi ág. h. ev. esperesség vázlatos történelme. Késmárk 1882. és Szlabey M. szíves közlése.

² Bartholomeidesz: Memorabilia Provinciáé Csetnek. Továbbá Néptanítókönyve. 1856. 165. s. k. és a csetneki iskola jegyzőkönyve. 1726-1864. (kézirat.)

³ Dr. Eöttevényi Nagy Olivér: A Győr sz. kir. városi ág. h. ev. ker. egyházközség története. Győr. 1905.

A *körmöcbányai*¹ ev. városi gimnázium virágzásának szintén az 1670-es évekkel megindult általános üldözés vetett véget. Sokáig tengődött 1748²ban leszorították egyszerű gramatikai tanfolyamra. Később syntaxis osztálya is volt és ez fennállott a XIX. század II-ik évtizedéig, 1870-ben a gyülekezet elemi iskolája is megszűnt. *Kőszeg*² bár 1649-ig el volt szakítva a haza testétől eleitől fogva szoros összeköttetésben volt Dunántúl középponti egyházával, Csepreggel. Az üldözés folytán 1684-ben Nemescsóra helyezte át iskoláját, de onnan vissza kerülve a gyülekezet az iskolát a XIX. század derekán túl latin iskola színvonalán tartotta meg. Utolsó tanára a jeles Beyer János volt, aki 1874-ben a polgári iskolához ment át. Ezzel a latin osztály (jobban mondva 4. évfolyamú osztatlan algimnázium) megszűnt. A *lőcsei*³ gimnázium történetének első századait ismerjük. Líceumi jellegét az 1851/52-ben vesztette el, mikor is 8 osztályú gimnáziummá alakult. Tomasek Pál volt lőcsei tanár, későbbi osztrák iskolatanácsos kieszközölte, hogy az intézet államsegítséggel biztosítsa fennállását és 1860. október havában mint „ev. állami gimnázium lépett életbe.” De hanyatlását így sem lehetett megakadályozni. 1867/8-ban megszűnt és helyébe (1869.) a ma is fennálló áll. főreáliskola lépett. A *losonci*⁴ gimnázium is változatos életpályát futott meg. 1680/90. körül virágzott, de még 1750-ben is létezik. Több ízben (1818.), majd 1857-ben a ref. testvérfelekezettel való szövetkezés által akarja fennmaradását biztosítani, de ez az unió nem volt tartós. 1864-ben az intézet mint a nógrádi esperesség négy oszt. gimnáziuma élt tovább. 1866-ban a losonci ev. egyház vette át, az 1869/70. évvel végleg megszűnt. A szerződés szövege, mely szerint az egyházközség épületét, könyvtárát és ásványgyűjteményét átadja a Losoncon felállítandó áll. tanító képezde és középtanoda részére az 1869/70. évi értesítőben van közölve. Ma sem tudunk szabadulni azon benyomás alól, hogy itt az egyház sokat adott át és cserébe nem kapott semmit.... a *miskolci*” gyülekezet 1783. október 9-én lett anyaegyházzá és nyomban volt tanítója is. Iskoláját lassanként gimnáziummá fejlesztették. 1793-ban kezdődik az önálló gimnázium, mely 1826-ban esp. főiskola címet nyer. A szabadságharc után egyre tart a válság élete fenntartásáért. Három osztályú reálgimnáziummá, majd reáliskolává alakul át (1855). 1861-ben pedig ismét algimnáziummá. A középiskolai törvény

¹ Hlatky j. i. m. és Raab Károly főesperes szíves közlése.

² Payr: Kőszeg és vidéke ev. egyházunk történetében. Bpest. 1903. Beyer Teofil szíves közlése és Schneller István: Megemlékezés Beyer Jánosról Teol. Szaklap 1905. 201. s. k.

³ Demko-Kupecz i. m.

⁴ Margócsy József: A losonci ev. evangyeliumi egyház emlékkönyve. 1. Losonc 1884. és iskolai értesítők.

⁵ Zelenka Pál: Emléklapok a miskolci ág. h. ev. anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolc 1884. és iskolai értesítők.

hatása alatt szűnt meg. A *modori*¹ ev. iskola első tanrendjét 1594-ből bírjuk. Egy ideig a városi tanács patrónusa alatt állott majd pedig a német, illetve a német és tót gyülekezetek együttesen gondoskodtak fenntartásáról. Az üldözések, majd pedig a Károly-féle rendeletek válságos helyzetbe sodorták. A XIX. század első 2. évtizedében újra föllendül, de az „Organisationsentwurf” követelményeinek nem tudván eleget tenni az 1857/58. tanév végén feloszlatta V-VII. osztályát, 1869/70. év végén pedig a 4 oszt. gimn. is megszűnt. A *nagybecskereki*- és *temesvári* intézetek történetét egybefoglalhatjuk. Kérész életű volt mind a kettő. A „nagybecskereki” nemzeti iskola 1839. őszén két tanárral kezdte működését, de 1849. végén már megszűnt. A temesvári 1847-ben nyílt meg egy tanárral, de már a következő évben kimúlt. Az *osgyáni*” gimnázium nógrádi növény volt Gömör határára ültetve. 1645-ben került Fülekről ide és változatos sorsot ért meg. 1851/2-ben négy osztályában három tanár működött. A közös nyomás egymáshoz közelítette az osgyáni ev. és a *rimaszombati* ref. gimnáziumot és az egyesült prot. gimn. 1853/4. tanév elején meg is nyílt. Szerencsés fejlődése mutatja, *hogy mégis van módja a két prot. testvér felekezet egyetértésének.* A *sajógömöri* iskola a XVII. század elején alakult. 1687-ben a Rozsnyóról elmenekült tanároknak és diákoknak nyújtott menedéket Éppen fennállása 200 éves esztendejében az egyet közgyűlés felszólalt fenntartása ellen. Egy ideig azonban még fenmaradt sőt virágzásnak is indult. Viszontagságos sorsa szintén 1848. után kezdődik, mely polgári iskolává történt átalakításával végződött. A *sárszentlőrinci* iskola 1806-ban született meg és 1870-ben Bonyhára helyeztetett át. A *turócszentmártoni iskola* 48 előtt inkább csak grammatikális iskola volt. Mint tulajdonképeni gimnázium 1866-ban kezdi meg életét. 1874-ben bezárták.

Az 1867,8. *iskolai évben* a következő ev. gimnáziumok léteztek: Budapest, Eperjes, Igló, Késmárk, Pozsony, Rozsnyó, Selmecebánya, Sopron, Szarvas, Nagyrőce mint nyolc osztályú, Besztercebánya, Békéscsaba, Bonyhád, Felsőlövő, Győr, Miskolc, Nyíregyháza, mint 4, Aszód és Sajógömör mint 3, Turócszentmárton mint 2 osztályú intézetek. Ehhez járult a rimaszombati ref. és osgyáni ev. iskolákból egyesített rimaszombati 6 oszt. prot. gimnázium. Összesen 22.⁴ Újak Igló és Nagyrőce. A sárszentlőrinci iskola Bonyhára helyeztetett át. Modor is létezett még, de róla nem vettek tudomást.

¹ Szelényi Ödön: Adalékok a volt modori ev. gimnázium történetéhez. (Teol. Szaklap. 1916.)

² Kernuch K. Adolf: A bánáti ág. h. ev. esperesség mongrafiája. Temesvár 1886. 189-193. és 105. s. k. 1.

³ Isk. értesítők és Emlékkönyv a rimaszombati egyes. prot. gimn. negyedszázados fennállása emlékéül. Budapest 1878.

⁴ Schwicker i. m. 364. 366.

Az 1903-iki egyetemes névtár szerint¹ az evangélikusoknak a következő középiskoláik voltak: Aszód, Békéscsaba, Besztercebánya, Budapest, Szarvas, Pozsony, Selmecebánya, Bonyhád, Felsőlövő, Sopron, Eperjes, Igló, Késmárk, Nyíregyháza, Rozsnyó és a rimaszombati egyesült prot. főgimn. Összesen 16. Ez csak látszólag apadás az utolsó kimutatáshoz képest, mert azóta külön szakiskolák alakultak ki (öt tanítóképző, egy jogi és három teológiai akadémia).

A legújabb mozzanat középiskoláink történetében az volt, hogy a 4-6. osztályú iskolák 8 osztályú főgimnáziumokká egészültek ki. *A legrégebb középiskolák*, amelyek a reformáció századának a kora óta máig az ev. tanügy szolgálatában állanak: *Besztercebánya, Selmecebánya, Sopron, Eperjes, Késmárk*. Ezek az anyaiskolák, (hozzájuk számítandó bár egy századdal később keletkezett *Pozsony* is), de a [„többi iskolák is valóságos *individuumok*, melyek mindegyikének a többitől eltérő sajátosságai vannak. Nem igen tanulnak egymástól, hanem büszkélkednek specialitásaikkal és időnként versenyeznek is egymással, túl akarván szárnyalni egymást osztályok és tanárok szaporításában, a tantárgyak és tanulók számában. Általában *nem tartották összeférőnek a protestáns szabadsággal, hogy az iskoláknak egyforma szervezete legyen*. Nem volt tehát egyforma náluk sem az osztályok száma, sem a tanulmányok rendje, sem a módszeres kezelés. A helyi hagyomány, a helyi követelések voltak irányadók, de ettől eltekintve a tanár szabadon mozoghatott. Minden új tanerő, ha külföldről hazakerült valami újszerűt igyekezett belevinni a tanulmányokba és azok metodikájába. A folytonos tanárváltozás következtében azonban az új elv nem verhetett gyökeret, hanem esetleg teljesen ellentétesnek adott helyet. E hirtelen változásokat pedig az ifjúság sínylette meg az első sorban, különösen ha iskolát változtatott. Ennek a nagy változatosságnak azonban megvolt a maga jó oldala is. Különösen arra való nevelő egyéniségek paragrafusok és utasításoktól meg nem kötve szabadon érvényesíthették tehetségüket és személyes nevelő hatásukkal hirt és dicsőséget szereztek iskolájuknak, de másrészt az egyöntetűség hiánya meg is nehezítette a tanítás sikerét és az ifjúság gondos előkészítését,² hiszen a beiratkozás, szorgalmi idő, szünetek, a tankönyvek és a tananyag feldolgozása tekintetben nem volt semmi rend, az iskolák nem voltak egymásra semmi tekintettel és így befejezett műveltséget csak a legkevesebben adhattak. A *protestantizmus szervezettelensége* tehát a tanügy terén is érezte átkos hatását és azért

¹ A magyarországi ág. h. ev. ker. egyház névtára 1903. évben. Szerk.: Poszvék Sándor. Sopron. 1903. 268 309.

Legfeljebb a kisebb városi intézetek voltak tekintettel a *közelségükben* lévő nagyobb városi intézetekre. így alkalmazkodott pl. Modor Pozsonyhoz, Rust Sopronhoz. (Lásd Szelényi: Teológiai Szaklap 1916. 58 s. k. és Warkowiel: Geschichtliche Nachrichten über die ev. Gemeinde A. C. in Rust am See. Sopron 1885. 43 lap.)

az egységben és fegyelemben működő rom. kath. egyháznak megvoit könnyítve a hódító előnyomulás. Másrészt voltak kényelmes, maradi emberek, kik nem csak elleneztek minden haladást, de hivatásukat is, komoly ellenőrzés hiányában csak immel-ámmal teljesítették. Kiváló ev. tanfériak (Rezik, Bredeczky, Glatz, Schwartner stb.) több ízben hangoztatták az egyformásítás szükségét, de mégis csak *külső impulzusnak* kellett jönni, hogy az egyetemes iskolai rendszerek megalkotásának a munkája meginduljon. Végső elemzésben az I. és II. Ratio educationis voltak azok a külső indítóokok, melyek erre alkalmat adtak. Nem mintha a protestánsok elfogadták volna ezeket a tanterveket – a tanterv-alkotás jogát maguknak tartották fenn – de a maguk alkotta tantervekben mégis közeledtek hozzájuk, hogy az államhatalom részéről kelletlen zaklatásoknak ne legyenek kitéve. Valamennyi *egyetemes* tanterv a XIX. században látott napvilágot. E tekintetben a következő évek fontosak: 1806., 1837., 1842., 1861., 1869., 1885. Az első évszám a *Schedius-féle* tanterv betérjesztésének, a második átdolgozásának az ideje. 1842-ben keletkezett az u. n. zayugróci, 1861-ben a pesti, 1869. az ácsai és 1885. a budapesti Böhm Károly-féle tanterv. Röviden tehát *Schedius zayugróci, pesti, ácsai* és *Böhm-féle tantervről* beszélhetünk. Ez öt tanterv rövid méltatása elől nem térhetünk ki e helyen, hiszen a tantervi változás hozzátartozik az iskolák belső életéhez és a váltakozó pedagógiai törekvések szempontjából felette tanulságos.

Az első az ország összes evangélikusainak szükségleteit szem előtt tartott egységes iskolai rendszer megalkotásának a dicsősége a magyarhoni ev. egyház egyik nagy alakjához, *Schedius Lajoshoz* fűződik. Az 1804-ik évben aug. hó 20. és 21-én tartott egyetemes gyűlés ugyanis felhívta a 8 superintendenciát, hogy készítsenek tanterveket a jövő egyetemes gyűlésen leendő tüzetes tárgyalás alapjául. Az 1805. aug. 20-ki gyűlésre Schedius Lajos pesti egyetemi tanár és Lovich Ádám besztercebányai lelkész terjesztették be véleményüket. Mindegyik külön cím alatt. E két munkálat alapján készült a *Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria*, mely nyomtatásban is megjelent.

Lássuk tehát közelebről. Már a jelígeje is jellemző: Et ordinem rectum evaganti frena licentiae – Injecit: emovitque culpas, – Et veteres revocavit artes” (Hor. Carm. IV., 15.), azaz „feket vetett a törvényes rendet megszegő zabolátlanságra.”

Külsőleg a „Systema” 32 (fólió) oldalra terjed, nyomtatásának helye és ideje nincsen feltüntetve. Egy proemium, két sectióból és összesen 37 fejezetből (§) áll. A nyomtatott szöveghez elől-hátul pótlásokat csatoltak az egyes példányokon. Így pl. a pozsonyi liceum példányán a nyomtatott szöveget igen fontos előszó előzi meg „*Monitum Auctoris.*” A szöveg végéhez pedig oda van illesztve egy szintén felette fontos fejezet: *Reflexiones circa promovendam Linguam Hungaricam* inter Evangelicos aug. conf. minden

valószínűség szerint Prónay Sándor báró véleménye, mely úgy látszik, több példányhoz hozzá volt írva, de a többi előttem ismeri példányokról hiányzik.

Az előszóban Schedius megemlíti, hogy ő e tanrendszer megszerkesztésében az e téren járatos férfiak ama tanácsát követte, hogy az illetén „Normá-nak nem szabad a legapróbb részletekre kiterjednie, mert ezzel az arravaló tanítókat megköti, az alkalmatlanokon pedig nem segít, sőt a tanítóknak a nevelés művészetében való folytonos haladását és minden törekvését a nyilvános tanítás javítására vonatkozólag megakadályozza. Ez bizonyára igen érdekes megnyilvánulása a prot. autonómiának a pedagógia terén, mely az oktatásban és nevelésben is az egyénnek lehetőleg szabad kezet akar engedni. Csakhogy míg annak idején az ev. iskolákban túlságba vitték az ily értelemben vett „individualisálást,” ma inkább az ellenkező végtel fenyeget. Schedius szerint a nyilvános tanügy azon lényeges részei, melyeknek mindenütt azonosoknak kell lenniök és egyenlő módon betartatniuk, a következők: 1. Az iskolák felosztása a maguk fajaira és osztályaira, ezeknek kölcsönös kapcsolata, miáltal a tanulóknak fokozatos előhaladása a tudományokban és az egyik iskolából a másikba való átmenetele lehetővé válik. 2. A tanulmányok anyaga és a foglalkozások, melyek az egyes iskolákban és azok osztályaiban, mind a tanítás általános, mind külön céljainak megfelelőleg szükségszerűen és szorgalmasan tárgyalandók. E két mozzanatról az I. szakaszban lesz szó. Azt ellenben, hogy mely órákban: délelőtt vagy délután és mi tárgyalandó, a tanítókra kell bízni, akik azt a hely, idő tanulóanyag és egyéb körülmények mérlegelésével állapítják meg. Így tehát az előirt kötelező tananyagon kívül és mellett többet is lehet tanítani. Egy harmadik szükséges dolog végül a tanügy kormányzata és az egyes iskolák igazgatása, melynek szintén bizonyos rend szerint és a nyilvános nevelés közös céljának megfelelőleg kell történnie. Szerző végre megemlíti, hogy munkájánál tapasztalt férfiak elveire támaszkodhatott, akik véleményeiket az egyetemes felügyelőhöz betejesztették volt, továbbá, hogy igyekezett lehetőleg tekintettel lenni az új „Ratio Educationis”-ra (1806) és hogy a tanterv kellő példányszámban való kinyomatásáról gondoskodás történt.

A nyomtatott szöveg bevezetésében elmondja a szerző, hogy az iskolai tanításnak kettős célja van: általános és különös. Amaz magában foglalja a növendékek testi és szellemi erőinek fejlesztését és tökéletesítését, érzékeinek élesítését, akaratának az erényhez, a helyes erkölcsi elvekhez, a vallásra és hazaszeretetre vezetését, úgy, hogy ily módon az ifjúság az igazi emberségre neveltessék. A különös cél ellenben változik az élet különböző nemű foglalkozásai szerint. E kétféle cél formulázása – mint látjuk – tkp. az általános és szakműveltség különbségére vonatkozik. Némely iskolák ugyanis az általános célon kívül még különös célt is tartoznak megvalósítani, mint pl. falusi kézműveseket és földműveseket képezni. Másoknak a célja, hogy

azokban a polgárok a házi dolgok vezetésére, a kereskedés, művészetre, mesterségekre oktattassanak, továbbá arra, hogy különböző városi tisztségek és a katonai állapot betöltésére alkalmasok legyenek. Ismét más irodalmi intézetekben minden úgy vezetendő, hogy azokból oly ifjak kerüljenek ki, akiknek szellemi ereje kellően ki van képezve, továbbá minden emberség, bölcsesség és becsületesség irányában kimívelve, de akik azonkívül minden tanítás alapjaival is rendelkeznek és azon dolgok ismereteivel is fel vannak szerelve, melyekre a különböző fontosabb hivatalok betöltésénél, a polgári élet műveltebb szokásai követésénél, az igazi tudomány előmozdításánál szükség van. Ismét más iskolák a növendékek nemi rendeltetését tartják szem előtt. A felsoroltakon kívül eső iskola-fajok pl. a katonai, kereskedelmi, mérnöki iskolák felállítására az államra tartozik (ad totius Regni curas spectant”).

A *latin* iskolákban oly növendékek nyernek képzési, akik az életben oly állásokat szándékoznak elfoglalni, melyeknél a latin nyelv ismerete nélkülözhetetlen és akik itt megvetvén a szilárdabb tudományosság alapját a magasabb tudományok (filozófia, mathesis, jogtudomány, orvostudomány, teológia) alapos elsajátítására képesek lesznek. A tanulmány alapját a klasszikus nyelv és irodalom képezi: ezért viselik az iskolák a „latin iskolák” nevezetet.

Ez iskolák öt osztályból állanak egy-egy éves tanfolyammal. Az első osztály a *grammatika*, melybe azon tanulók léphetnek, kik az elemi (polgári) iskola harmadik osztályát elvégezték. Tantárgyai: 1. Rendszeresebb hittan pl. *Grasse*: „Lehrbuch der Religion” alapján. 2. Latin alaktan, mely már a III. elemi osztályban szerzett ismereteket kiegészíti, folytatja és az egész alaktant befejezi, sőt már a szókötés szabályait is felemlíti. Kézikönyvül használhatják a német tanulók: *Bröder* „kleine lat. Grammatik”-ját, a magyarok pedig Márton: „Deák nyelv grammatikája” c. művét. E tárgyra heti 2 óra fordítható. Így annál több idő eshetik a (3) *latin olvasmányra*, melyet vagy otthon preparálnak és az iskolában vele beszámolnak, vagy pedig az iskolában történik az olvasás, fordítás és magyarázat. Az olvasmányokhoz kapcsolódik a latin beszélgetésben való gyakorlás és írásbeli dolgozatok. Kézikönyvek: a) *Schütz*: Lat. Lesebuch, vagy *Büsching*: „Kleiner Lateiner”, b) *Eutropius*: Breviárium, c) *Langius*: Dialógusai. Ez utóbbiakat könyv nélkül tanulják. E tárggyal lehetőleg mindennap kell foglalkozni. 4. Számtan. Tárgyalása eljut a társasszabályig és az olasz módszerig, e mellett főleg a törteket és hármasszabályt ismétlik. Tankönyvül a pesti egyetemi nyomdában megjelent „Arithmeticae elementa (különböző nyelveken) ajánlható. 5. A matematikai és fizikai földrajz elemei. *Gaspari* kompendiuma szerint és a földgömbhöz fűződve. 6. Egyetemes történelem alapvonalai; jelesen híres férfiak életrajzai, fényes tettek, jeles erkölcsi példák, különös események, sajátos felfedezések – az ó és új korból; chronológiai táblák alkalmazhatók *Niemeyer* vagy *Schlötzer*

szerint. 7. Állattan, tekintettel a műiparra. 8. Magyar és német nyelv. 9. Szép-, helyes- és gyorsírási gyakorlatok. 10. Szavalatok.

A II-dik szintaktikai osztály tárgyai. 1. Hittan, mint az előző osztályban, néhány fejezetnek bővebb magyarázatával és egyháztörténet. 2. Latin syntaxis a körmondatok tanával és prozodiával, *Tekusch* pozsonyi tanár könyve szerint. 3. A latin olvasmányok folytatása különösei: Corn. Nepos és Phaedrus. Írásbeli gyakorlatok és extemporáliák. 5. Számтан folytatólag. 6. Európa és főleg Magyarország és Ausztria politikai földrajza *Gaspari* nyomán. 7. Egyetemes történelem *Schlötzer* szerint. 8. A természetrajzból növény- és ásványtan. 9. Magyar és német nyelv. 10. Szép-, helyes- és gyorsírás.

A III-dik a retorika, vagy a humanitás I. osztálya, amely a következő két osztállyal legtöbbet tehet az ifjak lelkének kiművelése körül, ha az alábbi tudományokat helyesen tanítja.

I. Hittan *Niemeyer* szerint. 2. Római prózaírók olvasása: Cicero, Julius Caesar, Suetonius. 3. Irodalomtörténet és régiségek. 4. A retorika szabályai *Hasz* stilistikai kézikönyve szerint és kapcsolatban Cicero: „De Oratore” olvasásával. 5. Görög nyelv *Gedike* szerint. 6. Ókori földrajz és történet *Budai É.* közönséges hist, szerint. 7. Geometria és elemi fizika. 8. Stílusgyakorlatok, szavalatok recitációk. 9. Rendkívüli órákban a magyar nyelvi gyakorlatok folytatandók. *A IV. vagy poétikai osztálynak* (a „Humanitás” II. osztálya), a tárgyai ezek: 1. Keresztyén erkölcsstan *Niemeyer* nyomán. 2. Római költők olvasása: Plautus, Terentius, Ovidius, Horatius, Virgilius. Ezekkel olykor összekapcsolható német és magyar klasszikusok olvasása. 3. Görög irodalomtörténet, régiségek és mitológia *Eschenburg* enciklopédiája szerint, melyet *Stanislaides* latinra fordított. 4. A poétika szabályai kapcsolatban Horatius: „De arte poética” magyarázatával. 5. Görög nyelvtan (*Strotius chrestomathia*-ja; *Matthias*: Kivonatok a görög történelemből). 6. Földrajz és történelem folytatólag a XV. századig, vagyis a tudományok újjászületéséig. 7. Tapasztalati lélektan és népszerű logika. 8. Stílusgyakorlatok és a latin költők válogatott fejezeteinek szavalása. 9. Rendkívüli órákban a magyar nyelv. *Az V. osztály a „classis selecta”.* Rendeltetése betölteni az úrt, mely jelenleg a humánus iskolák és a bölcsélettanulmány között van. Tárgyai a következők. 1. Bevezetés a szentkönyvekbe, mely az iratok szerzőiről, tervéről, hitelességéről, a keresztyénvallás igazságáról és kiválóságáról szól. 2. Latin és görög auktorok magyarázása filológiai és kritikai szempontból. 3. Eszhetika. 4. Próza és költői stílusgyakorlatok különböző nyelven, filozófiai disputációk hetenként egyszer; latin, magyar és német szavalatok. 5. Újkori klasszikusok olvasása és ismertetése. 6. Neveléstan a tanuló anyanyelvén előadva, kivált azok részére, akik az osztály elvégzésével az iskolát elhagyják és később mint apák, gyámok, egyházak és közgyűlések tagjai, iskolafelügyelők vagy maguk akarják intézni, vagy legalább irányítani az ifjúság nevelését. 7. Egyetemes tör-

ténelem a XV. századtól kezdve napjainkig. 8. Magyarország története. 9. A héber nyelv mint rendkívüli tárgy teológusok részére Vollborth nyelvtana szerint (1788).

Nevezetes megjegyzése a tantervnek, hogy a retorikai osztálytól kezdve *a tanulók magánszorgalma is irányítandó*. A leghelyesebb eljárás az, ha a tanulók az otthon tanultakról kéthetenként számot adnak tanítójuknak és mindezen dolgozatokat a nyilvános vizsgálatokon is bemutatják. Ezúton az ifjak saját erejük tudatára ébrednek és megtanulják alkalmazni azt, amit az iskolában hallottak, a tanítóknak pedig bőséges alkalmuk nyílik olyan dolgok megtanítására és megmutatására, melyekre az iskolában nem jut idő.

A latin iskolák tanítóinak a száma lehetőleg öt, akik azonban nem az osztály, *hanem a szakrendszer szerint tanítanak*, mely lehetőségessé teszi, hogy a tanítók egyes szakokban tökéletesíthessék és kitűntethessék magukat. Mindamellett megtarthatják az eddig dívó elnevezéseket. (Rector, conrector, subrector, syntaxis-tarum docens, grammaticistarum docens.) A *tankönyvekre* vonatkozólag a tanterv megjegyzi, hogy a fentebb ajánlott *külföldi* szerzők művei mindaddig alkalmazandók, *míg hazai szerzők nem irnak szükségleteinkhez mért tankönyveket, mire nézve azt ajánlja, hogy jutalmak kitűzésével kellene tankönyvírásra buzdítani*. Kívánja, hogy a behozott tankönyveket ne változtassák folyton és reméli, hogy az előirt kompendiumok használatával végre megszűnik a lélekölő tollbamondás káros divatja. Végre kijelenti: legyen minden intézetben természetrajzi és földrajzi képgyűjtemény, fizikai-matematikai szertár és könyvtár.

Az első szakasz negyedik fejezete a *filozófiai tanulmány* vagyis a líceumok szervezésével foglalkozik. E felsőbb fok azoknak való, a kik magasabb képzést óhajtanak, hogy a fontosabb állami hivatalok betöltésére alkalmasak legyenek. E magasabb tanfolyamon vagy némely tudományokat (bölcselet, matematika, fizika) behatóbban tanulmányozhatnak, vagy pedig a jog- és államtudományokra és orvostudományokra jobban előkészülhetnek. A tanfolyamon a tudományokat akadémikus módon adja elő két éven belül 2-3 professzor egy segéderő (collaborator) segítségével. Még pedig az *első év* tárgyai: 1. Pszichológia és metafizika. 2. Tiszta matematika. 3. A természet filozófiai története. 4. Közép- és újkori történelem. 5. A tudományok és művészetek enciklopédiája. 6. Theologia dogmatica. 7. Protestáns egyházjog és hazai egyháztörténet. 8. Római és görög írók magyarázata. A második évben: 1. Gyakorlati filozófia. 2. Alkalmazott mennyiségtan. 3. Természetan és gazdaságtan. 4. Magyarország története és statisztikája. 5. Irodalomtörténet. 6. Theologia morális. 7. Egyházjog és egyháztörténelem folytatólag. 8. Egyetemes egyháztörténelem. Rendkívüli tantárgyak: a régiségtan, éremtan és oklevéltan. Ezeket a segédtanárok (magántanárok) adják elő. A három rendes professzor mellé negyedik is szükséges, aki a pedagógiának és katechetikának az előadója. Ez előadásokat,

melyek az anyanyelven tartandók, kivált azok tartoznak hallgatni, akik mint elemi és polgári, vagy bármilyen nyilvános tanítók, vagy lelképásztorok működni fognak. Ezért az egyházaknak és szuperintendenciáknak határozatilag kell kimondaniok, *hogy ezentúl papnak, tanulónak vagy tanárnak oly egyént nem alkalmaznak, aki ez előadások hallgatásáról bizonyítványt nem tud felmutatni. A magyar nyelv rendkívüli tárgy.* A teológia tanára pedig a teológiai hallgatókat foglalkoztatja még a héber nyelv tanulmányával, is és előkészíti őket az újszövetségi írásmagyarázatra. A tanterv azután részletesebben szól még a teológiai és jogi tanulmányokról. Kívánatosnak mondja, hogy azon teológusokra való tekintettel, kik költség hiányában a külföldi egyetemeket nem látogathatják, itthon 1-2 (vagy több) lyceumon rendes teológiai tanári állás szerveztessék, a tanárt pedig támogatná a pedagógia és katechetika tanára, néhány a külföldi egyetemekről hazatért collaborator a gyakorló lelkészek támogatása mellett. A teológiai tanfolyam kétéves ciklusból állana. De gondoskodni kell arról is, hogy az előkelő ifjaknak az ev. iskolákban alkalmuk legyen a hazai jogot is elsajátítani. De a szegényebb és az alureneum és konviktus jótéteményeire szoruló ifjak is könnyebben képezhetik magukat az ev. intézetekben, mint a rómi. kath. jogi akadémiákon. Ép azért ott, ahol az egyházközség a megfelelő anyagi erővel rendelkezik, vagy az egyetemes egyház támogatása mellett kétévi jogtudományi kurzust kellene szervezni, legalább három tanárral.

A független a nyilvános vizsgálatokról és szünetekről intézkedik. Vizsgálat tartható 1. bármely hónapban a rektor és egy professzor által az összes osztályokban; 2. bármely semesterben nyilvánosan és ünnepélyesen február hó és július hó első napjaiban. A vizsgálat progammját a rektor készíti el és megküldi a vendégeknek. A vizsgálatokon az egyes ifjak sor rendben minden tárgyból felelnek. A vizsgálást az illető szaktanárok végzik, de az anyag azon részéből, melyet az ellenőr (arbiter) kijelölt, vagy pedig sédákat húznak a tanulók. Közben a censorok is intézhetnek kérdéseket. A tanulók érdemjegyeit az ifjúság előhaladásáról és magaviseletéről a semester végén kell összeállítani és a helyi és kerületi felügyelőhöz felterjeszteni. Az iskolai bizonyítványok, mely nélkül senki nyilvános iskolába tanulónak föl nem vehető, oly alakúak legyenek, aminő a róm. katolikusoknál dívik. *A szünidő általában leszállítandó olyképp, hogy* vasárnap, szerda és szombat délután szünet legyen. Nagyobb szünidő a nyári vizsgálat végeztével hat hétig tartható. Legalkalmasabb erre a júl. 15-től augusztus végéig terjedő időszak.

A tanterv *II-ik része az iskolák kormányzásáról* szól. Bármely gyülekezeti iskola felett felügyelet a lelkészt illeti meg. A polgári és latin iskolákban a rektor intézi az iskola belső ügyeit a tanítótestülettel egyetemben, mellyel értekezletet tart. Felette áll a gyülekezet egyházi és világi elnöke. Az iskolákat bizonyos időkben meglátogatják az ü. n. dékánok, kik az iskola rektorával folytonos

érintkezésben vannak, az iskola állapotáról készített statisztikai kimutatásokat az esperességi felügyelőségnek beküldik, „mely az esperes, a világi felügyelő, a két esperességi jegyző és a dékánokból áll. A jelentés aztán a kerületi és végre az egyetemes felügyelőséghez kerül. A líceum, azaz a filozófiai és teológiai tanfolyamok élén „dékán” áll, kit a tanárok közül választanak évről-évre. Ez hajtja végre a tanári ülések határozatait és egyenesen a maga superintendensének terjeszti fel.

A következő fejezet az iskolai kormányzók (igazgató, helyi felügyelő dékánok, esperességi, kerületi és egyetemes felügyelőség) kötelességeit sorolja fel. Legfontosabb javaslata, hogy az összes tiazai evang. iskolákra való felügyelet céljából egy („Generalis seu supremus Scholarum inspectoratus”) *felügyelőbizottság szerveztessék, melynek élén egy főigazgató áll.* E bizottság feladata felügyelni arra, hogy az iskoláknak alkalmas tanítói legyenek, e végből minden teológiai vagy filozófiai líceumban pedagógiai *intézet kell szervezni,* melyben a jelöltek nemcsak a pedagógiának és katechetikának elméletet, hanem gyakorlati alkalmazását is tanulják. Továbbá kívánatos volna az is, hogy a tanítói pálya iránt hajlammal bíró ifjak bő stipendiumokkal a külföldi akadémiaakra küldessenek. Hazatérve pedig egy évig azon kerületben tanítanak, melytől az ösztöndíjat kapták. Így a líceumok tanárai mindig rendelkeznenek oly férfiakkal, akik őket szükség esetén helyettesíthetnék. Mindenek felett pedig szükséges, hogy a tanítással foglalkozó férfiak kellő megbecsülésben részesüljenek, hogy tehát a gimnáziumok rectorainak és conrectorainak, *a líceumok dékánjainak az egyházi közgyűléseken tanácskozási és szavazati joguk legyen* és hogy különösen az alsóbb iskolák tanítóinak *a jövedelme /avittassék.* Es gondoskodni kell a kiérdemült tanférfiak *nyugdíjáról* Az iskolai *fegyelem* törvényekkel biztosítandó, melyek betartását szigorúsággal kell keresztülvinni. Végül azt mondja kívánatosnak a tanításterv, hogy iskolai alap létesítendő a hívek megadóztatása, gyűjtések, egyházi offertoriumok stb. segítségével. Ebből az alapból lehetne az újonnan képezendő tanárokat segíyezni, szegénysorsú növendékeket támogatni, az elaggott tanítóknak nyugdíjat adni és az iskolákat taneszközökkel és könyvtárral felszerelni.

A Schedius-féle tanterv tartalmi ismertetését ezzel befejezhetem, de mielőtt kritikai megjegyzést fűznék hozzá, még egy dolgot kell érintenem. A nyomtatvány 22-dik lapja hivatkozik ugyanis a következő javaslatra. „De studio linguae hungaricae vid. *Opinio adnexa Illust. Dom L. B. Alexandri Prónay*”. E véleményt azonban függetlenül ismét csak a pozsonyi lie. levéltár példányában találtam, még pedig írott alakban hozzacsatoltan a nyomtatványhoz, aláírás nélkül ezen címmel: „Reflexiones circa promovendam Linguam Hung. inter Evangelicos Aug. Conf.” Szerzője igen fontosnak tartja a magyar nyelv felkarolását az evangélikusok körében. Mivel azonban az ev. iskolák túlnyomó része tót és német vidéken van, a magyarosodás még annyira sem fog haladhatni, hogy azokban

A tót és német anyanyelvűek a magyar nyelvet megtanulhatnák a cél érdekében a következőket kell tennünk. Már most is dívik az az üdvös szokás, hogy nem – magyar ajkú növendékeink 12-13 éves korukban magyar vidékre mennek magyar szóta. Hogy ez a vándorlás (commigratio) annál nagyobb haszonnal járjon, azon kell lennünk, hogy magyar vidéken fekvő iskoláink (Gömör Sajógömör, Osgyán és Győr) a magyar nyelv elsajátítását minden telhető eszközzel lehetővé tegyék. Ennek legbiztosabb módja, hogy ez iskolák tanítói született magyarok legyenek, akik más nyelvet nem is tudnak. Mivel saját kebelünkből megfelelő tanerőket aligha fogunk kaphatni, református diákokat kell alkalmaznunk tanítókul. Ez intézetekben aztán a magyar nyelv tanításának minden egyéb, még a latin nyelv tanítása is alárendeltetnék. A többi iskolában pedig legalább *egy* oly tanárnak kellene lenni, aki a magyar nyelvet tökéletesen bírja, miért is kivált a dunántúli ev. szuperintendenciának arra kell törekednie, hogy az alája tartozó magyar ifjakat a filozófia – teológiai stúdium folytatására ösztönözze. Hogy a magyar nyelv az összes intézetekben helyesen és egyöntetűen taníttassék, megfelelő magyar nyelvtanról is kellene gondoskodni, t. i. olyanról, amely iskoláink tanulóinak és hallgatóinak az igényeit tartja szem előtt. E mű megszerkesztésével *Schedius Lajost* kellene megbízni. Végül felveti a javaslat azt a kérdést, vajjon kellen-e a magyar nyelvet az összes német és tót gyülekezetekben, illetőleg azok elemi iskoláiban tanítani? Felelete így hangzik: „*Valde adhaereo. Vereor enim linguam hungaricam hac ratione, quod si nempe per alienigenas tradita fuerit, adhuc magis destructum iri.*” Így végződik az okos, gondolatokban gazdag, az eszményt és az elérhető gondosan mérlegelő vélemény.

És most lássuk magát a tantervet. Mint az első olyan kísérlet, mely az ev. iskolák körébe rendet, egyöntetűséget igyekezett belevinni és azoknak egységes szervezetet adni, kétségtől korszakalkotó. Nem Schediusnak és az ő munkatársainak a hibája, hogy az annyi körülményekkel, nagy pedagógiai tudással és annyi tanácskozás után készült tanterv nehezen, vagy egyáltalán nem léphetett életbe. Ennek oka részben az volt, hogy az egyes iskolák szűkös anyagi viszonyaik miatt nem tudtak a tanterv követeléseinek eleget tenni, (e súlyos anyagi helyzetet az 1811 -ki devalváció még csak súlyosbította), de volt része a tanterv hallgatóságos mellőzésében az egyes ev. iskolák, illetőleg azok fenntartó hatóságai között fennállott áldatlan féltékenységnek is. Minden intézet külön tantervet szeretett volna megállapítani és a felügyeletet legfeljebb az olyan testülettől vette szívesen, mely az iskola fenntartási költségeihez hozzájárult. Innen magyarázható az, hogy az egyetemes gyűlések folyton sürgetik a tanterv behozását, az 1811 -ki pedig egyenesen hivatalvesztés terhe alatt hagyta meg minden tanárnak és tanítónak, hogy az új rendszerhez alkalmazkodják. Ez év után ugyan elhallgat a sürgetés, de bizonyára nem azért, mintha már minden iskola mindenben eleget tett volna kötelességének.

Nemzeti szempontból kifogást tehetni a tanterv ellen annyiban, hogy ép a felsőbb osztályokban (a humanitás és líceum tanfolyamaiban) a magyar nyelvet csak rendkívüli órákban tanítatja, de Prónay báró megjegyzéseiből megértjük az okot, mely a tanterv készítőit rákényszerítette az átmeneti jellegű intézkedésre. Azt is el kell azonban ismerni, hogy Schedius maga sem érezte át egészen a magyar nyelv faji öntudatot adó erejét.

A műből kitetsző pedagógiai és didaktikai elvek általában helyesek. A realizmus és humanizmus, másfelől az idealizmus és utilitarizmus egyensúlyt tartanak benne.” A reális tárgyaknál ismételt hangoztatja a tanterv a szemléltető eljárást, a szükséges taneszközök beszerzését, a klasszikus stúdiumnál pedig az olvasmányra helyezi a fősúlyt, amint általában az ezen tárgyakra vonatkozó utasításai a legsikerültebbek. Legkevésbé új a történettanítás tekintetében, de e pontra nézve mentő körülmény az, hogy részletes metodikai fejtegetésbe úgysem akart bocsátkozni. Helyesen hangsúlyozza a magánszorgalom fontosságát. Nagy kedvvel felkarolja az egészségügyi és pedagógiai ismereteket és két helyen is foglalkozik a tanító és tanárképzés kérdésével. Fontos intézkedés az iskolafajok elkülönítése, a latin iskolákba a szakrendszer behozatala, a főigazgatói állás kontemplálása, az iskolalap eszméjének a megpendítése. Az iskolák szervezése ügyében általában az új „Ratio”-hoz alkalmazkodik; tárgyalása menete is nagyjában ezzel egyezik, amennyiben szintén egy tantervi és egy rendtartási részből áll, de a Ratio III. részét („De varus Literariorum subsidiis) beolvasztja az elsőbe. Feltűnő a sok tárgy, mely a régi Rationa emlékeztet, a heti órák számát nem jelöli meg (csak a latin nyelvénél) és azok megállapítását az egyes intézetekre bizza, feltűnő az is, hogy 1-2 kivételével csupán német (itt-ott latin) kézikönyveket ajánl, de ezt megmagyarázza a magyar tankönyvekben való nagy hiány és így a lélekölő diktálást kényszerűségből ezentúl is életben hagyta.

Így mindent egybevéve ez az első egyetemes evang. tanterv érdemes munka. Készítője jól tudta, melyek az ev. iskolák kirívó bajai és ezeken aztán a lehetőséghez képest segíteni is igyekezett, csak hogy talán többet is követelt, mint amennyit a tényleges viszonyok akkor megengedtek.

A Schedius-féle tanterv módosított formájának az elfogadása után vagy két évtizeden át szó sem esik az ev. iskolák tanulmányi rendjének a reformálásáról. Csak az 1836-iki egyetemes gyűlésen történt,¹ hogy az említett tanterv javításának a szükséglete felmerülvén, erre nézve a tiszai kerület és Munyay Antal Lajos eperjesi igazgató-tanár betérjesztik észrevételeiket, melyeket Schedius Lajosnak kiadtak, aki a következő évi közgyűlésre (1837 szept. 3) be is nyújtotta az általa újonnan kidolgozott tantervet. E tanterv másolatban mellékelve van (latin nyelven) e gyűlés jegyzőkönyvéhez. Az 1840-iki egyetemes gyűlés jegyző-

¹ Haán: A ni. ev. egyház egyetemes gyűlései 56 lap.

könyvének a melléklete pedig a már *elfogadott* iskolarendezési terv.

Az 1837-iki közgyűlés jegyzőkönyvének a tantervre vonatkozó pontja szószerint így hangzik:¹ 8. p.: „Kir. tanácsos Schedius Lajos bemutatja munkálatját az Evangélikus iskolákban okvetlenül tanítandó tudományok rendszeréről.”

A szuperintendenciákkal kebelbéli iskolái által teendő és annak idejében a Generális-AI Inspectorhoz² beküldendő észrevételek végett oly móddal közöltetik, hogy ebbeli munkálatokat azután az iskolai dolgokban kirendelt küldöttséggel felvetesse, egybe-hasonlitassa s ezen küldöttség véleményét a jövő gyűlésnek bemutassa.”

A Schedius beterjesztette tanrendszert ezekben ismertetjük: Az ág. h. ev. hitv. evangélikusok iskolái Magyarországon részint *alsóbbak*, részint *felsőbbek*. Az alsó iskolákhoz azok tartoznak, melyek a zsenge nemzedéknek az emberi életmód és műveltség elérésére szolgáló első nevelést és oktatást nyújtják tekintet nélkül valamely meghatározott életnemre (vita generis), a felsőbb iskolák sorába azok tartoznak, melyekbe az ifjak az alsóbbak elvégzése után serdültebb korba lépnek, hogy magokat vagy tudományos vagy teológiai, vagy jogi pályára előkészítsék.

Az alsóbb iskolák vagy 1. nép (elemi) iskolák, vagy 2. latin iskolák. A népiskolák az egész nép számára valók, úgy, hogy azokban minden rendű és rangú szülők gyermekei az ismeret és értelmesség, a vallás és erkölcsiség első elemeiben oktatást nyerjenek. A tananyag teljes elvégzéséhez két osztályt kivannak. – A *latin* iskolák, melyek a gimnáziumot alkotják, pedig állanak négy grammatikából, két kétéves osztállyal és két humaniorából, mely egy két éves osztályt foglal magában. A *grammatikai iskolák* négy évfolyamot kivannak ugyan, de mégis úgy, hogy kettő-kettő egy közös tanító alatt áll, az első és másodévesek pedig mint „novitii” és „veterani” egymástól megkülönböztethetők. A tantárgyak a következők: *I. év.* Keresztyén hittan, Luther kátéja szerint, szent énekek könyv nélkül. A latin nyelvtan szókötési része anyanyelven, latin olvasmányon: elemzése, magyar és német nyelvre áttétele. 3. Magyar és német syntaxis az egyszerű mondatokról. 4. A négy alapművelet egész és törtszámokkal. 5. A geometriából bővebb síkmértan. 6. A földrajznak a matematika és fizikába tartozó könnyebb fogalmai, térképrajzolás. 7.”Az ó- és középkor története, chronológiai tábla készítésével. 8. Állattan. 9. Helyes- és szépírási gyakorlatok. *II. év.*) Hittan folytatólag. 2. A latin grammatikából a szókötés (alaktan) folytatólag, kivált rendhagyó alakok, fordítási gyakorlatokkal. 3. Magyar és német grammatika az összetett mondatokról, írásbeli gyakorlatokkal, rögtönzött elbeszélések élőszóval. 4. Számtan. Viszonyok, arányok,

¹ A jegyzőkönyv latinul és magyarul van szerkesztve.

² Szirmay Ádám.

hármasszabály, társas, láncszabály, δ . A geometriában síkmértan folytatva. 6. Földrajzból a többi földrészek ismertetése térképrajzolással. 7. Az újkori történelem nevezetesebb eseményei kortant táblák készítésével: 8. Az állattan folytatólag. 9. Helyes- és szépírási gyakorlatok. *III. év.* 1. Ker. hittan bibliaolvasással. 2. Latin syntaxis szorgalmas elemzéssel, fordítással és írásbeli gyakorlatokkal. 3. Német és magyar nyelvgyakorlatok, a körmondatok leírásokban, levelekben stb. 4. Számtan folytatódik a tizedes-törtékig és azok alkalmazásáig a gyakorlati életben. 5. Stereometria. 6. Magyarország földrajza. 7. Az ó-és középkor története, különös tekintettel a hazai történelemre. . Ásványtan. 9. A, fizika elemei. 10. Helyes- és szépírási gyakorlatok otthon. *IV. évf.* A vallástanból a vallás története Jézustól a mai napig, a magyarhoni ev. egyház viszontagságai, az egyházi év beosztása. A konfirmált tanulók vasárnap és ünnepnapon templomba kötelesek járni és a hallott szent beszédről számot adni. 2. Latinból syntaxis ornata, helyesírás, szótagmérés, a periodologia szabályai mindig tekintettel a magyar és német nyelvre. 3. Német és magyar nyelvi gyakorlatok a latinnal párhuzamosan írásban és élőszóval. 4. Algebra a négy alapművelettel, hatványozás, gyökvonás, egyenletek. 5. Matematikai földrajz, népszerű csillagászat és chronológia. 6. Földrajzból az .ausztriai birodalom térképrajzolással. 7. Az egyetemes történelemből: az újkor, folytonos tekintettel a hazai történelemre. 8. Növénytan. 9. A fizika elemei. 10. Házi helyes és szépírási „gyakorlatok. A tanterv megjegyzi, hogy aki e 4 évfolyamot kellő szorgalommal végig járta, bármely polgári hivatás, kereskedés, művészet gyakorlására képes. Azok részére pedig, akik tovább akarják folytatni tanulmányaikat, biztos alapot vetettek.

A humaniórának 2 osztálya poétika és retorika (a régi tantervben fordítva van). *Az I. év tárgyai* 1. Ker. hittan. 2. Poétika stílusgyakorlatokkal. 3. Klasszikus költők statariális olvasása. 4. Görög és római régiségek meg mitológia. 5. Német és magyar nyelvben klasszikus írók fordítása e nyelvekre írásban és élőszóval, némely tanulmánynak magyar, másnak német nyelven való előadása. 6. Görög grammatika. 7. Algebra latinul. 8. Ázsia és Afrika ókori földrajza térképrajzolással. Az ókori történelemből a keleti népek és a görögök története. 10. Magyarország története 1526-ig magyar nyelven. *A II. évf. tárgyai.* 1. Ker. erkölcstan. 2. Retorika prózai stílus gyakorlatokkal. 3. Klasszikus próza írók olvasása. 4. Görög-római régiségek, mitológia. 5. Német és magyar nyelv, az I. év gyakorlataival. 6. Görög nyelv, görög klasszikus magyarázattal. 7. Planimetria és stereometria latin nyelven. 8. ókori földrajz térképrajzolással. 9. A rómaiak története kortani táblázatokkal. 10. Magyarország története 1526-tól mostanáig magyar nyelven. Szép- és helyesírási gyakorlatok.

E poétikai és retorikai tanfolyam elvégzésével az ifjak baj nélkül elfoglalhatnak alacsonyabb polgári hivatalokat, akik pedig

magasabb tanulmányokra szánták el magukat, a szükséges előismereteket megkapták.

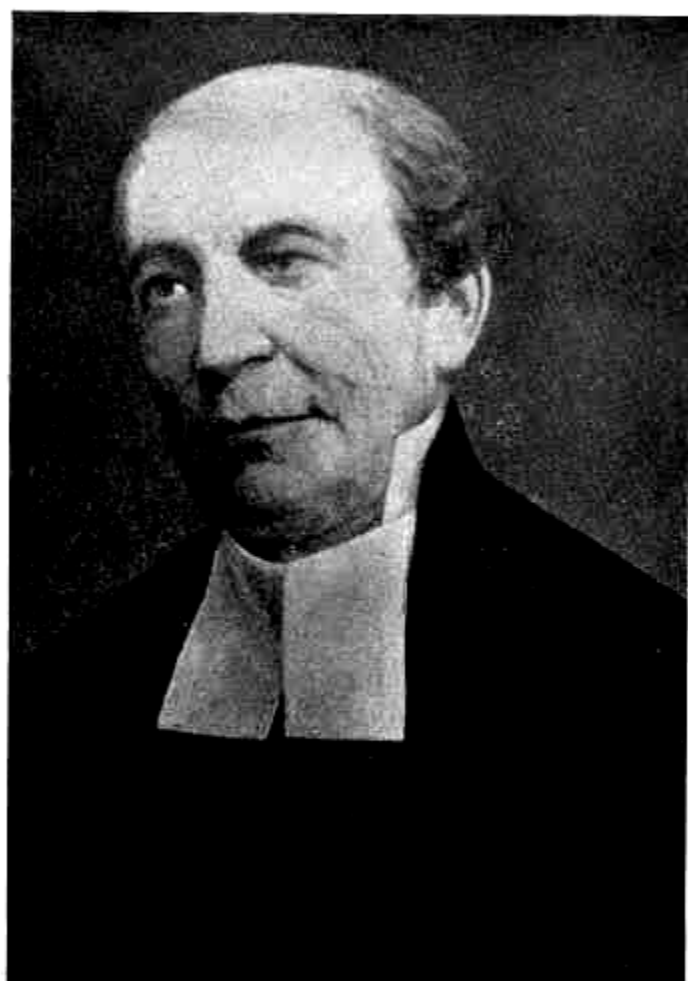
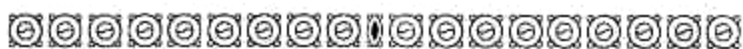
A felsőbb iskolákra azon tudományok tartoznak, amelyekkel rendelkezniök kell azoknak, akik a műveltség magasabb fokára akarnak emelkedni, tehát tudományos életpályára közelebről politikai és egyházi hivatalra törekednek. A felsőbb iskola első ága:

I. A bölcsészeti tanfolyam, mely a másik kettőnek az előkészítője és azok részére befejező, kik az iskolát el akarják hagyni. E tanfolyam 2 év alatt végezhető el. Tárgyai az első évben: Lélektan és logika. Tiszta matematika. Egyetemes történelem Krisztus születésétől tekintettel a ker. egyházra. Görög és római auktorok olvasása és értelmezése stílus gyakorlatokkal. A teológusok részére héber és görög nyelvtan. A második évben: Metafizika és gyakorlati filozófia (etika és természetjog). Kísérleti természettan. Magyarország története, tekintettel a magyarhoni ev. egyház viszontagságaira. Görög és római klasszikusok értelmezése, az újkori művelt európai népeknek kivált a németeknek és magyarnak irodalom története. A teológusok számára héber és görög nyelvtudomány.

II. A jogi tanfolyamon, melynek legalább két évesnek kell lenni 2 tanárral, a következő tantárgyakat adják elő. Az I. évben: Természetjog. Bányajog. Közigazgatási jog. Római polgári jog. Büntetőjog. A II. évben: Magyar polgári jog. Római és magyar protestáns egyházjog. Általános statisztika. Magyarország közjoga. Stílus curialis.

III. A teológiai tanfolyam I. évének tárgyai: Dogmatika, Hermeneutika ő és új testamentomi írásmagyarázattal. Egyháztörténelem, különös tekintettel Magyarországra. Katechetika. A II. évben előadatnak: Erkölcsstan. Exegezis és bevezetés az ő és új szövetségbe. Magyar prot. egyházjog, Lelkipásztorkodás és egyházi szónoklattan.

E tantervtől az 1840-ki csak kevésben tér el, de egy lényeges pontban mégis eltér és ez az, hogy *a magyar nyelvel a maga jogaihoz közelebb juttatja*, természetesen nem abban az értelemben, mintha mint tanítá nyelvét bevinné minden fokú iskolába, de úgy, hogy beviszi rendes tantárgynak minden osztályba, *tehát az elemi iskola első 3 tanfolyamába is*. Továbbá, mi g Schediusnál mindig ez a sorrend; Linguae Germanicae et Hungaricae, az 1846-ik tanterv ezt következetesen és tudatosan megfordítja. Ez külsőség és mégis sokat mond, mert fontos haladás a nemzeti szellemű nevelés irányában, kivált, ha Schedius régi tantervével összehasonlítjuk. Az új tanterv továbbá nem szól többé külön a polgári és a leányiskolákról, hanem csak az elemi és tulajdonképeni középiskoláról, mely utóbbihoz hozzácsatolja a líceumot. Az elemi iskolák falun és városban egyfélék: 2-2 osztályból állanak, illetőleg 4 évfolyamból. Ez az elemi iskola már közel áll az elemi iskola tiszta fogalmához, amennyiben a latin nyelvtanítás eltűnt belőle és csakis az anyanyelvnek és a magyarnak

WIMMER GOTTLIEB ÅGOST

jut benne hely. Amint egy évvel bővült az elemi iskola, úgy bővült a latin iskola is egy évvel. (4 grammatika -f-2 humanitás), a liceumi tanfolyam 3 ága azonban még külön áll, tehát a középiskola tiszta típusa most sem alakult ki: a grammatikai és a humanitási osztályoknak még mindig bizonyos önállósága van. A tanterv egyébként oly szűkszavú, hogy a metodikai felfogás haladásáról nem lehet szólni. Meg kell még említenünk, hogy az 1840-ki egyetemes gyűlés a tantervnek, az az a „tudományi rendszernek” az oskolákban való *behozataláról* a következőképp intézkedik: „A gyűlés következő és minden oskolára alább említett feltételek alatt zsinórmértékül egyaránt kiterjesztendő alapelvekben állapodott meg, úgymint: 1. Minden oskola bizonyos célszerű hatások között munkálódjék, azaz azon tudományokra és foglalatosságokra terjedjen ki, melyek helyes előadására és véghez vitelére kielégítő módon alkalmas. 2. Minden oskolának meglegyen az ő jelentősége és nyilvános tekintete, az az tudva legyen közönségesen, mely lépcsőn áll, mit kívánhatnak tőle teljes joggal a haza és szülők, kik magzatjait reá bízzák és mely hasznot áraszthat az egyházi és a polgári jólét öregbítésére. 3. Bármely oskolát is kivan az ifjúság házi vagy egyéb körülményeihez képest választani, mindegyikbe bizvást járhasson; *az egyikből a másikba a tudományaiban szenvedendő minden hátramaradás félelme nélkül általmehessen* és tanulmányait hivatalokra való alkalmaztatásában minden akadály nélkül elvégezhesse. E célnak biztosabb elérésére okvetlenül szükséges, hogy az említett tudományok rendszerén kívül az oskolai *bizonyítványok* és *erkölcsi törvények* minden oskoláinkban *egyformák legyenek* és mindenütt egyformán behozattassanak. Midőn azonban a gyűlés azt, hogy mely tudományok és mely renden minden oskolákban és ezek osztályaiban taníttassanak, meghatározza, *korántsem kivan arról rendelkezni, hogy mi módon, mely előadással és mely kiterjedésben legyenek azok mindenütt tanítandók. Mert semmit sem tartván az evangélikus szellemben annyira megütközőnek, mint az oktató vagy tanító elméleti tehetségeinek és igyekezetének bizonyos minta követésére való szoríttatását* – bizonyosnak esméri, hogy csak azon oskola tehet túl a többi oskolákon s több tanítványokra számolhat is, melyben az előadás és oktatás módja magasabb és tökéletesebb fokra emelkedik. Ez okból egy oskolának sem tilalmaztatik, mely több erővel és nagyobb eszközökkel bír, hogy tovább ne haladjon, és ezeknél, melyek úgy mint nélkülözhetetlenül szükségesek megkívántatnak, többet ne tegyen. Ezen rendszernek honi evang. ág. vallású oskolákban leendő behozásával a gyűlés távolról nem kívánja az egyes eklézsiák jussait, melyeknél fogva magok körében oskoláik alkotásában és elrendelésében *tökéletes szabadsággal bírnak*, csonkítani, midőn azonban valamely oskola elrendelésére nézve a többiekől annyira különbözik, hogy sem ennek növendékei más oskolákba, sem más oskolákból ebbe idő vagy tudományveszteség nélkül által

nem mehetnek, magában értetődik, *hogy olyan iskola önmaga rekeszti ki a nyilvános iskolák sorából*, minek utána biznyság levele mellett növendékei másutt be nem fogadtathatnak.” E felette érdekes határozat megérteti velünk, hogy a teljes egyöntetűség megvalósításával most sem siettek az egyes ev. iskolák, hanem az egyes eklézsiák nagyon is éltek jussaikkal. Ehhez járult, hogy a tanterv 1840-iki alakjában sem elégítette ki a tanférfiakat, miért is a pozsonyi¹ ev. líceum tanári kara azt ajánlotta, hogy a tanterv revíziója céljából egyetemes tanári értekezlet hívassék egybe. Az időközben (1840. szept. 10.) br. Prónay Sándor örökébe lépett új egyetemes felügyelő gr. Zay Károly pedig igen alkalmasnak látszott a tanügy végleges rendezésére, amennyiben annak a kor követelményeinek megfelelő rendezésétől az egyház belső megszilárdulását remélte. Erős magyar érzése, demokrata érzülete és nagy műveltsége arra is engedett következtetni, hogy az újra szükségessé vált reformot helyes irányba fogja terelni. *Így tehát még életbe sem lépett és már el is avult a Schedius-féle tanrendszer és ezentúl a nagyérdemű férfiú nem is gyakorol többé befolyást az ev. iskola tanulmányi rendjének továbbfejlődésére.*

Gr. Zay Károly 1841. július 20-ra hívta meg az ev. egyház kiválóbb tanférfiait zayugróci kastélyába. A tanácskozás egy hétig tartott (júl. 27-ig) és alkalmat adott az összes tanügyi kérdések megvitatására.² A tanárok közül jelen voltak: Pozsonyból: Michnay és Boleman. Sopronból: Hetyési és Király. Eperjesről: Munyai és Vandrák. Késmárkról: Benedicti és Stenczel. Lőcséről: Müller(?) Hlavitsek|Tomasek. Selmechről: Lichard, Kunczius. Modorból: Stur.

Az értekezlet sorra akarta tárgyalni az iskolába bevezetendő rendszert, továbbá a fegyelem és végül a kormányzás kérdését. Ezért elsöben felolvasták az 1840-ben jóváhagyott „Tudományi rendszert (Systema studiorum)” és megállapították róla, hogy minden jelessége mellett nem veszi figyelembe *az ev. egyház gazdasági körülményeit* és szükségleteit, a hazánkban előre haladt korszellemet és végül némely hézaga is van, melyek kiigazítását úgy a nyilvános nevelési rendszer mint a másokkal való összefüggésünk megkívánja. Az értekezlet kimondotta tehát, hogy a „*polgári népiskolának*” az új tanítási rendszer értelmében szervezett 2 osztályához még egy 3-dik osztály járuljon részint azért, mert a polgári nevelés és tanítás a 4 év alatt bevégeztnek nem tartható, mivel a kilépő gyermekek ily zsenge korban gyakorlati életpályára még gyakorlatlanok; részint azért, mivel kívánatos lévén a népiskolának a tudós iskolától való elkülönítése, amabban a reális tárgyak tüzetesebben tárgyalhatók, a gimnáziumnak pedig több helye és ideje maradt a klasszikus tanulmány számára”. *Íme a 6 osztályú elemi iskola programja!*

¹ Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. h. ev. líceum története. 433 lap.

² Az értekezlet latinul szerkesztett jegyzőkönyvét a dunáninnyi kerület levéltárából használtam. Sajnos, hogy ez a példány (kézirat) nagyon megromlott állapotban van.

A gimnáziumra nézve kijelenti az értekezéslet, hogy főtárgya a római és görög klasszikusok tanulmánya, továbbá az egyetemes gyűlés 1840. évi jegyzőkönyvének 18. pontja értelmében kimondja, hogy ez iskolában *a tanítási nyelvnek magyarnak kell lenni*, („in his classibitis linguam nationalem hungaricam primarium institutionis instrumentum esse oportet, ut ope hujus linguae didacticae tum doctrinarum, tum ejusdem linguae nationalis cognitio promoveatur”). E mellett megengedi azonban, hogy a humanitás osztályában a klasszikusok magyarázása és régiségek előadása e nyelven (latinuj) történjék. A líceumi tanfolyamokon az előadás nyelve a magyar, de egyes tárgyokban, római jogban, dogmatikában, exegézisban a latin is használható.

Az értekezéslet a „Tudományi rendszert” a következő új szakaszokkal bővíti. 1. De scholis pagensibus. 2. De methodo docendi. 3. De virium corporis conservatione et cultura sc. Gymnastica et de exercitiis in cantu et graphide. 4. Modi et conditiones novistudiorum systematis practice inducendi. A jegyzőkönyv egyéb fontos pontjai ezek: De mutua inter scholarum magistrorum necessitudine. Vota et desideria Professorum de meliore loco in vita publica obtinendo. Végül bővítmény a fegyelemről szóló rész is.

Mivel ezen elaborátum alapján készült úgynevezett *zajugróci* tanterv sokat kihagyott az értekezéslet megállapodásaiból, a főbbeket röviden ismertetjük.

Az elaborátum a falusi iskolák után szól a *tanítás módszeréről*. (Sectio V.) A legjobb módszer szerinte az erotematikus, mely a fogalmakat és gondolatokat megmagyarázva és elemelve semmi homályt nem hagy és a gondolkozást élesíti. Részletes metodológiai fejtegetésekbe azonban nem bocsátkozik, hanem csak 3 dolgot emel még ki. 1. Minden tanítással a vallásos és erkölcsi érzést fejlesztését kell egybe kapcsolni. Különösen történhetik ez a történeti, de nem kevésbé a természettudományi szakokban. 2. A tanítók szigorúan számba vegyék, hogy a nélkülözhetetlen ismeretek pontosan emlékeltessenek, aminők a paradigmák, fontos szavak, klasszikus helyek, történeti adatok stb. 3. A tanítók gondosan megállapítsák az ismétlést, nehogy a tanulók az előttük fekvő írásra vagy a tanulóársak sűgására legyenek utalva. A vizsgálást még az alsóbb osztályokban is maga a tanító végezze. A VI. szakasz a testgyakorlás, továbbá az ének és rajzolás szükségességéről szól; mindhárom igen üdvös újítás volt.

A tanrendszer behozatalának módja és feltételei című szakaszból kiemelendő (VII.), hogy a tanártestület e rendszer megállapításánál a *humanitás* érzületét, az *evangélikus* szellemet és a *nemzeti magyar élet* mozzanatát fogadta el vezérlő elvül. De mivel nemcsak a tanterv készítése fontos, hanem annak életbe léptetése is, az értekezéslet a következőket javasolja: *1. Az új rendszert nem lehet mindenütt és minden részében egyszerre ráerőszakolni*. Ahol pl. a tanítók és ifjúság magyar nyelvi tanulmányokra el vannak készülve (pl. Sopronban), ott az új rendszer

már a jövő esztendőben is bevezethető, de másutt csak fokozatosan. 2. A rendszer elfogadása utáni I. esztendőben az elemi iskola első osztályában és a gimnázium első osztályában honosítsák meg az új rend; a következő évben az elemi második és a grammatika 3. és 4-ik osztályában és így tovább. 3. A reformkorszak szelleme az igazságtalanság vádját vonná magára, ha az évtizedek óta működő érdemes tanférfiakat meg nem hagyná eddigi hatáskörükben. 4. A fiatalabb tanerőket illetőleg kívánatos, hogy először a könnyebb tárgyakban alkalmazzák a magyar tannyelvet és csak ha eléggé be vannak gyakorolva, mehetnek át más tárgyakra is. 5. Mivel a megállapított elv az, hogy az ev. iskolákban később a magyar legyen a tanításnak a nyelve, az újonnan választott tanerők e nyelv használatára köteleztessenek. 6. A két éves jogi tanfolyam életbe léptetésére vonatkozólag kimondja az értekezlet, hogy ennek 2 feltétele van a) hogy 2 tanár alkalmaztassék, b) hogy ref. testvéreink szüntessék be egy éves jogi tanfolyamukat. Nagyon fontos az utolsó 7-ik pont, mely arra a visszás szokásra utal, hogy némely kisebb iskola *a gimnázium nevet bitorolván* 1 vagy legfeljebb 2 tanárral végig taníttatja az összes tudományokat fel a syntaxisig, sőt a retorikáig. Az ilyen intézeteket vagy arra kell kényszeríteni, hogy minden gimnázialis osztályban annak rendje és módja szerint egy-egy tanár tanítson, vagy pedig *le kell fokozni ez intézeteket* alsóbb rendű intézetekké, amikor sokkal nemesebb hivatást töltenek majd be mint most, mikor csak bajt okoznak a felsőbb iskoláknak. Egy megjegyzés hangoztatja, hogy az iskolai bizonyítványokra nagyobb súly helyezendő mint eddig, egy függelék pedig a tanárok és tanítók folytonos szellemi és személyes közlekedésének a szükségét fejtegeti.

Kultúrtörténeti szempontból felette érdekes a „*tanárok kívánalmait*” tárgyaló szakasz. (Hozzá vannak csatolva a gimnáziumok és líceumok tantárgyai és azok heti óraszámának a kimutatása.) E szakasz rámutat az oktatás fontos hivatására, de kiemeli, hogy eddig az életben és *különösen az ev. egyházban csak szóval méltatták őket, ám „polgárilag” nem.* Ezért az egybegyűlt tanárok a következő kívánságaikat terjesztik a közgyűlés elé: 1. *Ismer-tessék el az oktatói rend külön rendnek* a politikusok és egyháziak rende mellett. 2. Legyen a tanítói rendnek meghatározott joga, szava az egyházi közélet minden terén. 3. Vegyék ki a tanítók részüket a haza nyilvános életéből is. 4. Ne csak helyi, hanem kerületi konsistoriumok is legyenek, melyekben az iskolai ügyek intézésénél a tanítók is közreműködhessenek. 5. Ha a tanítók kitüntetését kívánjuk, tesszük ezt nem magunkért, hanem a jövő nemzedékért, melynek legkiválóbb tagjai csak ily föltételek mellett fogják e pályát választani. 6. Tétessék lehetővé alapítványokkal, hogy ne legyenek kénytelenek örökre tanítói tisztségekben megmaradni, hanem legyen módjuk mint eredeti *nemzeti írók* („*qua scriptores originarii nationales*”) a hazai

tudományosságot szolgálni, továbbá hogy remélhessenek valami nyugalmasabb, díszesebb állást, végül pedig erejük hanyatlásával biztcs *nyugdíjat*. 7. Intézkedni kell rendkívüli tanárokról, hogy az egyes tanító munkával túl ne halmoztassék, továbbá a didaktikum illő felemeléséről, a szülők és tanulók ajándékainak és a névnapi és hasonló adományok eltörléséről; mondassék ki, hogy *iskoláink az egész nemzet tulajdonát képezik és a nemzet gyámoltására méltók*; tekintessenek az egyes tanítók is az egész evang. testület megbízottainak, miértis gondoskodni kell róla, hogy rágalom följelentés és prostitúció esetén hivatalos úton történjék a védekezés és nem saját magok által; végül követelendő, hogy az alkalmatlan, erkölcstelen és méltatlan emberek e pályán meg ne türessenek. A lendületes pont e szavakkal végződik: „Bonis nocet, quisquis pepercerit pravis tale quidem rei scholasticae studium patronis generosissimis reipublicae summis administris omnibus que civibus pátriám amantibus earn nominis immortalitatem beneque meritorum magitudinem conciliabit, qua vel post fata florentii, qui legata scholis pecunia, harum magnanimi statores in perpetuum depraedicantur”.

Hogy egészen világos legyen e tárgyalt jegyzőkönyv tartalma, 2 részre osztom. Az első 8 pontban észrevételeket tartalmaz Schedius tantervére, a második rész az új, bővített tanrendszert 7 szakaszban, melyek közül az első 3, a népiskola, tudós iskola és líceum tantervét ismerteti, atöbbit-ről pedig már az imént szólottunk.

Az előttem feküdt jegyzőkönyvet Paulus Dobrottka, Trenseniensis írta: (Markusovszky más példányt használt lásd i. m. 434.) A jegyzőkönyvnek 3 melléklete volt. Schedius tanterve, a fegyelemről, iskolai törvényekről szóló elaboratum és a tanterv és óraszám táblázatos kimutatása.¹

Hörk József² szerint e tanárgyűlés Vandrák Andrást bizta meg az egyetemes tanterv készítésével. Ennek, legalább a jegyzőkönyvben semmi nyomát sem találtam, de talán nem is volt rá szükség, hiszen az értekezlet együttesen állapította meg.

A Zayugrócon egybegyűlt evang. tanárok valóban jelentős munkát végeztek és amit a tanácskozás alapjául szolgált egyetemes (Schedius-féle) tantervhez hozzácsatoltak, az annak csak javára vált. Felemlítendő a tantárgyak célszerű elrendezése, a józan klasszicizmus és mérsékelt realizmus kiegyenlítése. A fődolog azonban az volt, hogy a *nemzeti szempont győzelemre jutott az egész vonalon* és csakis praktikus és méltányossági okok készítették az értekezletet arra, hogy a tanterv fokozatos életbeléptetését javasolják. A lényeges változtatások miatt, melyeket e Schedius tantervén eszközöltek, méltányos dolog, hogy az egyetemes gyűlés elé terjesztett tantervet *zayugróci tantervnek* nevezzék. Az 1841 szept. 8-10-én tartott egyetemes gyűlés tanácskozás alá vette a

¹ Lásd ezt *Prot. Egyházi és Iskolai Lap* 1842, 77 s. k. lapjain, ugyanott 67-70 Schedius 1840-ki tantervét.

² Hörk J.: *Az eperjesi ev. ker. kollégium története*. Kassa 1896, 176.

tantervet, illetőleg kimondotta, hogy a szuperintendenciákkal és ezek útján az esperességekkel közöltessék azon felhívással, hogy a jövő évi egyetemes közgyűlésre észrevételeiket betérjesszék. Ez a következő évi közgyűlésen (1842) még is történt. Az egyes kerületek által betérjesztett észrevételek felolvasása után pedig a közgyűlés kimondotta, hogy e rendszer végleges életbeléptetésére minden iskolának hét évet enged. Azon iskolák, melyek akár a közpénztárból, vagy a közgyűléstől segédelmet igényelnek, kötelesek ezen tantervhez alkalmazkodni, ezen rendszabállyal ugyan egyes eklézsiák, kebelbéli oskolák állítása és szükségökhöz képest elrendelése szabadságában korlátoztatni nem szándékolthatnak; figyelmeztetnek azonban, hogy *lényeges eltérések által oskoláikat önmagok rekesztik ki* azon tanodák sorából, melyek bizonyítványai mellett a növendékek más oskolákba káros következtések nélkül mehetnek által.” Mindazon oskoláknak, melyek eszközeik és erejük nagyságához képest e rendszerben megállapított tanulmányokon felül többek előadhatására alkalmasak e részbeni továbbhaladás korlátlanul szabad maradván.” Végül elhatározta a közgyűlés e tanrendszernek ezer példányban való kinyomatását.¹

A tanrendszer részletes ismertetése fölöslegesnek tetszik, amennyiben már jól ismerjük azt a két elemet melyből áll: a Schedius tantervét és a zayugróci megállapodásokat. Elég lesz beosztását megismertetni. Az iskolákat felosztja: I. *népiskolákra*, a) falusi iskolák, b) polgári iskolák. II. *tudós iskolákra*. Ide számítja a) gimnáziumokat tágabb értelemben, melyek 1. grammatikai iskolák (progimnáziumok) vagy 2. humanitási iskolák, gimn. szorosabb értelemben, b) Liceumok, ezekben egy bölcsészeti, két jogtani, három hittani tanfolyam. Az I. szakasz a népiskolákkal, a II. szakasz a tudós iskolákkal foglalkozik. A *tudós* iskolák tanítási nyelve határozottan a magyar. A grammatikai iskola (progimnázium) első évének tárgyai: Vallástan, (magyar nyelven tanítassék, de azoknak kedvéért, a kik e nyelvben nem járatosak, anyanyelvükön is magyaráztassék.) Latin nyelvtanítás, a latin nyelvtan szóképzési része. Magyar és német nyelvtanítás. (Toepler.) Számvetés. Matematikai és polgári földismeret. Magyar honi történetek. Állattan. Diktandó és szépírási gyakorlatok. A második év folytatja az első év tananyagát. A harmadik évben új tárgy: a görög nyelvtan tanítás és tértan, az éneklés elmaradt. A negyedik évben (a természetrajz három ága befejeztetvén,) új tárgy a természettan.

A *humanitás* első évében a következő tárgyakat tanulják: Ker. hittan. Retorika és poétika. Latin nyelv. (Remekírók.) Görög nyelv. (Xenophon Cyropaediája.) Magyar és német nyelv. Görög történetek és régiségek. Matézis. Testi gyakorlatok. A második

¹ Címe: „*A Magyarhoni ágost. hitv. evangélikusok iskolai rendszere.*” A t.-c. négy superintendenciák 1842-iki július 15 és köv. napjain tartott egyetemes egyházi közgyűlésnek határozata szerint. Pesten 1842 Trattner-Károlyi betűivel. 40 lap.

évben: Ker. erkölcsstan. Retorika és poétika folytatólag. Latin. Görög nyelv. (Homer Odysseája.) Magyar és német. Római történetek stb. Geometria. Testgyakorlás. A tanítási nyelv a magyar, de az ókori földrajz és régiségek magyarázatánál – már a műszavak miatt is – a latin nyelv használata is meg van engedve. A *liceum* ágai közül e helyen csak a *bölcséleti* fontos ránk nézve. Első félév: Hittan. Lélektan. Algebra. Közép és újkor, az emberi művelődés kifejlődését tekintve. Római remekírók. *Magyar irodalom története*. Görög klasszikusok. Leendő teológusok számára a héber. Második félév: Hittan. Oktan. (Logika.) Geometria. Középkor és újkor történelme folytatva. Római remekírók. Természeti história. Görög klasszikusok. Héber. – A fizika első félévében. A vallás története. Tapasztalati természettan és alkalmazott matézis. Bölcséleti erkölcsstan és metafizika. Magyarhon története. *Magyar irodalom története*. Római és görög remekírók. Héber. Második félév: A protestantizmus hazánkban története. Tapasztalati természettan. Esztétika és a filozófia története. Magyarhon története. Magyar írásbeli gyakorlatok és neveléstudomány felváltva. Görög és római remekírók. Héber. Minden tudományok enciklopédiája. Következik a két évi jogtani és két évi hittani pálya. Ez utóbbiba az egész bölcséleti és a jogi tanfolyam első évének bevégzése után léphetni.

Az iskolai rendszer figyelmeztet arra, hogy azok, a kik magántanító vezetése mellett nyernekt oktatást, évenként nyilvános vizsgálatnak kötelesek magukat alávetni. Egy rövid fejezet *a test erejének fenntartásáról* és műveléséről, továbbá az éneklésről és rajzolásról szól; egy másik pedig az iskolai *„fenyítékről”* és törvényhozásról. Ez utóbbiból kiemeljük a következőket: Az igazgatók és tanítók legyenek azon, hogy az ifjúi kihágásoknak inkább elejét vegyék, mintsem hogy azokat büntetni kénytelenek legyenek. A büntetések pedig a nevelés és javítás eszközei. A büntetés fokai: magános megintés, szigorúbb dorgálás, magános elzárás az iskolában vagy a „börtönbe,” (tehát még mindig a karcer), az erkölcsi fokozatban alábbszállítás, elutasítás vagy kitiltás. Az iskolai rendszer egyébként e pontnál is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a külön iskolák egymástól eltérő minősége s helyzete *általános és egyidomú törvényszabást nem javasolván*, oda utasíttatnak az egyes oskolák, hogy az itt felállított általános elvek alapján és szellemében, előre bocsátva azt, hogy minden tanuló alája van vetve a hazai törvényeknek és köteleességeknek is... oskolájuk minőségéhez, szükségéhez és helybeli körülményeihez képest törvényjavaslatot készítsenek...”

Végül egy „függelék” az iskolák s azok tanítói között létesítendő szükséges összeköttetésekről szól, melyről már szintén megemlékeztünk. Láttuk, hogy a zayugróci tanterv mily hosszas tanácskozások, a rivális intézetek képviselőinek részvétele mellett jött létre, úgy, hogy azt lehetne hinni, hogy ezzel a tantervi

reformvágy a nyugalom állapotába jutott. Pedig nem úgy volt, mert már négy évvel az első zayugróci értekezlet után az agilis Zay Károly gróf újra magához hívta az ev. gimnáziumok és liceumok képviselőit, főleg, hogy a tanrendszernek a *fegyelemre* vonatkozó részét kidolgozzák. Az értekezlet összehívására az egyetemes felügyelőt már az 1844. szept. hóban tartott egyetemes közgyűlés kérte föl, hozzátévéen, hogy e gyűlés „nemcsak a fenyítő rendszer tervét dolgozza ki, hanem egyszersmind az egész iskolai rendszert átvizsgálván, amennyiben a gyakorlat célszerű változtatásokat vagy javításokat kívánna, tegye meg erre is észrevételeit.”

A meghívott tanárok 1845. júl. 15-én gyűltek össze Zayugrócon, hol is a tanácskozás négy napig tartott. Jelen volt 20 tanár 10 tanintézet (Sopron, Pozsony, Selmec, Késmárk, Lőcse, Eperjes, Szarvas, Miskolc, Nyíregyháza, Pest) képviselőiben. Maga a felügyelő az értekezlet menetére semmi befolyást nem akart gyakorolni, amennyiben a tanárokat teljesen magukra hagyta. A tanácskozás első tárgya volt a „Rendszer” új átvizsgálása,¹ mivel pedig csak gimnáziumi tanárok jelentek meg, a „Rendszernek csak gimnaziális és liceális részének átvizsgálására szorítkoztak. Minden előtt a *túlterhelésen* igyekeztek segíteni. Ezért a lehetőséghez képest redukálják a tárgyakat, így pl. a magyar történetet a gimn. I. osztályából a II-ba helyezik át; itt pedig törlik a földrajzot. Ugyanez történik a III. és IV-ik osztályban, azonkívül elhagyják ez osztályokban a tértant. A líceumban is cseréket javasolnak. A héber nyelv a bölcsészeti tanfolyamból átkerül a teológiába, a természetrajz azonban a „logika” mindkét félévében szerepel, a magyar irodalom pedig csak a logikában (de egész éven át), a fizikában új tárgy az európai irodalom története. A jogi tanfolyamon új tárgy a bányajog, esztétika és magyar, latin értekezések bölcsészeti és jogtani tárgyakról, tehát *szeminárium* féle. Ez utóbbi megfelelő módosítással a teológiai szakon is.

Szóba került az értekezleten a *magyar tanítási nyelvnek* a kérdése is. Itt többen ahhoz ragaszkodtak, hogy a latin nyelv gyakorlása miatt egyes tárgyakat latinul lehessen tanítani, továbbá annak az óhajtásnak is adtak kifejezést, hogy állítsa vissza az egyetemes közgyűlés ama régebbi határozatát, mely szerint 7 évet engedélyez a „Rendszer” életbe léptetésére (az 1844. évi egyetemes gyűlés ugyanis határozatul kimondotta, hogy a felsőbb osztályokban, valamennyi tantárgy már az 1845-ki iskolaévtől magyar nyelven adassék elő.) Megállapították, hogy a líceumi oktatást megnehezíti azt, hogy egyes intézetek elégtelen anyagi helyzetök ellenére túlsókra vágyódnak, vagyis a líceum mindhárom ágát fenn akarják tartani, holott jobb volna, hacsak egyre szorítkoznának, de azt jobban látnák el. Az értekezlet megállá-

¹ Lásd az értekezlet lefolyását Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1845., 734 s. k., 758 s. k. Írta Tavasi Lajos.

pította, az egyes tantárgyak heti óraszámát: osztályok szerint, majd pedig áttért a főtárgyra, a *fegyelemrendszer* megállapítására, de ránk nézve ez kevésbé fontos. (Lásd Nevelési Emléklapok. 1847, 149-156.) Utoljára az *indítványok* kerültek szőnyegre, nem kevesebb *mint 40 különmemű, indítvány*, mely jellemző tünetre a referens ezt e talpraesett megjegyzést teszi „... iskoláinknál sok a teendő s itt is, mint e hazában mindenütt, *sok az indítványozó és sok az indítvány: de az erő az igazi megindulásra és kivitelre csekély, mert megoszladozott*¹. (A pozsonyi, soproni, miskolci, selmeci, pesti, szarvasi és eperjesi indítványok közülve Prot. Egyház és Iskolai Lap. 764-773, a késmárki líceum indítványát az iskoláknak külső és belső szerkezet szerint való rendezésére vonatkozólag Prot. Egyház és Iskola 1846, 337 s. k.) E tanácskozás eredménye volt, hogy az *egyetemes gyűlés a módosított rendszert kinyomatta* és véleményezés végett a kerületekhez leküldötte. A módosítások a tantervi különbségen kívül tulajdonképpen csak abból állanak, hogy a gimnázium és líceum tantárgyainál ki van téve a heti óraszám, a tanítási nyelvre vonatkozó utasítások pedig elmaradtak. A humanitási osztályra nézve pedig a szülőktől teszik függővé, akarják-e fiaikkal a görögöt taníttatni, vagy helyette inkább a geológiát és vegytant.

De a zayugróci tanterv ezzel sem jutott biztos révpartra. Az 1847-ki egyetemes gyűlésre a kerületek még nem küldték be észrevételeiket. A bekövetkezett mozgalmas napok aztán végkép meghiúsították tényleges életbe léptetését. A tanterv kétségkívül nagy haladást jelentett az evang. tanügy fejlődése terén. Szépen méltányolja Kármán is.²

De ha a hivatalos apparátus kénytelen is volt félre tenni a nevezetes tantervet, a tanügyi emberek tovább foglalkoztak vele. Nem kisebb ember, mint *Hunfalvy János*³ teszi meg rá észrevételeit. Látja az ev. egyház 2 legnagyobb baját, hogy t. i. *az egyetemes gyűlés nem bír tényleges hatalommal határozatainak a végrehajtására* és ha bírna is, megakadályozná a szófogadást az egyes intézetek részéről a *szegénység*. A rendszert általában helyesnek tartja, csak a következő módosítást ajánlaná; a fizikai osztályban: egyháztörténet helyett esztétikát, az 1 jogi osztályban római polgári jog és oklevéltan helyett a magyar jog vázlatát; a humanitási osztályban pedig a görög nyelvre vonatkozó jegyzet törlését. (E jegyzet egyébként *Kossuth Lajos*⁴ felszólalásának a hatása alatt került a tanrendszerbe. Lásd Prot. Egyház és

¹ A magyarhoni ág. h. evangélikusok iskolai rendszere a t. c. superintendiák 1842-ki jul. 15. és köv. napján tartott egy egyházi közgyűlésének határozata szerint kidolgozva s az 1846-ki aug. 15-én s köv. napjain tartott egyet, egyházi közgyűlésen módosítva. Pesten 1846, Trattner-Károlyi betűivel.

² Budapesti Szemle 1911, 147 k. 383.

³ Prot Egyházi és Iskolai Lap. 1847, 105 s. k.

⁴ Kossuth kultúrpolitikai nézeteire érdekes világot vet a közoktatástügyi reform kérdésében irt levele. (Új Korszak 1868. ápril.) Az állami oktatás híve, de a felekezeteket sem akarja háborgatni.

Iskolai Lap 1847. 591.) Ugyancsak Hunfalvy ítéli el a leg-határozottabban a folytonos, de eredménytelen gyűlésezést, mely kárára van az iskola ügy korszerű fejlesztésének. (Lásd i. m. 797.) Mások viszont örültek a görög nyelv lefokozásának, de hibáztatták, hogy a teológusoknak jogot is kelljen hallgatni, (i. m. 590.)

Eljött az 1848-dik nagy esztendő, mely hivatva volt a magyar közoktatásügy terén is korszaknyitó reformokat létesíteni. A felekezeti tanárokat is, a lelkesedés láza fogta el, úgy érezték, hogy nincs többé szükség felekezeti iskolára és hogy ezért minden hitfelekezet tartozó kötelessége, iskoláikat a magyar államnak átadni . . . (Lásd fönt.)

Boldog, szép idők voltak azok! Gyönyörűséges, de rövid tavaszi álom, melyből a protestáns tanárságot az 1849-ki világosi katasztrófa és a nyomában járó abszolútizmus riasztotta fel és oda utasította a sivár valóhoz. Mint tudjuk, a győztes hatalom rávetette magát az ev. egyházra is, melynek alkotmányát fel-függesztette, gyűléseit betiltotta. A letiport egyház sorsában pedig osztozott iskolája is. A 40-es évek reformmozgalmainak a gyümölcseit, melyeknek most kellett volna megérniük egy önálló nemzeti nevelés számára, az országon végig száguldozó vihar leszakította.

Egyelőre egy br. Geringer¹ által 1849. okt. 9-én kibocsátott szabályzat foglalkozott a protestáns iskolaüggyel, mely meghagyja a népiskolát az egyház birtokában és meghagyja a nemzeti nyelvű tanítást is a népiskolában. De már a következő évben Thun Leó az osztrák vallás és „közoktatásügyi miniszter (1850. szept. 7-ki rendeletével) az osztrák „Organisations Entwurf”²-ot Magyarország összes középiskoláira kötelezővé tette, amivel halálos csapást mért a protestáns tanügyre, a mennyiben azok az intézetek melyek szervezetökben nem alkalmazkodtak az Entwurfhoz, egyszerre magánintézetekké váltak. Legelőször a felsőlövői³ algimnázium alkalmazkodott az „Entwurf” követeléseire: 1851-ben, a többiekénél az átalakítás több évet vett igénybe és rendkívüli nehézségekkel járt. Hogy az „Entwurf” pedagógiai szempontból tekintve (korához mérten) érdemes munka tagadhatatlan, de a nemzeti nevelés szempontjából igazán olyan volt „mint egy árvíz, mely csak iszapot hagyott maga után és míg az az iszap meg sem termékenyítette műveltségünket, elárasztotta mindazt, ami elvszerű és a nemzeti étellel összeköttetésben álló megfontolásnak eredménye volt”. Kármán) Hogy csak egyet említsünk. Mily nagy küzdelmekbe telt, hogy a magyar tanítási nyelv érvényre jutott. Az „Entwurf” pedig visszatér az I. Ratio Educationis álláspontjára!

¹ Zsilinszky M. A magyarhoni prot. egyház története. Budapest 1907, 680 lap.

² Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich. Wien 1849.

³ Dr. J. H. Schvicker: Die ungarischen Gymnasien. Budapest 1881, 63 1.

A 17. §-ban (i. m. 19) kimondja: *Jede Landessprache kann Unterrichtssprache an Gymnasien sein. Die Wahl der Unterrichtssprache soll sich überall nach den Bedürfnissen der Bevölkerung richten, welche bei der Anstalt vorzugsweise beteiligt ist. Es wird dabei insbesondere auch dafür zu sorgen sein, dass da, wo die Bevölkerung eine gemischte ist, den Bedürfnissen aller Teile in dieser Beziehung nach Möglichkeit Rechnung getragen werde*”. Az idegen uralom rosszindulatát mutatja, hogy a „függelékben” külön szól a cseh, lengyel, rutén, szlovén, illír, szerb és tót nyelvről, de a magyar nyelvet egy árva szóval sem említi. Magyar gyűlöletét tetézte 1855. jan. 1-én kelt rendeletével, mely elrendelte, hogy a magyarországi algimnáziumokban a tanuló ifjúság többségének az anyanyelve alkalmaztassák tanítási nyelvként, a felsőbb osztályokban azonban túlnyomólag a német legyen a tanításnak a nyelve. (Schwicker i. m. 62.) Az egyes középiskolák e korszakbeli hányattatásait mellőzhetjük, de okvetlenül meg kell említenünk e helyen az ev. tanári testület egyik legkiválóbb tagjának, *Breznyik János*¹ Selmecebányai tanárnak ez évekre eső érdemes tantervi kísérletét. Breznyik e tervezetet még 1851-ben elkészítette, az ezen év november havában tartott bányakerületi közgyűlés számára, avégből, hogy az ev. iskolák fennálló szervezetét *összhangba hozza a kormány tanrendszerével* és hogy vezérfonalat nyújtson az átalakítás munkájában. E mellett arra is törekedett, hogy a protestáns nevelés szellemét kifejtse és a prot. egyházak hazafiasságát megvédje.

Breznyik fejtegetését *a nevelés feladatának* a meghatározásával kezdi. Abban találja hivatását, hogy a természeti embert valódi emberré, az állatot igazán okos állattá (*ens rationale*) tegye. A nevelés legfőbb köre a ház, de mivel a szülők nem mindig teljesítik kötelességüket, tanodákra van szükség. Ezek feladata pedig semmi egyéb, mint az észnek fejlesztése által az életre készíteni elő növendékeit. A soktéle anyagi és szellemi szükségletnek, az eltérő életnemeknek az iskolák következő rendszere felel meg: I. *Általános* iskolák, tekintet nélkül az életnemre: kisdedővő, elemi iskola. II. *Különszerű* iskolák, tekintettel az életnemre: a) közönségesek: reáliskolák, tudós iskolák, b) „különzetesek”: Polytechnikum, egyetem, akadémia.

A magyarhoni evangélikusoknak szükségük van: elemi, ipar (reál) és tudós középiskolákra és legalább egy oly iskolára, mely „különzetes és tudós életnemre” készít elő (akadémia, legalább hittudományi és bölcsészeti szakkal), végre ev. képezdékre. De figyelembe kell még venni, hogy az evangélikusok nemzetiségre nézve magyarok, németek, tótok, tehát az a kérdés, mely nyelveket tanítsuk és melyik legyen a tanítás nyelve? Breznyik úgy találja,

¹ *Tervezet* a magyarhoni á. h. evang. tanodák célszerű elrendezésére. Készítette tudós, közép- és ipartanodákét, magas kormány tanrendszere nyomán, *Breznyik János* tanár. Pest 1852. 82 lap és 1 tantervmelléklet.

hogy a magyarok németül, a németek magyarul mindig szívesen tanultak, a nyelvviita csak a tótok, vagyis inkább némely „rög-tótok” és magyarok között nincs kiegyenlítve. A sok nyelvű országban oly nyelvet kell választani, mely a kölcsönös megértést lehetővé teszi. *A magyarokat nem uralomvágy, hanem ugyanazon politikai kényszerűség vezeté a soknyelvű Magyarországon a magyarnak diplomatikaivá emelésére, mely a császáriakat, midőn ezek olyanná egész birodalomra nézve hasonlóan egyet, (a németet) választották.*” Ehhez járul, hogy honunkban a magyar irodalom a legkifejlettebb. Világos tehát, hogy *a magyar nyelvnek, főleg a tudós iskolában kötelező tantárgynak kell lenni*, és hogy a tót ifjúságnak is meg kell azt tanulni, különösen azoknak, akik magasabb polgári állásokban akarnak működni. Itt végződik a mű első része, a második rész behatóan foglalkozik a különböző fokú iskolák tanulmányi rendjével, szervezetével, kormányzatával stb. Itt szerzőnk kénytelen-kelletlen engedményeket tesz az „Entwurf”-nak, mely az eddigi hat osztályú gimnázium (grammatika + humanitás) és különálló két éves líceumi tanfolyamok szerves összekapcsolásával, megalakította a nyolc osztályú gimnáziumot két tagozatával (algimnázium és felgimnázium.)¹

Áttérve a tudós iskolákra, Breznyik leadja szavazatát a humanizmus és realizmus harcában oly értelemben, hogy legyenek az iskolák közt olyanok, melyek inkább az idealizmusnak és olyanok, melyek inkább a realizmusnak szolgálnak: amaz a tudós, emez a reáliskolákban (mivtanodák) túlnyomó. A lélek formális kimivelésére nincs alkalmasabb tárgy a mennyiségtannál és klasszikus nyelveknél. Breznyik hangsúlyozza, (akár csak az „Entwurf”), hogy a klasszikus oktatásban nemcsak a nyelv tanítása a fontos, hanem még inkább az eszmék, melyek abban kifejezésre jutnak. Írónk általában elfogadja az „Entwurf” gimnázialis tantervét (csak a nyelvekhez hozzácsatolja mint mindenkire nézve kötelezőt a magyart, továbbá a tótot mint a tótokra kötelezőt és a hébert) és szervezetét. A gimnázium tanfolyama nyolc év, „a pályán két folyam van, al- és felgimnázium, mindegyik négy osztálytal egy-egy évi futammal.” Fontos megjegyzése: a nyelveket azon nyelven tanulják, mely a növendékek többségének az anyanyelve, *a többi tárgyak magyar és német nyelven.* (Nagy hanyatlás a zayugróci tantervhez mérten – kényszerűségből!) A magyar nyelv és irodalom elkobzott jogait legalább részben akarja visszaszerezni. A többi tárgy nagyjában ugyanaz mint az „Entwurf”-ban.

Legnagyobb gondot okozott az ev. iskolák fenntartóinak az „Entwurf” azon követelése, hogy felgimnáziumokban tizenkettő, algimnáziumokban hat legyen a rendes tanárok száma. Breznyik ezen követelésén oly módon enyhít, hogy a felgimnáziumra

¹ Lásd bővebben: Fináczy Ernő: A magyarországi középiskolák múltja és jelene. Budapest, 1896. 74 lap.

nyolcban állapítja meg a rendes, kettőben a rendkívüli tanárok számát. A kevesebb tanárok alkalmazását részben órák összevonásával próbálja lehetővé tenni.

Az „Entwurf” kötelezővé tette a szakrendszert. Breznyik ezt szó nélkül elfogadja a felgimnáziumra nézve, hol különben eddig is meg volt, de óhajtja, hogy a négy alsó osztályban az osztályrendszer túlnyomó legyen. A szünetek dolgában is némi módosítást ajánl. Nevezetesebb változást jelentett az igazgatói állás állandósítása, eddig ugyanis a felső osztályú tanárok szinte évenként váltakoztak a tanintézet igazgatásában. Írónk itt is elfogadja az állam intézkedését, de kiemeli, hogy az igazgató nem lehet egyéb pályatársaival szemben, mint „primus inter pares.”

Láttuk, hogy az „Entwurf” a primát (logikát és fizikát) a gimnáziumokhoz csatolta, a mi a líceumi tanfolyamok életerét – legalább a rendes formák között – elvágta. Breznyik úgy vélekedik, hogy főiskolai oktatásra (bölcészeti, hittudományi és jogi) a lutheránusoknak ezentúl is szükségök van, csak hogy a *főiskolát a középiskolától végleg el kell különíteni*, ami bizonyára nagyon helyes gondolat. Ily három szakú főiskola akadémiának volna nevezhető.

Az akadémiának, melyet *Pozsonyban* kellene felállítani, tanítási nyelve a *magyar* volna. Legjobb volna azonban *közös protestáns főiskola* létesítése Pesten.

A következőkben Breznyik a *mivtanodákról* szól, melyek a polgári és reáliskoláknak felelnek meg. A falusi mivtanodák (növendékei 10-14 évesek) folytatják az elemi oktatást. Tárgyaik vallástan, földleírás és történelem, természetrajz, mennyiségtan, anyanyelv, olvasás, írás. A városi mivtanodák megfelelnek a falusiaknak, a felső mivtanodák (14-18 évesek számára) ellenben párhuzamosan haladnak a tudós iskolák felső osztályaival, azzal a különbséggel, hogy a klasszikus nyelvek helyébe itt az angol, francia és olasz nyelvek lépnek. Breznyik szerint alsó mivtanodát minden népesebb városi gyülekezetben alapíthatni; felsőbb, azaz „reálgimnáziumot” pedig oly városokban, melyekben helyhez kötött nagyobb alapítványok vannak, pl. Késmárk, Besztercebánya, Pest, Csaba vagy Orosháza.

Breznyik azonban igen jól tudja, hogy a tervezés egymagában nem elegendő, mert ebben nem volt hiány, hanem rendelkezni kell a szükséges anyagi alappal is. Ezért ragaszkodik ehhez a nézethez: *csökkenteni kell a létező tudós iskolák számát és a megmaradóknak állami norma szerint berendezkedni.*

Nagyon figyelemre méltók Breznyik megjegyzései az ev. iskolák *kormányzatára* vonatkozólag. Ő is észreveszi az ev. egyházi közélet legnagyobb kinövését: a túlságba vitt partikularizmust és individualizmust. *„Hitben, vallásban ez megjárja” – úgy mond – „itt az egyéniség a maga helyén van, az ember hitét semmi emberi hatalom ne határozza, ebben saját meggyőződés, nem a többség eldöntő: de egyházi társadalomban ily véghetetlen*

egyéniséget hitet nem érdeklő ügyekben is érvényesíteni nem szabadság, hanem szabadosság” ... A törvényhozó hatalmat a legnagyobb mértékben gyakoroljuk, de a végrehajtásnál a: „ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes” nótáját fűjjük.”

Ő maga teljesen ev. jellegű, hat fokozatból álló (községi, járási, megyei, kerületi és központi) iskolai felügyelőséget kontemplál – ez egyházi hatóságok felett pedig állana a kormány felügyelete, (*jus regium supremae inspectionis.*) Ezek a kitűnő Breznyik javaslatának a főgondolatai. A nyomasztó viszonyok megértetik velünk, hogy ezen, bár nem tökéletes, de nagy hozzáértésről, pedagógiai tájékozottságról és politikai tapintatról tanúszkodó munka meghallgatásra nem talált azon körökben, melyeknek szánva volt. Az egyes iskolafenntartók csak a maguk iskolájuk bajával törődhettek, a jelszó az volt: „mentsük meg azt, amit lehet.”

Breznyik még tele volt reménnyel, nem tudta, hogy a szenvedések kora még csak ezután kezdődik ...

Azonban a pátens felfüggesztésével (1860. május 16), majd pedig a szabadelvű éra megindulásával új korszak virradt az ev. iskolaügyre. Azonnal nagy feladat várározott az ev. intéző körökre. Egyrészt el kellett takarítani az abszolutizmus pusztításának a romjait és visszahelyezni az ev. iskolát a boldogemlékezetű 40-es években megvetett alapra, másrészt számot vetve a haladó kor követeléseivel, alkalmazni kellett a régi tantervet az új viszonyokhoz.

Ezért br. *Prónay Gábor* egyetemes felügyelő Pestre értekezletre hívta meg az ev. tanárokat. Az értekezlet 1860. október 7., 8. és 9. napjain folyt le, hogy a következő hónapban tartandó egyetemes közgyűlés elé kész javaslatot lehessen terjeszteni. A gyűlésen a következő intézetek voltak képviselve: Pozsony, Pest, Eperjes, Sopron, Késmárk, Szarvas, Selmecebánya, Rozsnyó, Miskolc, Nyíregyháza, Újverbász, Csaba. Az elaboratum nyomtatásban is megjelent.¹

A tanácskozás abból az elvből indult ki, hogy az ev. iskolák szervezete csak az országos törvények, különösen az 1790/1. évi 26. t. c. által biztosított autonómiának lehet kifolyása, és hogy az ev. egyházra nézve életfeltétel, hogy törvény biztosította jogát az iskolák külső és belső kormányzata tekintetében gondosan megőrizze. Ez okból az osztrák minisztérium által kiadott és az ev. iskolákra is kiterjesztett iskolai szervezet és tanrendszer *törvénytelennek* tekintetik és kötelező érvénnyel azért sem bírhat, mert az ev. egyház szükségeinek és szellemének meg nem felel. A zayugróci tanterv az ev. egyházi önkormányzat kifolyása ugyan, de az előre haladott kor kívánalmainak meg nem felelhet többé. Ezért új iskolai szervezet kidolgozása a feladat. Az értekezlet aztán főleg a gimnáziumok szervezésével és az egyes tantárgyak besosztásával foglalkozott. A népiskolák, tanítóképezdek és teológiai

¹ Az ágostai hitvallású tanárok tanácskozmánya által tett iskolaszervezési javaslatok. Pest 1861. Emich 20 1.

intézetek iránt teendő javaslatlétellel ugyanis Noszágh János, Pálfi József és Hunfalvy János voltak megbízva, kiknek véleményét az értekezlet minden pontjában elfogadta. A tanintézetek kormányzásáról pedig Tatay István adott véleményt.

A javaslat először a *gimnáziumokról* szól. „A gimnázium célja a növendékeket általában mind alakilag mind tartalmilag a magasabb, tudományos képzettségre előkészíteni, kell tehát, hogy a gimnázium a növendékek szellemi fogékonyságát ébressze és kifejtse, különösen pedig *humanisztikus műveltetés* által azoknak jellemét, szívét alakítsa, szilárdítsa és nemesítse. Erre főszközzül szolgálnak neki a hazai és klasszikus nyelvek és irodalmak; de ezeken kívül a jelenkor követelte reáltudományokra s egyházunk különös igényeire is kiváló tekintettel kell lenni. A teljes gimnázium 8 évi tanfolyamból áll, ugyanannyi külön osztállyal. Az algimnáziumnak kettős feladata van: részint befejező, részint előkészítő iskola. De a gimnáziumi oktatás, hogy teljes sikert érhessen el, föltételezi a jól berendezett elemi, vagy népiskolákat is. Továbbá kívánatos, hogy mentői több polgári vagyis felsőbb népiskola is legyen. E polgári iskolák különböznek az ú. n. reálskoláktól, mert ezekre, mint technikus iskolákra egyházunknak nincsen szüksége, de igenis rászorul az általános jellemű polgáriskolákra. Mivel ilyen még kevés van, ezeknek a szerepét a jelenlegi algimnázium veheti át és ezért benne a műveltségnek bizonyos – relatíve – zárt egészét kell nyújtania azok számára, kik innen kilépnek az életbe. De másfelől az algimnáziumi oktatásnak gimnaziális alapon, és szellemben kell történnie hogy a felgimnáziumra előkészítsen. A gimnáziumok lényegét a lélek gimnasztikáját nem lehet többé kizárólag a latin és görög nyelv tanításában helyezni, ép oly fontos a hazai nemzeti nyelv is, csak meg kell tartani a kellő egymásutánt a nyelvek tanításában. Ez nem volt meg a 10 évig uralkodott állami tanrendszerben, mely szerint a növendéknek mindjárt az I. osztályban 3 nyelvet kellett tanulniok, a III. osztályban pedig 4 nyelvet stb. Az értekezlet tehát arra az álláspontra helyezkedett, hogy az algimnáziumból maradjon ki a görög nyelv tanítása és csak az V. osztályban kezdessék meg; a latin nyelv pedig hagyassák ki a gimnázium első osztályából és csak a II. osztályban kezdessék meg. Az I. osztályban csak 2 nyelv legyen: a magyar és még egy más élő nyelv. „*A magyar nyelv minden gimnáziumban tudományosan, azaz gimnaziális alapon és szellemben tanítassék, úgy hogy taníttatása szellemképző és fejlesztő legyen, s hogy általa azon cél éressék el, melyet eddigelé a latin nyelv taníttatása által akartunk elérni.*” Ennek megfelelőleg a gimnáziumban a következő tantárgyak fordulnak elő. Vallástan I.-VIII. osztályig. Latin nyelv. II.-VIII. Görög V.-VIII. Magyar I.-VIII. Német I.-VIII. Tót nyelv a hol a helyi viszonyok kívánják. Földrajz I.-III. (azaz Magyarország története a II. osztban, és a III-ban az ó kor történelme is). Történelem IV.-VIII. Matematika I.-VII-ig.

A természettudományok elosztása ez: I. Állattan. II. ennek folytatása. III. Ásvány- és növénytan. IV. Természettan. V. Vegytan, ásványtan, geognosia. VI. Állattani és növénytani rendszer. VIII. Természettan. Bölcsészet: a VII. osztban Logika és pszichológia. VIII. Bölcsészeti erkölcsstan, észjog, neveléstan. Egyéb tárgyak: ének, rajz, újabb nyelvek, gimnasztika.

A 8 osztályú gimnáziumban legalább 11, az algimnáziumban legalább 5 tanár legyen. Az algimnáziumban pedagógiai okokból az osztályrendszer legyen uralkodó. Az értekezlet szavá tette a megfelelő *tankönyvek* hiányát is. Reméli, hogy akadnak majd tankönyv írásra vállalkozók, akik aztán munkájukat az egyetemes közgyűlés elé terjesztik jóváhagyás végett. A magyar nyelvet új szellemben tárgyaló tankönyvre *Ivánka Imre* 25 osztr. frtot tűzött ki pályadíjjal. Az értekezlet végül azt az óhaját fejezte ki, hogy az iskolai törvények, a fegyelem kezelése, az osztályozás fokozatai, a szünidők, vizsgálatok rendje stb. tekintetében a különböző tanintézetek közt nagyobb egyezés legyen mint eddig volt.

A városi iskolákra nézve az értekezlet némi módosításokkal megtartotta a zayugróci tantervet. A tanítóképzőt illetőleg a tiszai egyházkerületnek 1858-ban kiadott és a soproni képezdének ugyanez évben elfogadott szervezetével összevágó szervezetét elfogadhatónak mondotta. Végre le mondva a líceumi tanfolyamok fenntartásáról, annak az óhaját adta kifejezést, hogy egy *központi teológiai intézet* állíttassék fel, de addig, amíg ez valósulhatna, a pozsonyi, soproni és eperjesi teológiai intézetek tartassanak fenn.

A tanintézetek *kormányzására* vonatkozó megállapodásokból csak azt emeljük ki, hogy az értekezlet visszautasítja és jövőre hatályon kívülnek nyilvánítja a nem-autonóm eredetű miniszteri tanszervezetet és kimondja, hogy mivel az érettségi vizsgálat eddigi módozatában szintén az autonómiába ütközik, törvényes autonóm intézménnyel pótolttassék. Az ev. iskolák közti összhang megteremtésére egy *központi szerv* szükséges. Ezért kívánatos, hogy az egyetemes gyűlés küldjön ki a maga kebeléből „*egyetemes tanbizottmányt*”, melynek legközelebbi feladata legyen a tanárok képzésének és megvizsgálásának a szabályzatát előkészíteni, íme a pesti tanterv főbb pontjai! E rövid, de tartalmas tervezet, melyet az 1860. okt. 10-12. napjain tartott egyetemes közgyűlés véleményadás végett a kerületekhez küldött le, komoly méltánylást érdemel. Átvesszi az „Entwurf”-ból, különösen annak szervezeti intézkedéseiből azt, amit jónak tart, de orvosolni igyekszik annak pedagógiai fogyatkozásait. Dicséretre méltó, hogy milyen tudatosan helyezi a magyar nyelv tanítását a gimnázium tanulmányi rendjének a középpontjába, mily helyesek és részben ma is aktuálisok a sok nyelv összehalmozását érintő megjegyzései és nevezetes követelmény a filozófiai tananyag bővítése is.

A munkálatban nincsen nyoma, de azért valószínű, hogy a tárgyalás alapjául az eperjesi tervet fogadták el, legalább az

eperjesi tanároknak (Vandrák) nagy részök volt az értekezlet összehívásában.

Már az 1860 október havában tartott egyetemes gyűlésen a felügyelő jelentést tett a tanári javaslatról, melynek átnézése, sajtó alá való bocsátása előtt Hunfalvy Jánosra bízott.

Az 1861 év aug. hó 28-án és következő napjain tartott egyetemes gyűlés jegyzőkönyvének 23-ik pontja következőképpen intézkedett a betérjesztett javaslatról: A latin maradjon meg az I. osztályban, a görög nyelv az V. osztálytól kezdve taníttassék, „mivel azt minden művelt nemzetnek gimnáziumaiban kötelezett tantárgynak bevéve találjuk, de a protestantizmus is nagyrészen ennek köszönheti fejlődését;” az egyetemes gyűlés továbbá helyesli az élő (német és tót) nyelvek felkarolását tekintettel az egyházi szükségletekre; kimondja, hogy az érettségi vizsgálat a szuperintendenciális elnökség mellett, kerületi és illetőleg esperességi bizottmány előtt folyjon le. A tanárokat „vizsgáló bizottmány” iránti javaslat elfogadatik, azon módosítással, hogy ezen bizottság elnöke az egyetemes felügyelő, természetes tagja a kerületek főnökei, választott tagjai pedig szakértő férfiak legyenek, úgy, hogy minden tudomány szak képviselve legyen. Az iskolai igazgatóságra vonatkozólag azt rendelte az egyetemes gyűlés, hogy az változó legyen. Végre kimondotta az egyetemes gyűlés: *Szoros egyenlőség s merev egyfurdóság a mi gimnáziumainkban nem óhajtatik: mindazonáltal, mind általában egyházunk, mind általában a tanuló ifjúság érdekében szükséges a helyi körülményeken és különös érdekeken felül emelkedő szerves egyetemességet felállítani, mely az egyes intézeteknek szabályzatul és követendő zsinórmértékül szolgáljon.* Ez okból a következő határozmányokat állapítja meg: (ezeket részben már felsoroltuk): 1. Teljes gimnázium azon iskola, mely a növényeket mind alakilag, mind tartalmilag az akadémiai és egyetemi tanfolyamokra előkészíti. Az ily teljes gimnázium nyolc évi tanfolyamból és ugyanannyi külön osztályból áll. *Nem kívánatos, hogy a gimnáziumok száma szükségesen túl növekedjék,* s minden anyagi és szellemi erő csakúgy gimnáziumok felállítására fordíttassék, míg az elemi és polgári iskolák ügye sok helyütt elhanyagoltatik. Ezért ezentúl csak oly község állíthat gimnáziumot, hol kellőleg berendezett és elegendő tanerőkkel ellátott elemi iskola van és egyszersmind biztos kilátás van, hogy a megnyitandó gimnáziumi osztályokat képes lesz a tervezet szerint berendezni és fenntartani.”

Az egyetemes gyűlés határozatainak megfelelőleg az egyes tanintézetek fokozatosan életbe léptették az új pesti tanterv által megkívánt módosításokat. A következő években a tanterv terén nincsen változás. Az egyet, gyűlés szabályozza most a *tanárvizsgálatot*, a gimnázium *érettségi* vizsgálatát (1863. jkv. 14. és 16. p.) az osz-

¹ Lásd még Batizfalvi Istvántól: A görög nyelv az ág. h. ev. gimnáziumokban. Magyar tanügy. 1872. 127 s. k.

tályvizsgálatokat (1864. jkv. 10. p.) stb. egyébként sok baja van a Helytartótanáccsal, mely az ev. egyház autonóm jogainak sérelmével a tanügy oly részleteibe is avatkozott, melyek a főfelügyeleti jog korlátain kívül estek. Továbbá küzd ellene azért is, mert az ev. iskolák jelentéseit felülvizsgálat végett a bécsi „Unterrichtsrat”-hoz küldte fel. A tanterv „újabb megvitatásának” a kérdése csak 1865-ben merül fel újra, de csak 1867-ben, az alkotmányos óra beköszöntésével lesz időszerűvé.

Br. Prónay Gábor e nevezetes év szeptember 22-re tanári értekezletet hívott egybe, mely azonban gyökeresen átalakító új tanszervezet kidolgozásába nem bocsátkozott, be akarván várni a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól kibocsátandó tantervet. Így csak az addig érvényben állott tanterven tett néhány módosítást (a latin nyelv kihagyása az I. osztályból a tanintézetek szabad választása a magyar és német tannyelv között; új tárgyak: szépírás, rajz, testgyakorlás felvétele.) Ez újítások azonban nem mehettek át az életbe, mert időközben megjelent *Eötvös József báró* népiskolai törvényjavaslata és gimnázio-liceális tantervezete. Az egyháznak tehát ezekkel szemben kellett állást foglalnia. E végből az 1868-ki egyetemes gyűlés jkv. 30. pontja értelmében 1869. jul. 3-án és következő napjain tanári értekezlet volt Ácsán br. Prónay egyetemes felügyelő elnöklete alatt.¹ Az értekezlet aggályait nyilvánította a miniszter középiskolai javaslata ellenében, (a 6 osztályú gimnáziummal a kitűzött cél el nem érhető; a trifurkált liceum pedig túlkorán kenyérkeresetre utal stb.) ezért az eddigi tanrendszer, vagyis az egységes gimnázium alapjára helyezkedett azzal a módosítással, hogy a latin nyelvet visszahelyezte az I. osztályba. Új tárgyak: hazánk statisztikai átnézete a gimnázium VIII. osztályában és az énektanítás. E tanrendszer sikeresebb kiviteléhez azonban szükségesnek mutatkozott minden tantárgyra nézve a tanítási módszernek és a gimnázium felvételi, fegyelmi és rendtartási szabályainak a kidolgozása, amivel az egyetemes gyűlés Vandrák, eperjesi tanárt bízta meg. (Egyet, gyűlés jkve. 1869. 36. p.) Egyébként az 1869-ki u. n. *ácsai* tanterv az 1861. pestihez képest a következő eltéréseket tünteti fel. A latin nyelvi órák megszorodtak, a magyaréi megfogytak, de mint tannyelvnek és tantárgynak jobban kidomborodik különös jelentősége, amennyiben kimondja a tanterv, hogy ha a tannyelv más mint a magyar, akkor is a magyar és német nyelv minden tanulóra nézve kötelező tantárgy, a szláv nyelv ellenben csak azokra kötelező, kiknek az az anyanyelvük. A német nyelv az I. osztálytól kezdve taníttatik.

¹ Lásd Prot. Egyházi és Isk. Lap. 1869. 777., 909. és 941. s. k. lapokon. Külön is megjelent: Az ág. h. ev. tanárok Ácsán tartott egyet, tanácskozmányának véleménye. Pest. 1869. Még ez értekezlet' előtt foglal állást a miniszteri tanterv ellen a Selmecebányai liceum tanári kara. Lásd *Breznyik*: A selmeci bányakerületi liceum tanári karának véleményadása a m. kir. kormánynak gimnáziumokat és liceumokat szervező tanterve ügyében. Pest 1869. 59. lap.

A természettudományok nagyobb óraszámot kaptak (19-27 ele- nében) a bölcsészet már csak lélektanra és logikára szorítkozik, az új tárgyakat (rajz, szépírás, ének, torna) már említettük.

Vandrák¹ munkálata tulajdonképen az *első módszeres utasítás* az evangélikusoknál, de egyben kiterjedt a „Rendtartásra” is. Az „Általános határozatokon” kívül 5 részből áll. Ezek a következők. I. Tanítás, tantárgyak, tanterv, taneszközök és tanítási metodika. II. Tanulók és az őket illető rendtartás és fegyelem. III. Tanárok. Tanári értekezletek. IV. A gimnáziumok kormányzása s viszonyuk az egyházi s polgári felsőbb hatóságokhoz. V. Tájékoztató az egyes tantárgyak előadására nézve s némely ajánlható tankönyvek megnevezése. Vandrák felhasználta ugyan az egyes tanártestületek és kiváló szakemberek véleményét, de azért itt-ott e kiváló ev. pedagógus és humanista szellemű gondolkodó felfogása is ki látszik ez értékes műből. A gimnáziumok lényege és célja szerinte a teljes humanisztikai képzés hazafiúi és evang. szellemben. A gimnáziumtól tehát – úgymond – nemcsak oktatást várunk mindennemű hasznos és szükséges tanulmányokban s előkészítést az akadémiákra vagy egyetemekre, hanem és kiválólag *humanisztikus nevelést* s nemes jellemképzést hazánk és egyházunk javára, dicséretére”. E magasztos célnak csak a helyesen szervezett, kellő erővel ellátott s bölcsen kormányzott *teljes* gimnázium felelhet meg egészen. A gimnáziumok *szellemi főtökéje a tanárokból fekszik* t. i. oly tanárokból, kik e pályára belső hivatást is éreznek magukban s kik kellő (elméleti és gyakorlati) előkészülés folytán a gimnáziumi képzés magasztos céljaiért lelkesülni is tudnak és az óhajtott sikert is képesek biztosítani . . . Senki sem lehet valódi gimnáziumi tanító, aki nem egyszersmind nevelő a szó legnemesebb értelmében. Bárminemű a tantárgy a főgimnáziumi tanár kezei közt „nevelési-ész-szív képzési anyaggá” alakul. A gimn. oktatás tárgyai a következők: 1. Vallás. 2. Latin nyelv és irodalom. 3. Görög nyelv és irodalom. 4. Magyar. 5. Német. 6. Szláv nyelv s az illető irodalom. 7. Földrajz és történelem. 8. Szám- és mértan. 9. Természettudományok. 10. Bölcsészeti előtan. 11. Rajzolás. 12. Szép- és gyorsírás. 13. Éneklés-zene. 14. Testgyakorlatok. A munka nagyobb részét. (25-67) e tárgyak metodikája foglalja el. Vandrák eljárása az, hogy először az általános célt jelöli meg és azután ismerteti az tanítás módját az al- és felgimnáziumban.

Persze észrevétel, kifogás volt bőven Vandrák érdemes, bár nem tökéletes munkálatával szemben. A beérkezett észrevételek alapján aztán az egyházegyetem iskolai bizottsága módosításokat hozott javaslatba (1871 -ki egyet, gyűlés jkv. 12. pont, 13. lap) de dicsősége Vandráknak és munkatársainak, hogy e módosítások csak a szervezetre és rendtartásra vonatkoznak, *de a munka pedagógiai*

¹ Vandrák: Magyarhoni evangélikus gimnáziumok szervezése. 68 lap. h. n. 1870.

és didaktikai fejtegetéseit érintetlenül hagyják. E mű tehát mindenkép jelentős irányjelző az ev. középiskolák metodikájának a történetében.

Időközben meghalt Eötvös József báró miniszter és utódai alatt egymásután több (összesen 5) tantervjavaslat látott napvilágot, de tkp. csak az 1879. évinek a megjelenése kezd új fejezetet a középiskolák tantervének a történetében. Az ev. egyházegyetem e törvényjavaslat egyes intézkedéseit ugyanis sérelmeseknek ítélte autonóm jogi szempontjából (1791. 26. t. c.) és ezért *kérvényt* intézett a képviselőházhoz (1880. ápril) a gimn. és reáliskolai oktatásról szóló törvényjavaslat egyes pontjainak módosítása érdekében. Álláspontja ez: „Szívesen elismerjük mi az államkormány azon jogát, hogy önkormányzati jogainkba nem ütköző módon, tanodáink szellemi és anyagi állapotairól magának biztos tudomást szerezhessen, de nem ismerhetjük el a főfelügyeleti jogot oly értelműnek, hogy e címen az államkormány rendelkezési joggal nyúlhasson be iskoláink belügyeibe, vagy megadható, de meg is tagadható engedélyektől tehesse függővé jogaink gyakorlatát. Mi azt hisszük, hogy az állam jól fel fogott érdeke csak kettőt követelhet meg a mi felekezeti intézeteinktől: jelesül azt, hogy azok az állam magasabb érdekeit semmiféle körülmények közt ne veszélyeztessék és azt, hogy a korral haladva, ezután is oly hű és méltó tényezői legyenek a nemzeti kultúrának, mint voltak a múltban. Ugyanazért méltánytalannak tartjuk a törvényjavaslat minden oly intézkedését, mely a belső iskolai életet, az oktatás szellemét, irányát és szabad fejlődését korlátozná”.¹

Nem sokára rá pedig az ácsai és állami tanterv összeegyeztetésére tanári értekezletet hívtak össze.

Azonban e munkára ismét nem kerülhetett rá. a sor, mert az 1879-ki, illetve 1880-ki törvényjavaslat is csak efemer alkotás volt. Csak 1883-ban jött létre *első középiskolai törvényünk*: az 1883. XXX. t. c.² mely teljesen új és biztos alapra fekteti középiskolai tanügyünket és így az ev. iskolára is nevezetes kihatással volt.

Az 1883-ki egyetemes gyűlés (jkv. 5 pont) a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a középiskolai törvény életbe léptetése tekintetéből érkezett megkeresése miatt, valamint az 1883. évi XXX. t. cikk folytán a középiskolai ügy megfelelő rendezésére bizottságot küldött ki az egyetemes felügyelő elnöklete alatt, melynek tagjai voltak a 4 egyházkerület szuperintendensei, felügyelői, továbbá a tanügyi bizottság tagjai és minden 8 osztályú gimn. vagy líceum tanári karának egy-egy küldötte.

¹ Hasonló határozatot már 1877-ben is hoztak. (Prot. Egyh. és Iskolai Lap. 1877. 1345 lap.)

² A törvényjavaslatnak törvényerőre való emelkedése előtt az egyet, egyház ismét emlékiratot intézett a képviselőházhoz a javaslat némely szakaszának megváltoztatása végett. Elismerik az állam főfelügyeleti jogát, de csak mint közvetett ellenőrzési jogot, egyebekben ragaszkodnak törvényben biztosított autonómiájukhoz. (Bővebben lásd: Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelő. 1883. 150 s. k.)

A bizottság a középiskolák részéről beérkezett javaslatok alapján elkészítette az új tanrendszert, meghallgatta a kerületek részéről tett észrevételeket és végül betervezte munkáját az 1884-ki egyetemes közgyűlésre, mely a tantervet azon módosítással fogadta el, hogy a vallástan tanítása az I.-IV osztályokban az ácsai tanterv szerint történjék, míg az V.-VIII. osztályokra nézve a tananyag a jelen tanterv szerinti bővítéssel fogadtatik el. (Jkv. 48 p.) Az ág. h. ev. középiskolák *ezen utolsó autonom tanterve 1886-ban nyomtatásban is megjelent.*¹ A tanterv kidolgozásából kétségkívül döntő mértékben kivette a maga részét a budapesti ev. gimnázium tanártestülete, különösen *Böhm Károly*.

Lássuk e tantervet is kissé részletesebben. Bár nem egy részletet az állami tantervből fogadott el. az egészen egységes, egyöntetű filozófiai és pedagógiai szellem vonul végig. Logikusan két részre különül. Az I. a gimnáziumi oktatás elvéről szól, és annak az egyes szaktárgyak tagolásában való nyilvánulásától. A II. pedig a gimnáziumi tantárgyak részletes beosztását adja az egyes osztályok szerint. Hogy milyen fenkölt és egyben nevelői szellem hatotta át a tanterv készítőjét, azonnal kitűnik a gimnázium céljának meghatározásából és az egyes tantárgyak célkitűzéséből.

Nem az „általános műveltség” közlésében látja a gimnázium feladatát, hanem sokkal konkrétabb és egyben nemesebb célt tűz ki elébe. A gimnáziumi oktatás főfeladata: *az értelmi erőnek oly mérvű kifejtése*, hogy a tanuló *önálló ítéletre* szert tegyen, mely őt első sorban az egyetemi tanulmányokra, azután pedig bármely tudományos foglalkozásra és munkásságra képesíti.

Ez alapon kifejlenek az ifjú lélekben rejülő erkölcsi csírák, feléled az önállóan felismert és megítélt ideálok iránti lelkesedés s képződik ezen a biztosan lerakott alapon az élet reális viszonyai közt az önálló egyéniség, az erkölcsi jellem... A gimnáziumnak egész szelleme más, mint egyéb iskolaké, a gimnáziumi oktatás szellemi jellege az *ideálok iránti lelkesedés*... A gimnáziumi oktatás fő célja e szerint nem befejezett rendszeres ismeret nyújtása egy tantárgyban sem, hanem a *tudományos lelkület* megteremtése. Ezen lelkületnek pedig a tudományok alaptörvényeinek pontos és lehetőleg minden oldalú ismerete, s az *idealizmus* iránti lelkes szeretet és ragaszkodás képezik alkotó mozzanatait. Az emberi ideálokat pedig egyrészt a vallástanítás hozza a tanuló szeme elé, másrészt a történelem és az irodalomnak remekei azon alakulásokat tüntetik fel, melyekben az ideálok az emberiség fejlődési harca után megvalósultak. De az ideálokat realizálni nekünk is kötelességünk, ép azért képesíteni kell a tanulót arra, hogy egyrészt igazi és hamis ideál közt különbséget tehessen, másrészt az eszközöket is ismerje, melyekkel e célokat meg-

¹ Az 1884-iki ág. h. ev. egyetemes egyházi gyűlés által megállapított gimnáziumi tanterv. Budapest. 1886.

valósíthatja. Amannak szolgál az értelem és ítélet kifejlesztése, tehát a szorosan vett formai tudományok (matematika, logika a nyelvtudományok formai oldala), emennek a materialis tudományok névszerint a földrajz, természettudományok és a filozófiai propeudeutika. Amennyiben mindezeket embertársainkkal való szövetkezésünk útján kell elérnünk, annyiban szükséges a fő közlekedési eszköznek, az anyanyelvnek és más modern nyelveknek pontos kezelése.”

Íme mennyire eltér a tárgyak nevelőértékének az indokolása a rendes sablontól. Az egész gimnáziumi tananyag egyetlen ideális cél szolgálatában állván, egységes szellemű tagoltságot tüntet fel. Hasonló mély belátásról tanúskodnak a rövidre fogott módszeres utasítások. Hogy a tudományos részletek céljuknak megfeleljenek, ahhoz azoknak olynemű beosztása kívántatik meg, hogy 1. tanítási rendjök az emberi lélek fejlődési menetével megegyezzek. 2. Kelleténél sem több, sem kevesebb ne vétessék fel és minden tantárgy képző erejének mértékéhez képest hasson a közös végcél elérésére. Mindebből következik, hogy a gimnázium egységes intézet, hogy tehát abban az oktatás folytonos sort képezzen, vagyis, hogy egy tantárgy se taníttassék kétszer a gimnáziumi tanfolyam alatt. A gimnáziumban meglevő túlterheltség okát abban találja, hogy a reális tananyagot mérték nélkül be fogadták és abban, hogy egyes tanárok sokszor azon gyengeségben szenvednek, hogy saját egyes tantárgyukat fő és egyetlennek tekintik.

E tanterv némely pontban az ácsai tantervtől, másokban pedig az állami tantervtől tér el. Lássuk először az ácsai tantervtől való eltéréseket. A tananyag tekintetében a változás az, hogy a bibliai bevezetés a V. osztályra szorítkozik, a VI. osztályban a ker. egyház története, a VII-ben pedig a magyarhoni prot. egyház története foglal helyet. A latin óraszám emelkedik: 6 az egész gimnáziumon át, csak a III-ban 7 óra a VII-VIII. oszt. ban 5 óra A szintaxis nemcsak a III. és IV., de az V-VI-ra is kiterjed. Az auktorok nagyjából ugyanazok. A hellén¹ nyelv óraszámja is növekszik. Kötelezőnek kívánja kimondatni az attikai dialektussal való kezdést. Az ácsai tanterv szerint a VI. osztályra Xenophon Anabasisa és Cyropaediája, a VII-re Xenophon nevezetességei, Homeros Iliasa, a VIII-ra Plato, Homer, Demosthones volt előírva. Az új tanterv is nagyon érdekes olvasmányokat tűz ki. VI. oszt. Lukianos és Xenophon „Anabasisa.” VII. Homeros Odysseája és Herodotos. VIII. Ilias, Thukydidés, Sophokles vagy Euripides egy tragédiája. A magyar órák szaporodtak. A nyelvtant a mondattannal kezdik. IV. oszt. iránytan és verstan, V. szerkesztéstan, VI. retorika, VII. poétika, VIII. irodalomtörténet. A német nyelv tanításában az állami tantervhez alkalmazkodik, de kívánatosnak mondja, hogy e

¹ Itt figyelmeztetünk rá, hogy minden időben a lutheránus tanárok sorából került ki a görög nyelv nem egy lelkes védője. (Hunfalvy Pál, Böhm, Breznyik.) Lásd alább bővebben.

nyelv az I. osztálytól kezdve taníttassék. Legjobb e tekintetben a tantervet vidékek szerint módosítani. A szláv nyelvről többé nincsen szó.¹ A történelmet és természetrajzot mellözi az I-II.-ban. E helyett az I-III. osztályig csak a földrajz a reális tudományok képviselője, a IV.-ben hozzájárul a természetrajz is, még pedig ez osztályban kémia és ásványtan, V. növénytan, VI. állattan. A történelem tananyaga így oszlik meg: III. Magyarország története IV. és V. ókor, VI. középkor, VII. újkor a reformációtól korunkig. VIII. A magyar nemzet története. A földrajz a IV. osztályban is szerepel. (Az osztrák-magyar monarchia rendszeres földrajza), a VII. osztályban ellenben az állami tantervtől eltérőleg külön földrajzóra nincsen, hanem a történettel kapcsolatban tárgyalatnak a politikai földrajz fontosabb részei. A történeti órák száma III: 2. IV-VIII. 4. A matematikára és mértani rajzra nézve az egyetemes gyűlés az állami tantervet fogadta el. A természettan, mely az ácsai tanterv szerint a IV. és VIII. osztályban fordul elő, most a VII. és VIII. osztályban szerepel (3 és 4 órában). A VII. osztályban az ácsai tanterv szerint matematikai és fizikai földrajz volt geológiai ismeretekkel. A filozófia a VII. és VIII. osztály között oszlik meg. E felsorolás után az állami tantervtől való eltéréseket már csak néhány pontban kell összefoglalnunk. Ezek a következők: német nyelv I-VIII., földrajz nincsen a VII.-ben; a történelem terén eltérés, hogy az ókort két osztályban tanítják, a hellén nyelvben több az előirt olvasmány, a fii. propedeutika (lélektan és logika), a VII. és VIII. osztályban 2-2 órával szerepel.¹ A történelem, természettudományokra és mértani rajzra nézve általában az állami tantervhez csatlakozott e tanterv.

Az ismertetett tantervre – mint láttuk – a vallásos idealizmus és klasszikus szellem nyomta rá a maga bélyegét. Érdekes tünet, hogy a lutheránusok általában szívós kitartással harcoltak a görög nyelv mellett és csak akkor fogadták be a görögpótló tanfolyamot, mikor kénytelenek voltak vele, azaz amikor az egyes intézetek szegénységük miatt elfogadván az államsegélyt, vele együtt elfogadták az állami tantervet is. Ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy méltatott tantervünk legtöbb iskolára nézve csak írott malaszt maradt, mert a legtöbb intézet létele végett kénytelen volt az államsegélyhez folyamodni és ennek folyományaképp az állam tantervét követni. Ma pedig már az összes ev. gimnáziumok az állami tanterv szerint tanítanak. *Így tehát az ev. középiskolák tantervének a története az 1886-dik évvel lezáródik.* Az ev. gimnáziumok teljesen hozzásimúltak az állami iskolákhoz és az egyetemes nevelési feladat teljesítésében látják hivatásukat.

¹ Csak a dunáninneni kerület fejezte ki azt a kívánságát, hogy a tót nyelv tanítása a tót ajkú ifjúság számára a tantárgyak sorába vétessék fel. A bizottság azonban külön intézkedések megtételét nem tartotta szükségesnek. (Egyet. közgyűlés 1884-k-i j. k. 48. p.)

² Lásd bővebben budapesti ág. h. ev. főgimn. 1881 2. évi értesítője 29 -35.

A magyar ev. egyház tudja, hogy ú. n. autonómiája ma már csak látszólagos, de tudja azt is, hogy alkotmányos államban „az autonom jogok gyakorlásáról az autonómia elvének fenn tartása mellett *lemondani, nem önárulás, hanem hazafiúi kötelesség.*” (Schneller). Ezért iskoláit arra utasítja, hogy a megmaradt korlátokon, az egységes nemzeti kereten belül teljesítsék a nekik jutott külön feladatukat, de folytonos tekintettel a nagy egészre.

Visszapillantva az ev. középiskolák tantervének a történetére megállapíthatjuk, hogy benne 5 határátkelő vehető fel, melyet a Schedius féle (1806-1810), zayugróci (1841-46) pesti 1861, ácsai 1869 és budapesti (1886) tanterv képviselnek, melyek közül a második és utolsó áll legmagasabban. Legeredetibb tantervünk a zayugróci volt, míg a többi az abban az időben megjelent állami tanterveket is figyelembe vette. (II. Ratio Educationis, Entwurf, 1883-iki tanszervezet). Azok a férfiak pedig, akik e tantervek készítése körül kiváló érdemeket szereztek főleg Lovich, Schedius, Munyay, Boleman, Breznyik, Vandrák, Batizfalvi, Hunfalvy János, Böhm voltak – de mellettük még sok volt a homályban maradt szerény, de nem kevésbé jeles munkás: az egyes intézetek jelesebb szaktanárai.

7. Ev. főiskolák.

Mikor azt állítjuk, hogy az ev. főiskoláknak is hosszú múltjuk van, akár a nép- vagy középiskoláknak, akkor egyben leszámolunk azzal a nézettel, mely minden főiskolai jellegű intézetet meg akar tagadni az evangélikusuktól, illetőleg a protestánsoktól.¹

Annyi ugyan tény, hogy tudományegyetem felállítása nem fűződik az evangélikusok nevéhez, sőt önálló főiskolájuk sem volt egészen a legújabb időkig a szó szoros értelmében, a minnek főoka az anyagi eszközök elégtelensége mellett az volt, hogy a prot. ifjak tanulmányainak befejezése végett a külföldi egyetemeket szokták felkeresni. Ennek folytán a hazai nagyobb tanintézetek feladata általában kimerítettnek látszott, ha a legfelsőbb tanulmányokra előkészítették hallgatóikat, a kiválóbb tanintézetek legfelsőbb osztályai azonban mégis valóságos főiskolai tanfolyamok voltak, melyek főleg a teológia, jog-politika és filozófia tudományaira akartak bevezetni, aminek különösen akkor emelkedett a jelentősége, mikor a külföldi egyetemek látogatását megszorították. Ezeknek a tanfolyamoknak pedig hosszú múltjuk van és megtörtént bizony gyakran az is, hogy ez intézetekből az ifjak azonnal a gyakorlati élet küzdő terére léptek. Sőt megtörtént nem egyszer, hogy az ilyen főiskolai tanfolyamokkal nem rendelkező iskolából is a papjelölt azonnal kikerült az életbe. E mellett meg-megindul azonban mozgalom egy középponti főiskola felállítása ügyében is és főleg a teológiai fakultást állandóan szorgalmazzák a XIX. század eleje óta.

¹ V. ö. A gimnázium története a debreceni ref. kollégiumban. 1895. 42 lap.

A protestánsok tudományos lelkesedésének és áldozatkészségének egyik legszebb bizonyítéka, hogy már a XVI. században van nyoma annak, hogy a latin oktatást a főfontosságúnak tekintett teológiai tudományok szakszerű előadásával tetőzzék be. Három ilyen főiskolát említhetünk a XVI. századból. Sajnos, hogy az egyikről, a békésgyulaiól épen csak annyit tudunk, hogy létezett, ellenben a nagybányairól és nagygyőriről már valamivel jobban vagyunk informálva.

Csanád és Békés megyében ugyanis hamar gyökeret vert az ev. vallás és a róm. kath. egyháztól eltért hívek egész 1567-ig nem a helvét, hanem az ágostai hitvallást követték.¹ Csak az 1567 évi február 24-én Debrecenben tartott zsinaton írta alá e vidék papsága a genfi hitvallást. A gyulai főiskola² melynek több hallgatója a wittenbergi egyetemen fejezte be tanulmányait, körülbelül 1533-1566-ig állott fenn. Ekkor a török elfoglalván Gyula várát, e főiskola is elenyészett. Úgy látszik, hogy a gyulai városi tanács alapította, de azonkívül hatalmas pártfogói voltak Massay Imre, Ladányi István, Mágocsi Gáspár, Kerecsényi László. Hogy nem volt közönséges gimnázium, bizonyítja az, hogy Wallaszky Pál „gymnasium illustre”-nak nevezi és bizonyítja növendékeinek érettebb kora. Teljes joggal feltehető tehát, hogy benne a felsőbb tudományokat, nevezetesen a teológiát is tanították. *Közös* protestánsnak abból az okból volna nevezhető, mert ha voltak is már ez időtájt hívei a kálvinizmusnak Gyulán, de szakadás nem történt még a felekezetek közt addig, a míg a főiskola fennállott, azonban még nagyobb joggal ev.-nek tekinthető.

Többet tudunk a *nagybányai un. Schola Rivulináról* Szatmár-megyében is hamar népszerűvé lett a vallásjavítás mozgalma és Nagybányán nem kisebb ember, mint Kopácsi István tette tényné az új alakulást. (1547.) Jó ideig kizárólag protestánsok voltak itt, csak 1576-ban találjuk az ev. és ref. egyházakat különválva. Az ugyancsak *Kopácsi által alapított kollégium tehát eleinte mindkét felekezet főiskolája volt*, az elválás után az ág. h. evangélikusok azonban nem tartottak fönn külön főiskolát és így a „*Schola Rivulina*” *kizárólag a reformátusoké lett*. Főiskola volt ez is, amelyen lelkészeket és tanítókat képeztek. Kár, hogy csak 1633-tól kezdve válnak bővebbé az iskola történetének a forrásai; végleg 1745-ben szűnt meg ez a főiskola.⁵

Határozottan ev. jellegű főiskola volt a *nagygyőr-i iskola* (Szepes m.) Maga a jeles *Graded Horváth Gergely* alapította, miután 1581-ben

¹ Haán L.: A reformáció történetének rövid vázlata Békés- és Csanád-megyében. Egyház és iskola Szarvas 1852. 54 lap.

² Ennek volt tanulója, majd pedig tanára Szegedi Kiss István. (Skaricza Máté: Szegedi Kiss István élete. Ford. Faragó Bálint. Mezőtúr 1906.)

³ Haán Lajos: Békés vármegye hajdana. Pest 1870. I. 73. o. k. 1.

⁴ Révész János: A mi osztályrészünk. A nagybányai ág. h. ev. egyház története. Nagybánya 1905. 3. s. k. 1.

⁵ Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547-1754. Nagybánya 1905. 3. és 12. 1.

európai körútjáról hazatért. Az alapítás éve 1588 és az intézet csakhamar nagy híre emelkedett. Ennek fenntartására, ösztöndíjakra és szegény tanulók felszegélyezésére évenként mintegy 600forintot fordított az előkelő tudós. Az intézet igazgatója Gera Kristóf, 1592-ben pedig Erhard Miklós volt. A tanárok közül kimagaslik a húsz éves Graver Albert, aki a bölcséletet és hittudományt tanította, különös feladatául pedig az volt kitűzve, hogy a lutheránusok, kálvinisták és pápisták között fenforgó vitás kérdéseket magyarázza. Segédtanárok voltak: Láni Illés, Malus Jablonovszky Pál, Henrid Mátyás mester, Eibisch Mátyás és Mai Pál. Maga Horváth Gergely a dialektikából, etikából és retorikából tartott előadásokat.¹ Ez iskoláról alig tudunk többet, mint a tanárok neveit, de ez és a szelleme arra vall, hogy *hittani főiskola* volt. Ezt bizonyítja a Bohus² megjegyzése is, midőn kiemeli, hogy ez az iskola az utókornál annál nagyobb hírnévre méltó „minél több tudós embert, az orthodox igazság derék hitvallóit szolgáltatta a kryptó kálvinista romlottsággal szemben.” Alapítójának a halálával ez a főiskola sokat veszített jelentőségéről.

Mint protestáns főiskoláink általában, úgy az evangélikus főiskolák is főleg a teológiai és jogi oktatás szolgálatában működtek, hiszen igen hosszú ideig a középiskolai tanárok képesítése, azonos volt a papi képesítéssel, tehát külön tanárképző oktatás nem folyt.

Szóljunk tehát a teológiai és jogi szakoktatással külön-külön. A dolog természeténél fogva kivált a teol. oktatásának elsőrendű jelentősége volt. Teológiai képzésünk kezdetől végéig a németországi iskoláktól függött és fejlődésében híven tükrözi vissza az azokban időnként uralkodó szellemi áramlatokat.³ A XVI. században a szentírás megismerésére és a kegyes élet ápolására fektetik a fősúlyt és ezért a görög és héber nyelv intenzivebb művelésben részesül. A XVII. században ellenben nálunk is a felekezeti szimbolikus könyvek s az ezek aipján készült dogmatikák és polemikák uralkodnak a biblia felett. Az exegezis tehát háttérbe szorul és vele a görög és héber nyelv is. De tükröződnek a későbbi irányzatok (pietizmus és racionalizmus) is teológiai oktatásunk mezején. Idővel felvetődik egy központi teológiai

¹ Ráth György: Gradecz Horváth Gergely és Lám Sebestyén hitvitája, irod. közlemények IV. 1894.

² *Historica Geographica Terrae Scepusiensis in superiori Hungariae celeberrimae Descriptio concinnata. Auctore Georgio Bohus M. H. Scholae Késmarkiensis Rectore.* (Kézirat a késmárki liceumban, német fordítását dr. Lipták János készítte.) A nagyzeőri iskolára vonatkozó *eredeti* okmányok, melyek külön csomóba voltak foglalva, *örökre elvesztek.* Abel Jenő, Weber Samu, a buzgó szepességi historikus és utánuk én is hiába kerestem. Végre Abel Jenő hagyatékában ráakadtam egy az öreg Mednyánszky báró által irt levélre (1887), melyből kitűnik, hogy nevezett csomót a XVIII. század végén Szirmay András Pazdicsra vitte. Azóta nyoma veszett. Már az 1832-iki Elenchus sem említi. A Szirmay család az akadémiának ígérte, de nem került oda máig sem.

³ Schneller I.: A magyarhoni ág h. ev. ker. egyház teol. oktatásügye. A felső oktatásügy Magyarországon. Budapest. 1896. 703. s. k.

főiskola eszméje. Úgy látszik, hogy főleg az ellenreformáció példája, a Pázmány által Nagyszombatban és Kisdi Benedek által Kassán alapított egyetemek bírták az evangélikusokat is tömörülésre és közös tanácskozásra, melynek tárgya egy nagyobb szabású főiskola felállítása volt. Így akartak a jezsuita rend vezetése alatt álló főiskolai képzés ellen védekezni, mivel azonban illetén nagyobb szabású iskola felállítása az egyes szab. kir. városok erejét túlhaladta volna, ezt közös erővel akarták megvalósítani.

Vandrák¹ és utána Hörk, úgy adják² elő a dolgot, hogy *Bayer János* akkori eperjesi rektor agyában fogant meg az a gondolat, hogy az eperjesi iskolát megfelelő nagy épület által főiskolává kellene tenni a felsőmagyarországi evangélikusok számára. E célból szövetkezik *Wéber János* főbíróval és muzsaji *Wittnyédi Istvánnal*. Mindenek előtt 1665. aug. 11-20-ig tanácskozásokat tartottak Eperjesen a város és Sárosmegye előkelő férfiai és kimondták, hogy meghívják a felsőmagyarországi protestáns rendeket vármegyéket és városokat egy Kassán, azon évi nov. 18-án tartandó közgyűlésre. A gyűlést meg is tartották és „az igaz evangéliumi vallás üdvös terjesztésének, nemkülönben a világi rendek nagyobb előhaladásának biztosítása céljából egy főiskola (*Certum Collegium Scholasticum*) felállítását elhatározták, melyben az elemi ismereteken kívül, főleg a felsőbb tanulmányok, valamint az elméleti, úgy a gyakorlati tudományok szakszerűleg előadatanának szab. kir. Eperjes városában, mint a mely ezen szándékunk kivételére a legalkalmasabb hely.” (Hörk. i. m.)

Ezzel szemben *Genersich*² *Keresztély* Késmárk történetében és *Hain Gáspár* lőcsei krónikájában némileg másképen adják elő a dolgot. *Genersich* szerint a felvidéki protestánsok szándéka kezdetben csak az volt, hogy egy előkelő kollégiumot állítsanak *fel a 6. sz. kir. város egyikében*. Késmárkon is tanácskoztak ez ügyben, de az eredmény az lett, hogy e város nem tetszett alkalmasnak ily kollégium befogadására.

*Hain Gáspár*³ sem említi Bayert vagy Webert, de igenis Wittnyédit, 1665. aug. 11. alatt szórúl szóra ezt mondja: „War zu Epperiesz von den 6 freyen Städten wie auch der Saarosser Schpanschafft eine Congregation, delibérierten all da, wie ein Lutherisches Gymnasium anzurichten wäre. Primus motor dessen war Hr. Stephanus Wittnyédy ein Edelmann von Oedenburg, welcher ein unruhiger Kopf ist, derentwegen ich auch leider sorg trage, esz möchte solch ein vornehmen einen solchen Ausschlag gewinnen, wie andere seine Sachen, will jedoch das beste hoffen”. *Hain* továbbá kijelenti, hogy már augusztusban döntöttek

¹ *Vandrák*: Az eperjesi kollégium múltjának és jelen állapotának vázlatos rajza. Eperjes. 1867. 4-5. lap.

² *Hörk*: Az eperjesi ker. kollégium története. Kassa 1896.

³ *Christian Genersich*: Merkwürdigkeiten der königl. Freystadt Késmárk. Leutschau 1804, II. 187 s. k. V. ö. Molnár i. m. 331.

⁴ *Hain*: Zipserische und Leutschauische Chronik... Kiadva Lőcsén 1910-13.

Eperjes mellett, *hogy a sárosi nemesi urak kedvét megnyerjék*, pedig egyéb helyek alkalmasabbak lettek volna rá.

De akár Bayer tanártól indult ki az eszme, akár nem, annyi bizonyos, hogy a mozgalom szélesebb körökben keltett figyelmet, míg nem a kassai tanácskozás végleg Eperjes mellett döntött. De kitűnik a határozatból az is, hogy önálló főiskolára (egyetemre) most sem gondoltak, hanem *10 osztályú gimnáziumra*, melyben a 7-dik osztály a logikusoké, a 8-ik a gyakorlati bölcsészeké, a 9-ik a fizikusok és metafizikusok osztálya, a tizedik pedig a hittan hallgatók osztálya lett volna. Nevezetes a tanítási rendben az, hogy a II-ik osztály tanítójától megköveteli, hogy *tiszta született magyar legyen* a végből, hogy a *magyar kiejtést* és nyelvet kora ifjúságokban helyesen tanulják meg az ifjak.

E fényesnek tervezett intézet szomorú sorsa ismeretes. Ugyanis alig tették le az új épület alapkövét, midőn királyi rendelet jött, mely megtiltotta nekik, hogy akadémiát állítsanak, mert akadémia állításra egyedül a király van jogosítva; az eperjesiek azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy ők nem akadémiát, hanem teljesebb gimnáziumot akarnak és tovább folytatták az építkezést és az intézet szervezését. Mindjárt kezdetben az intézetnek hat rendes tanára és négy praceptorra volt, az egész intézet rektora pedig a Magdeburgból behívott *Pomarius Sámuel*, a teológia tudora lett. Három iskolai évet (1667/8, 1668/9 és 1669/70) szerencsésen befejezett az intézet. Az első tanév II-dik felében az ifjú gróf *Thökölyt Imre* is járt az intézetbe, aki később sok hálát tanúsított az ő „alma matere” iránt, és sok kultúrpolitikai érzéket is elárult¹. A vizsgálatok nagy ünnepélyességek közt folytak le, melyek folyamán az ifjúság az „Eleazar Constans” című színdarabot is előadta. A 4-ik iskolaév vége felé (1671. május) azonban Spankau tábornok elvette az evangélikusoktól az új épületet és nekik a régi, szűk iskolában kellett a tanévet befejezni. A teljes pusztulás pedig bekövetkezett 1673. március 8-án, az iskola bezáratásával és a tanári kar szétszóródásával, „E csapással hosszú évekre meg lőn semmisítve a már kezdetében korához képest oly *kitűnően berendezett és nagy remény ékre jogosított közművelődési intézete Felsőmagyarországnak*” mondja helyesen Molnár A. (i. m. 346). E szomorú véget ért kísérlet után egy közös főiskolának a felállítása többé nem merül fel az evangélikusok körében. Mindenesetre dicsősége a magyar ev. egyháznak, hogy már a XVII. században *egy főiskola felállításán fáradozott és azt nemzeti alapra igyekezett fektetni*. A bekövetkezett szomorú időszak alatt természetesen az igényeket ugyancsak le kellett szállítani. Ez idő alatt csak a nagyobb városi egyházközségek gondoskodhatnak a teológia oktatásáról, már amennyire megnyerhették rá a királyi engedélyt. A fejlődés menete az volt, hogy a primában előadott teológiai tárgyak önállósulnak, vagyis lassan-

¹ Lásd Hörk i. m. 42.

kint egy önálló teológiai tanfolyam alakul ki. Legelsőnek Pozsony intézkedik Beer Frigyes 1724-ik évi tantervében a prima 2 tanfolyamból áll és a tanulók életpályájuk és jövődő hivatásuk természete szerint 2 csoportba osztattak: teológusokra és világi életpályára készülőkre. A mindenkire kötelező és közösen előadott tárgyak közül kiemelendők: teológia, dogmatika et polemika König szerint, Thüningius Philosophia Ecelectikája és Institutiones philosophiae. Ó és újkori földrajz, egyetemes, egyházi, politikai és irodalmi történelem stb. Ezenkívül a teológusok külön hallgattak héber és görög nyelvet és egyházi beszédeket készítettek. A „civilis vitae studiosi” pedig tanultak elméleti és gyakorlati logikát, tiszta mennyiségtant és Cicero: De officiis C. munkáját¹. Látnivaló, hogy tulajdonképpen csak a teológiai tanfolyam mehet „fakultás” számba, amennyiben szakképzést nyújt. E tanterv olykor a viszonyok által követeli javításokkal a Ratio Educationisig volt érvényben. Mivel mind sűrűbben történt a protestáns ifjúság eltiltása a külföldi egyetemek látogatásától, a teológusok képzését is célszerűbben kellett szervezni. Így 1786-ban a primát teológiai, a secundát pedig filozófiai tanfolyammá alakítják át. Kétségkívül hatással volt e szervezésre a Ratio Educationis is, mely 2 éves bölcsészeti tanfolyamot kontemplált. Hasonlóképp rendezkednek be a többi nagyobb intézetek is. *Lőcsén* Liedemann rektor viszi keresztül egy 3 éves főiskolai (teol-filozófia) tanfolyam felállítását (1796).

Késmárkon, 1788-ban állítják fel a bölcsészeti és 1801-ben a teológiai tanszéket.² *Rozsnyón* a Farkas-féle tanterv (1815.) veszi föl a teológiát, a retorikai-logikai osztályba.³ *Selmecen*; az 1748-ban feloszlott primát 1777-ben állították vissza és az 1784-ki hivatalos jelentés szerint, benne filozófiát és teológiát tanítottak. (Breznik i. m. III. 233.)

Sopronban 1788-ban szervezték át a két felső osztályt három osztályú líceummá. *Eperjesen* az 1806-ki tanterv szerint az I. osztály tantárgyai három tanár közt vannak felosztva: az első a teol. tárgyakat tanítja, továbbá gyakorlati filozófiát, ész-, köz- és népjoggal, etikát, politikát és ökonomiát, a második latin és német nyelvi gyakorlatokat, eszterikát, logikát, metafizikát, lélektant, tiszta matézist, a „harmadik az összes tudományok enciklopédiáját földrajzot, történelmet, magyar nyelvet stb.”⁴ Tehát mindenütt – a teológia kivételével – nem szakszerű, hanem inkább polymathia szerű oktatás folyt. A *Schedius-féle* tanterv már háromféle főiskolai tanfolyamot vesz föl: bölcsészeti, teológiai és jogit és megjegyzi, hogy e felső fok azoknak való, akik magasabb

¹ Markusovszky: A pozsonyi ág. h. ev. líceum története. 233. s. k.

² Palsó: A késmárki ág. h. ev. ker. líceum története. 38 és 40.

³ Oravecz Mihály: A rozsnyói ág. h. ev. főgimn. története 51 s. k.

⁴ Hörk: i. m. 395. de már az 1742-ki és 1758-ki tanrendben is nyoma van a teológiának.

képzést azért óhajtanak, hogy a fontosabb állami hivatalok betöltésére alkalmasak legyenek. E magasabb tanfolyamon vagy behatóbban tanulmányozhatnak némely tudományokat (bölcselet, matematika, fizika) vagy pedig a jog és politikai tudományokra, továbbá az orvostudományra és teológiára jobban előkészülhetnek. A bölcsészeti tanfolyam 2, a teológiai 2, a jogi 3 éves. Egymáshoz való viszonyuk nincsen szabályozva. A teológiai stúdium tárgyai ezek: Ó és új szövetségi exegezis, a perikopák homiletika-katechetikai tárgyalása, a szimbolikus könyvek történeti és dogmatikai ismertetése, dogmatörténet, lelkipásztorkodástan, homiletika, a dogmatika és etika ismételése, folytonos gyakorlatok a szentbeszédék és katechézisben, nevelés-tan. Azonban e tanterv nem volt végrehajtható nem csak ismert lanyhaságunk miatt, de az 1811-iki devalváció miatt sem, mely sokkal jobban sújtotta egyházainkat, semhogy nagyobb áldozatokat hozhattak volna a tanügy oltárára. Így lényeges változás a főiskolai tanügy terén a zayugróci tantervig nincs, kivéve Eperjest, mely az 1836-ban Nyíregyházán tartott közgyűlésen elfogadott tantervet hozta be.¹ A zayugróci iskolarendszer üdvösen szabályozta a három főiskolai tanfolyamot, nagyobb súlyt fektetvén a szakszerűsége közelebb viszi a fakultás fogalmához, de egyúttal egymáshoz való viszonyukat is megállapítja. Elnevezi őket bölcséleti, jogtani és hittani pályáknak. A bölcséleti pálya két évfolyamból áll: 1. logika, 2. fizika. A jogi szintén két évfolyamból. Az egész bölcséleti pálya és a jogtani első évének bevégezése után kerülnek az ifjak a hittani fokozatba, mely szintén két évi tartamú. A tanítás nyelve a magyar, de egyes tárgyak a latin nyelvi gyakorlás céljából latinul is előadhatók. Mielőtt azonban még az egyes intézetek az új tanterv szerint rendezkedhettek volna be, rajok csapott a nagy vihar. Az „Organisations Entwurf” pedig véget vetett a „liceumoknak.” így a jogi és bölcséleti tanfolyam örökre megszűnt és csak a teológiai lehetett és kellett úgy, ahogy fenntartani és tovább fejleszteni. Erre is csak három intézetben lehetett gondolni: Pozsonyban, Sopronban, Eperjesen. „A teológia magába fogadja a gimnáziumból származott filozófiát és ez által a teol. tanfolyam három évvé válik.” Ez Eperjesen megtörténik 1854/5-ben Pozsonyban 1856/57-ben Sopronban 1861/62-ben.² A tantervek száma azonban csekély volt és azok részben kötelesek voltak a gimnáziumban is tanítani. Az Ácsán 1869. július 4-6. napjain tartott értekezlet³ a pozsonyi teol. tanárok javaslatát fogadta el, melynek alapeszméje egy önálló, tökéletesen felszerelt teológiai akadémia felállításában csúcsosodott ki „mert egyházunk méltósága kívánja, hogy leendő lelkészeink képzettségéről maga gondoskodjék.” Azonban addig is, míg a tervezett

¹ Hörk: i. m. Teológiai, jogi és bölcsészeti tanfolyamról van szó.

² Schneller i. m. 7. 12.

³ Teológiai értekezlet Ácsán. Pozsonyban 1869. V. ö. Schneller i. ni.

akadémia létesülhetne, a fennálló hittani intézetek számára egy három évre szóló tantervet állapítottak meg. Tantárgyai ezek: Újszövetségi görög és héber nyelv, egyháztörténet, homiletika és katechetika, bibliai archeológia, észjogtan, bölcsészettörténet. Latin nyelv, bibliai szláv nyelv, bevezetés az újszövetségbe, nevelés és oktatástan, ker. hittan, ó és újszövetség magyarázata, hermeneutika, metafizika, liturgika, teol. pasztoralis, szimbolika, ker. erkölcsstan, magyar prot. egyházjogtan, teol. tudományok enciklopédiája, homiletikai, katechetikai és liturgiái gyakorlatok. Az értekezlet kimondotta, hogy a hazai teol. intézetben töltött három év után a lelkészjelölt köteles még egy évet a külföldi egyetemeken tanulni, beszüntette továbbá az eddigi hittanjelölti vizsgálatokat (candidaticum) és előírja, hogy a tanpálya befejezése után tartassék meg a lelkész képességi (pro miniszterio) szigorlat, mely írásbeli és szóbeli részből áll és melynek tárgyai a teol. tárgyakon kívül a bölcsészettörténet, metafizika, nevelés és oktatástan. A szigorlatra a teológusok a 4-dik évfolyam befejezése után, a külső vocatio elnyerése előtt azon egyházkerületben jelentkezhetnek, melynek hittani intézetében a harmadik évfolyamot végezték.

Az akadémia (vagyis fakultás) felállítása több éven át foglalkoztatja az egyetemes gyűlést, sőt egy időben a terv közel volt a megvalósuláshoz, midőn t. i. 1870-ben Eötvös József báró kultuszminiszter a budapesti m. kir. tudományegyetem újból való szervezése alkalmával kijelentette, hogy maga az állam kíván létesíteni a kötelező paritásnak megfelelőleg prot. teológiai fakultást. De a nagy miniszter után nem akadt, a ki a nyomába lépett és az evangélikusok törvényen alapuló kívánságát megvalósította volna.

Egy nagy lépéssel azonban legalább közeledtek az evangélikusok a fakultás felé a pozsonyi teol. akadémia szervezésével. Nagy küzdelmek és tárgyalások után lépett 1882. szeptemberében életbe. Vele az ácsai terv jórészt testet öltött. Szervezete első sorban Schneller István széleskörű műveltségét és ügyszeretetét dicséri. Folytonos tekintettel van a hazai viszonyokra és szükségletekre, de a mellett a teológia legújabb vívmányait is felkarolja, sőt az általános vallástörténetnek kötelező előadásával az összes németországi fakultásokat is megelőzte. Az új akadémia céljául kitűzték a teológiának önálló művelése mellett a magyarországi ág. h. ev. egyház számára alkalmas lelkészek, vallástanárok és teol. tanerők képzését, alapelve pedig az egyház hit elveinek megtartása mellett a tanszabadság volt¹. Az intézet továbbá mint az egyetemes egyház tanintézete lépett életbe s maig az egyházegyetem közvetlen hatósága alatt áll.² Sajnálatos tény, hogy ez intézet tovább

¹ A tanszabadságról lásd: Straner Vilmos. A tanszabadsága hazai prot. főiskolákon a reformációtól korunkig. Sopron. 1910.

² Lásd a magyarhoni ág. h. ev. teol. akadémia szervezete és ügyrendje. Megjelent mint az 1882, évi egyet. közgyűlés jegyzőkönyvének függeléke.

fejlesztése abba maradt (tervbe volt véve egy ev. tanárképző intézet szervezése is), de annyi hatása minden esetre volt, hogy emelte az ev. teológia tudományos színvonalat és magával hozta, hogy a másik két intézet is igyekezett a pozsonyinak a nyomába lépni. Így Eperjes már 1884-ben szintén 4-re emelte a tanfolyamnak számát, Sopron pedig 1904-ben.

A XIX. század végén mind erősebb a mozgalom a 3 intézet egységessé tételére és ez testet ölt az 1904. évi szervezettel, mely a 3 akadémiát beosztásban, tanrendben, szervezetben egyenlő jellegűnek jelentette ki, de a pozsonyi akadémiának a jogait érintetlenül hagyta. (?)

Azonban a szervezeti javaslatok, illetőleg az egész teológiai tanügy reformja¹ főleg gyakorlati irányban azóta is állandóan szőnyegen van, nem különben újból felszínre került a pozsonyi és debreceni egyetemek felállítása folytán² a fakultás és ezzel kapcsolatban a három teológiai akadémia egyesítésének a kérdése. Hogy ezek a kívánalmak és törekvések hová fognak vezetni és elfogják-e elérni és eredményezni azt, ami egyházunkat az 1848. évi 20. t.-cikk betűje és szelleme szerint egyaránt megilleti, az az Isten kezében van.

Pótlólag említjük még meg, hogy időlegesen a szarvasi főgimnáziumnak is volt teológiai tanfolyama, melynek nyomait már az intézet keletkezésekor Mezőberényben föltalálhatni, hol Oertel Zakariás foglalkozott a teológiai pályára lépők előkészítésével. Majd később (Szarvason) Vajda, Ballagi és Placskó István elevenítették fel a teológiai képzés ügyét, mely 1848 után ismét zátonyra került. Az abszolutizmus alatt Haviár Dániel esperes fáradozott egy teológiai tanfolyam létesítésén, de a sírba hanyatlóval együtt (1867) mint Benka írja, örökre eltakarta a halál szemfedője.

Csak egészen rövidre foghatjuk egyetlenegy ev. jogakadémiánk³ történetét, hiszen sorsát az eddigiekben érintettük már.

Jogi tanfolyamok a XVIII. század folyamán bukkanak fel intézeteinkben. A pozsonyi iskolában már a Beer-féle tanterv idejében (1724) találjuk az elméleti és gyakorlati logikát tekintettel disputációkat, továbbá államtant stb. És ép az általa kontemplált világi pályára lépők tanfolyamából kellett a jogi kurzusnak kifejlődni. Az 1786-ki tanterv szerint a két felső osztályban teológiai, filozófiai és humanista csoportot különböztetnek meg és az elsőt szerepel az egyházjog. 1790. körül a teológiai-retorikai

¹ Lásd az ág. h. ev. tanárok és tanítók országos egyesületének 1907/8, 1908/9, 1909/10, 1910/11, 1912/3 évkönyveiben Hornyánszky Aladár, Mayer Endre, dr. Daxer György, dr. Masznyik Endre és dr. Szelényi Ödön ide vágó cikkeit.

² Mikler Károly A magyarországi ág. h. ev. egyház igénye egy teol. fakultás felállítására. Eperjes 1916.

³ Lásd dr. Horváth Ö.: Az eperjesi ág. h. ev. koll. jogakadémia múltja és jelene Kassa. 1886. U. ö. A prot. felekezetek által fenntartott jogakadémiák (A felső oktatásügy Magyarországon) 770-785.

HUNFALVY PÁL
készmárki tanár korában

tanfolyam tárgyait három tanár adta elő, köztük Fábry tanár általános gyakorlati bölcseletet és természetjogot. A tantárgyak még akkor sem voltak szakrendszer szerint csoportosítva. A jogi tanfolyamnak csak a Schedius féle tanterv adott új lendületet (ISII). Fábry után Greguss Mihály, majd Michnay Endre tanított a jogi tanfolyamon, mely 1848-ban végleg megszűnt.

Késmárkon már az 1742-ki szabályzatban találjuk a jogot, még Inkább 1765-ben (jus naturae, jus universale). E tárgyakat Benczúr József, majd Podkoniczky Ádám (1776-tól kezdve) adta elő. 1801-ben a két felsőbb osztályt öt évre terjesztették ki. A külön jogtudományi tanfolyam azonban csak az 1805-ben felállított jogtudományi tanszékkal lépett életbe. A tanszéken működött 1816-ig Aderján István, azután a Hunfalvy Páltól annyira dicsért Schneider János 1835-ig. Ennek utódja Zsarnay Imre, majd Józsa Zsigmond lett, 1842-ben pedig Hunfalvy Pál, 1846-ban második jogi tanszéket is szerveztek, melyre Hunfalvy Jánost hívták meg rendes tanáruul. Ez volt a késmárki líceumban a legnagyobb virágzás korszaka, de a dúló vihar csakhamar gyökerestül megrázta ennek intézetnek az élőfáját. Hunfalvy Pál 1848-ban országgyűlési képviselőnek választatván meg, a jogi tárgyak előadását ismét egy évre szorították. 1851-ben pedig az egyetlen jogtanárt Hunfalvy Jánost politikai nézetei miatt állásától felfüggesztették, majd a következő évben a főiskola teljes gimnáziuma alakul át, mire a jogi tanfolyan is kimúlt.

Selmecbányán, mint láttuk, 1777-ben állította vissza Severini János rektor a primát, őt 1789-ben Járosy Mihály követte, aki politikát és egészségtant is tanított. 1842-ben Breznyik János került Selmecre, aki a primában az ész, állam és népjogot, magyarhoni prot. egyházjogot és bányajogot tanította. Működésének 1849-ben szakadt vége és ezzel a jogi tárgyak tanítása itt is véget ért.

Ugyancsak a legkülönbözőbb tudományokat tanították 1785-től kezdve a *soproni* főiskolában. A híres Schwartner Márton két éven át államtant, statisztikát stb. tanított. Csak Kralovánszky András (1803) hozott rendet e sokféleségbe és szállította le a prima 48 tárgyát 18-ra, köztük volt a statisztika és jogfilozófia is. Később Odor István, majd Hetyésy László látták el ezeket a tantárgyakat. Az abszolút uralom itt is megakasztotta a jogi előadásokat, de az 1861/2. évvel újra megkezdődtek. Domanovszky Endre, dr. Keszler Károly, Pálffy József és Torkos Sándor tanárok működése alatt. Mikor azonban a helytartótanács 1864. máj. 7-ki rendeletében közölte, hogy e tanulmányokat a jogakadémiákra való átlépésnél nem számítja be, a jogtanítást az 1863/64 évben véglegesen beszüntették Sopronban is.

Látni való, hogy szakszerű jogi oktatás tehát tulajdonképen csak Késmárkon, Pozsonyban és Sopronban volt szervezve, azonban mind ezen helyeken időtelve elenyészett, csak *Eperjesen* maradt

meg máig, hol a jogi tanfolyamot rendes jogakadémiává – nagy nehézségek árán és dicséretes szívóssággal – fejlesztettek ki.

Eperjesen valószínűleg már az akadémia rövid fennállása alatt tanítottak jogi tárgyakat, (Pancratius Mihály) de a jogtudományoknak, különösen a hazai jognak önálló tanítása csak a XIX. század elején indult meg igazán, midőn 1815-ben Tomka István ügyvéd vállalta „azt magára. Ő azonban csak két éven át tanított. 1822-ben Kövy jogtanár tanítványa, Csupka András kezdette meg újra a jogi tanítást és folytatta 1851. július 9-én bekövetkezett haláláig. Az 1851. április hóban Eperjesen tartott kerületi közgyűlés ismét elhatározta a jogi tanfolyam fenntartását, de mivel a tanárrá kinevezett Schulek Gusztávot a szabadságharcban tanúsított magaviselete miatt állásától elmozdították, a jogtanítás fonala ismét megszakadt és csak 1861/2-ben nyílt meg újból Glós Károly r. tanárnak és Vandrák András, Schulek Gusztáv és Irányi István kiegészítő tanárok működése mellett. 1863-ban Glós Károly lemondott és egy új jogi tanszék szervezésének a szüksége állván elő, két jogtanárt választottak Schulek Gusztáv és Vécsey Tamás személyében. 1874. május 19-én jelent meg a miniszternek a jogakadémiákra vonatkozó rendelete, mely négy tanfolyamot kívánt, megfelelő tanerővel. Mivel pedig az eperjesi akadémia csak két évre volt berendezve, az új rendelettel a lét vagy nem lét dilemmája elé került. Azonban a kollégiumi pártfogóság ezúttal is kimondotta, hogy a jogakadémiát bármily áron, de fenntartja. Csakhogy az átszervezés igen lassan ment az anyagi erők fogyatékosága miatt és így a pártfogósági közgyűlés 1876 június 29-én kimondotta, hogy a jogakadémia működését *ideiglenesen* felfüggeszti. E szünetet a pénzforrások előteremtésére használták fel és végre biztosítva lévén Eperjes város és Sáros vármegye hozzájárulása, 1878/9-ben újra megnyílhatott a jogakadémia két első évfolyama és pedig Berzeviczy Albert, Vandrák András, Horovitz Simon és Tillis János működése mellett, a rákövetkező évben pedig a harmadik és negyedik tanfolyam is megnyílt s ekkor Schulek Gusztáv, Sebestyén Jenő, Sélley Sándor és Hörk József lettek tanárokká.¹ Ezentúl az akadémia kiépítése úgy szólván egy pillanatig sem szünetelt. 1883-ban került az intézethez Horváth Ödön, akinek 1886-1903-ig tartott dékán-ságához fűződik az intézet intenzív fejlődése és felvirágzása. A budapesti m. kir. közigazgatási bíróságához történt kinevezésével azonban sem szakadt meg a fejlődés fonala és az intézet (mely ma 16 tanárral dolgozik) minden tekintetben a modern jogi oktatás követelményeihez alkalmazkodik. Egyházunk tehát a jelenben összesen négy, egy jogi és három teológiai főiskolával rendelkezik. Az első mindenben az állami jogakadémiák mintájára működik, de annyira összenőtt az ősrégi eperjesi kollegiummal,

¹ Ez időből való: Az eperjesi ág. h. ev. jogakadémia szervezete, tanulmányi és vizsgálati rendszere s lecke- és fegyelmi szabályzata. Eperjes 1880.

hogy mintegy a jogászság körében is ápolója annak a protestáns szellemnek, mely a más vallásúak előtt soha sem zárta el iskolai kapuit. Teológiai főiskoláink pedig főleg az elméleti lelkészképzés szolgálatában állanak és ezt becsületesen el is végzik. Kívánatos volna azonban, hogy a gyakorlati képzésről is külön szerv gondoskodjék (szeminárium) és hogy teológiai főiskoláink ne csak szakiskolák legyenek, hanem az eddiginél is hathatósabb módon keressék a kontaktust egyházi társadalmunkkal és igyekezzenek kulturális, tudományos életünknek irányító tényezői, világitó tornyai is lenni.

8. Tanító és tanárképzés.

Külön tanítói és tanári rend a reformáció előtt Magyarországon nem létezett és még jó ideig a reformáció után sem. Csak egyféle: teológiai, lelkipásztori képzés létezett és a rendszeren külföldön magasabb tanulmányokat folytatott egyén a viszonyokhoz mérten, hol mint lelkész, hol pedig mint tanító nyert alkalmazást. Úgy látszik már a XVI. században dívott¹ a „pro ministerio” vizsgálat, melyet szintén külföldön tettek le a lelkészjelöltek és ugyanott avattattak is fel igen sokszor, nem csak a reformáció kezdetén, de később is. Így pl. a dunántúli ev. egyházkerületnek 1673-1741-ig nem volt püspöke. E miatt az idevaló vagy ide pályázó papjelöltek rendszerint Wittenbergben tettek papi vizsgálatot s itt ment végbe lelkésszé avatásuk is. Fábry Gergely későbbi püspök naplójában érdekesen leírja, hogy miként folyt le egy magyar ifjúnak papi vizsgálat a XVII. század elején Wittenbergben.² Egy lelkészvizsgálat komikus képét rajzolja Kis János „Emlékezéseidben (614. s. k).

Később itthon történt meg a vizsgálat is (a XVIII. század óta 2 vizsgálat: az ú. n. candidaticum és pro ministerio) meg a felavatás is. Megtörtént azonban az is, hogy külföldi tanulmányozás nélkül, egyenesen a latin iskolából kerültek egyesek egy-egy ekléziába vagy iskolába. Így pl. a *felkai* iskolából, melyben a nagy üldözés előtti utolsó évekből filozófiai és teológiai tárgyakat tanítottak, Theophilus Leviny egyenesen gerlachfalvi lelkésznek hivatott meg és fel is avattattott.³ A nagyobb intézetek annál inkább dicsekedhettek ilyen példákkal. Tehát, hogy még egyszer ismételjük, a lelkészek és tanárok (tanítók) képzése és képesítése teljesen egyforma volt, annak is kellett lennie, hiszen

¹ Schneller i. ni. 713. – A lelkészképzésre lásd Hornyánszky A. A magyarországi ág. h. ev. lelkészképzés a XIX. században. Prot. Szemle 1906.

² Payr S.: Fábry Gergely naplója; Teológiai Szaklap II. 126. s. k. - *A papavatás leírását* találjuk (1613-ból) Fabó: Codex diplomaticusában. Pest 1869. 78. s. k. Lásd még Buchvald: Wittenberger Ordiniertenbuch 1537-72. Leipzig 1894-95.

³ David Emericzy: Geschichte der ev. Gemeinde Felka. 1872. 5-ik lap (Több hasonló esetet említ *Hörk* a sároszempléni esperesség történetében.)

a szószékhez való út az iskola katedróján át vezetett. A megválasztott és működő tanár pedig gyakran lelkészi funkciókat is végzett és közülök idővel igen sokan felcserélték bizonytalan jövedelmű *tanári* állomásukat a rendesen jobban dotált *lelkészséggel*, másrészt nem egy tanár, különösen a XVI. században *városi tisztviselővéis* lett, vagy más tekintélyes álláshoz jutott. (Péld.: Az eperjesi rektor *Bocatus* János 1599-ben meghivatott Kassára, hol rektor, városi jegyző, majd pedig bíró lett; *G. Torda Zsigmond* 1556-ig volt az eperjesi iskola rektora, majd a kir. kamara jövedelmeinek a gondozója lett, Kassán *Graver Albert*, Császár Mátyás, Crome Lénárd stb. vállaltak városi tisztséget. (Kemény i. m. 165. s. k.) És hogy a tanári állomást könnyen elhagyták, igen gyakran anyagi okokra volt visszavezethető. A lelkész ugyanis különösen faluhelyen javadalma egyik részét természeti járandóságokban kapta, ezeknek pedig az a jó oldaluk van, hogy mindig a pénz értékével emelkednek és sülyednek, de teljesen soha el nem értéktelenednek. Részben ez, és hozzá sokszor a függő állás az oka a múlt sok tanár-változásának, ami persze igen hátrányos volt az iskolaügyre. De micsoda tanulmányokat végzett a lelkész vagy tanár, mielőtt állást elfoglalhatta, illetőleg felavatását kérhette volna? Bizony a lelkészképzés hosszú ideig nem volt valami széleskörű és inkább elméleti téren mozgott. A lelkészi, vagy tanári pályára készülők ugyanis elvégeztek a gimnázium összes osztályait, a legfelsőbbekben pedig már teológiai, filozófiai és jogtani előadásokat is hallgatván, kellőleg felkészülteknek érezték magukat, hogy a külföldi egyetemekre menjenek. A külföldi iskolalátogatásnak általában jótékony hatása volt, legalább az olyan szellemi vezetőkkel való érintkezés amilyen Luther, Melanchthon, Sturm, Trotzendorf, majd Francke, Salzmann voltak stb. felejthetetlen hatást tett és számos teológiai és pedagógiai áramlat beszivárgását ép ezeknek a külföldön járt ifjaknak köszönünk¹ De azért erről sem kell minden esetben túlságosan sokat képzelni. A pár szemeszter alatt nem annyira rendszeres tanulmányokat végeztek, hanem inkább tudomány-szomjukat igyekeztek eloltani sokféle tanulmánnyal és nem kevesen voltak, akik a német akadémiai életnek inkább árnyék mint fényoldalával ismerkedtek meg. Maga *Kis* János, aki oly annyira magasztalja németországi tanulmányéveit, beismeri, hogy a leckéknek nem sok hasznát vette.² *Gregus Mihály* pedig az önéletrajzában leírja, hogy milyen tudatlannak érezte magát Tübingiában (Heu qui delectus misero quantaeque lacunael!”)

Hazatérve az ifjú vagy mindjárt állást vállalt, vagy 1-2 évig előkelő házaknál nevelősködött, ezzel pedig a leendő pap vagy tanár tkp., kiképzése ki volt merítve. Ugyanezzel a képzettséggel vállalhatott tanítói állomást is, de az ilyen alsófokú iskolákban

¹ Dr. Daxer Gy.: A külföldi iskolalátogatás hatása a prot. nevelésügy fejlődésére. Békéscsaba 1909. fölg. 95. s. k. 1.

² Kis J.: szuperintendens emlékezései 148. 1.

különösen *faluhelyen* nem léptek fel mindig ilyen nagy igényekkel, hanem sokszor minden képesítés nélküli egyén, írni-olvasni tudó mesterember, vagy diák vállalta a kisebb gyermekek oktatását. Képesítését sokszor csak később a praxisban szerezte meg. Érdekes esetet mesél Hraboszky György¹ egy tanítói hivatottságot érző egyénről. A várpalotai születésű ifj. Fayth Pálról van szó, aki mindig oskolamesteri hivatalra szándékozott „de az édes atyja mint kalapos egyetlen egyét, hogy a házba maradjasson, csak e mesterségére fogta. Üres óráiba azonban gyakorlottá magát az itjú az első iskolai tanítóságban, szerette a könyvet, írta a predikációkat szorgalmasan, verte az orgonát dicséretesen” végre is a gyönkiek 1805. április 24-én meghívták iskolamesterüknek, hol is kötelmeinek buzgón megfelelt. Ilyen eset volt bizonyára több is, hogy t. i. valaki csakis azzal kezdte meg tanítását, amit magának köszönt, de ha Fayth-féle buzgalom volt benne, tevékenysége csak javára válhatott tanügyünknek. Hogy akadtak rakoncátlan, méltatlan emberek is, ezen a pályán természetes. Hörk pl.² a sáros zempléni esperesség történetében a fegyelmi esetek igen tetemes számát említi és ilyenek akadtak más esperességeken is. Nem valami méltó embert választottak meg Fazekas Varsándra. „1829. december 25-én Mód István kurátor és Czibrik Péter Nagylakra elmenvén a candidált Valentinyi rektorért, az úton valahol egy kóborló exoskolamesterre akadtak és azt elhozván önkényesen hivatalba beállították.”³

Nagyon érdekesek a tanítóképzés szempontjából a *rokuszi*⁴ ev. tanító feljegyzései a XVIII. sz. végéről. Valóságos tanítóképesítő tanfolyamról van szó II. József korában. A rókuszi ev. egyház ugyanis 1786-ban nyert engedélyt ev. iskola megnyitására és erre az állásra Kavasch Jakabot választották meg, aki 1786. márc. 26-tól kezdve a gyermekeket saját házában oktatta. Majd így folytatja: „Den 21. Juli bis 9. August ging ich nach Késmárk auf Anordnung Ihr. Maj. die Normal lernen und den 10. Aug. musste ich samt anderen Praeparanten nach Caschau zum Examen abreisen, worauf ich mein Testimonium erhíelt und d. 19. nach Hause kam”. Kavasch egyéb képesítéséről nem tudunk semmit.

¹ Gymnasiologia Evang. a. c. *Transdanubiana* az az Túl a Dunai Aug. Confession lévő Evangelika Superintendentiának Professoral, akadémi-kusai és iskola tanítói A. B. C. sorba állítottak. H. Gy. palotai prédikátor és nyugalmába lépett senior által. 1816. (Kézirat a soproni ev. líceum könyvtárában.)

² Hörk: 123, 134, 138, 141. Igaz, hogy szigorúan is fogták őket még a dohányzás is meg volt nekik tiltva u. ott. 145. Számos érdekes példa Mikuük művében, (i. m. 63. szerint megengedték a dobsinai tanítónak, hogy a sörházban hétfőn muzsikáljon.

³ Csepreghy György: Adatok Új-Fazekas-Varsánd történetéhez. Arad 1892. 48.1 ab.

⁴ Kirchenprotokoll der Ev. Gemeinde in Rokusz.

Egy szóval az alsóbb iskolai tanítók képzése igen vegyes volt. Papi oklevéllel bíró egyének mellett akadtak akárhányszor olyanok is, akiknek semmiféle képesítésök, sőt talán hivatottságuk sem volt. Hosszú idő kellett ahhoz, míg belátták, hogy a tanítónak és tanárnak nemcsak bizonyos ismeretmennyiséget kell megszereznie, hanem gyakorlati kiképzésen is keresztül kell mennie, hogy tanítása sikerrel járhasson. Legelőször a *tanítók* képzése válik külön az egyházi teológiai képzéstől – az is csak a XVIII. sz. folyamán, illetőleg a XIX. sz. első évtizedeiben, a tanárok képzése ellenben még későbbben. De az önálló tanító és tanárképzést követelő hangok már hallatszottak jóval előbb is, mert voltak akik észre vették, hogy a gimnáziumi tanárnak a teológiai műveltségen kívül, más, még pedig szakképzésre van szüksége. Kiváló figyelmet érdemel e tekintetben a nevezetes *rózsashegyi zsinat* (1707) tárgyalásai alatt, *Szirmay Miklós*, az eperjesi kollégium fáradhatatlan gondnokának a felszólalása, aki azt kívánta, hogy a tanári pályára hivatást érző ifjak egy pár évig a gimnáziumnál alkalmaztassanak, tehát *gyakorlatilag működjenek*, legalább két évig nőtlenek maradjanak, hogy aztán annál könnyebben mehessenek ki a külföldre. És csak, ha onnan kellő bizonyítvánnyal vissza tértek, tegyenek képesítő vizsgálatot.¹ Nevezetes nyilatkozat történt a kerületi felügyelőknek 1769. szept. 14-én Pesten tartott értekezlete alkalmából is. Minden előtt megkívánták, hogy a hazai négy prot. főiskola (t. i. a pozsonyi, soproni, eperjesi és késmárki) rektorai és professzorai a lelkészekkel egyenlő rangba helyeztessenek és hogy a felsőbb osztályokban a tanárok szaporíttassanak. Ez utóbbi cél elérése végett szükségesnek mondták, hogy azon felsőbb osztályú tanuló ifjakat, kik a tanári pályára hajlamot és kedvet mutatnak, már itthon kell előkészíteni az egyetemi tanulmányok azon csoportjára, melynek magukat szentelni akarják. Ha pedig tanulmányaik befejezése végett akadémiákra mennek, még egyszer akkora ösztöndíjban kellene őket részesíteni mint a teológiára készülöket, de ennek fejében 3-4 évig maradnának kint. Visszatérvén onnan hazájukba, mielőtt alkalmazást kapnának, pedagógusokul alkalmaztassanak.² Sajnos, hogy sem az első, sem a második kívánalomnak gyakorlati fogantatja nem volt.

De a talaj lassanként mégis porhanyóvá vált. A Ratio Educationis e tekintetben is megtette a maga hatását. Mind sűrűbben hangoztatják a gyakorlati kiképzés szükségességét. *Perlaky Dávid* komáromi esperes kijelenti: „Valamíg oskolamestereket nevelő seminariumaink nem lesznek Magyarországon, mindaddig nem is remélhetjük, hogy jobb iskola mestereink legyenek és a gyermekek is jobb módjával taníttassanak. Mert hogyan tanítson az, aki azt sem tudja és sohasem is tanulhatta, mit s mi módjával

¹ Zsilinszky Mihály: Egy forradalmi zsinat története. Budapest, 1889. 48. 1.

² Markusovszky Sámuel i. m. 277. Jap.

tanítson?¹ A sokoldalú *Glatz Jakab* névtelenül megjelent munkájában (Freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland. Teutschland 1799 257. lap) pedig találóan mondja, hogy nem elég, ha néhány gimnáziumon a neveléstant előadják, mert az elmélet csak keveset használ, ha nincsen praxissal egybekötve, felette szükséges tehát egy jól szervezett tanítóképző felállítása. Azonban az elsők egyike, aki ezen a téren nem beszélt, de cselekedett *Tessedik Sámuel* szarvasi ev. lelkész volt, a pedagógiai realizmus legkiválóbb magyar képviselője.² 1780-ban alapított gazdasági és ipariskolájában nem feledkeznek meg a néptanítókról sem, legalább az bizonyos, hogy az ő intézetében egy ideig szeminaristák (az előre haladottabb növendékek vagy gyakornokok) voltak, akik a reális tárgyak mellett neveléstant, dietetikát, pénz és kereskedelmi tudományt, technológiát, gazdaságot, chemiát stb. tanultak és az intézet műhelyeiben és foglalatostkodtak; csak azt nem tudjuk, hogy gyakorlati pedagógiai kiképzésüket hogyan irányította Tessedik?³

Érdekes kísérletet tett *Nagy György* is, aki 1773-ban Harkán nyitott tanítóképzőt, mely főleg a szomszédos falvak számára nevelt tanítókat.⁴

A XIX. században aztán a hivatalos egyház is intézkedik. *Schedius* Lajos egyetemi tanárnak az összes ev. iskolák számára készített tanterve (1806) falusi, polgári, latin és leányiskolák között tesz különbséget és a polgári iskolákról megjegyzi: „Céljuk egészséges, értelmes, jó erkölcsű, szorgalmas és a polgári foglalkozások és hivatalok ismeretével ellátott embereket képezni. Közülök azok, akik a pedagógiával és katechetikával megismerkedtek, az elemi iskolai tanítók kötelességeire oktathatók.” A polgári iskolák első három osztályában oly ifjakat lehetne tanítókul alkalmazni, akik a negyedik polgári osztályt és a líceum pedagógiai tanfolyamát elvégezték. Ők aztán a pedagógia tanárának felügyelete mellett az illető osztályt tanítják, így születnék meg egy tanítóképző (seminárium.) Schedius tervét azonban már azért sem hajtották végre, mert négy osztályú polgári iskolák nem igen alakultak, hanem legfeljebb polgári osztályok, mint az elemi osztályok betetőzől. A gimnáziumokban pedig beérték azzal, hogy a legfelsőbb osztályban továbbra is elméleti neveléstant adtak elő, azt is csak némely helyen.

Újabb lépés volt a következő: A Tolna-Baranya-Somogyi ág. h. ev. esperesség még 1798-ban foglalkozott egy az egyház-

¹ Perlaky: A gyermekeknek jó nevelésekről való oktatás. Komárom, 1791. 54. lap.

² Dr. Szelényi Ödön, Tessedik Sámuel élete és munkássága. Budapest, 1916.

³ V. ö. Zsilinszky Mihály: Szarvas város történelme. Pest, 1872. 84.

⁴ Payr Sándor; Nagy György és a harkai iskola II. József korában. Ev. Népiskola 1916, 293 s. k.

megye kebelében alapítandó iskola tervezetével.¹ Az iskola végre is 1806-ban Sárszentlőrincen azzal a célzattal nyílt meg „hogy a gyülekezetek iskolái számára hazafias érzelmű és a haza nyelvében jártas tanítókat neveljen.” E célból az esperesség az egyébként három osztályból álló latin iskola (schola trivialis) tantárgyai közé felvette az éneket, melyben csak azok nyertek oktatást, akik tanítói pályára készültek. Ez bizonyára nem volt sok, a főcél a kikerülő ifjakat a kántori teendők ellátására képesíteni, a tkpi gyakorlati kiképzéséről ellenben semmit sem hallunk.

Majd ismét 1828-ban arról értesülünk, hogy az esperességben senki tanítói hivatalt nem vállalhat, mielőtt a lőrinci iskolába az előírt vizsgálatot ki nem állotta. Közélebbit – sajnos – erről a vizsgálatról sem tudunk. Később Kis János, az ismert költő és akkori dunántúli szuperintendens azt ajánlja az esperességnek, „hogy a lőrinci professor mellé még egy adjunctus tanítót állítson, aki oktatná az iskolamesteri hivatalra menendőket a kalligraphiában orthographiában, számvetésben, muzsikálásban és énekekben, mert az iskola csak így nevelhet képzett tanítókat.” Az ajánlatot elfogadják, de az anyagi erők elégtelensége miatt az életre való terv testet nem ölthet. 1841-ben Kurcz György hites ügyvéd indítványt terjeszt az esperességi közgyűlés elé az „esperességi oskolának tisztán oskolatanítókat képző intézetté leendő átváltoztatása iránt”, mely indítvány azonban nem fogadtatott el. A sárszentlőrinci iskola ezen szervezetével végig éli a mozgalmas 40-25 éveket is és csak 1853/4-ben szűnik meg, később pedig új életre támadva Bonyhádra helyeztetett át, de tanítóképzőről többé nincsen szó. (Bár nem tartozik szorosan véve ide, de érdekes megemlíteni, hogy a sárszentlőrinci iskolában tanult Petőfi Sándor az 1831/2 és 1832/3 tanévekben.)

Ez iskola példájából egyébiránt kettőt láthatunk. Egyfelől, hogy az ev. esperességek és kerületek nem együttesen és egyöntetűen, hanem külön-külön gondoskodtak a maguk tanügyi szükségleteinek kielégítéséről és másfelől, hogy az. evang. egyház a tanítóképzésnél főleg azt a célt tartotta szem előtt, hogy a leendő tanítók a *kántori teendők* végzésére nyerjenek némi előkészületet, jó ideje tart, míg belátják, hogy a jó tanítóknak egyebekre is van szükségök. Nézzük az egyes egyházkerületek ebbeli törekvéseit. A *dunántúli* kerületben – 1818-ban, 1820-ban, de leghatékonyabban 1826-ban a kemenesaljai esperesség gyűlésén merült fel a kerületi tanítóképző eszméje. Több hasonló javaslaton kívül *Beliczay* Jónás kemeneshőgyészi lelkész és esperes ezt az indítványt terjesztette ugyanis elő: Bízassék meg a soproni főiskola egyik tanára a neveléstannak rendkívüli

¹ A következőkre nézve: Beke Andor: A bonyhádi ág. ev. esperességi algimnázium története. Bonyhád 1895. Sántha K.: A sárszentlőrinci ág. h. ev. egyházközség története. Szekszárd 1910.

² A következőkre: Papp József, A soproni ev. tanítóképzőintézet története. Sopron 1908. Kapi Béla: Pálffy József. Budapest 1907.

órákban való előadásával, a gyülekezet kántora pedig az orgonálás tanításával, hogy a tanítói pályára készülõ fiatal emberek némi szakképzettséggel hagyhassák el az intézetet. A kiküldött bizottság javaslata lapján 1829-ben Szabó József főiskolai tanárt a neveléstan tanításával, Pitroff orgonistát pedig a zenei tárgyak tanításával bízták meg. Ebbõl a csirából fejlett ki a ma is virágzó *soproni tanítóképzõ* intézet, de a csirák kifejlesztéséhez, az önálló létrejövételéhez a kitünõ *Pálfy József* (1812-1869) volt nagygeresdi lelkész fáradhatatlan energiája kellett. Szabó nyugalomba vonulása után (1853-4) õ rá bízták a teológia és tanítóképzõ tanfolyam (seminarium) vezetését. Ő már 1854-ben egy három évfolyamból álló néptanítókat képzõ intézet tervével lép fel, mely csakhamar meg is valósul. Buzgóságával keresztül viszi, hogy 1858. október 3-án megy végbe a tanítóképzõ intézet *felavatásának* az ünnepsége, ezenkívül megveti még az internátus alapját és megírja a még ma is olvasásra méltó „*Utasítását evang. népiskola tanítók számára*” Pest 1861. A derék munka, mely főleg Bormann nézeteinek a felhasználásával készült 3 részből és 80 fejezetből áll. A 3 rész: 1. a népiskola és népiskolatanítók, 2. a népiskolai oktatás, 3. a népiskolai nevelés. *A népiskola feladatát* szépen így határozza meg: „*A szülõi nevelés hiányait pótolva, annak fogyatkozásait kiegészítve a gyermekeket a jézushoz vezetni*”. – Irt még számos becses tankönyvet is, csak a gyakorló iskola (õ egy két osztályú elemi mintaiskolára gondolt) megnyitását nem érthette már meg. Munkáját nagysikerrel folytatták: Király József Pál, Kapi Gyula és az ez évben nyugalomba vonult Papp József. A soproni tanítóképzõ intézet 1883-ban lett négy évfolyamúvá és azóta az állandó fejlődés útján halad.

Ugyancsak a dunántúli kerületben egy másik lángbuzgalmú férfiú, a Bécsben született Wimmer Gottlieb Ágost (1791 -1863)¹ a szabadságharcban kifejlett lelkes szerepléséről ismeretes felsõlövõi pap, hasonló intézetet hívott életre. Az általa alapított seminárium az elsõ ilyenmû intézet, mely nem volt kérész életû a magyarhoni ev. egyház kebelében (1845). Elveit az alapító maga fejtí ki a Prot. Egyházi és Iskolai Lapban megjelent két cikkében (1845. 211 és 227) „Az iskolák isteni intézet!” kiált fel. A ker. vallásban van minden népnevelés alapeszméje és minden népnevelés jellemének keresztyéninek kell lennie. Iskoláinkat az evangélium ereje és isteni világa által kell megreformálni, de különösen a tanítóképzést. Mert vagy a gimnáziumok s más rendek sepredékét, semmirekellõ korhelyeket vettek fel eddigelé, kik mindenütt Rontó Pálókként mutatkoztak s így elbecstelenítették a tanítóikat, vagy csak a szükség készíthetett derék fiatal embereket az ilyféle helyek elfogadására.” Tapasztalásból szölok: szégyennek tartották és tartják sok szülék még ma is, ha azt teszik fel róluk,

¹ Életéről: Samuel Kurtz: Budapest 1895; Dr. Magyar Gyözõ, Wimmer G. A. Felsõlövõ nagy papja. Budapest 1910.

hogy az iskola szolgálatára szánják gyermekeiket. És mégis mely érdem szerényebb és nagyobb egyszersmind, mint egy derék népiskolamesteré!... Majd kijelenti, hogy ilyenek kiképzésére a 3 falusi tanosztály mellé egy negyediket állít. Ebbe pedig fölvenne oly ifjakat, kik 13-14 évesnél nem fiatalabbak, de nem is idősebbek 18-nál. Ha tanultak valami mesterséget, jó. A felveendő tudjon jól magyarul és ha 14 éven felül van, jól németül is beszélni is és kívánatos, hogy tisztességgel végezte be a falusi iskolát.

Ezeket 3 éven át iskolamesterinasként mindenben fogjuk oktatni, valami csak az iskolamesterség és orgonistasághoz tartozik. Ha jóknak találtatandnak, legények lesznek és egy négy évi iskola pálya után mesterekké lehetnek .. . Nemesi jogokat nem adhatunk... de ki akarjuk őket képezni elméletileg és gyakorlatilag talpra esett tanítókká.”

Wimmer eszményképe volt, *hogy a nép kebeléből választandók* azok, akik a nép tanítóivá képezendők. Ezért nevezte intézetét „szegény tanítók” szemináriumának. Lelkesedése annyira ment, hogy minden szorgalmas, engedelmes lövői parasztfiúban jövődöbeli képezdészt látott! Az első évben már 12 apostola volt a Wimmer-féle népiskolának.¹ A tanintézetek első értesítője *1846-bdn* jelent meg az április 15. és 16-án tartott vizsgálatok alkalmából (Ordnung und Gegenstände der Schulprüfung zu Oberschützen. Güns.)

Az értesítő 3 elemi és egy reáliskolai osztálynak tananyagát mutatja ki. *Az utolsó nem más, mint a képzőnek első évfolyama.* Tárgyai voltak: vallás (a káté 4. és 5. része. A szentírás könyvei. A biblia egy szakaszának olvasása és magyarázata). Számтан (négy alapművelet, hármasszabály, kamatszámítás, algebrai feladványok.) Mértan: mértani testek, síkmértan. Természettan (A testek általános tulajdonságai, a szilárd testek mozgása és egyensúlya, cseppfolyós és légnemű testek.) Magyar nyelv (az ószövegség 4 első történetének olvasása és fordítása, beszélgetések a magyar történelemből vett szakaszokról. A hunok. Költemények felmondása.) Földrajz (alapfogalmak. Európa). Német nyelv (olvasás, nyelvtan, a mondat és részei, a szó nemek. Költemények). Zene (zongora és hegedű). Az *1848. júl. 10-12.* napjain tartott vizsgálaton már 5 osztály volt, 4-ben azonban már a latin nyelv is szerepel, *Wimmer tehát némileg eltért eredeti tervéről.* Az intézet szerencsésen kiheverte a szabadságharc viharait és fejlesztése Wimmer kibujdosása után Schubert igazgató és Kühne lelkész vezetése mellett tovább folyt. Az 1858. évi program szerint az intézet 3 elemi osztályból, *pensionátusból* és a szegény tanítók szemináriumából állott, melyben 12 szegény ifjút képeznek ki néptanítókká. Egy többízben megjelent nyomtatvány (Bericht

¹ Ebenspanger János: A felsőlövői ág. h. ev. tanintézetek története (1894/5 értesítő különnyomata) 11-ik lapon.

über die gegenwärtige Einrichtung und Verfassung der Schulanstalten in Obershützen Dritter umgeänderter Abdruck. Güns 1852) a következőképp részletezi a tanítóképző céljait; A szeminaristák mindig külön osztályt alkotnak, sőt az intézet külön részét, az elébe kitűzött fontos cél miatt. A fődolog ugyan ez ifjakknál a Krisztus és az ő igéinek a szeretete, de e mellett bizonyos tárgyakban való alapos oktatás elengedhetetlen. Ők tehát a vallástanításon kívül az összes reális tárgyakban és a német és magyar nyelvben ugyanazon oktatásban részesülnek mint a gimnázium III. és IV. osztályának a tanulói. Ezenkívül valamennyien kötelesek a zongorán kívül az orgonán és hegedűn megfelelő jártasságot szerezni, mihez még az összhangzattanban való tanítás lép. A praktikus tanfolyam megkezdése alkalmával a főtárgy a néptanítók metodikája, ezenkívül a szeminaristák kötelesek az elemi osztályokat meglátogatni és bennök tanítani (i. m. 10) Az 1852-ik évi vizsgarend szerint a szeminárium növendékei a metodikából, katechetikából és magyar nyelvből feleltek, az 1854/55. évi értesítő pedig a szemináriumban tanított tárgyak részletes tanmenetét adja. A tanítóképző akkor már 4 éves tanfolyammá bővült: a preparandisták (előkészületi osztály) és a szeminaristák osztályára. Az egyes tárgyak metodikáját az egyes szaktanárok készítették pl. a vallás és német nyelvet Besser, a magyar nyelvet Scheffer, a természettudományokét Rösch. A legérdekesebb mégis az, a mit Schubert „Schulmeisterkunde” c. alatt ír. E szerint a leendő tanárjelöltek az antropológiában és pszichológiában, továbbá a nevelés és oktatás általános elveiben, (Diesterweg, Gräfe, Graser, Beheke nyomán), végül az egyes tárgyak tanmódjában nyernek gondos oktatást. Az eddigiek azt mutatják, hogy a felsőlövői képző a legszerencsésebb auspiciumok mellett kezdette meg életútját. Az alapító Wimmer oly tanárokat alkalmazott, akik Németországban alapos pedagógiai kiképzésben részesültek. így pl. Kühne Ferdinand Berlinben a Schultz Ottó iskolatanácsos által alapított progimnáziumban végezte a pedagógiai tanfolyamot, hasonlóképp Lahne is külföldön volt és ott Schultz Ottó előadásait is hallgatta, de tkp. Diesterweg embere volt.¹ Maga Wimmer is ez utóbbival állott összeköttetésben⁵ és így érthető, hogy a népiskolai didaktika minden üdvös újítása (üzeny írás, hangoztató módszer, pálcikákkal való számolás stb.) Lövön igen korán gyökeret vert. Az 50-es és 60-as években tehát ez a képzőnk valóban kellő színvonalon állott. Viszontagságos élete akkor kezdődött, mikor a kor fokozódó igényeinek a maga erejéből nem bírt megfelelni, az állam segítő kezét pedig csak nagy nehezen tudta megszerezni. A jelenleg virágzó főgimnáziumhoz mérten, a lövői tanítóképző legalább egyelőre kedvezőtlen körülmények között van, de bizonyos, hogy az

¹ Ebenspanger i. m. 3.

² Sámuel Kurtz: G. A. Wimmer Budapest 1895. 26. lap.

oly intézetnek, melynek oly szép múltja van, lesz még jövője is. Eljön még Magyarországon az az idő, mikor a nagyvárosok zsúfolt és túltömött iskoláiból az egészséges levegőjű és jó erkölcsű vidékre küldik a szülők gyermekeiket!

A tiszai egyházkerületben¹ a 30-as években esik szó egy önálló tanítóképző intézet felállításáról. Némethy Pál, miskolci ev. igazgató írja, hogy az 1835-38. években gyakran találkozott Hunfalvy Pállal (aki akkoriban a Podmaniczky fiúk nevelője volt), aki előtte megemlítette, hogy milyen könnyű volna évenkénti részvények útján tőkét szerezni, melynek segédelmével később vagy hamarabb néptanítóképző intézetet lehetne felállítani a kerületben „honnan jó készületű tanítókat nyerendvén, ezek mind magok állapotján javíthatnának méhészet, csemete- és gyümölcsstenyésztés által – mind a kor kívánatainak megfelelően.” Némethy és Hunfalvy beszélgetésök eredményeképp felszólítással fordultak Jozeffy Pál szuperintendenshez, továbbá a kerületi főiskolákhoz és barátaikhoz a szükséges tőke előteremtése végett. Majd az eszme lelkes barátjának, Draskóczy Sámuelnek kérésére ifj. Draskóczy Sámuel kerületi helyettes felügyelő és alispán vállalta el a pártfogást és az aláírások szépen elindultak. A következő évi kerületi közgyűlés (1838.) közölte a felszólítást véleményezés végett az esperességekkel és egyházakkal és egy bizottságot is kiküldött a vélemények megvizsgálására. Természetes, hogy a prot. egyházaknál szokásos lassú ügyvitel most sem tagadta meg magát, de az eszme ennek ellenére többé le nem került a napirendről. (V. ö. Prot. Egyház és Iskola 1842. 91-95. lap.) Nagy érdemeket szerzett az eszme felkarolása körül Vandrák András eperjesi tanár, akinek a döntés megtörténte után fel is ajánlották a Nyíregyházára felállítandó intézet igazgatóságát, de ő nem fogadta el. Így a kerületi bizottság 1847. január 23-án Emericzy Gézát választotta meg igazgatótanári minőségben és az intézet 1847. október 1-én – az eszme tíz évi vajúdása után – meg is nyílt. A következő évben kitört szabadságharc azonban a zsenge intézményt eltiporta. De alig hogy az abszolutizmus alatt az ev. egyház szabadabban mozoghatott, újra felvette a tiszai kerület tanítóképzője gondjait is. 1854-től kezdve a kerületi közgyűlésen állandóan szőnyegen van a kérdés és 1858. november 1-én újra meg is nyílt a képezde Nyíregyházán. Szervezetét Sóhalmy Samu János és Vandrák András készítették. Eszerint a tanítóképző háromévi tanfolyamból áll. „A két első év elméletileg gyakorlati tanulmányoknak szolgál, a harmadik főképp alkalmazó, hol a kellőleg gazdagított és tájékoztatott növendék a nyíregyházi népiskolában kellő ellenőrködés és kalauzolás mellett tanít. A tanítási nyelv a magyar, az anyanyelvekben (tót és német) az anyanyelv.” Igazgatója

¹ A következőkre nézve Sas János, Búcsú a tanári pályától. Budapest 1879. Simkó Endre: A tiszai ág. h. ev. egyházkerületi koll. tanítóképző intézet története. Eperjes 1896.

Noszágh volt, kinek halála után az új igazgató Bánhegyi külön munkálatot adott ki. (A nyíregyházi ev. tiszakerületi néptanítóképezde ismertetése oly javaslatokkal, melyek nyomán azt egyelőre nagyobb anyagi áldozatok nélkül is úgy lehetne rendezni, hogyha nem is sok, de jól kiképzett néptanítókat nevelhessen. Debrecen 1867.) Indítványozza, hogy gyűjtessék egy képezdei alaptőke. Megállapítja a gazdasági választmány hatáskörét. Körülírja a tanárokat és tanulókat illető törvényeket, a képezdei felügyelőség jogkörét és a házi rendet. Megjegyzendő még, hogy ez időben három évfolyam volt, de a II. és III. évesek tkp. tanítoskodtak. Azonban az egyházkerület szegénysége miatt nem támogathatja kellőleg alapítványát és így az intézet (a jó igazgatók: Noszágh János f 1867. október 2. Bánhegyi István és kiegészítő gimn. tanárok fáradozása dacára) csak tengődött, növendékeinek a száma folyton fogyott és így végre is megelőző hosszas tanácskozások után 1873-ban Eperjesre helyezték át, hol azóta is működik.

Egymással rokon eredetre pillanthatnak vissza a szarvasi¹ (bányakerület) és Selmecebányái (dunáninnyi kerület) tanítóképző intézetek, amennyiben e helyeken a főgimnáziummal kapcsolatban folyt jó ideig a tanítóképzés, míg végre a követelmények fokozódásával új, önálló intézetekként váltak ki a gimnáziumból.

Szarvodon 1845-ben honosítják meg a zene és énektanítást a leendő néptanítókra való tekintettel. Majd Placskó István esperes a tót nyelv tanítására és a vallásoktatás módszertanának előadására vállalkozott. Bloch (Ballagj Mór) ösztönzésére pedig a tanítóságra készülők üres órákban bejártak hospitálni és tanítani a gimnáziumi alsó osztályok tanóráira és a népiskolákba. Így tartott 1848-ig. Utána pangás és tengődés. Csak 1860-tól kezdve lép életbe egy két. majd hároméves tanfolyamú tanítóképző, melybe a főgimnázium VI., VII., VIII. osztályainak azon tanulói vétettek föl, kik néptanítói pályára lépni óhajtottak. Ezek a legtöbb tárgyat a gimnáziumi tanulókkal együtt hallgatták és külön csak a nevelést, tanítást, népiskolai tanítás módszertanát, zenét és éneklést tanulták és ezenkívül a közeli ev. népiskolákban a gyakorlati tanítással is megpróbálkoztak. A továbbfejlés körül Benka Gyula szerzett bokros érdemeket. A teljes önállósulás bekövetkezett 1907-8-ban. Jelenleg ez intézetnek tanítónőképzővé való átalakítása van folyamatban.

Selmecebányán dr. Szeberinyi János tervezte egy tanítóképző felállítását a 40-es években. De csak fia és szuperintendensi hivatalában második utódja valósította meg a tervet – 1881-ben. A növendékek a latin és görög kivételével mindazt tanulták, mint a felgimnáziumi tanulók és külön a zenét, rajzot, nevelést, tót nyelvet, oktatási módszertant és a nevelés történetét. Végre 1911-12-ben ez a tanítóképző is önállósult²

¹ Benka Gyula: A szarvasi főgimnázium története. Gyoma 1895.

² Breznyik J. A Selmecebányái ág. h. ev. egyház és liceum története III., 414. s. k. és a „Csemez” tanítóképző-intézet értesítője az 1912-13-ik tanévről.

Végre megemlítjük a *nagyrócei* tótnyelvű gimnáziummal kapcsolatban rövid ideig létezett tanítóképző, (1866-1874) mely a gimnáziummal együtt szűnt meg, főcélja volt tót nyelven beszélő kántorok képzése.

A három kurzusból álló tanítóképző szerves része volt a gimnáziumnak, növendékei egyes tárgytól eltekintve együtt tanultak a gimnazistákkal. E külön tárgyak: neveléstan, Luther kátéjának, bibliai történeteknek és egyházi énekeknek a magyarázata, földrajz, biblikus nyelv és stilisztikai gyakorlatok, templomi ének és zene, gazdaságtan, matematika stb. A 3-ik évfolyamban nem hallgattak matematikát, hanem e helyett gyakorlati tanítást végeztek az elemi népiskolában. A 3-ik évfolyam befejezése után a jelöltek egy kerületi biztos jelenlétében képesítő vizsgát tettek. *Az intézet nyilvánossági jogot azonban soha sem nyert.* A tanulóknak legtöbb tárgyból nem voltak könyveik, hanem a tanárok bocsátották kézirataikat rendelkezésükre, Nyomtatott tót nyelvű tankönyvek ezek voltak: Ormis Samuel „Nevelés tana” és „Tanítástana”, Zoch „Tornázása”, Kordos Gusztáv „Metodikus számtanítása”, Lichard „Kisgazdája” stb.

A tanítóképző felállítása fontos mozzanat volt az ev. tanügy történetében, bár milyen szerény keretek közt mozgott is az evangélikusok szűkös anyagi helyzete miatt. Egyes intézetek azonban idővel mégis igen kedvező fejlődést vettek és csak miután vetélytársaik támadtak, kezdtek hanyatlani. Mások viszont a gyermekbetegségek kiállása után is csak lassú fejlődésnek indultak. Egy baj azonban minden esetre volt e nemű intézeteinknél: itt is csak terjeszkedtünk és nyakra – főre alapítottunk, anélkül, hogy anyagi erőinkkel számoltunk volna. Talán csak egyszer merült fel a terv (báró Prónay Albert bányakerületi felügyelő vetette föl) hogy 2 kerület a bányai és tiszai egyesüljön egy intézet felállítására, de ez soha valóra nem vált. Így természetesen egy közös protestáns tanítóképző tervének is dugába dőlnie, melyről *Szönyi Pál* értekezett (A Pesten felállítandó protestáns preparandia terve. Buda 1846). Lásd Szelényi: Adalék magyarhoni tanítóképzésünk múltjához. M. tanítóképző. 1916.

A protestánsok és így az ev. iskolák érdekes sajátossága egyébként az volt, hogy náluk a tanítóképzés a fő és középiskolákhoz kapcsolódott, míg a Ratio Educationis s az annak alapján kiadott későbbi rendeletek a tanítóképzést természetesen a népiskolához kötötték.¹

A tanítóképzés rendezésével a lelkészképzés és oktatóképzés egysége megszakadt, bizonyára a tanító és tanárképzés javára és előnyére, mert bár egyházi szempontból a teológiai képzés fenntartása továbbra is kívánatos volt, mindinkább szükségessé vált ahhoz megfelelő elméleti és gyakorlati tanító és tanári szakképzést csatolni. Egyelőre azonban csak a tanítóképzés vált el a teológiától.

¹ Sebestyén Gyula. Elemi iskolai tanító- és tanítónőképzőink fejlődése. Budapest 1896.

A tanárképzés továbbra is a régi marad. Változás csak annyiban áll be, hogy a *Schedius* és a *zayugróci* tantervek liceumi (főiskolai) tanfolyamot szerveznek és így ezekben a leendő tanárjelöltek legalább némileg, választott szaktárgyaikkal is behatóbban foglalkozhattak. A főcél azonban most is a *teológiai képzettség elérése*. A zayugróci tanterv ugyanis világosan előírja, hogy az egész bölcsészeti pálya s a jogtaninak bevégezése után a hittaniba menjenek az ifjak. A gyakorlati képzésre vonatkozólag pedig a Schedius-féle tanterv vetett fel figyelemre méltó eszmét. Azt kívánja, hogy bármely liceumban pedagógiai intézet létesüljön, melynek legalább egy tanára legyen, aki nemcsak elméletileg adná elő a pedagógiát, hanem a tanult elvek gyakorlati alkalmazására is alkalmat nyújtana. A külföldi egyetemekről haza térve a jelöltek egy teljes évig azon kerületi iskolában, melynek stipendiumát élvezték, mint segítők (*collaboratores*) nyilvánosan tanítsák a legkülönbözőbb tudományokat és ne is legyen szabad nekik más állást elfoglalni, mielőtt ez évet leszolgálták. Kétségkívül igen célszerű intézkedés az akkori viszonyokhoz képest, de az életbe ez is aligha ment át.

Schedius a gyakorlati kiképzést később is sürgette, de akkor sem akart megvalósulni. Más oldalról is történt hozzászólás.

Így 1842-ben miskolci igazgató szólt hozzá a kérdéshez. Nem tartja elegendőnek az anyaiskolában előadatni szokott nevelésoktatótant, „hanem szükség annak lépcsőzetesen fejledező követésében is ügyes, jártas tanító felügyelése alatt kiváltkép gyakoroltatnunk, hogy mintegy bele éljünk előre eljövendő hivatalunkba.”¹ Ugyancsak a Prot. Egyházi és Iskolai Lapban (1844-49. és 20. szám) T. L. nagyszabású tervet közöl. Egy nevelési társalomról szól, vagyis pedagógiai szemináriumról „melyben az egyes főiskolai tanárok vezetése mellett saját szaktudományok módszeréről értekezzenek az ifjak előtt. Ezek pedig szintén ily tárgyú munkáikat olvasnák fel és neveléstani munkákat kivonatolnának. Ezenkívül hospitálnának a különböző tanórákon és a szaktanár és elnök jelenlétében magok is tanítanának.”² Végre az éles megfigyelési! Tavasi Lajos 1848-ban kimondja, hogy a főiskoláknál egybekötve keilend lennie a pedagógia és didaktika előadásával és nyilvános tanításával gyakorlati pedagógiai szemináriumnak, amelyben főleg a gimnaziális tanárok képeztetésére keilend tekintettel lenni.”³

Mint látjuk terv, javaslat, kívánság volt elég, de alkotás egyelőre nem jött létre. Csak az „Entwurf” (1849) hatása alatt kellett végre az ev. egyháznak ez irányban valamit tenni. A liceumi tanfolyamok közül ugyanis csak a teológiai maradhatott meg, már pedig érezte mindenki, hogy a leendő középiskolai tanároknak egyebekre is

¹ Prot. Egyházi és Iskolai Lapok 1842. 91. 1.

² L. bővebben: Imre Sándor: A középiskolai tanárok előkészítése a gyakorlatra. M. Pedagógia 1904. 157 s. k.

³ Nevelési Emléklapok 1848.

szükségek van. Hozzájárult, hogy az 1852. évi november 25-én kelt rendelet, a középiskolai képesítő vizsgálatot kiterjesztette a magyarországi középiskolák tanáira is, szerencsére még úgy, hogy a már hivatalban állókat nem bántotta, hanem csak az 1848 után alkalmazott tanároktól kívánta meg.¹ A protestánsokat ez a pont érintette a legfájóbban, azonban szerencsére ép ennek végrehajtásában a lehető leglányhábban jártak el az illetékes közegek. Közben pedig kitisztult a politikai látóhatár és az októberi diplomával az ev. egyház visszanyerte önrendelkezését. Okult azonban a múltakból és ezért a tanárképesítés kérdését 1860-tól kezdve állandóan felszínen tartja.²

A tárgyalások eredménye az *1863. szept. 23.-26.* napjain tartott egyetemes egyházi közgyűlés 14-ik sz. határozata: Ámúlt évi jkv. 44-ik pontjára a tanévi vizsgálatbani eljárás végett kiküldött bizottmány javaslatát bemutató: ez azon hozzáadással elfogadott s megállapított – hogy azok is, kik már a lelkészi vizsgát letették tartozzanak magokat a tanári vizsgának alávetni, ha mint tanárok kivannak alkalmaztatni, és hogy minden megvizsgált és képesnek talált tanár az őt tanárnak megválasztó testület előtt a következő esküt tartozzék letenni. (A hivatali eskü közlését mellőzhetőnek tartom). . . Az ezennel megállapított tanári vizsgálati szabályok pedig a következők: 1. A tanári vizsgálatot az egyetemes egyház nevében, minden szuperintendenciában eszközli a részére megválasztott bizottmány. 2. A tanári vizsgálatot letenni akarók már húsvéttáján jelentkezzenek Írásban az illető szuperintendensnél kinyilatkoztatván a szakot, melyre vagy meghívtak, vagy melyben tanítani szeretnének. 3. A szuperintendens néhány tagból alválasztmányt nevez ki azon témák kidolgozása végett, melyekből az írásbeli vizsgálatra szolgáló munkákat kidolgozni fogják s mely témákat mindjárt a bejelentés után az alválasztmány vagy a szuperintendens úr mindenik jelentkezőnek elküld. Egyik téma szolgál élő, különösen azon nyelvbeli munkára, amelyen az illető tanítani fog s ebből ítéltetik meg az általános műveltség – a második téma latin munkát követel, mely szinte az általános műveltségre tartozik; a többi témák a szakbeli tudomány felmutatása végett lesznek feltéve. 4. Az illető jelentkezők tartoznak az írásbeli munkákat három héttel az egyházkerületi közgyűlés előtt a szuperintendens úrhoz beküldeni, hogy azoknak megvizsgálásáról ideje korán lehessen intézkedni. 5. A tanári vizsgálat két nappal az egyházkerületi gyűlés előtt tartassék, hogy a vizsgáló választmánynak ideje legyen mindent, a bizonyítványokat is, tökéletesen elkészíteni s hogy az mindenről tudósíthassa az egyházkerületi gyűlést. 6. A vizsgálat maga legyen három féle: úgy mint az *általános* ismereteket és tudományt illető, melyek és mely nélkül egy tanár sem lehet el, akár az al- akár a telgim-

¹Schwicker: Die ungarischen Gymnasien. Budapest, 1881. 63. 1.

²A magyarhoni ág. h. ev. egyházkerületi egyet, egyházi közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1860. 14. p. 1861. 23. p. 1862. 18. és 44. p.

náziumban tanít s akármely szakra készült is, a *szakbeli* vizsgálat; végre a gyakorlati próbatét a tanításban. Az általános vizsgálatnál a vallás (illetőleg hittudomány) és egyházi történelem, az egyetemes és hazai történelem, a latin, német, magyar és az illetőkre nézve a szláv nyelvben és irodalomban való jártasság; a természettudomány legszélesb jelentésben, amennyit azokból gimnáziumi terv szerint tudni kell, a matematika hasonlóképp ily értelemben; végre a pszichológia és logika jönnek leginkább tekintetbe. – A szakbeli vizsgálat az illető szakot tekinti, abban a terjedelemben, melyben azt szakbeli tanárnak tudnia kell. A gyakorlati próbatét egy gimnáziumi osztályban történik, mely alkalommal az illető megmutatja, mint tud tanítani. 7. A történet írásbeli, szóbeli és gyakorlati vizsgálatról pontos jegyzőkönyvet készít a választmány, mely a levéltárban őriztetik és amelyből a tanári képességet tanúsító bizonyítvány, vagy inkább oklevél az illetők számára készíttetik. 8. Díjak a tanári vizsgálatért nem járnak. 9. Évről-évre tudósítják a szuperintendens urak az egyetemes gyűlést a történet tanári vizsgálatokról nemcsak a végett, hogy az egyformaság és egyenlő szigor fenntartassék, hanem a végett is, hogy tudomása legyen az egyetemességnek a megvizsgált és alkalmazható tanárokról.” – Ez a szabályzat több szempontból figyelmet és méltánylást érdemel. Mindenek előtt azért, mert bár a tanártól is teológiai képzettséget kivan, mégis elválasztja a lelkeszi képesítést a tanári képesítéstől; továbbá nemcsak szak – de *általános képzettséget* kivan minden középiskolai tanártól (gondoljunk Kármán kívánalmára: „kívánatos volna, hogy annyit, a mennyit a gimnáziumban tanítunk, minden professor tudjon, hogy alkalmoszerűen az összevetésnél figyelembe vehesse”. Adalékok 22. lap); végül, hogy a próbatanítást is megkívánja, ami előfeltételezi, hogy a jelölt előzőleg gyakorlatot igyekezett szerezni szakmája tanításában. Egyébként részletes utasításokat a vizsgálatra való készülésre nem ad, bár más tekintetben e szabályzat később több pótlást nyert. Így az 1865. jkv. 10. pontja szerint rendes hívánnyal csak a vizsgát kiállott tanárok láthatók el; 1866. jkv. 13. pontja szerint „a hitjelölti vizsgát kellő sikerrel kiállott, vagy két egyetemi tanévet kellő eredménnyel végzett egyéneknek az általános képességi vizsga mellőzésével csak a szaktudományokból leendő megvizsgáltatásuk indítványoztatott, de ez határozatba nem ment¹ és helyesen, mert visszaesést jelentett volna. Már az 1867. jkv. 14. a) pontja azt a határozatot tartalmazza, hogy a tanári hivatal fontossága és méltósága tekintetéből a tanári pályára lépni kívánótól akár bel- akár külföldi tanintézetekben végzett, *teljes akadémiai kurzus* (triennium academicum) követeltessék; b) pontja pedig, hogy az általános tanári vizsga tárgyai közé a gyakorlati előadási képesség is soroztassék. Az 1868-ik

¹ Klamarik János: A magyarországi középiskolák szervezete és eljárása. Budapest, 1881. 430. lap, tehát téved, ha e javaslatot határozatnak veszi.

évi egyet, közgyűlés 43-ik határozata a tanári vizsgálatra vonatkozó szabályzatot a következőkkel bővíti: „Az ú. n. általános műveltséget tanúsító vizsgán kívül, mely a nevelés és oktatástan és a tannyelv tudományos és alapos ismeretére szoríttatik, az egyes szakoknál legalább kettőből követeltetik a vizsgatétel és pedig a következő egybeallítással: klasszikái nyelvek, görög, latin régiségstannal és görög-latin történelemmel, magyar nyelv és irodalomtörténet és bölcsészet vagy történelem; – német nyelv és történelem vagy egy klasszikái nyelv; természetrajz és matézis; – földrajz és történelem és segédtudományai; – bölcsészet és magyar nyelv és történelem. Egyébiránt 2-2 szakot másképp is összeállítani az illetők választására bíztatik.” Végül az 1876-ik évi közgyűlés egy felmerült eset kapcsán kimondotta (9. pont), hogy oly egyén, ki az állami bizottság előtt a tanárképzési vizsgálatot letette (az 1875. okt. 28. 26.077. sz. a. kelt. min. rendelet értelmében) és ettől tanári oklevelet is nyert, nem köteles az ev. egyetemes tanárvizsgáló bizottság előtt is vizsgázni, ha az ev. egyház kebelében alkalmaztatni óhajt. Csak azon esetben szükséges, hogy az illető új vizsga alá vettessék, ha az állami bizottság előtt a vizsgát csak egy bizonyos szakból tette volna le és utóbb más oly szakra kívánna képesíttetni, melyből tanári oklevele nincs. A gyakorlati kiképzésről tehát nem igen esik szó. Mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati kiképzés tekintetében többet hoz javaslatba *Petz Gyula* szarvasi tanár, majd mezőberényi lelkész (Adalékok tanárképzési tervezethez gimnáziumaink számára. Szarvasi főiskola 1864/5. évi értesítője). Ő is a leendő tanároktól kettős készülséget kíván: általános és szakképzettséget. Az általános készület tárgyaihoz számítja a pedagógia és didaktika, valamint a tudomány történetében való jártasságot, a logikát, lélektant és bölcsészettörténelmet, gyakorlati készséget élőnyelvekben és végre a líceumi tanfolyam tárgyait. A készülség megszerzésére nézve azt ajánlja, hogy végezzenek tanárjelöltjeink honi líceumunk valamelyikén 3 vagy legalább 2 évet, továbbá töltsenek németországi egyetemen 2 vagy 1 évet. A lic. tanulmányozás biztosítaná az összhangban maradást az ev. egyház tanaival és belső életével, a németországi évek alatt pedig hallgatna a jelölt különféle tudományos előadásokat, ezek irányítása szerint használná a könyvtárt, a pedagógiai és a szakja szerinti szemináriumokba rendkívüli hallgatóul járna el, helyben és az egyetemi szünidő alatt másutt is látogatná vendégként a gimnáziumok tanóráit, végül mind a szemináriumi hallgatás, mind a gimnáziumok látogatásáról naplót írna. Ez volna a túlnyomólag elméleti képzés. Hátra lenne befejezésül két vagy legalább egy gyakorló vagy segédi év, melyben a tanári képesség túlnyomólag gyakorlat által állapíttatnék meg. (i. m. 20.). Igen érdekes az is, hogy Petz már a líceumban

¹ Lásd bővebben Szelényi: A magyar ev. tanárképzés múltjából. Teológiai Szaklap. 1916. 278. s. k. 1.

akarja a pedagógiai irányú képzést megkezdeni, olykép, hogy a neveléstan tanára lássa el az ifjakat neveléstudományi munkákkal, buzdítsa őket metodikai és pedagógiai tárgyak feldolgozására, utasítsa a vállalt magántanítás módszeres kezelésére stb. Bár az egyetemes gyűlés jegyzőkönyveiből nem tűnik ki, mégis úgy látszik, hogy Petznek része volt az I. tanárvizsgálati szabályzat megalkotásában, csakhogy ő többet követelt és hosszú, célirányos kiképzésben akarta a tanárjelölteket részesíteni. Egyes pótlásoknál figyelembe vették ugyan, de lényegesebb változtatások e szabályzaton már alig történtek. A *Vandrák* által összeállított „Szenázás” (1870) azt mondja, hogy „rendes tanárságra jogosító vizsgálatot tehet, ki a fennálló rendszer szerint teljes gimnáziumot végzett, kielégítő érettségi vizsgát tett, a honi vagy külföldi egyetemet és jelesb gimnáziumokat látogatta, vagy azokban már pótló vagy segéd-tanári szolgálatokat tett, vagy ezek helyett gimnáziumi pályán mint magánnevelő jó sikerrel s legalább két éven át működött és mindezeket bizonyítványokkal igazolhatja.” (17. lap). Érdekes még a tiszai ág. h. ev. egyházkerület „Rendezetének” a javaslata *Farbaky Józseftől* (Nyíregyháza, 1882.), melynek egész szakasza egy középiskolai tanárképezdével egyesített bölcsészeti fakultással foglalkozik – de ez az egész részlet az elfogadott „Rendezet”-ből kimaradt!! Végül említendő a pozsonyi teol. akadémia szervezetének és ügyrendjének 14-ik pontja, mely expressis verbis a teol. akadémiának esetleg tanárok képzésére irányuló feladatát említi meg.

Mindezeknek a javaslatoknak és terveknek és velők az ev. tanárképzésnek úgy látszik – örökre véget vetett az 1883-ki évi XXX. törvénycikk. Láttuk, hogy ev. egyházunk 1868 óta minden erősebb emóció nélkül mindig nagyobb tért engedett az állami fennhatóságnak és velejáró felügyeletnek. 1880. ápr. 22. a képviselőházhoz intézett kérvényben csak azt kérte, hogy az egyház szabályzata szerint képesített tanárok egyenlő állásban legyenek azokkal, kik a miniszteri bizottság előtt tettek tanári vizsgát. Ezt a kedvezményt ugyan meg nem nyerhette, de mivel a középiskolai törvény legalább a már hivatalban lévő tanárokat jogosítottaknak ismerte el, belenyugodott a megváltozhatatlanba és így az ev. tanárvizsgálat rendszere és vele az ev. tanárképzés de facto az 1883. év után megszűnt. Az utolsó, ki az egyetemes bizottság előtt képesítést nyert (1883. évi jkv. 22. pont), Péter Károly volt, aki a magyar és német nyelv és irodalom történelemből és földrajzból felgimnáziumra képesítettet. *Azóta tehát az ev. középiskolák tanárai is állami oklevelet szereznek.* 1883 után csak egy komoly és alapos javaslat merült fel az ev. tanárképzés megvalósítása tárgyában egy kiváló ev. tanfőúr részéről, *Schneller István* volt az, aki a pozsonyi teol. akadémiának tanárképző intézetévé való kibővítését hozta javaslatba és részletesen kifejtette, milyen tanárszékekkel kellene ellátni, hogy az alapvizsgálatra való előkészítést lehetővé tegye. Schneller ezen életre való eszméjét

két ízben, (1888-ban¹ és 1891-ben²) hirdette, de amint annyiszor ev. egyházunk életében, ez az életre való eszme is csak papíron maradt.

Azóta az ev. tanárképzés ügye hosszú időre lekerült a napi-rendről és csak legújában az ev. teol. fakultás felállításának a kapcsán megjelent újra a háttérben az ev. tanárképzés eszméje is.

Kétségtelen, hogy egyházunknak, bár a maga szervezetével és lelkével mindig teljesebben a magyar nemzeti kultúra szolgálatába lépett, joga van és szüksége van a felekezeti jellegű tanárképzésre is, ha csak le nem mond arról, hogy prot. szellemű tanárokkal lássa el középiskoláit. A kérdés megvalósításában rejlő nehézségekre e sorok írója több ízben rámutatott.³ Véleménye szerint – mivel nagyobb alkotásokhoz az ev. egyháznak nincsen ereje – 2 eszközzel lehetne elérni az ev. szellemű tanárképzést. Az ev. iskolákban működni akaró tanárjelöltek ugyanis kötelesek volnának egyetemi évük befejezésével: 1. *gyakorlati evőket valamely ev. középiskolában eltölteni* és 2. ezen idő alatt egy rövid *teológiai kurzust is hallgatni*, mely őket a modern prot. teológia legfőbb vívmányaival megismertetné. Az év végén aztán lehetnének a pedagógiai vizsgálatot az egyetemen és egy összevont teológiai vizsgálatot egy kerületi bizottság előtt. Csakis e 2 vizsgálat megállása után lehetne a jelöltet rendes tanárrá előléptetni. Jól tudom, hogy egy új vizsgálat proponálása sok ellenkezéssel találkozik, mikor a tudományos pályákon lévők amúgy is túl vannak terhelve mindennemű vizsgálatokkal. Azonban a kontemplált vizsgálat csak arra való volna, hogy az ev. tanároknak a teológia tudományával és a protestantizmus elveivel való behatóbb foglalkozására alkalmat adjon. Csak így remélhető, hogy az állami egyetemeken nevelkedett tanárok és az ev. teológiai főiskolán tanult vallás-tanár között szorosabb kapcsok fűződjenek; mert a személyes jó viszony még nem biztosítja a tudományos meggyőződés rokonságát és az oktatásban való szolidaritást. Jól tudom azt is, hogy a vázolt javaslat teljesen nem biztosítja a szó szoros értelmében vett ev. tanárképzést, de más az eszmény és más a valóság, mely utóbbival mégis csak számot kell vetni. Legalább egy teljesen felszerelt ev. tanárképzőintézet felállítására erőnk nincs. Egyébként az ilyen kérdések fessegetése nem is történeti munkába való. Bizonyosra vehető azonban, hogy a mint a tanító és tanítónó képzés ügye egyházi köreink lelkét állandóan hullámoztatja, az ev. tanárképzés ügye is újra időszerű, lesz.

9. Az ev. nőnevelés.

Az ev. nőnevelés történetét nem igen lehet azon korszakok szerint elkülöníteni, a melyeket fentebb említettünk, hanem itt

¹ Prot. Egyh. ev. Isk. Lap.

² Állítsunk fel „tanárképző intézetet” és „Tervezet középiskolai tanárképző felállításához” (Beszédok és a teol. akad. fejlesztésére vonatkozó dolgozatok.) Pozsony 1881.

³ Szelényi: A prot. pedagógia eszméje. Eperjes 1908 és Belmisszió és iskola. Ösvény 1914.

célszerűbb lesz más beosztást alkalmazni, olyat, mely a nőnevelés fejlődésének inkább eleget tesz. Ilyennek tartjuk a következőt. Az *első* korszak az alsófokú és teljesen gyakorlati nőnevelést foglalja magában, e korszakban másféle nőnevelés nincs is, a *második* (XVIII. sz. végétől) a magánintézetek virágkora és a felsőbb nőnevelés kezdeteiről szól, a *harmadik* pedig (kb. 1880-tól máig) a modern ev. felsőbb leánynevelést ismerteti.

A reformáció Európaszerte annyiban jelent változást a leánynevelés történetében, hogy az apácák helyett világiak veszik át a leányok nevelését. Luther hatalmas röpiratában nem feledkezik meg a leányokról sem. Azt írja a „Német nemzet keresztyén nemességéhez” c. művében (1520): „Adná Isten, vajha minden városnak lenne egy leányiskolája is, ahol a leánykák naponkint egy órában az evangéliumot hallgatnák németül avagy latinul.” Ez mai szemmel minimális követelmény ugyan, de tudnunk kell, hogy a reformáció egészen *új női ideált* teremtett és ennek ez elég volt. Nem lelkesedett ugyanis a 2 középkori női ideálért, melynek egyike az askzétikus-monasztikus életben, a világtól való elfordulásban, evangéliumellenes önsanyargatásban testesült meg, bármily fennkölt lelkű képviselői voltak is (Szt. Erzsébet, Szt. Margit), másika pedig a lovagi romantikus nő eszmény, mely emberfeletti piedesztálra helyezte a nőt és szinte isteni imádatban részesítette. (A troubadourok és minnesängerek ideálja.) És nem lelkesedik a reformáció a *renaissance*-ért sem, amikor viszont a férfias szellemű, *tudós képzésű*, szükség esetén az államot is kormányozni tudó nő az ú. n. „virago” az ideál. Luther és a reformációnak női ideálja sokkal egyszerűbb, józanabb, természetesebb, mert megfelel a női nem igazi rendeltetésének. Megkövetel a nőtől bizonyos műveltséget is, de egyúttal visszahelyezi igazi terrénumára a hitvesi, anyai, háziasszonyi hatáskörbe. Ezzel pedig minden időre megdöntötte azt a felfogást, mintha ez a hatáskör jelentéktelen és egy művelt nőhöz méltatlan foglalkozás lenne.

Feltűnhetik, hogy Luther a latin nyelvet is említi, de ezen nincs mit csodálkozni, hiszen ebben a korban a latin nyelv nemcsak a tudósok, hanem az egyszerű polgárok és iparosok hivatalos érintkezésének a nyelve volt, tehát a nőknek is kellett hozzá érteni”. Luther azonban itt nem gimnáziumra gondol, hanem népiskolára, vagyis mint akkor nevezték, partikuláris vagy triviális iskolára, melyben a latin nyelv elemeit is tanították. Számos XVI. századbeli ev. egyházi rendszer követeli a leányiskolák felállítását, de úgy látszik, hogy azokban inkább csak az anyanyelv tanítására gondolnak. (Mertz. i. m. 173) A reformáció erősen demokratikus vonása tehát érezteti hatását a nőneveléssel is, így pl. Bugenhagen hajadoniskolákat követel. Azonban a német kultúra nemzeti fejlődése csakhamar megakadt, különösen a 30-éves háború halálos csapást mért sok reformatori kezdeményezésre. Nálunk Magyarországon pedig sem a korviszonyok, sem a társadalom felfogása jó ideig nem kedvezett a leánynevelés erőteljesebb felkarolásának.

Hogy milyenek lehettek nálunk a reformáció hatása alatt létesült első leányiskolák vagy leányosztályok, nem igen tudhatjuk. Általában feltehetjük, hogy a falusi népiskolákban a leányok együtt nevedtek a fiukkal, ugyanazt tanulták, mit a fiúk, csak-hogy sokkal hamarabb végeztek tanulmányaikkal, mint azok. Arról, hogy a leányok és fiúk között különbséget kellene tenni a tantárgyak kiszemelése, a módszer, a fegyelmezés tekintetében, a jámbor falusi tanító nem is álmodott. A nagyközségekben és városokban a helyzet annyival jobb volt, hogy itt a leányokat a fiuktól elválasztották és külön tanították, idővel pedig, ha mégis megmaradt a koedukáció az alsóbb fokon, erre, legalább egy felsőbb leányosztályt illesztettek, mely már a nő nemi rendelkezését és a gyakorlati életre való előkészítését is némileg figyelembe vette. Akik még magasabb képzésben akarták leányaikat részéltetni, azok leányaikat vagy külföldi intézetekbe vitték, vagy a házhoz szereztek külföldi nevelőnőket, különösen francia gouvernanteokat, mert jó sokáig a francia nyelv volt a nőnevelés alapelve. Megjegyzendő még, hogy a felsőbb leányosztály felállítása csak akkor valósulhatott meg, mikor az elemi iskola elvált a gimnáziumtól és önállósult, a mely folyamat nálunk főleg a XVIII. század elejétől kezdve ment végbe. A XV.-XVII. század nőnevelésére vonatkozólag Demkó K. egyébként azt írja: „A nőknek iskolai tanítása csekély. Nagyon elvétve akadunk a nők iskoláztatására vonatkozó adatra. Egész hatásköre a család. Sütés, főzés, mosás, varrás, fonás, szövés s más házi-, kerti és gazdasági foglalkozás a nők munkájának köre. A házi foglalkozáson kívül legnagyobb része megtanulta az apjának az iparát is.” (i. m. 184.)

Egyébként az elnyomás korában a polgárság és köznemesség beérte azzal, hogy leányait magánjellegű nevelő-intézetekben helyezte el, vagy valamely jóhírű tanítónő gondjaira bízhatta. A külön leányosztály felállítása tehát nagyobb mértékben csak a XVIII. század hetvenes éveitől indul meg. Ebből sarjadtak ki idővel a mai polgári leányiskolák.

Az ev. nőnevelés most röviden bemutatott menetét azonban nem lehet lépésről-lépésre adatokkal igazolni. Ismereteink erre vonatkozólag igen töredékesek és így ez ismét oly tér, hol nagy feladat vár a jövő kutatásra.

Egyes, a nőnevelés kezdeteire világosságot derítő nyomokat azonban több városban találunk.

Így Selmecebányán a XVI. században a latin iskola mellett voltak német iskolák is, melyekben a leányok és kisebb fiúk jártak. Az ilyen iskolák azonban magán vállalkozókra voltak bízva, e mellett voltak tanítónők, kik a leánykákat a varrásban gyakorolták. Érdekes erre nézve a városi jkv. 1581-ik évi aug. 25-iki határozata, melyből kitűnik, hogy mivel a német írnok városi könyvelővé lépett elő, Oertel káplán engedélyt kért arra nézve, hogy a leányokat olvasásra taníthassa, neje pedig a varrásban oktathassa. A tanács azonban e kérést felfüggeszti mind-

addig, míg el nem dől, nem tud-e a városi írrok mindkét hivatásnak eleget tenni? Hozzá tehetjük még, hogy az Írnoknak nem volt rendes fizetése, hanem a szülők önkéntes adományaira volt utalva. (Breznik i. m. I. 63 s. k. 1.) íme, ez a kis adat elég fényt vet az ev. leánynevelés kezdetére. A legtöbb városban ez időtájt ilyen lehetett. A fő a praktikus nevelés volt. Későbbi adatok mutatják a selmeci nőnevelés második fokozatát. A leányiskola már egyházi felügyelet alatt van, külön tanítója 1775-85 közt Palumbinyi Sámuel, aki egyszersmind tót kántor volt. Még később (1803) már felsőbb leányiskoláról hallunk, ezt az illető szülők saját költségükön tartották fenn, az egyház pedig csak szállásadással segítette. Ennek a felsőbb osztálynak és a kisebb leánykáknak a vezetése Krieg Jakabra bízott. (Breznik i. m. 111. 239 és 268.)

Pozsonyban az üldözések előtt voltak az u. n. utcai iskolák („Gassenschulen”)¹ melyeket leányok és fiúk számára tanítónők kezdeményeztek. Ilyen utcai iskolák felállítása ősrégi hagyomány volt Pozsonyban, az evangéliumi hit elterjedésével pedig ev. utcai iskolák alakultak. Ezek szintén magánvállalatok voltak, azonban bizonyára némi egyházi felügyelet alatt állottak, a vállalkozók jövedelme pedig az a csekély tandíj volt, a mit a tanulók fizettek, így 1616-ban a Vödricen volt egy leányiskola, melyet bizonyos Dittelmayer Erzsébet asszony tartott fenn. 1618-tól 1621-ig Jung-haus Mária tanító özvegye állott egy leányiskolának az élén. A XVII. sz. végén utcai iskola volt a belvárosban, melyet Jungfer Sopherle” tartott fenn. Iskolája igen népes volt. Érdekes, hogy az engedetleneket és hanyagokat azzal büntette, hogy fejükre egy csengetyűs papiros kalapot tett. Ugyancsak a belvárosban majd pedig a Vödricen működött Plankenberg János Keresztély (Blankenberger), aki a keztyűs mesterséget gyakorolta, de e mellett leányok tanításával is foglalkozott, 1742-től 1762-ig. Említenek egy vak Friedrich nevű földművelőt is, aki feleségével együtt nagy sikerrel működött a tanítói pályán 1742-1762-ig. Ezenkívül a külvárosokban is voltak ilyen elemi iskolák a négy legnevezetesebb utcai iskola (az Apácapályán = Bél Mátyás-utca, a Vödricen, a Széplak-utcában és a Virágvölgyben) a XIX. századelején is főnállottak. (A pozsonyi ág. h. ev. egyházközség története II. 430. s. k. Ez iskolák lassanként az egyház felügyelete alá kerültek, melyet rendszeren a 2-ik lelkész teljesített. Az apácautcai és vödrici iskolák már a XVIII. század elején, a másik kettő a 60-es években részesültek az egyház némi támogatásában. Végre a reformáció három évszázados emlékére az egyház egy felsőbb leányiskolát állított. (1818.) Az új leányiskola két osztályból állott, melybe

¹ Gesamlete Nachrichten von den zu Pressburg sich befindenden ev. Gassenschulen. Von Michael Klein. Zweiten ev. Prediger. Pressburg 1779. (Kézirat.) 1700-tól a saját koráig ismerteti az utcai iskolákat, de hogy mit tanultak – sajnos – nem közli. Szerinte a *nők* az utcai iskolák igazi létesítői. (1756.)

oly leánygyermeket vettek fel, kik folyékonyan olvasni, szépen írni, számolni tudtak, továbbá tudták a bibliai történeteket és a kátét. E felsőbb leányiskola tárgyai voltak: beszéd-, értelem- és írásgyakorlatok. Számolás fejben és a táblán. Vallásoktatás. Az emberről szóló ismeret. Természettan és természetrajz. Történelem és földrajz. A következő évben új lépés történt, amennyiben az összes leányiskolákat a felsőbb leányiskolával kapcsolatba hozzák oly módon, hogy amazok mintegy előkészítik a növendékeket az emebbe való felvételre, (i. m. 435.) Ez az összefüggő tanintézet a kiadott tervezet szerint (Kurzgefasste Nachricht von der neu errichteten Schulanstalt, mit welcher die im Jahr 1818. gestiftete höhere Töchterschule vereinigt wurde.... Pressburg. Weber 1820.) három osztályból állt. Az elsőnek tárgyai: A betűk ismerete, befűzés, olvasás, Írás, a számok tanulása és fejszámolás. A káté magyarázata. Könnyebb bibliai mondások és énekversek könyv nélkül tanulása. A „Bürgerfreund”-ból¹ közhasznú ismeretek közlése. A 2-ik osztály tárgyai folytatólagos oktatás az írásban, közhasznú ismeretekben és a kátéban. Helyesírás és német nyelvtan. Bibliai történetek, Fogalomképzés a katechetikai tanmód szerint. Számolás fejben és a táblán. A harmadik osztályban, mely azonos az 1818-ban felállított felsőbb leányiskolával, ezeket tanítják: Hittan, Világtörténet, Természettan tekintettel az időszámításra és naptárra. Folytatólagos gyakorlatok a gondolkodásban, beszédben, írásban és számolásban. A számtanból összetett hármasszabály, társaságsszabály, törtek. Szavalás. Ének. (i. m. 436.) Az I. osztály tanítója volt Schmidt Vilmos. A II. osztályban Csáder Pál, a III. osztálynak és egyúttal az egész intézetnek igazgatója Schröer Gottfried Tobias, a jónevű német író és későbbi liceumi rektor volt. Minden tanítónak kötelességévé tétetett, hogy gondosan készüljön a tanórákra és a növendékeket a szokásos emlékeltetés helyett gondolkodni tanítsa. Ezenkívül kötelessége minden egyes tanuló nevééről, szorgalmáról, magaviseletéről, mulasztásairól pontos jegyzéket vezetni. Az iskolai fegyelem szigorú, de emberi legyen. Az intézettel énekiskola állt kapcsolatban, melyben Bogsch Krisztina kisasszony végezte az oktatást. Irne Pozsony valóban elérte azt, ami az akkori viszonyok közt elérni lehetett! Tökéletes az alkotás azonban már azért sem volt, mert nem rendelkezett kellő helyiséggel, azután feltűnik az is, hogy női nem rendelkezését szemelőtt tartó tárgyak nem szerepelnek így pl. a sok helyütt szokásos „nőtan” (általában megfelel a mai háztartástannak)², de többet is tartalmazott pl. a csetneki felsőbb elemi iskolában a XIX. század 50-es éveiben (1856/7.) e néven szerepel: Leány-

¹ Teljes címe: Ludwigs Bürgerfreund-zum Gebrauch deutscher Bürgerschulen. Pressburg. Simon Peter Weber 1811. 206 oldal. 8. r. Tartalma: Olvasmányok és beszélgetések az emberről s természet jelenségeiről, erkölcsi tulajdonságokról Bibliai történetek. Földrajz, levelek, közéleti fogalmazványok.

² Dr. Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. Bpest. 1883. II. 433. s. k.

tan női erényekről. A csetneki ág. h. ev. jkv. 1726-1764.) vagy a kézimunka hiányzik. De az utóbbinak hiányát bizonyára magán úton pótolták.

„Bredeczky Sámuel a XIX. század elején kiadott művében (Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien Wien 1809.) mégis szemére hányja Pozsonynak, hogy leányait a tanuló gimnazisták magánoktatására bízta (ez úgy látszik célzás az apácapályai intézetre) és kiemeli a lőcsei iskolát, („die Mädcherj ch-ule dieser Gemeinde kann eine Musterschule für die Protestanten in Ungern- genannt werden” i. in. I. 111. lap.), mellyel még legfeljebb Eperjes versenyez, pedig Sopron, Pozsony és Késmárknak is kiváló „polgári iskolákkal” (az az felsőbb osztályú népiskolákkal) kellene bírniok.

A lőcsei ev. leányoktatás eredetéről egyébiránt alig tudunk valamit, még 1743-ban (az akkori canonica visitatio alkalmából) sincs szó külön tanítóról. 1783-ban azonban magasabb leányiskolát alapítottak a lőcsei evangélikusok és ennek tanítója Sennovitz Sámuel csakhamar nagy virágzásra emelte. Sajnos, hogy erről bővebbet nem sikerült megtudnunk. (Andenken an die 300 Jährige Jubelfeier.... 60, 93, és 114.)

Jóval többet mondhatunk az *eperjesi* ev. leánynevelés kialakulásáról. 1776-ban az eperjesi 4g. h- ev. magyar-német egyház a III. és IV-ik elemi osztály leánynövendékeit elkülönítette a fiúktól s külön tanító gondozása alá helyezte. Ezen felsőbb leányiskola első tanítója *Prelauff János* volt, aki Eperjesen 1776-1784-ig működött. Utódja *Sennovitz Mátyás* lett, aki 1784-1823-ig működött. Ugyanő, neje közreműködésével egész haláláig az intézettel kapcsolatos leánypénzionátust tartott fenn. Az említett felsőbb leányiskola tanterve, az 1806. évi püspök látogatási jegyzőkönyv szerint a következő volt: A nagyobb leányosztály: 1. A vallást Rosenmüller, majd a Seiler kézikönyve szerint, 2. az egyháztörténetet (vallástörténet) Seiler kézikönyve szerint fogja tanulni; 3. tanul német és magyar nyelvet; 4. földrajzi, természettant, természetrajzi, számtant, helyesírást, lélektant, hazai történetet és egyetemes világtörténetet tanítójának azon füzetéből, melynek címe: „Handbuch der gemeinnützigen Kenntnisse für die größere weibliche Jugend von Mathias Sennovitz; 5. taníttatik minden növendék gondolatainak írásban való kifejezésére, ember és főleg önismeretre, emlékezet, beszéd és értelemgyakorlatra helyes Ítéletre. 6. A legjobb német írók könyveinek ismeretére bármely irodalmi téren, melyek felnőttebbeknek ajánlhatók, hogy azokat haszonnal olvashassák; 7. minden néven nevezendő női kézimunkára s végül 8. hetenként megállapíttatik a leánynövendékek előmenetele vagy hanyatlása.¹

Az eperjesi egyház „felsőbb leányiskolája” tehát jóval többet ölel fel mint a pozsonyi (a penzionátusban még külön oktatásban is

¹ Néhai Korbély Géza eperjesi ev. lelkész szíves közlése.

részesültek a növendékek) talán túl sokat is, azonban Sennovitz avatott pedagógus volt és úrrá lett a nehézségeken.¹

Rozsnyón, úgy látszik, szintén a XVIII. sz. végén állítottak be külön leánytanítót. 1796-ban ugyanis 4 tagból állt a tantestület. Keblovszky János rektor tanította a retorikát és szintaxistákat, Sárkány Mihály a grammatistákat, Reviczky András a donátust tanítja és az olvasást, Burtz Keresztély pedig a leányok tanítója, egyszersmind orgonista és kántor. Az 1804/5-ik tanév megkezdése előtt pedig az egyházi közgyűlés kimondja, hogy a nagyobb leányok is, kiket eddig Reviczky tanított, Lang keze alá adassanak, hogy Reviczky a fiúk tanítására annál több időt fordíthasson.” (Oravecz M.: A rozsnyói ág. h. ev. főgimnázium története 1895/6. tanévi értesítő 28. és 35. lap). Ez adatokból tehát az tűnik ki, hogy itt is meg volt már akkor a felsőbb leányosztály.

Iglón, miután a XIII. szepesi város kormányzója 1770. április 12-én beszüntette az ev. iskolát, az ev. egyházközség újra csak 1784. márc. 22-én kapott engedélyt egy iskola felállítására. Ezen fiúiskolán kívül régebbi időkből még egy vegyesnemű magániskola is létezett, mely később a fennálló fiúiskolával egyesült. Az első leányiskola 1798-ban nyílt meg s ez időtől a leányokat a kiket eddig magán úton oktattak, gondosabb nevelésben részesítették. Az első külön leányiskola tanítója Steiler János volt. (1798-1805-ig).² Kisebb szepesi városokban, pl. Szepesbélán a XIX. sz. elején (1802) történt a nemek szétválasztása (Weber: Zipser Geschichts- und Zeitbilder. 163. 1.).

A *budapesti* ev. egyház története II. József idejében kezdődik magános vallásgyakorlattal. 1787. november 11-én Molnár Jánost iktatják be a gyülekezet első hitszónokává és ezzel megkezdődik a nyilvános istentisztelet. 1792-től illetve 1798-tól datálódik az elemi iskola, mely fokozatosan fejlődik főleg Schedius Lajos buzgólkodása folytán. Rülön nőosztályt 1818-ban léptettek életbe, mivel pedig az eperjesi Sennovitz Mátyás a meghívást nem fogadta el, az eddigi rajztanítót Willerding Jákobot alkalmazták nőtanítónak. A felsőbbleányosztályt 1832-ben nyitották meg és vezetését az újonnan megválasztott Dirner Endrere bízták. A 1840-ki canonica visitatio szerint az elemi és magasabb lányiskolán kívül özv. *Osterlamm Karafidth Kornélia* vezetése alatt leányok kézimunka iskolája is létezett.³

Sopronban már a reformáció előtt is voltak alsóbb fokú iskolák, 1578 körül pedig már két ilyen iskola volt. Sorsuk párhuzamosan halad a soproni ev. egyházközség és gimnázium sorsával. Nagyobb

¹ Lásd bővebben Szelényi: Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdetéből. Nemzeti nőnevelés 1916. 242. s. k.

² Dobó Adolf: Az iglói ág. h. ev. népiskola és polg. leányiskola története. Igló, 1896. 10-12. lap.

³ E. A. Doleschall: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887. 52. s. k. Falvay Antal: A pesti ág. h. ev. magyar és német egyházgyülekezet elemi nép- és polgári iskolájának rövid története az 1892. évi értesítőben.

szabású reformja szintén a XIX. sz. elején megy végbe. Az új 1801-ki szervezet szerint (Beschreibung der gegenwärtigen Einrichtung der ev. Bürgerschule in Ödenburg. Abgefaßt im Jahre 1801. Ödenburg. Siess.) az ifjúságot 2 alsó és 2 felsőbb osztályba sorozták. Az alsóbb osztályokban fiúk és leányok együtt vannak, a felsőbbekben ellenben el vannak választva. A felsőbb osztályok tárgyai: írás, számolás, a keresztyénség és annak története, ó és új szövetségi történetek, az ember természetrajza egészségügyi szabályokkal, természetrajz, természettan, földrajz és történelem. A leányosztályban azonban – mondja a tanterv – intézkedés történt, hogy a szülők vagy azok helyetteseinek, aki attól tartanak, hogy leányaik *túl műveltek vagy tudákosak! lehetnének*, választás van engedve, hogy az írás, olvasás, számoláson a keresztyénség és vallás történetén kívül óhajtanak-e még többet tanultatni gyermekeikkel vagy nem: tehát a XIX. sz. elején is még meglehetősen maradi felfogás! A felsőbb leányiskola tankönyve a Reinhardt-féle „Leánytükör” (Mädchenspiegel) és kilátásba van helyezve Wagner könyve: „Handbuch der Jugend in Bürgerschulen”.

Az 1783. okt. 9-én anyaegyházzá lett *miskolci* gyülekezet 1806-ban harmadik tanítót hívott Szepesolasziból Vásárhelyi M. személyében és a külön választott leányok tanítását bizta rá.¹

A *liptószentmiklósi* II. József alatt megújult ev. egyház 1788-ban állította be első tanítóját. Az iskola csakhamar megerősödött és 2 majd 3 tanerős lesz. Akkor az alsófokon a fiúkat és leányokat együtt oktatják, a felsőfokon pedig külön. A felső leányosztály felállításának időpontja bizonytalan, de 1854-ben mindenesetre már megvolt.

Végül megemlíthetjük a *késmárki* leánynevelést. Itt azután, hogy az elemi iskola a gimnáziumtól elvált, csakhamar szintén megalakult a külön leányosztály. A XIX. század küszöbén ugyanis az elemi iskolának 2 tanítója van, az egyik a vegyes alsó osztályt tanítja (Wächter), a másik a felsőbb leányosztályt (Kunsch).

Végig tekintve a felhozott példák az azt látjuk, hogy a leánynevelés 2 korszakon keresztül tkp. az elemi fokon marad „még; mert az ú. n. „felső leányosztály” is csak mintegy az elemi képzés kiegészítője. *Kivétel csak az eperjesi felső leányiskola.* így azok a szülők, akik nem érték be azzal a műveltséggel, melyet leányaik a nyilvános iskolákban nyerhettek, kénytelenek voltak a gouvernante rendszerhez² folyamodni, vagy lányukat magánpenzió-nátusokba, illetve *nevelőintézetekbe* adni. Ez utóbbiak tehát élő szükségét pótoltak ebben az időben, és azért nagy számmal keletkeznek a XIX. század elején, a 40-es évek vége felé pedig mind nemzetiesebbé válnak. Ilyen nevelő intézetek leányok számára

¹ Zelenka Pál: Emléklapok a miskolci ág. h. ev. anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolc 1883.

² A gouvernante rendszer ellen fordul Genersich János a nőnevelésről írt kézirat munkájában (1737). Lásd Szelényi: Egy régi magyar pedagógus. (Magyar Pedagógia 1915).

voltak a következők: Besztercebányán Kohlmayer Mihály tanítóé (1800), Selmecebányán Ambrosius Sámuelé (1804) Pesten a pestalozzianus Hoffmann György Ferencé (1818), az angol-kisasszonyokká 1786-óta, a Folnesics-féle (1815)¹ a Seltenreich-féle (1846), Debrecenben a Steinacker-féle (1838) és a már említett Sennovitz Mátyás intézete Eperjesen. Ez intézetek azonban csak kevés növendéket fogadhattak be, a költség is aránylag oly magas volt, hogy azt a középosztály nem igen bírta meg. így pl. Sennovitz kezdetben 100 majd 130 rhénus forintot kívánt a teljes ellátásáért, Hoffmann évnegyedenként 125 forintot (Conventionsgeld), Seltenreich 240 p. p. forintot stb. Ezért az ezen osztályból származó leányok a felső osztállyal befejezettnek tekintették kiképzésüket, legfeljebb, hogy magánúton zongorát és francia nyelvet tanultak, ezenfelül magyar szóra is gyakran adták, a többit a leány anyja pótolta.

A hivatalos egyháznak ez időbeli legfontosabb intézkedése a *Schedius-féle* tantervben található (1806). Az első rész utolsó fejezete szól a leányiskolákról, melyek feladata a nő rendeltetését szem előtt tartva, tökéletes és ügyes hitvesek (consortes) és családanyák nevelése. Míg ily iskolák hazánkban nem lesznek kellő számmal, a családi nevelés, mely a nyilvános nevelésnek az alapja, mindig hiányos lesz – mondja a tanterv. A falusi leányiskolában az tanítandó, ami a megfelelő fiúiskolában, azzal az eltéréssel, hogy a leányok rendeltetését soha sem szabad figyelmen kívül hagyni. így a leányok a háztartásra, az árúk ismertetése és a legszükségesebb női munkára oktatódnak. A városokban a leányiskoláknak legalább 2 osztályból kell állaniuk. Az 1. osztály (2 évfolyammal) tárgyai a következők: A figyelem értelem és közérzés fejlesztése, olvasás és írás, számtan, gyakorlati vallásismeret, némi természetismeret a gazdaságra való tekintettel, a föld, a hazának ez ismerete, a legszükségesebb egészségügyi és neveléstani szabályok, női kézimunka. A II. osztály e tárgyakat kimerítőbben tárgyalja. Ehhez jönne magyar és német nyelvtan, egyetemes történelem, földrajz, embertan, szép és helyes írás, stílusgyakorlatok magyar és német nyelven, a nehezebb női kézimunkák rajzzal egybekötve. Ahol másképp nem lehetséges, a leányok a fiúkkal együtt nyernek oktatást, de felette kívánatos külön leányosztályok felállítása és tanítóasszonyok (magistrae) vezetése alá helyezése, vagy legalább a lehetőséghez képest alkalmazunk nőket.

E tanterv intenciónak teljesen megfelelnek a fentebb említett szervezések és ezen keretek között mozgott leányaink túlnyomó részének a nevelése egészen a legújabb időkig és valljuk meg, ezek sok tekintetben szép és boldog idők voltak.

¹ V. ö. Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. Budapest 1896. I. 161 lap.

Azonban végre is az *új szellem* befogadtatást kért a leányiskolába is. Az ev. nő eddig híven betöltötte hivatását, most a kor fokozott igényekkel lépett elébe. A XIX. század nagy társadalmi válságait a női nem is megérezte. A nőnek is alkalmazkodni kellett a modern szociális viszonyokhoz, neki is megkeltett szerezni a nagyobb műveltség eszközét, hogy a megszaprodott új feladatok megfelelhessen. A múltban azokkal a leányokkal, kik férjhez nem mentek, nem igen gondoltak. Most a családalapítás nagymérvű megnehezítése miatt a leányokat nemi rendeltetésük szemmel tartása mellett nagyobb önállóságra kellett nevelni, hogy szükség esetén a maguk lábán is megállhassanak. *Az enyelgő, időtöltő, fényűző leánynevelés az egész vonalon tehát mindinkább komolyabb tudományosabb és gyakorlatibb* iránynak ad helyet.

Ev. egyházunk megértette a nagy időket és nagy áldozatokkal igyekezett leánynevelését a jelzett irányban fejleszteni. Hozzájárult annak a meggondolása is, hogy a nők vallásosabbak mint a férfiak és így azoknak ev. szellemben leendő nevelése egyházunk jövőjének a biztosítója. Minden előtt a felső osztályt kellett tovább fejleszteni és erre a teljes népiskolák kialakulása meg is adta a lehetőséget. Így fejlődnek ki egymás után a *polgári leányiskolák*.¹ A fejlődés legtöbb helyütt jóval az abszolút korszak után kezdődik. *Iglón* a Traugous hitvespár végrendelete segítségével 1883. szept. 5-én nyitják meg a polgári leányiskolát. *Budapesten* még a népiskolai törvény megalkotása előtt teljesen elkülönítik a fiúelemitől a leányiskolát, mely 1866-ban 3 kombinált osztályból állott. Ezeket lassanként szétválasztják és végre az 1887/88. és 1888/89. években megtörténik a polg. leányiskola végleges szervezése.

Kassán csak az elemi iskola feláldozásával vált lehetővé a polg. leányiskola fenntartása. Mint teljesen önálló intézet az 1910/11-ik tanévben kezdi meg pályá futását.

Késmárkon a millennium esztendejében szervezték a polg. leányiskolát olyképp, hogy az ev. egyház 1895/6-ban jóhírű és gazdagon felszerelt elemi iskolájának V. és VI. leányosztályát I. és II. polg. leányosztálya alakította át s egyszersmind a polg. iskola III. és IV. osztályát is megnyitotta. Eleinte csak két rendes tanereje volt, ma már a célszerű, de szűknek bizonyult iskola épületet kivéve kényesebb igényeknek is eleget tesz.*

Legátlátszóbb a kialakulás folyamata Eperjesen, azért ezt részletesebben közöljük. Sennovitz utódja Schmidt András lett, aki 1823-tól 1868-ig közmegelegedésre működött és akinek emléke ma is él sok sok hálás tanítvány szívében. Utódja Stettner Gyula, majd 1871-től kezdve Csink János volt, kivel az intézet kifejlesztésének az ügye új stádiumba lép. Az 1873. évi január 26-ki közgyűlésen egy terjedelmes munkálatot nyújtott be, mely-

¹ Lásd Bartholomaeidesz Adél: Ág. h. ev. leánynevelésünk története és feladata. Orsz. ev. tanáregyesület évkönyve. Eperjes 1908. 76-88.

² Kertscher Sándor: Polgári leányiskolánk tíz éves múltja. (1904/5. évi értesítő.)

ben kifejtette, mikép lehetne sikeresen teljes felsőbb leányiskolát szervezni. Eszerint (Vorschlag zur Organisierung der Töchterschule der ung. deutschen Kirchengemeinde A. C. Eperies. Eperjes 1870.) a leány nevelőintézet főcélja növendékeinek telki tehetségeit öszhangzatosan fejleszteni, érzelmöket nemesbíteni és akarataikat a jóra szilárdítani, tehát nevelni. Az egész leányiskolának szerves egészet kell képezni, melyben ugyanazon elvek, ugyanazon egységes módszer szerint nevelnek és tanítanak. Részei volnának: 1. Egy Fröbel-féle intézet (mert az minden elemi iskola teljességéhez szükséges), melyben a gyermekek 5-7. életévökig neveltetnek, 2. elemi osztály (8-11), 3. felsőbb osztály (vagy felsőbb leányiskola) a befejezett 16-ik életévig. Úgy az elemi, mint a felsőbb fokozat 4-4 évfolyamból áll. Ehhez kívántatnék egy gyermekkerti tanítónő, egy tanítónő az első elemi osztály, egy pedig a II. elemi osztály számára, végre a felső tanfolyamba az igazgató mellé egy segédtanítónő. A kitűnő Csink javaslata az egyházközség áldozatkészsége folytán a Fröbel intézet kivételével meg is valósult. 1874-ben az eddigi felsőbb leányiskolának 3-ik és 4-ik osztálya az V. és VI. leányosztálytól külön választatott. Az 5. és 6. leányosztálynak, mely a polgári leányiskolának alapját képezte, Csink János került az élére. 1879-ben a polg. leányiskola második osztályát a harmadikkal bővítették, míg végre *Herfurth József kollégiumi* tanárnak 80.000 korona értékű hagyománya a polgári leányiskola betetőzését, vagyis a IV-ik osztállyal való kiegészítését lehetővé tette. Az 1896/7-ben megnyílt iskolának első kiváló igazgatónöje Oeschger Adél volt, aki később túlkorán mintáz aszódi lánynevelő intézet igazgatója halt meg. Csink János 1899-ben vonult nyugalomba és 1905. november 26-án halt meg, tehát még gyönyörködhetett műve sikerén.

Nem jutott el a polgári iskola fokáig a besztercebányai, Selmecebányai, soproni és pozsonyi felső leányosztály.

A besztercebányai ev. leányiskolának a XIX. század első felében volt híres tanítója dr. Zipser András jónévű természet- tudós személyében. Internátusát több kir. házból származó herceg és hercegnő tisztelte meg látogatásával. Majd a század második felében Orphanides Károly állott az iskola élén.¹ Jelenleg VI. osztályú elemi iskolát tart fenn az ev. egyház és alapot gyűjt egy polgári leányiskola felállítására.

Selmecebányán 1891-ben nyílt meg a leányiskola 2. felső osztálya a tanítást a líceumi tanárok és az egyház tanítói látják el. Itt tehát tkp. négy osztályú polgári leányiskola van, de nyilvánossági jog nélkül. A fenntartás fedezetét adja a tandíj és a hívek önkéntes adományai. Mivel a törvényhatóság kérelmére a városban az állam fog polgári leányiskolát létesíteni, az ev. leányiskola napjai meg vannak számlálva.²

Pozsonyban az egyház az 50-es évek végén szakférfiakkal egy tantervet dolgoztatott ki, mely az egyház elemi iskoláit három

¹Bartholomaeidesz Adél. i. m.

²Haendel főesperes vive közlése.

csoportba osztja u. m. két osztályból álló elemi iskolára, két osztályból álló általános polgári iskolára és négy osztályból álló, felsőbb polgári iskolára, (alreáliskolára) mely utóbbi a líceum négy alsó osztályával volna párhuzamos. A népiskolai oktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. t.-c. rendelkezései következtében e tantervet módosítani kellett és ezért az egyház elemi iskoláit már 1869-ben hat osztályúakká tette. Végre tekintettel azon körülményre, hogy az elemi iskola hat osztályát elvégzett tanulók legtöbbször életük 12. évében vannak és amennyiben tovább nem tanulnak, gyakorlati életpályára pedig még nem léphetnek, az egyházi konvent 1898. május hó 1-én tartott ülésében a tantestület ajánlatára kimondta, hogy a városi fiú és leányiskolát a VII. osztállyal kibővíti (i. m. 440. s. k.) Bár teljesen értjük és méltányoljuk az egyházközség ezen intézkedését, úgy érezzük, hogy a jelzett célt másképp is el lehetett volna érni és egyben más egyházi érdekeknek is eleget tenni. Vagyis úgy a fiúk, mint a lányok számára legalább a belvárosban a három felső osztály helyett 2 teljes négy osztályú polgári iskolát lehetett volna felállítani. Az egyháznak ugyanis az érdeke az, hogy fiai és leányai minél tovább saját védő szárnyai alatt maradhassanak. Ezzel ellentétben ma leányaink nagy része a négy elemi után kiválik az egyházi iskola kötelékéből és más, felekezet nélküli leányiskolákat kénytelen felkarolni, a fiúknak pedig csak csekély töredéke végzi a népiskola felső osztályait, melyek befejezett műveltséget nem adhatnak, legalább olyan mértékben nem, mint a különben is nagy kedveltségnek és népszerűségnek örvendő polgári iskolák. Igaz ugyan, *hogy a kedvező pillanat felhasználása elmúlt*, de azért még most sincs késő, még most is megkellene tenni a felsőbb leányiskolának polgári iskolává való átszervezésére a szükséges lépéseket. Minél később gondolunk rá, annál nehezebben lesz tettere váltható!!

Sopronban a felsőbb leánynevelés ügye már egy lépéssel előbbre van, amennyiben megvan a komoly szándék a hét osztályú elemi leányiskola felsőbb osztályainak polgári leányiskolává való átszervezésére.

Az ev. leánynevelésügye azonban az ev. polgári iskolák felállításával még nem merült ki. Ezek az iskolák első sorban mégis csak az illető egyházközség leányait oktatják és nevelik, pedig a vidéki családok leányai is szorulnak magasabb képzésre és modernebb nevelésre. Ezért igen fontos dolog, leányiskoláinkat *internátussal* egybekötni, szemelött tartva azt, hogy ez a bentlakás ne legyen csak penzionátus, hanem igazi nevelőintézet. Az internátusi nevelés kérdése ép napjainkban élénk viták tárgya és a fiúknál kétségekívül sok hátránnyal, sőt veszedelmekkel jár, különösen a kaszárnya rendszerű internátus,¹⁾ a leánynevelésnek azonban mindenha fontos kiegészítő része lesz. Egyházunk ebben a tekin-

¹⁾ Nagy ellensége volt pl. Csengery Antal: A m. közoktatás és közművelődés némely főbb kérdéseiről. Budapest. 1880. 44. s. k.

tétben is megértette a kor követelését. Az első ily nemű intézetünk *Rozsnyón* született meg *Czékus István* püspök buzgólkodása folytán, még pedig az anyagiak elégtelensége folytán hosszú vajúadás után. A terv 1880-ban merült fel először, de csak az 1886/7. év szeptember havában nyílik meg az intézet, mint két osztályú felső népiskola, kapcsolatban egy kézimunka tanfolyammal. Majd az 1895/96. tanévben már mint 4 osztályú polgári iskola működik és azóta az állandó fejlődés útján jár. Közben az 1891/94-iki zsinat is kimondotta a bentlakással kapcsolatos polgári leányiskolák felállításának a szükségét és így egyes kerületek versenyt buzgólkodnak a nemes cél megvalósításán. Sok érdemet szerzett a rozsnyói iskola felvirágoztatása körül jelenlegi igazgatója, Bartholomeidesz Adél.¹

A sorrendben a második a bányakerületnek *aszódi* leánynevelőintézete.² Ezméjét néhai dr. Szeberényi Gusztáv püspök vetette fel az 1887. évi közgyűlésen. Létesülését megkönnyítette az a körülmény, hogy az általános gyűjtések mellett a Podmaniczky, Prónay és Radvánszky családok összesen 8300 frtot ajánlottak fel a végből, hogy az aszódi Podmaniczky kastély megszerezhető legyen. Az előkészítő munkálat elvégzése után, mely egy külön bizottságra volt bízva az intézet 1891/2-ben meg is nyílt és fokozatosan 4 osztályú polgári leányiskolává növekedett. Első igazgatónője Bartholomeidesz Adél volt, ki később Rozsnyóra távozván helyébe *Szelényi Gizella* (férj. Králik Lajosné) lépett, aki hasonló lelkesedéssel és hasonló szép sikerrel működött. Az intézet azóta is hű maradt azon céljához, melyet a szervező bizottság így irt körül: „A tanterv szerinti alapos oktatás mellett a szív és kedély nemesítésére hatni és a prot. nő és anya hivatását mindig szemelőtt tartva, benső vallásossággal bíró, hitbuzgó egyszersmind értelmes és hazafias érzületű nőket egyházunk számára nevelni, képezendi intézetünk feladatát”.³ Jelenleg gazdasági és kereskedelmi tanfolyammal van kiegészítve.

Még kedvezőbb anyagi körülmények között szervezte a *dunántúli* egyházkerület *kőszegi* leánynevelőintézetét, mely 1899. szept. 7-én 4 osztállyal kezdte meg a működését, de a következő években még az V. és VI. osztállyal bővült, úgy hogy éveken át ev. egyházunknak egyetlen hatosztályú felsőbb leányiskolája volt. Csak az V.-VI. osztály nem tudott előre kapni. Szervezetét és rendtartási szabályait a dunántúli egyházkerület 1904. évi jegyzőkönyve tartalmazza a 103-125 lapokon. (Pápa 1904). Az intézet hivatását a szervezet a következő szavakkal fejezi ki: (ez intézetben) „a lányok aránylag kevés költséggel nemcsak a kor műveltségi színvonalán álló és hivatásukra szükséges haza-

¹ Bartholomeidesz Adél: Intézetünk 25 éves története. (Az 1911/12. évi értesítőben.)

² Bierbrunner Gusztáv: A bányai ág. h. ev. egyházkerület leánynevelő intézete Aszódon és keletkezésének története. Budapest, 1892 és Bartholomeidesz idézett cikke.

³ Bierbrunner i. m. 15-ik lap.

PÁLFY JÓZSEF

fias szellemű oktatásban, hanem szív és kedély nemesítő ev. szellemű, vallásos, gondos nevelésben részesülnek, hogy a társadalomnak érdemes, az egyháznak lelkes, a józan hitbuzgóságban és benső vallásosságban kitűnő tagjaivá válva képesek legyenek háziasság mellett vallásosság és honszeretet által áthatva, azt a kört boldogítani, a melyben egykor élni fognak.”

Végre időrendben, de nem értékben utolsó alapítás volt a dunáninneni egyházkerület *Modorban* létesült leányiskolája. 1892-ben pendítette meg az eszméjét *Hollerung Károly* főesperes és mint alkalmas helyek akkor Pozsony, Otúra, Liptószentmiklós, Selmechánya és Modor ajánlottak. Miután azonban 1894-ben a modori ev. egyházközség évi segélyt, Modor városa pedig olcsó építőanyagot ígért, a kerületi közgyűlés Modor mellett döntött. Az ügy tanulmányozására leányiskolái bizottságot küldtek ki, mely 1901. május havában a kerületi gyűlés felhatalmazása alapján elrendelte a leánynevelőintézet építését. Az ifjú intézet aztán 1902. szeptember 9-én tartotta meg felavató és megnyitó ünnepségét, első igazgatója *Brand Vilma* volt, aki 15 esztendőn keresztül kiváló sikerrel vezette az intézet ügyeit és tette a modern igényeknek mind megfelelőbbé.¹

Végül felemlítendő, hogy összes felsorolt polgári és felsőbb leányiskoláink az államtól kiadott terveket és utasításokat követik, csak a szepességi polgári iskolák tesznek kivételt, a mennyiben a német nyelvet előbb kezdik és intenzívebben tanítják.

Végig tekintve leánynevelésünk fejlődésén, valóban öröm fogja el lelkünket. Mintegy 20-30 esztendő lefolyása alatt 9 önálló leányiskolánk alakult és valamennyi a magasabb igényeket is kielégíti és nemcsak egyházi, hanem a nemzeti nyelv és szellem buzgó ápolása miatt nemzeti missiót teljesít. Mai ev. nevelésünknek alig van oly örvendetes, fejezete mint ép a leánynevelés, melynek terén világosan bebizonyult, milyen szépen lehet a nemzeti érdekeket a felekezeti (de nem felekezetieskedő) érdekekkel összhangzásba hozni. Ezek az intézetek (különösen pedig a nevelő intézetek) valóban megérdemlik, hogy a legmesszebb menő áldozatokat hozzuk meg értük. Mindent el kell követnünk benső megszilárdításuk, intenzív fejlesztésük érdekében, mert a megállás az iskolai élet terén is halált jelent. A modern nőnevelés irányának megfelelőleg valamennyi intézetünket gyakorlati irányú, továbbképző, esetleg pedig oklevelet nyújtó tanfolyamokkal kell kiegészíteni és nem várthat már magára egy ev. tanítónőképző intézet felállítása sem. Ép ez esztendőben indul meg a szarvasi tanítóképző ily irányú átalakítása.² A legújabb állami leányiskolai reform természetesen az ev. leánynevelést is közelről érinti, egyes

¹ Brand Vilma: Leánynevelőintézetünk története (az 1911/12. évi értesítőben.)

² Lásd Nikelszky Zoltán: Tiszteletteljes előterjesztés egy ev. tanítónőképző intézet költségnélküli szervezése tárgyában. (A bányai egyházkerület szarvasi tanítóképző intézetének 1913/14. évi értesítője. 135-153.)

intézetek bizonyos válsággal küzdenek, így a kőszegi felsőbb leányiskola, melyet semmiképen sem szabad lefokoznunk, hanem okvetlenül fejleszteniünk kell. Bizvást reméljük, hogy megerősödve kerül ki a válságból e kiváló intézetünk, melynek áldozatkész tanárkara egymaga 10.000 K-t ajánlott felszerelésére, a mi szinte páratlan jelenség iskoláink történetében. Nyíregyházán ugyancsak ez év őszén megnyílik egy ev. leányközépiskola I. és V. osztálya. Végül főlemlítjük, hogy ez év elején Raffay Sándor felvetette egy oly leánynevelő intézet eszméjét, mely sem elméleti, sem gyakorlati életpályára nem képesítene, hanem magasabb műveltséget nyújtana – mely célra br. Solymossy Lajos azonnal 50,000 koronát ajánlott fel.

Íme, csupa biztató jel a jubileum évében és egyben bizonyosága annak, hogy ev. egyházunk tudatában van annak, hogy mivel tartozunk a női nemnek. A nők megújult ev. buzgóságától valóban nagy részben függ egyházközségünk jövője.

10. Az iskolán kívüli nevelés.

Internátusok. – Ker. felebaráti nevelő intézmények.
A mi ma pedagógiai közhely, hogy az iskola elsősorban csak oktathat, de nem nevel, hogy ismereteket közöl, de a jellemet nem formálja és hogy azért, ha a nevelés munkájában célt akarunk érni, egyéb tényezők közreműködése is szükséges, hogy tehát más szervekről is gondoskodni kell, melyek az iskola munkáját támogatni és kiegészíteni vannak hivatva, azt jól tudták eleink is. Mihelyt a szabadmozgás meg van nekik engedve, számos oly intézményt alkotnak, mely az iskola munkáját öregbíteni képes. A reformáció alapelve tudvalevőleg, hogy a biblia mindenki számára hozzáférhető legyen, de ennek előfeltétele a tanultságnak legalább minimális foka. Csakhogy a szegénység oly akadály, mely sokakra nézve lehetetlenné teszi ezen minimális tanultsági fokozat elérését is. Nem véletlen tehát, hogy a reformáció újra nagy eréllyel felkarolja a *szegény gondozást*, még pedig, mint annak idején a keresztyén anyaszentegyház tette, most is az egyes gyülekezetek tartják feladatuknak, hogy saját szegényeikről gondoskodjanak. Azonban a „cura animarum”, a szeretett munkásság csakhamar szélesebb rétegekre terjed ki és megszületik a *belmisszió* fogalma. Az a nagyszabású szociális segítő munkásság, mely „belmisszió” néven annyira ismeretessé vált, lényegét véve, tkp. régi dolog, melyet bár fejletlenül a ker. anyaszentegyház is ösmert, hiszen egyenesen Jézus szelleméből, Jézus szeretetéből következik. És így egyre megy, hogy akár a belmissziót helyezzük a nevelés tágabb fogalma alá, vagy fordítva a nevelő iskolák munkáját számítjuk a belmisszió körébe, bizonyos, hogy a kettő működése közeli rokon és hogy az ev. egyháznak is, „mely iskolákkal, iskolaalapításokkal kezdte, tovább kellett haladnia a megkezdett után és nemcsak kiváltságos egyéneket

nevelnie, hanem az anyagi feltételek biztosításával az összes lelkekbe hitet, erkölcsiséget, műveltséget vinnie, ezt pedig csak a legkülönbözőbb intézetek, kisedvők, árvaházak, menedékhelyek, bölcsődék, napközi otthonok, szeretetházak stb. felállításával érheti el. A magyarhoni ev. egyházra tehát ezen kötelességének teljesítése életkérdés volt, ezért, mihelyt a nagy nyomás után viszonyai némileg megszilárdultak, nagy szegénysége dacára bámulatosan sokat áldozott és áldoz a szeretet munka oltárára. Különösen a pátens korára vezethető vissza a szeretet munkásság kezdete: mely azóta évről-évre nagyobb arányokat ölt, – bár itt sokszor az erők szétforgácsolódnak. – De hogy jóval előbb is már hivatása tudatában álló vezetői voltak, bizonyítja számos régebbi, bár elenyészett alkotás. A baj rendszeren ott volt, hogy az ilyen alkotás egyes kiváló egyéniségek nevéhez fűződött és mihelyt az alkotó elhalt, vagy más helyre távozott, az, a mit nagy fáradozással létesített, de veszendőbe ment. Az egyházi köztudat akkoriban még nem emelkedett arra a magaslatra, melyen szellemi vezére állt. Így pl. *Hrabovszky György* 1795-ben megválasztatván a *kissomlyói* gyülekezet lelkipásztorává, már a következő évben (1796) árvaházat alapított hat szegény alumnus gyermek számára, akik egy árvaatya felügyelete s a gyülekezet gondozása alatt voltak. Időnként kijártak a gyermekek a filiákba is és ott énekelgetéssel szedték össze a megélhetésükhöz szükséges pénzt és élelmiszereket. Azonban a gyülekezetben akkoriban rossz szellem uralkodott, a lelkész legjobb szándékait félreértették, munkájában nem támogatták és így 1804-ben a kiváló lelkész otthagya 9 évi fáradságos munkájának színterét. Árvaháza az ő távozásával rögtön megszűnik és pusztulásnak indul – sőt később épületét istállóvá alakították át. Ugyan ő már előbb, 1791-ben, *Várpalotán* is alapított árvaházat.¹

Eperjes külvárosában a XIX. sz. elején létezett egy ev. ápolda: öregek menedékháza (Xenodochium), közelebbit róla nem tudunk. És hány ilyen intézmény és intézet létesülhetett szinte észrevétlenül és a hogy létesült, úgy csöndesen el is múlt!

A *pozsonyi* ilyenmű ev. intézmények gyökere szintén a XVIII. századig nyúl.

De a XIX. sz. derekán már annyira jutottunk, hogy nemcsak egyesek, hanem az egyházi közvélemény is átérezte már az illetén alkotások szükségét és azóta szakadatlanul tart az e téren való alapítás. Helyszüke miatt csak röviden utalhatunk ez intézetekre, részletes méltatásuk az egyháztörténelembe tartozik.

Így létesült közös erővel Budapesten a *prot. árvaház*. 1859. máj. 17-én indult meg az egyesület és szerény kezdetből annyira fejlődött, hogy ma már 100 árva és a nevelő személyzet befogadására elegendő és megfelelő lakó- és tantermekkel is rendelkezik.²

¹ Tompa Mihály: A kissomlyói ág. h. ev. gyülekezet története. Celldömölk 1905. 10 s. k. és Payr S. közlése.

² Zsilinszky: Egyháztörténet. 759. s. k.

Sokáig egyedül állott. De csakhamar a magyarországi *ev. gyámintézet* megalapítása után az önálló *ev. alkotások* egész sora létesül, bár igen sokszor nagyon is fogyatékos anyagi erő mellett.

*Győrött*¹ 1883-ban Luther 400 éves születésének örömnepét egy szegény- és árvaintézet megalapításával tették örök becsűvé. Bálint Mihály nagy alapítványa adta meg az impulzust arra, hogy a buzgó gyülekezet a kis szegény árvaintézet helyett egy nagyobb „Szeretetházat” építsen, mely az 1912. év folyamán kezdte meg áldásos munkáját mint internátus, menház és árvaház.

A *soproni* gyülekezet meg 1859-ben megnyitotta „árvaházát” kezdetben mint tanítók, mint árvaatyák, 1910 óta pedig diakonisszák vezetése mellett. 1879 óta pedig menedékházzal, illetve bölcsődével egybekötött kisedővót is tart fenn. A *kislocsmándi* gyülekezetben 1911-ben létesült az óvodával kapcsolatos, „Bethánia”, mely utóbbi főleg az egyházközségi szegények, árvák és gyenge elméjük gondozását tűzte ki feladatul.

A *pinkafői* gyülekezetben 1907-ben alakult egy kis árvaház és óvoda, mely azóta lényegesen megerősödött. Mindezek a dunántúli egyházkerületben létesültek.²

A dunáninnyi egyházkerület hasonló intézményei közül első helyen a *pozsonyiakat* említjük. Pozsonyban is az *ev. szeretetmunkásság* a szegényápolással kezdi működését. Csak a XVIII. századtól fogva tesznek kísérletet az irányban, hogy intézményszerű szeretetműveket hozzanak létre. A kezdeményezés ezen a téren bizonyára a pietizmus 2 pozsonyi főképviselőjének Bélnek és Beérnek az érdeme. A mai árvaház a XVIII. sz. végén az árvák részére szóló különféle alapítványok összevonásából keletkezett. Különösen nevezetes Würth János Gottlieb győri kereskedő hagyománya (1779. június 14.). Végrendeletében ugyanis kijelenti, hogy hagyománya kamatait oly szegény, tehetséges gyermekek élvezzék, kiknek szülei nem rendelkeznek elegendő eszközzel arra, hogy gyermekeiket iskolában taníttassák. Ez volt a mai *árvaháznak* kezdete, mely ma az *ev. egyház* nagyszabású épületében (felavatva 1914. május) van elhelyezve a kórházzal, diakonissza intézettel, aggoknak menházával együtt. Az egész intézet felett Neuendettelsaunak a szelleme lebeg.³

Modorban 1905-ben nyílt meg az árvaház 4 árvával. Tkp. alapítója Zoch Sámuel *ev. lelkész* voty. Hajléka 1911-ben épült föl. Egyszerű, de impozáns épülete, a hívek közadakozása. Itt is a kerület erejét messze meghaladó áldozatokat hozott, de különösen a tótajkú hívek áldozatkészsége folytán az intézet anyagi helyzete évről-évre javul.

¹ Dr. Eötvényi Nagy Olivér: A Győr szab. kir. városi ág .h. ev. kerestén egyházközség története. Győr 1905. 218 l.

² Madár Mátyás: Belmissziói intézmények a dunántúli egyházkerületben. Belmisszió 1916.

³ Az egyházközség szeretetmunkája (az idézett monographia 457-482. lapjain írták Dr. Schmidt K. J. és Ebner Gusztáv lelkészek.

Áttérve a *tiszai* ev. egyház kerületre, itt első sorban a *rozsnói*¹ árvaháznál kell megállapodnunk. Ezméjét Czékus püspök vetette fel az 1880. évi kerületi közgyűlésen. Nyomban megindult a bizottsági munkálat és az adakozás, úgy hogy 1883. évi nov. 11-én Luther születésének emlékünnepe 10 árvával megnyitható volt. Czékus halála után Zelenka Pál püspök és Terray Gyula főesperes karolták föl az intézetet. Megállapítható, hogy 25 év alatt 54 alapítványozó adott az árvaházra összesen 38.000 K-t. De egészben véve a továbbépítést megakasztotta csekély kamatozó tőkéje. Szervezete értelmében csak teljesen árva és vagyontalan gyermekek vétetnek itt fel, ki van azonban kötve, hogy tankötelesek legyenek.

Lőcsén néhai Hermann Gusztáv (1897-ben) 200.000 K-t adományozott az ev. egyházközségnek oly célból, hogy ebből az ő nevét viselő árvaház építtessék és fenntartassák. 1904 tavaszán meg is nyílt és azóta áldásosán működik.

Legutoljára szólunk a *bányakerület* alkotásairól. Ezek közül említendő a *torzsai* ev. konfirmandus otthon. Célja a tanyák gyermekeit összegyűjteni, őket díjtalan iskolai és gondos vallásos oktatásban részesíteni s napi élelemmel ellátni. Iskola után ismét hazaviszik őket. Az intézet nagy jövőre van hivatva, de fejlődését a háborúval járó súlyos pénzügyi viszonyok lényegesen megnehezítették. Szarvason ez évben nyílt meg az ev. árvaház. Itt említjük meg az egyete'mes egyház által alapított *főiskolai internátust* vagy „*Luther-otthont*”, mely 1909. évi okt. 1-én nyílt meg Budapesten az Üllői-út 24. sz. házában és mely kb. 48 egyetemi vagy műegyetemi hallgatónak nyújt lakást és teljes ellátást. Első igazgató Góbi Imre volt, jelenleg Kermetzky György áll az élén.

Ugyancsak *Budapesten* nemrég nyílt meg a „*szeretetház*.”

Talán nem vádol bennünket senki azzal, hogy e sok intézmény felsorolása fölösleges, ide nem illő volt. Nézetünk szerint ugyanis ezen jubileumi megemlékezésünkben legalább megemlíteni okvetlenül kellett, mert mind oly intézmény, mely, 'ha nem is oktat vagy nevel a szó szoros értelmében, de legalább elhárítja az akadályokat az iskolai munka útjából. Másrészt szemlélhetően illusztrálja a magyar ev. egyház által végzett fontos *sociális* munkát is. Ha első alkotásai: iskolái talán sokszor elidegenedtek az igazi alma matertől, életereje mindig új szerveket teremt magának, melyben az ev. szellemet érvényesítheti. E sok új alkotás egyházunk jövője iránt is új bizalmat gerjeszt.

Azonban ugyancsak e fejezetben lesz helyén megemlékeznünk arról a sok, részint a múltban fennállott, részint ma is létező *nevelőintézetről*, melyek olykor-olykor az iskolákkal kapcsolatban alakultak. Tulajdonképen az iskolán kívül álló önálló intézmények;

¹ A *tiszai* ág. h. ev. egyházkerület árvaházi bizottságának XXV. évi jelentése. Rozsnyó, 1909. Benne az árvaház 25 éves története Egyed Dávid árvaatyától, továbbá Poszvék Sándor: A Magyarországi ág. h. ev. ker. egyh. névtára az 1903. évben. Sopron, 1903. 331. s. k.

de mégis szórós kapcsolatban és sokszoros vonatkozásban az iskolai munkával. *Az internátusokat és penzionátusokat értem*, melyeknek egyik tenyésző kora már lejárt, csak újabb időben kezd ismét divatba jönni a zárt intézeti nevelés; csakhogy míg régebben az ilyen intézetek túlnyomólag magán vállalkozások voltak, ma az egyházi és állami nevelő intézetek felé fordul a bizalom, amennyiben itt az-anyagi érdeket, az üzérkedést inkább kikapcsolnak tartja a közönség. De mint láttuk, különösen a leányneveléssel valósággal összenőtt az internátusrendszer, e mellett bizonyos életpályára való előkészítés (lelkészi, tanítói) szintén kívánatosá teszi az internátusban való nevelkedést

Szóljunk tehát először részletesebben a múltban fennállott ev nevelőintézetek és azután megemlíjük röviden a mai nap léferő hasonló intézményeket.

Az első csoportba tartoznak a *szarvasi* (Teschedik Sámuel) csetneki (Tsisch Tamás) löcsei (Liedemann Márton) késmárki (Podkőniczky Ádám) besztercebányai (Royko és Kohlmayer) Selmecebányái (Ambrózius Sámuel), az eperjesi (Sennovitz Mátyás) szeniczei (Podhardszky)-féle¹ intézetek. Ezek legfőbbjeit a német filantrópizmus hatásaival hoztuk kapcsolatba, a többi főleg utánzat volt. A legtöbb 1780-1801 között létesül és csakhamar el is enyészik.

Lássuk sorban. *Teschedik Sámuel* gazdasági és ipari iskolájáról mar másutt megemlékeztünk. Az intézet bizonyára bentlakással volt egybekötve, mert a három évi fennállás után 900-ra növekedett tanulókat aligha-mind Szarvas szolgáltatta. A bentlakás közelebbi körülményeiről azonban mit sem tudunk.

Nagy sikerrel működött a *csetneki* nevelőintézet, melyet a nagytehetségű, bátor szellemű *Tsisch Tamás* alapított 1792-ben. Örök kár, hogy írásban semmit sem hagyott hátra. így életére nézve csak szórványos adatok állanak rendelkezésünkre. Nevelőintézete felállításával az volt a főcélja, hogy a hazai élőnyelvek és a reáliák könnyebb elsajátítására alkalmat adjon. Az első évben 12 gyermeket vett fel, a következőben már 70-en jelentkeztek. Mivel azonban az intézet nem nyerészkedésre, volt fektetve és kellő támogatásban sem részesült, sőt az alapító maga egész évi tanári fizetését kénytelen volt rá költeni, végre is feloszlott. Tsisch valószínűleg megfordult Salzman, schnepf enthalt intézetében és ezt vette mintául, de voltak egészen eredeti ötletei is. így több élő nyelvet úgy sajátított el a növendékeivel, hogy egy éven át csak egy nyelven volt szabad társalogniuk,, a következő évben került rá a sor egy másikra és így tovább,, hogy 'súlyt helyezett a testi nevelésre és különösen az edzést igyekezett minden eszközzel előmozdítani. A jó modor elsajátítására-a gyermekeket úri házakba vezették a tanítók m. p. úgy, hogy a kisebbeknek állandóan az oldaluk mellett voltak a

¹ Mindezeket ismerteti Bredeczky i. m. I. 146-178.

nagyobbakat pedig-magokra hagyták. A tanítók továbbá naplót voltak kötelesek vezetni, melybe a növendékek minden napi foglalkozását és kihágását bejegyezték. A növendékek a nyilvános-iskolába jártak, melynek öt osztálya volt, a legfelsőbb volt a retorikai osztály, de ebben már a tudományok enciklopédiáját is tanították átmenetül a filozófiai tanításhoz, mely az iskola keretén, kívül esett. A rendes órákon kívül alkalmat nyújtottak a francia és anyanyelv megtanulására is. Hetenként egyszer *újságot olvastak* a növendékek, szerdán és szombaton rajzoltak, minden nap pedig táncitanítás folyt. Nem volt elhanyagolva a zene és testgyakorlás (játék) sem.¹

Rövidebbre foghatjuk a Késmárkról és Lőcséről mondandókat, mert másutt bőven megemlékeztem róluk.²

A *lőcsei* intézetet *Liedemann* Márton rektor állította fel (1795.) tizenkét növendék számára. Ebben a nyilvános és magán nevelés előnyeit igyekezett egyesíteni. Célja az volt, hogy előkelő házakból való ifjaknak alkalmat adjon oly ismeretek és készségek megszervezésére, melyekre a gyakorlati életben szükségök lesz, továbbá hogy gondolkodás és cselekvésmódjuk megfigyelése által a nemes érzület és cselekvés csiráit lelkökbe hintse. A növendékek a nyilvános gimnáziumba jártak, de az ott előadott tudományokat otthon a tanárok vezetése mellett át ismételték (e tanárok *Liedemannon* kívül *Fuchs* és *Topperzer* voltak). A tanárok egy minősítő táblába hétről-hétre bejegyezték az ifjak képességéről, a nyilvános és magánórákon tanúsított előmeneteléről és erkölcsi magatartásáról való ítéletöket, melyeket az ifjakkal és azok szüleivel közöltek. Az intézet 14 évig állott fenn. Tartásdíj egy tanévre 240 rhénus forint volt. Működéséről nagy elismeréssel szólnak hozzáértő kortársak mint: *Bredeczky*, *Glatz*.

A *késmárki* gimnázium agilis rektora *Podkoniczky* Ádám, már régebben foglalkozott egy internátus felállításának, a tervével, azonban az elhatározó lépés megtételére mégis a Lőcsével való rivalitás ösztökélhette. Programja nagyszerű volt, csakhogy egy kicsit sokat markolt és keveset fogott. *Liedemannal* ellentétben a. nevelőintézet középsorsú szülők fiai számára alakult, akik a líceumba jártak és akiknek szülei a külön nevelő fizetésére szükséges költségeket nem tudták előteremteni. A két prefektuson kívül hat nevelő volt, kik a líceum felsőbb osztályú tanulóinak a sorából kerültek ki. A bentlakók száma évről-évre, változott. (Az 1799-1800. tanévben 61-en voltak.) Eleinte 60 később 80 rhénus forintot fizettek teljes ellátásért. A nevelők tiszte-

¹ Az intézet leírása: *Annalen der Literatur und Kunst in den Österreichischen Staaten* 1803. (*Intelligenzblatt*. 284-295). Szelényi: Egy magyar aufklärer pedagógus.: *Uránia* 1917.

² Szelényi: Régi nevelő intézetek a Szepességen, *Közlemények Szepessvármegye múltjából*. 1915. 16. s. k. b. továbbá *De instituto Leutschoviensi educationi juvenutis: masculae deservienti munitus* 1803. németül *Zeitschrift von und für Ungarn* IV. Pesth 1803. 187- 200.

az volt, hogy a prefektus és a rektor ellenőrzése mellett úgy irányítsák a rájuk bízott tanulók tanulmányait és erkölcsét, hogy összes kötelmeiknek, amilyenek az istentiszteleten és leckeórákon való megjelenés és az azokra való készülés, mindenben megfeleljenek. Naponként a nem német tanulók a német nyelvben, a nem magyarok pedig a magyar nyelvben nyertek oktatást, ezenkívül volt alkalom a francia és tót nyelv, kerteszet, rajzolás és zene tanulására. A prefektusok és nevelők főfeladata azonban az iskolában végzett tananyag ismétlése és kikérdezése volt. A házi rend előírta, hogy egyik napon németül, a másikon magyarul kell beszélni. Külön utasítások szóltak a nevelők kötelességeiről. Az intézet nagy hibája az volt, hogy a felveendő növendékek száma nem volt megállapítva, így aztán sokszor össze voltak zsúfolva és a nagy tömegben a felügyelet és maga az egyéni nevelés is illuzóriussá vált. 12 évi fennállása után ez az intézet is kimúlt.

Csak két évig élt (1804-1806.) Ambrósius Sámuel¹ *selmeci* lelkész rektor nevelőintézete (fiúk és leányok számára). Bredeczky azt rója fel hibájául, hogy nincsen szilárd terve, mert minden negyed évben az igazgató valami új dologgal áll elő. Célszerűtlen az is, hogy a növendékek össze vissza beszélnek magyarul, németül, tótul és latinul, úgy hogy aztán valóságos bábeli nyelvezavar áll elő. Bredeczky fia azért került ez intézetbe, hogy magyarul és tótul tanuljon és ugyanúgy járt.

Besztercebányán Royko János tanár bírt magán nevelő intézettel, mely 1805-ben nyomtatott prospektust is” adott ki. E szerint a növendékek egy része, m. p. a fejlettebbek a gimnáziumban nyernek nyilvános oktatást, a kisebbek pedig az intézetben egy magyar és egy német tanítótól részesülnek oktatásban az intézet előljáróinak vezetése mellett. Azért nem csak benntlakó, hanem helybeli bejáró tanulók is fogadtatnak be az intézetbe már hét éves koruktól kezdve. Az előbbieket egész évi ellátásért 150, az utóbbiak 30 forintot fizetnek. Itt is nagy súlyt helyeztek az élő nyelvek elsajátítására. A leányok számára *Kohlmayer Mihály*² állított nevelő intézetet (1800.) Kiadott prospektusában kifejti, hogy a női nevelés célja a leányt a feleség, anya és házvezetés kötelességeire előkészíteni. Ehhez szükségesek 1. tudományos ismeretek (vallás, számolás, egészségtan, embertan, természetrajz és természettan, történet, földrajz, szép- és helyesírás). Itt. említi a külső magatartást is. 2. női kézimunka, 3. szép művészetek (zongora, tánc, rajz). A leányok 5-13 évig vétetnek föl. Évi tandíj 100 rajnai forint. Az intézetben az igazgatón kívül két tanár és egy nevelőnő működik. A házi rendben pár furcsaságot találunk. Így pl; a növendékek égetett kenyérhaj és szárított zsályából

¹ Lásd a következőkre Bredeczky: Reisebeschreibung.

² Kurze Darstellung des Zwecks und der eigentlichen Beschaffenheit der zur Bildung des weiblichen Geschlechts errichteten Erziehungsanstalt zu Neusohl. Gedruckt mit Stephanischen Schriften. 1800. 15. lap. 4. ret.

készített fogporral tisztogatják fogaikat, ebéd után állva pengetik a zongorát, a rövid estéli sétát azzal indokolja, hogy tanulják meg a növendékek, hogy csakis a napi munka bevégzése után szabad szórakozniuk. Egyébként a leányokat három csoportba osztva tanították ez intézetben; a legfelsőbb osztályosok a főzésben is nyertek utasítást. Hogy az intézet mikor szűnt, meg, nem tudjuk.

Túlsókat akart *Podhradszky* szenicei lelkész, aki a „Patriotisches Tagblatt”-ban (1801. ápril. havában) közzétett felhívásában 9-12 éves fiúkat akart felvenni, de azoknak tudományos előadásokat kívánt tartani a matematikai, fizikai és politikai földrajzból stb. Az intézet további működése ismeretlen.

Valamennyi között leghosszabb életű volt és általános jó hírnek örvendett *Sennovitz Mátyás eperjesi* leánynevelője. 1794. szeptember elején nyílt meg. Az eperjesi ev. gyülekezet öt szobát rendezett be számára a gimnázium tágas épületében. 1795. július 22-én folyt le az első ünnepélyes nyilvános vizsgálat. Ez időtől kezdve 1823-ig megszakítás nélkül működött az intézet, jóllehet időnként a napóleoni háborúk okozta viszonyok miatt nagy nehézségekkel kellett megküzdeni, annyira, hogy már az intézet pusztulását is híresztelték, (pl. Bredeczky i. m. 173.) Sennovitz pedagógiai nézeteiből az tűnik ki, hogy nem volt a fellegekben járó teoretikus, hanem reális, megvalósítható célokat tűzött maga elé. Aránylag keveset kívánt, de azt alaposan. A jó családi nevelést akarta pótolni és kiegészíteni alaposabb gyakorlati oktatással. Azért csak tizenkét leánynövendéket vett fel évenként, akik a nyilvános ev. iskolába jártak, de az ő penzionatusában is nyertek egyes tárgyakban magánoktatást. Az ellátás díja 100 vagy 130 rhénus forint volt. Sennovitz intézete szép sikerrel működött és még a nádor tetszését is kiérdemelte.

Itt hívjuk fel a figyelmet 3 oly férfura, akik ugyan nem az ev. iskola kebelében működtek, de jó lutheranusok voltak és jeles nevelői működésükkel széles ez országban ismeretesek voltak.

Az egyik *Blaskovics János*¹ (1777-1855), aki Pozsonyban és Jénában tanult, egy ideig leánytanító volt Pozsonyban, majd Fries gróf fiának a nevelését vállalta el, svájci útja után pedig rá bírta a gróft, hogy plankenbergi (Alsó-Ausztria) birtokán nevelő intézetet állítson fel, mely 12 évig a legszebb sikerrel működött. A Fries ház tönkre jutása után Blaskovics Pozsonyba költözött, hol hasonló szervezetű intézetet létesített, mely 10 évi fennállás után megszűnt. Ezentúl a pozsonyi ev. egyházközség és a város ügyeinek szentelte idejét. A pozsonyi városi óvoda és árvaház keletkezése körül is része volt.

A másik férfiú *Steinacker Gusztáv*³ – ev. lelkész (1803-1877.),

¹ Der Pesther Bote c. naptár 1837. P. v. Ballus: Geschichte der Entstehung und Gründung des Waisenhauses in Pressburg 1833. 17. lap.

² Szelényi: Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből. Nemzeti nőnevelés. 1916. 248. és 253.

aki 1837-ben Pesten akart leánynevelő intézetét alapítani, de ebben az 1838-ki nagy áradás megakadályozta és ezért elfogadván a debreceni konzisztorium meghívását átvette az ott felállított hasonló jellegű intézet vezetését (1838-1842.). Ez idő alatt nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki és Fáy András elismerését is kivívta.

A harmadik férfiú *Seltenreich Károly* (1813-1855.). Egész fiatalon került Balassagyarmatra Bezegeh Rozália nőnevelő-intézetébe és az igazgatónővel házasságra lépett. 1846-ban Pestre helyezték át intézetüket, mely csakhamar jó hírnévre jutott és azt egy emberöltőn túl is megtartotta. Seltenreich kora halála után felesége tovább vezette egészen 1884-ig.

Mindezek az intézetek csak *voltak!* Azután hosszú szünet és csak a legutolsó 2-3 évtizedben támad fel ismét az internátus alapítás buzgalma. Ma pedig általában tanítóképző intézeteink és az eperjesi és pozsonyi teol. akadémiák vannak bentlakással egybekötve. Ezenkívül van internátusunk a bonyhádi, felsőlövői és pozsonyi főgimnáziummal kapcsolatban. Tehát e három utolsóról és a két teológiai otthonról még egy pár Szót.

Időrendben az első a *felsőlovői*. Az intézet már. megszületésekor (1845.) penzionátussal volt ellátva. Ennek mostani épületét (80-100 növendék számára) 1894. július 3-án avatták fel. Az első internátus szabályzat 1854-ből való. E szerint a felügyeletet a rendes tanárok hetenként felváltva végzik, ők vannak jelen a gyermekek felkelésénél, lefekvésénél, reggelijénél, ebédjénél, ők őrködnek a tanuló órák, szabad idő alatt és szemmel tartják a gyermekek rendjét és tisztaságát. A hálás alatt, úgy látszik, a segédtanerők voltak az intézetben. A részletesebb törvényeket a bentlakók számára *Linberger István* igazgatósága alatt dolgozták ki. Még az 1893-iki szabályok is tudnak inspicáló tanárokról, csak később kapott az internátus külön igazgatót, aki bent is lakik. (Graizinger Kornél) A legújabb ismertetés felügyelő tanárokról és szobafelügyelőről beszél. Az intézet szerencsés fekvése szép jövőt biztosít neki.¹

A második a *pozsonyi* líceum internátusa. Pozsonyban már 1760-ban Jeszenák János megalapította s internátusi szervezettel látta el a konviktust. (Alumneum minus.) Ez a XIX. sz. 30-as éveiben ugyan megszűnik, de 1897-ben Günther M. Vilmos felügyelő adja ki a jelszót, hogy az alumneumot és konviktust internátussá kell átalakítani és e célnak megfelelő épületet emelni. A terv 1900-ban öltött testet és az internátus az 1901/24 iskolai évvel meg is kezdte működését; Első főprefektusa Holch Ottó volt, akit azóta mindig újra megválasztottak. Mellette egy-két subprefektus tanár és a tanulók sorából választott seniorok gondoskodnak a felügyeletről. Az intézet szervezete szerint nem

¹ Ebenspänger L. m. 108. s. k. és az 1915/16. főgimnaziumi értesítő és külön „Tájékoztató.”

puszta penzionátus, mely a lic. tanulóknak ellátást és olcsó lakást ad, hanem olyan valláserkölcsei és hazafias nevelést akar nyújtani, mely a vidéki ifjúságnak a szülei házat pótolja. A felveendő tanulók maximális száma 120 lehet, akik három fizetési csoportba vannak osztva.¹ A nagyra hivatott intézetre nézve kettőt mégis megjegyzünk. Tekintve a bentlakók nagy számát, három prefektus is kevés, a tovább fejlesztés munkája tehát a nevelők számának emelése elől nem térhet ki; az épületet pedig minden célszerűsége, mellett sem ott kellett volna felépíteni, a hol van, hanem a modern igényeknek megfelelőleg a hegyek közé, kellett volna kitelepíteni, amikor a testi nevelés modern követeléseit is könnyebben lehetett volna kielégíteni.

Szerényebb igényű a *bonyhádi* internátus, mely 1908. szept. 1-én nyílt meg a régi gimnázialis épületben. Az internátusba *valláskülönbőség nélkül* mindenki felvehető. A növendékek két tanár felügyelete alatt állanak, kik közül az egyik a vezető tanár. Az intézet 92-100 tanulónak nyújt otthont és a fenntartóság azon van, hogy internátusát állami támogatás igénybe vételével tovább fejlessze. Azonban m. ig. csak egyetlen tanár vállára nehezedik a nevelői munka, addig ennek eredménye illuzórius. A jobb előmenetelű tanulók mégis csak másodrendű tényezők lehetnek. – A középiskolai internátusokra még az a befejező megjegyzésünk, hogyha azok csakugyan nemcsak penzionátusok, hanem nevelő-intézetek számba akarnak menni, *akkor csakis prot. tanulókat kellene oda felvenni*, különben az egyöntetű vallásos erkölcsös nevelés önként nehézségekbe ütközik. Tanintézeteinkben szívesen látjuk a más vallásúakat is, de a nevelő-intézetekben egységes szellem, egységes kezelés csak homogén tanulókkal szemben lehetséges.

E célhoz tehát közelebb áll a teológusok két otthona: a *pozsonyi* és az *eperjesi*. A *pozsonyi* teol. akadémiával kapcsolatos teol. otthon megnyílt 1896. okt. 1. a millennium emlékére 18 lakóval. Az alapítói gondolat *Dr. Masznyik* Endrétől származik, első felügyelője *Kovács Sándor* volt, akit még a gyűjtés megindításakor választottak és aki azóta törhetetlen buzgósággal vezeti az intézetet és fennállásának valamint továbbfejlesztésének biztos anyagi alapot teremtett – igazán a semmiből. Az otthon vagyona ugyanis külföldi és államsegély nélkül gyűlt össze és «e szerint méltán sorakozik az őskerésztényen jellemű intézmények közé. Jelenleg 30 hallgatónak ad fedezet, ebből 26 ingyenes; vagyona 70.000 korona, mely értékpapírokban van elhelyezve. Könyvtára 2.000 kötetből áll, mely a tudományos teol. könyvtár mellett az általános műveltség, a költői, gyakorlati lelkesítő és aszketikus irodalom céljait szolgálja. Már több értékes kincse s könyvészeti ritkasága van. Az intézet eleinte évenként adott ki évi; jelentést, az elsőt 1897-ben. Újabban több tanévről egybefoglalva számolt be, a legutolsó terjedelmes beszámoló 1913-ban jelent meg. (Ev. teológusok otthona 1909-1912. évi jelentése

¹ Holen Ottó: A liceumi internátus. (Pozsonyi líe. i900/1 évi értesítője.1-40.)

XIII. füzet. Pozsony 1913. 106. lap. Benne a T. O. szervezete). A pozsonyi teol. ifjúság életéből csak két mozzanatot emelek ki: 1. az 1912. kiadott Székács emlékkönyvet 16 eredeti dolgozattal és azt, hogy a háború előtt többen az ifjúság köréből az ingyenes magyar tanfolyamban mint oktatók szerepeltek, a háború alatt pedig nagy részök betegápoló.

Az eperjesi teológiai otthon 1896/7. iskolai évben nyílt meg három szobában, melyet Mayer Endre javaslatára a kollégiumi végrehajtó bizottság adott át díjmentesen e célra. Az új intézmény dr. Szlávik Máttyás ügybuzgó vezetése alatt csakhamar bevált és évről-évre több helyiséget kellett bérelni, míg nem sikerült az egyházkerület vezetőségét meggyőzni arról, hogy csak állandó otthon tehet eleget a modern lelkésznevelés követelményeinek. Miután a kollégiumi konviktus régi helyiségeit elhagyta, ezt és a mellette lévő telket a kollégiumi igazg. választmány 1200 K évi bérért átengedte az új teol. internátus felépítésére. Az új kétemeletes épületet 1906. szept.9-én adta át Zelenka püspök a rendeltetésének. A megpróbáltatások ugyan nem maradtak el, de a felügyelő tanár erős kézzel vezette rajtuk keresztül az internátus hajóját és 1916-ban meglehetett ülni az otthon tíz éves fennállása jubileumát. A felügyelő tanár szerint üdvös eljárásnak bizonyult, hogy a mennyire a bentlakó teológusok létszáma engedi, az otthonba jogászokat is felvesznek. A bentlakók teljes száma különben 46 lehet.¹

Mindezek után még egy érdekes nevelő intézményt említünk fel, mellyel ev. lelkészeink külön helyet kérnek az ev. iskola történetében. Ez pedig abból állott, hogy egyes–arravaló lelkészek főleg német és tót vidéken az egész tanévre vagy esetleg rövidebb időre is néhány diákot fogadtak magokhoz, kiket a közellévő városi gimnáziumnál teendő magán osztályvizsgálatokra nagy gonddal készítettek elő. A Szepességen pl. Just, Weber Samuel, Thern, Schréter lelkészek foglalkoztak e nehéz és sokszor háládatlan feladattal, de amelynek sokszor megvolt az a jó hatása, hogy a cseregyerekek illetőleg kosztosgyermeknek nemcsak könnyen megtanulták a német (illetőleg tót) nyelvet, hanem megismerték az illető vidék lakosságát is és így felnőtt korukban másképp, igazságosabban ítélték meg a nem magyar ajkú népet, amely viszont ép a tiszta magyar vidékekkel ilyen állandó és sokszerű kontaktusban állván, annak jótékony hatása alól szintén nem vonhatta ki magát. A cserébe adó és cserébe vevő családok közt sokszor a görög vendégbarátságnak egy formája fejlődött ki, melynek jelentőségét rohamosan haladó korunk természetesen jelentékenyen csökkentette – bár egészen, még ma sem halt ki. Csekély dolognak látszik és mégsem szabad lebecsülni. Hogy csak egy példát említsek: Rácz Lajos, a jeles sárospataki tanár még ma is hálával emlékezik a Wéber Sámuel szepesbélai házánál eltöltött kellemes időre.

¹ Dr. Szlávik Máttyás: A tiszai ev. egyházkerület eperjesi kollégiuma teol. otthonának tíz éves története és jelentése az 1915/16 tanévről. Miskolc. 1916.

Íme, ilyen és hasonló intézményekkel igyekezett egyházunk az iskola munkáját kiegészíteni. Mivel az internátusok és penzionátusok ügye legújabbban új jelentőséget nyert, bizonyára egyházunké tekintetben is ismerni fogja kötelességét.

11. Az evangélikusok nevelésirodalmi munkássága.

Az ev. tanárok, tanítók kulturális missziójáról, szerepokről a hazai közművelődés történetében kellene írunk e fejezetben, de ez oly nagy feladatot róna ránk, melynek ezúttal nem tehetünk eleget. Ez a tárgy ugyanis egészen külön munkát jelentene, pedig az előttünk fekvő dolgozat kereteit így is minden önmegtartóztatásunk mellett tágítani kellett. Ezért ezt a témát és jelen munkánkat más irányban is bővítő tanulmányokat máskorra hagyva, itt csak szűkebb körű feladatot törekszünk megoldani. Nem soroljuk tehát fel mindazokat a kiváló protestáns tanférfiakat, akik tudományos és irodalmi működésükkel a hazai közművelődésben nyomot hagytak, – (pedig úgyszólván nincs oly szak, ahol ev. tanár nevével a múltban vagy jelenben nem találkozunk: Fröhlich Dávid, ifj. Buchholz György, Schwartner Márton, Korén István, Augustini ab Hortis, Zipser András, Lindner Ernő, Hazslinszky Frigyes s még sokan) – hanem csak azokat, akiknek *irodalmi működése pedagógiai érdekű*, bár e téren is a teljességről eleve lemondunk, mivel még igen sok a kikutatni való.

Erre nézve is meg kell jegyeznünk, hogy ha itt számos ev. pedagógus nem jut szóhoz, mivel irodalmi munkásságot nem fejtett ki, az nem jelenti azok munkájának a lenézését. Ellenkezőleg mi azt valljuk, hogy a tanférfiaknak igazi pedagógiai arravalósága, *személyisége mindennek fölött való* és többet ér az irodalmi működésnél is. Már pedig majd minden iskola mutat fel ily jeles nevelőket és nekik köszönik középiskoláink a nagy alapítók és direktorok mellett fennmaradásukat és virágzásukat, de e férfiak élettörténete nagyrészt még nincs megírva, nemcsak mert az emberek háládatlansága sokszor a feledékenység porával vonja be emléköket, de sokszor azért is, mert ép az ilyen személyes értékek imponderabiliák, melyeket bajos úgy méltatni, mint az irodalmi vagy társadalmi alkotásokat. Az ilyen férfiak szerencsés fejlődésű tanítványaikban élnek, hatnak tovább és dicsőülnek meg. Voltak közülök olyanok is, akik csak rövid ideig működtek, akár mert fiatalon elhaltak, vagy más hivatáskörbe jutottak, és ennek ellenére arany betűkkel szerepelnek iskoláink annaleiseiben – kötelességűségökkel, példás jellemökkel. Elég, ha néhányat említünk közülök. Ilyen volt Schwartner Márton, a későbbi egyetemi tanár Sopronban, Glatz Henrik Pozsonyban, Nadler Ferenc, Selényi Károly Késmárkon,¹ Hoffmann Péter és Hazay Olivér Pesten, Otrokocsi Végh Dániel, Greguss Mihály Eperjesen, Pukánszky B. Pozsonyban stb.

¹ Lásd erre nézve Karátsony Zsigmond: Dr. Szelényi Karoly emlékezete. (Késmárk. 1906.). Továbbá Hunfalvy Pál Tanulmányait. Kis János Emlékezéseit, stb.

Az irodalmi termelés tekintetében pedig hangsúlyoznunk kell, hogy az elmúlt századokban túlmagas igényekkel nem lehet feltépni. Jó két századig ugyanis a legkiválóbb pedagógusok nevelésirodalmi működése tantervek és rendtartások (iskolai törvények) készítésében, alkalmas tankönyvek Írásában merül ki. Másfelől a teológia foglalja le őket. Az első művek *tehát a gyakorlati pedagógia körébe* esnek, az elmélet sokkal későbbben nyilatkozik meg, még pedig rendszerint valami külső impulzus hatására. Egy igen érdekes oldala volna a mi feladatunknak annak a kinyomozása is, hogy a külföldi pedagógiai elméletek és reformmozgalmak mennyiben éreztették hatásukat minálunk, illetőleg hogy az idegenből került nevelési elvek és eszmények mikép módosultak a hazai földön és termettek-e önálló nevelő elméletet?

Csakhogya téren még igen sok a kikutatásra és feldolgozásra váró anyag és azért itt is csak a kimagaslóbb jelenségek fel-
említésére szorítkozunk.

A sorrendet megnyitjuk *Erdösi Jánossal* (1504-?) egy oly férfiúval, aki. még a határozatlan protestantizmus korából való. Első sorban kiváló humanista, kinek mestere *Erasmus*, csakhogya mégis megtalálja az utat a reformációhoz, de annak soha sem agresszív hive. Újszigeten, Sárvár mellett kezdte meg nevezetes működését (1534-ben), de közben újra ellátogatott Wittenbergába. Visszatérve Újszigeten nyomdát alapít, tehát mint tanító, nyomdász, bibliafordító, nyelvész és költő szolgálja az evangélium ügyét. 1544-ben hagyta el véglegesen Sárvárt, mert Nádasdy Tamás közbenjárására a bécsi egyetemre hívták meg tanáru. Életének vége homályban vész el. Később találkozunk ugyan még Debrecenben majd Lőcsén egy Sylvester nevű egyházi férfiúval, de kétséges, hogya azonos-e a bibliafordítóval. Itt említendő művei jobbára átdolgozott tankönyvek, melyek nagy kedveltségnek örvendettek: Ilyenek 1. Hegendorf-Sylvester: Rudimenta Grammatices Donáti. Cracoviae. 1527. 2. Heyden Sylvester: Puerium Colloquiorum Formulae. 1527. u. ott.¹ ehhez járul híres „Magyar nyelvtana”.

Már határozott reformátor és a XVI. sz.-beli magyar lutheranizmusnak legnagyobb alakja *Stöckel Lénárd* (1510.-1560.). A bártfai iskola megalapítója, melyet a vidéki iskolák követendő mintául fogadtak el. Melanchthon személyes barátja és kedvence. Dévay Bíró Mátyás, Gyalui Torda Zsigmond és Preysz Kristóf mellett a legkiválóbb Melanchthon magyarországi tanítványai sorában. Mintegy 8 évig élt a reformáció vezéralakjainak társaságában, közben egy ideig Eislebenben tanító volt, míg végre 1539-ben szülővárosa meghívását fogadta el. De ezentúl is sűrű levelezésben állott Melanchthonnal. Egy évben halt meg Melanch-

¹ Sziládi: Régi M. Költők Tára. Payr S.: Erdösi Sylvester János. Budapest. 1905. Pintér: A magyar irodalom története. II. 14. és 169. lapokon. Melich János: A legrégebb magyar nyelvű nyomtatványok. Irodalomtörténet. 1912.

thonnal, kinek utolsó hozzáintézett levelét még elolvashatta. Magyarországon különösen a prot. felvidéken nagy volt a tekintélye, teológiai vitákban ő hozzá fordultak. Teológiai művein kívül említendők az általa szerkesztett iskolai törvények (*Leges Scholae Barthphensis 1.540*) és a valószínűleg kéziratban maradt *Compendium officiorum Ciceronis a L. Stöckelio*.

Főérdeme az első ev. iskolának melanchthoni elvek szerint való szervezése és a „praeceptor Germaniae” hatásának a közvetítése Magyarországon. Melanchthon volt a feltörekvő magyar iskolaügy vezető szelleme. Az ő tankönyveit, kivált pedig nyelvtanait használják mindenfelé sőt utána is nyomják egyes helyeken (Bártfa, Lócse stb.) annak jeléül, hogy nemcsak a külső szervezet, de a didaktika és metodika tekintetében is *első sorban Melanchthon alapelvei voltak nálunk mérvadók*. Általában a magyarhoni reformáció egyházainak igazi anyafészke Wittenberg.¹ Az evangélikusok és reformátusok egyaránt Melanchthon lábainál tanultak és csak jóval az ő halála után támadtak azon sűrlődások, melyek miatt a Kálvini irányú ifjak Heidelbergbe, Svájcba majd Hollandiába távoztak. Igen nevezetes dolog volt, hogy a Wittenbergben tanuló magyar ifjak külön együletet vagy intézetet alkottak, mely magát hol bursának, hol pedig coetusnak nevezte. Szervezete hatással volt a debreceni iskolára.²

A XVII. században folytatódik az irodalmi tevékenység az előbbi keretek között. E korban az eperjesi iskola dicsekedhetett a legfényesebb csillagokkal. Ott volt *Ladivér Illés* (1633-1686) előbb zsolnai, majd bártfai rektor. A filozófiát is művelte, még pedig, úgy hogy védte a prot. hitvallásokat Aristoteles fegyvereivel. Pedagógiai szempontból Comenius elveinek hirdetője Eperjesen (Erdélyi szerint a hazai neveléstörténetet összeköti Comeniuséval, vagyis az európaival, ami bizonyára túlzás!) kedvelt tankönyvek írója. (*Summula Logicae*. Zsolna 1671. *Versus memoriales et differentiales diversorum auctorum*. Lócse 1672. *Summa Metaphisicae Aristotelecae* 1685. stb.) Szintén filozófus *Czabdry Izsák*, aki Ladivérrel egyidőben tanár Eperjesen, aki támadja Ladivér metafizikáját és atomokat vesz fel, de szintén Aristotelesre támaszkodik. Velők szemben *Bayer János* heves Aristoteles gyűlölő és ezért *Bacon* gondolatait vezeti be irodalmunkba, ami, ha be nem következik a szomorú politikai fordulat, bizonyára az eperjesi iskola történetében nagy horderejű esemény lett volna. Így is elévülhetetlen érdeme, hogy Bacont megszólaltatta. Igaz azonban, hogy e radikális irány dacára kozmológiát szerkesztett a mózesi teremtéstörténet alapján.³ Pedagógiai érdeme, hogy emlékiratot szerkesz-

¹ Strom p László: *Praeceptor Germaniae*. Budapest. 1897. s. k. U. az Ungarn und Melanehton. Deutsch. Evang. Blätter.

² Géresi Kálmán: A ref. tanügy, kül. a debreceni főiskola legrégebb történetéből. Tiszántúli ref. tanáregylet 1879-80. évkönyve 105 s. k. Géresi-Sinka stb. A gimnázium története a debreceni ev. ref. kollégiumban. 1895. 44.

³ Erdélyi János: A bölcseszett Magyarországon. 187. s. k. 142. és 145.

tett az eperjesi iskola továbbfejlesztése érdekében. Az eperjesi főiskola egyik legkiválóbb tanára *Pomarius Sámuel* is elsősorban teológus. Pedagógiai érdekek alkalmi beszédei: *Oratio auspicalis a Samueli Pomario rectore Colegii Eperjesiensis*. Bánfa 1668. (4 beszéd) *Oratio qua Emericum Tököly Eperjesienum venientem salutavit* 1668. .

Sajnálatos dolog, hogy az egyetlen igazi *pedagógiai* munka, mely az eddigi tárgykört bővíti, elveszett. Ez *Graff András* zsolnai iskolaigazgató munkája: *Praecepta methodica in usum scholae solnensis* 1642.

Élénkebb irodalmi tevékenység csak a pietizmussal kezdődik. Francke számos magyar tanítványa közül kiválnak Bárány György, Sartorius Szabó János, Vásonyi Márton, Bél Mátyás. Érdemük egyfelől a vallásoktatás javításában (konfirmáció), másfelől a reális tárgyak felkarolásában határozódik. *Sartorius Szabó János* (1695-1756) győri konrektor, majd nemescsói lelkész. Tankönyvei D. Luther Márton kis katekizmusa ... Norinberga 1747. A lelki óra negyedik része, vagy a szent bibliából ki szedett igazán idvezítő ker. hitnek fundamentoma kérdések és feleletekben, imádságokkal és énekekkel együtt 1733 Rambach után. Gyermeknek kézikönyvecskéjek. Jena 1740. *Vásonyi Márton* (1688-1737) győri rektor, majd vadosfai lelkész főleg a gyakorlati teológia terén (egyházi beszédek, és ahítatossági könyvek) működött. Pedagógiai szempontból *Bél* és *Bárány György* a legnevezetesebbek.

Bél Mátyást mint iskola szervezőt már méltattuk.¹ Működése azonban irodalmi téren is jelentős: A földrajz és történelem terén ép oly oly sikerrel fáradozott, mint a nyelvészet és irodalom történet terén. Pedagógiai szempontból még különös megemlítést érdemel, hogy tankönyveket nyomtatott ki, ezek közül legnevezetesebb *magyar nyelvkönyve* (*Der Ungarische Sprachmeister* oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache nebst einem Anhang von Gesprächen. Der hochlöblichen Teutschen Nation... von Meliboe Pressburg 1729). A legelső, amit e könyvnél ki kell emelni, a *hazafias szellem*, mely áthatja, a lelkesedés a magyar nyelvért, melyet anyanyelvének mond. Hogy a magyar nyelvtan a latin nyelv grammatikájának a mintájára van ráhúzva, azon nem fog csodálkozni az, aki nyelvészetünk akkori helyzetét ismeri. Így Bél pl. 2 deklinációt vesz fel 6 esettel (Nom. Gen. Dat. Ace. Voc. Abi.) pl. ez a fa, ezé a fáé, ennek a fának, ezt a fát, ó te fa, ettül a fától. Vagy kétféle konjugációt különböztet meg: I. szeretek – szeretem. II. olvasok – olvasom. Ezután rendhagyó igéket: vagyok, megyek. A könyv az alaktanon és mondattanon kívül magyar-német beszélgetéseket is tartalmaz. Ez utóbbiaknak bizonyára nagy hasznát vette, midőn hetenként egyszer, az iskola falain kívül magyar társalgásra gyűjtötte össze a fiúkat.

¹ Haan Lajos: Bél Mátyás. Akad. felolvasás. Bdp. 1879. Markusovszky Sámuel: Prot. Szemle 1900. Márki Sándor: Pedagógiai Plutarch. Pozsony 1887.

Azonban nevelési irodalmi szempontból még Bélnél is fontosabb helye jut *szeniczzei Bárány Györgynek* (1682-1757.). Győri konrektor volt, majd később több helyen lelkészkedett. Kátéja és a *Panoptia catholica* mellett (az az *Lelki fegyvertár* az oskolában járó gyermekeknek felfegyverkezésekre 1733.) kiváló jelentőséget érdemel a Franckéból fordított *Oktatás a gyermeknevelésről*. Hala 1711.: „az újabkori magyar nevelési irodalmi kezdője.”¹ Az eredetinek első kiadása 1702-ben jelent meg. Bárány azonban nem ezt, hanem *Wirth Ambrosius nürnbergi lelkész átdolgozását fordította* le. (A H. Franckens... Unterricht wie die Kinder anzuführen sind... nunmehr mit Genehmigung des autoris in zwey Gespräche verfasst von A. W. Anno 1705).² Bárány műve azonban ennek sem szószerinti fordítása, mert beosztása ez: I. A gyermeknevelésnek méltóságáról nevezett szerint a tanítónak és tanulónak céljáról. II. Az elmére való gondviselésről. III. A kegyelemre vezető eszközökről. A biblia olvasásról. IV. A három virtusokról (igazságszeretet, engedelmesség, szorgalmatosság). V. Az evangéliumi módról, (ez megfelel a „Christliche Klugheit” a résznek, de össze van vonva.) A III-ik (legterjedelmesebb) rész fejezetéi: 1. a példaadásról, 2. a katechismusbeli oktatásról, 3. a biblia olvasásáról és a szent írásbeli mondásoknak megtanulásáról, 4. a keresztyéni intésekről, 5. a vétkeknek és virtusoknak példás előmutatásáról, 6. az ígéretekéről és fenyegetésekről, 7. a könyörgésekről, 8. a gonosz társaságok eltávoztatásáról. A dolog lényegét véve azonban Bárány nem eredeti munkát ad, hanem e jellemző pietista műnek hivatott fordítója. A Francke-féle oktatáshoz hozzá csatolta Th. Grosgebauer rostocki diakónus kegyes írásának, továbbá S. Mitternacht gérai rektor pedagógiai művének egy részletét és végre két zsoltár fordítását, úgy hogy maga a Francke fordítás mindössze 84 oldalt foglal el a 120 lapra terjedő munkában. Itt-ott azonban jellemzően megnyilvánul Bárány eredetisége, így pl. mikor a 75-76. lap szövege alatt hibáztatja, hogy mindent latin nyelven tanítanak, pedig nemcsak a katechizmust vagy más kompendiumot, hanem még a grammatikát, szintaxist, históriát, geográfiát stb. magyar nyelven kellene magyarázni, hogy a növendékek mindenképp fölötte az anyanyelvet tanulják meg tisztán.

A pietizmussal nincsenek összeköttetésben, de szintén említésre méltó pedagógiai munkásságot fejtenek ki *Kövesdi Pál* és *Ribini János*. Mindkettő soproni tanár volt. Az első 1659-ben lett az akkor alapított soproni magyar gimnázium rektorává, 1764. pedig a magyar eklézsia lelkészévé lett, de az 1674-ben megindult üldözések alatt hivatalától megfosztották. Meghalt 1682. május 5-én. Neve alatt egy magyar nyelvten jelent meg, mivel azonban ez semmiképp sem méltó öhozzá, akit egyértelműleg kiváló tanítónak

¹ Dr. Kiss Áron: *Nevelés és oktatástörténet* 7, 170-ik lap v. ö. Payr i. m. 48.

A. H. Franckes Schriften. Päd. Bibliothek Leipzig Hesse V-VI. B. 38. lap.

hirdetnek, igen elfogadhatónak tetszik *Gatyás István* felvétele, hogy Kövesdi maga csak az u. n. kéziratos, „Excerpta Linguae Hungaricae” szerzője. A meglévő nyelvtant pedig apja halála után fia, Kövesdi Ákos hivatottság nélkül megszerkesztette és kiadta. Az Excerpta... nyelvtörténeti jelentősége abban keresendő, hogy adataiban tisztán a köznyelvre illetőleg a nép nyelvére támaszkodik, ezért kerüli az okoskodást és a más nyelvekkel való összehasonlítást.¹

Ribini Jánostól itt említendő az „*Oratio de caltara linguae Hungaricae* (Sopronii MDCCLI.), mely három részre oszlik. 1. De linguae Hungaricae praestantia. 2. De nostro magis earn perpoliendi officio. 3. De remediis destinata perficiendi. Lelkesedéssel magasztalja a *magyar nyelv sok kiválóságát* és sajnálkozik rajta, hogy művelését elhanyagolták. E művelésnek eszközei a nyelv beszélése, továbbá a jó magyar írók olvasása, még pedig nem szerelmi történeteket, hanem komoly olvasmányokat kell olvasni. E tekintetben sokat tehetnek jó műfordítások. A magyar költészet fellendítését pedig nagyban elősegítené bőkezű mecénások megjelenése („Si Maccenates rep riuntur, non deessent fortasse Marories.”), mert jutalmak kitűzésére, munkára és versenyre serkentének a költőket. A beszéd imaszerű fohással és Mária Terézia, valamint II. József magasztalásával végződik. Mindenesetre jelentős, bátor szózat 1751-ben, tehát jóval Bessenyei és Kazinczy fellépése előtt, csak hogy latin nyelven és a magyar nyelv és irodalom jelentőségének nem teljes ismeretével.²

A XVIII. század elejének pietistái után 1760.– tájáig a pedagógiai gondolkodás jeleit nem igen találjuk. – Csak a 60-as 70-es években mindegyre élénkül a nevelés ügye iránt való érdeklődés és szélesedik a magyar pedagógiai irodalom medre is, írja helyesen Imre Sándor.³ Az evangélikusokra is áll ez, sőt teljes mértékben ép róluk mondható, hiszen ők voltak a pietizmus főképviselői hazánkban.

A nevelési irodalom terén valóban örvendetes tevékenységet fejtenek ki az evangélikusok m. p. magyar, német és latin nyelven. Ez az irodalom úgy szólván állandóan emelkedik minőségben a 40-es évekig, mikor mindig erősebben lüktet a nemzeti szellem, melynek legtekintélyesebb evangélikus képviselője *Tavasi Lajos*.

Az ezen időszakban megjelent könyvek általában a külföldi reform mozgalmak jegyében születtek meg. A latin és német nyelvű munkák általában a filantropinizmus hatását viselik magukon. Említsük mindenek előtt Faon *Gergelyt* poéta laureatust (1718-1779.) eperjesi rektort, majd tiszakerületi szuperintendenst, kinek pedagógiai műve (*Consideratiunes rei scholasticae ad*

¹ Gulyás István: *Excerpta Linguae Hungaricae* .Debrecen 1908. 56. s. k. V. ö. Jancsó Benedek Figyelő. IX.

¹ V. ö. Karmán Budapesti Szemle 1911. 230. lap.

¹ Imre Sándor: Az iskolai reformtörekvések történetéből. Prot. szemle 1908. 173.

publicum juventutis patriae emolumentum in melius vertendae Viennae 1773.) a nyilvános iskolarendszer újítását vette célba. Szerinte négy próbája van a helyes tanulmányi rendszernek. 1. Hogy a tanulás és tanítás módja az észszerű természetnek megfeleljen, azaz minél könnyebb legyen. 2. Hogy bármely tanulmány a lehető legrövidebb idő alatt és mégis alaposan tárgyalassék. 3. Hogy az iskolákban az u. n. reális és a jövő életkörben felhasználható tanulmányok adassanak elő. 4. Hogy azokra a stúdiumokra, melyek valakinek a céljához vagy helyzetéhez tartoznak, különös gond fordítassék. Sajátságos, hogy a gyakorlati élethez szükséges tárgyakhoz számítja a hazai élő nyelvek mellett a keleti és nyugati nyelveket, régiségtant, egyháztörténetet, stb. így összesen 52 tárgyat kap, melyet hét év alatt három tanár által akarná elvégeztetni. Foglalkozása tehát, hogy egy csapással akarja modernizálni az iskolákat a korszellem követelte tárgyak egész tömegének behozatalával.

Az életre való nevelést, a reális tanulmányokat, a hasznossági szempontot legerélyesebben, szinte egyoldalúan érvényesíti *Tessedik Sámuel* szarvasi ev. lelkész, kinek egész működése az alsóbb hep „nevelését szolgálta és így törekvései sokban emlékeztetnek Pestalozzi, Fellenberg, Rochow fáradozásaira. Terveit főleg az alföldi parasztnép elhanyagolt állapota érlelte meg benne. Azt tapasztalta, hogy az iskolában hiú, rendezetlen ismeretekkel tömik meg a fejeket, úgy hogy alkalmatlanná teszik a gyermekeket a gyakorlati élet számára. Oly iskolák pedig, melyek a produktív pályákra, a földművelésre, állattenyésztésre és iparra előkészítettessenek, egyáltalán nincsenek Magyarországon. Ezért alapította ő maga nagy áldozattal a *gazdasági és maipari szakiskolát* Szarvason (1777.), melyben a gyakorlati tárgyakra helyezte a fősúlyt (gazdaságtan, technológia, egészségtan, természetrajz) és mindent kísérletileg bemutatott az intézetével kapcsolatos gazdasági kertben és ipari műhelyekben. Tessedik bizonyos túlzással leszólja a korabeli nevelést, lenézi a sok elméletet, javaslatot, mert szerinte fontosabb a magasztalt intézményeket életbe is léptetni. Kora tudós oktatásával szemben teljesen gyakorlati és erkölcsi nevelésre törekedett, ami kétségkívül egészséges visszahatás volt, annál inkább, mert főleg az alföldi parasztnép igényeit tartotta szem előtt. Sajátlagos pedagógiai munkát nem irt, de fő művében: *A parasztember Magyarországon* micsoda és mi lehetne egy jól rendbeszedett falunak rajzolatjával egyetemben S. Thessedik által most pedig németből magyarra fordította *Kónyi János* Pécs 1786. A német eredeti két évvel előbb jelent meg) pedagógiai nézetei is megtalálhatók. E kornak nagy baja azonban, hogy egységes műveltsége nem volt, az irodalmi élet is épen csak hogy megindult és így pedagógiai téren is inkább csak pedagógiai írókról, mint irodalomról beszélhetni.

Az egyes írók kísérletei elszigetelve maradnak, nem vesznek egymásról tudomást és nem igen hatolnak szélesebb rétegekbe.

Tessedik törekvéseit is jobban megbecsülték külföldön, mint itthon. Legfeljebb kisebb körök, a dunántúli ev. magyarság és a *felvidék német írói* állanak érintkezésben egymással. Lássuk ez utóbbi csoportot, melynek fénykora a XVIII. század utolsó és a XIX. század első 2 évtizedére esik. Többen közülök később kikerültek Ausztriába, de azért továbbra is fenntartották a kapcsolatot hazájukkal. Pedagógiai szempontból a filantropinizmus és neohumanizmus hatását viselik magukon. *Glatz Jakab* (1776-1831) soha sem is működött magyarországi iskolánál, de a magyarországi német körök jól ismerték, művei (főleg ifjúsági iratai) közkedveltségnek örvendettek és némelyiket magyar nyelvre is lefordították. Az egyetlen magyar ember, aki hosszú időt töltött *Salzmann* schnepfenthali intézetében 1797. szept. – 1804. jan. 8. Rajta kívül még csak Skolka András mezőberényi tanár működött ott. Hazatérve, Bécsben az ev. iskolák tanítója volt, majd pedig ev. lelkész és az ev. konzistorium tanácsosa. Egyik műve *freymüthige Bemerkungen eines Ungarn über sein Vaterland* 1799. tele van pedagógiai megjegyzésekkel. *Bredeczky Sámuel*¹ (1772-1812) szép sikerrel működött a soproni ev. polgári iskolánál, később pedig mint lemergi szuperindentens halt meg. Sopronban írt tankönyvein kívül fontos a „*Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien*” (Wien 1809, 2. kt.), melyben becses neveléstörténeti adatokon kívül a szerző saját pedagógiai nézeteivel is találkozunk. Különösen a külföldi áramlatoknak Magyarországra tett hatását vizsgálja. (III. fej. *Welchen Einfluss haben in den letzten Jahrzehnden die auffallenden Fortschritte, welche das Ausland, besonders aber Deutschland in der Erziehungskunst machte, auf Verbesserung der Schul- und Erziehungsanstalten in Ungarn geäussert?* I. 117. s. k.) Rousseau, Locke és filantropinisták műveit jól ismeri. A Mária Teréziától behozott normál tantervet sokra becsüli. A protestánsoknál hibáztatja, hogy reformjaik csak parciálisak voltak, a gimnáziumokat pedig tönkre teszi a rengeteg tudomány. Legjobb, ha teológus és humanista áll egy ily intézet élén, a milyen szerinte a pozsonyi Stretskó, mert Magyarország legkiválóbb pedagógusai Teschedik, Glatz, Tekusch, Liedemann és Tschisch az ő tanítványai voltak. Szükség volna általános tantervre és közös iskolai bizottságra. Becses a „*Bemerkungen über das ev. luth. Schulwesen in Ungarn*” címen névtelenül megjelent cikke is. (Allgem. prakt. Bibliothek von Wächter und Kleynmann. Wien 1802. 338-350.) E körbe vág, tehát itt említendő a dunántúli Nagy György munkája: „*Ist der Saganische Normalunterricht gründlich und gesetzmässig?*” (Bécs 1786), mely nem egyéb, mint Felbiger sagan apát allgemeine Schulordnungjának nyomán készült tankönyvek bírálata. Nézeteit 16 éves fia szájába adja, aki a Schulordnungot helyteleníti és rámutat a normál könyvekben található tévedésekre. (Bővebben Payr, Nagy György és a harkai iskola II. József korában.

¹ Dr. Horváth Ödön: Apróságok Bredeczkyről. Eperjes 1916.

A nagyérdemű késmárki tanár *Genersich János*¹ is gazdag irodalmi működést fejtett ki, de nem kísérte oly szerencse, mint Glatzot. Ifjúsági olvasókönyvein kívül csak 2 pedagógiai munkája jelent meg nyomtatásban 1. *Beiträge zur Schulpädagogik* von J. G. Prof., am Prot. Gymnasio illustri zu Késmárk in Ungarn Wien 1792 és 2. *Ueber die jetzige Verfassung der Prot. Schulanstalten* in Ungarn nebst einigen Vorschlägen zu ihrer grösseren Vervollkommnung. (Névtelenül megjelent értekezés a Wächter Kleynmann-féle AUGem. prakt. Bibliothek-ben Wien 1803-4.) Az első rendszeresebb és a német filantropinizmus egyik vezéralakjának, *Trappnak*, a tanulmányozását árulja el lépten-nyomon. A nevelés célja szerinte az egész ember kiművelése az elérhető legnagyobb boldogság céljából. A nevelést 2 részre osztja, testire és szellemire, mely utóbbi ismét értelmi és erkölcsire különül. E fejezetekben érinti a tárgyak nevelő értékét, a metodikát, fegyelmet, tanintézetek felosztásának a kérdéseit stb., csak hogy igazi elvi alap nélkül. Sokszor száraz kategorizálást találunk érdemleges fejtegetés helyett. A filantropinizmus túlzásaitól azonban távol tartja magát és e helyett *lelkesedik a görög-római klasszikusokért*, tehát ebben teljesen eltér mesterétől. Kisebb dolgozatában feltárja az ev. iskolák sok baját. Szerinte nagy a szervezetlenség és nagy a szegénység pénzben, tanítóknak és segéd-eszközökben. Az alsóbbrendű iskolák nem maradnak meg a magok körében, hanem főiskolai tanulmányokat karolnak fel, holott nem Sokfélé, hanem keveset és alaposan kellene tanítani és nem dogmatikus, hanem sokrateszi módszer szerint. *Sajnálja a görög nyelv elhanyagolását*, de belátja, hogy a reális tárgyakat sem lehet többé kiszorítani. Kár, hogy a dolgozatban a szervezeti és didaktikai kérdések és szempontok összezelegyednek.

A XIX. század elején egyébként mind hangosabb lett az ev. egyházban a vágy a határozott rend behozatala, az egyöntetűség megvalósítása után. E szellemben szól hozzá az ev. tanügyhöz Genersich fenti cikkében és Bredeczky szintén névtelenül megjelent cikkében.

Ugyancsak névtelenül adta ki Genersich földje *J. S. Kriebel* ev. lelkész ily című munkáját: *Ansichten der jetzigen Erziehung der Jugend* nebst Vorschlägen solche zu verbessern von einem Ungenannten. Lőcse, 1809. Ő is fontolva haladó filantropinista. Síkra száll azon törekvés ellen, mely mindent meg akar könnyíteni pedig ép a munkaosztónt kell kifejleszteni az ifjakban, nehogy játéknak tekintsék az életet. A házi nevelés csak úgy lesz. tökéletes, ha az anyákat ebbeli kötelességeikre fogják nevelni. Szóvá teszi a latin iskolák túltengését is és helyükbe *gyakorlati szellemű*, falusi, polgári és reálisiskolákat kivan. De ahol mégis

¹ Dr. Szelényi Ödön: Genersich János. Egy ev. pedagógus 1. Ferenc korából Lőcse 1914. és Egy régi magyar pedagógus. M. Pedagógia. 1915.

megtartjuk a latint, ott gyakorlatilag kellene azt tanítani. Végül melegen ajánlja a testi és katonai gyakorlatok behozatalát.

Jóval később jelent meg, de szellemi rokonságánál fogva ide tartozik *Liedemann Márton*¹ lőcsei rektor, majd kolozsvári lelkész műve: *Über einige Mängel des öffentlichen Unterrichts* nebst Angabe der Mittel zu ihrer Beseitigung. Leutschau, 1823. L. kora pedagógiai irodalmában nagy jártasságot mutat és nem csak a tipikus filantropistákat ismeri, hanem indítást vesz Denzel; Seiler és Pestalozzától is. Műve 2 részből áll, az egyik az elemi és polgári iskola, a másik a latiniskola hiányaival foglalkozik. Az *elemi* iskolai tanításnál kifogásolja, hogy olvasással számolással, vallástannal kezdődik, holott először a gyermek elméjét kellene értelem gyakorlatokkal fejleszteni. Ha pedig a leányiskolákban Pestalozzi elvei szerint majd jó anyákat képezünk, akkor javulás lesz az egész vonalon. A népiskolai tárgyaknál különben Pestalozzi módszerét kell alkalmazni. Ugyancsak az ő fegyelmező eljárását kellene meghonosítani, vagyis a *szereket* elvét, a másik kettő (testi büntetés és Bell Lancaster-féle módszer) mellett azonban, amíg nem minden anya Gertrud, addig a másik kettő sem mellőzhető egészen. A latin iskolákról szóló szakaszban *Gessnerre* hivatkozva a grammatikai módszer ellen fordul, mert a nyelvtan nem gyermekeknek való. Minden nyelvet gyakorlatilag keli tanulni. Egyébként hat évfolyamú népiskolát vesz föl, melyből a tanulók vagy a polgári iskolába vágy a latin iskolába lépnek át. Ez utóbbit 3 latin és 3 propedeutikus osztályra osztja, különben ép itt fejtegetései mind rövidebbé válnak. Mivel a szász evangélikusok viszonyait tartja szem előtt, érthető azon pozíciója, hogy a 2-ik latin osztálytól kezdve a tanítási nyelv a latin, a polgári iskolákban pedig német legyen. Mint Liedemann, úgy nem sorozható egyetlen pedagógiai irányhoz *Seberinyi* (Szeberényi) János, a későbbi ev. szuperintendens latin neveléstana sem; *De praecipuis capitibus primae educationis per paedagogos horumque munera*. Poonii, 1910. Ezen élénk latinsággal megírott művecskéjét kezdő pedagógusoknak szánta. Az elemi fokozat, illetőleg a 7-10 évig terjedő időszakokkal foglalkozik és a magán neveléssel foglalkozóknak kétségkívül becses tanácsokat ad. Okos és tanult fő, aki egyaránt ösmeri Campét, Salzmann, Niemeyert, Schwarczot, Wagnert, Blaschét és Pestalozzit. Már az előszóban sürgeti a *pedagógiai szemináriumok* felállítását. Helyesen fejtegeti a zsenge korrall szemben követendő eljárást, bemutatja az elemi tárgyak módszer-tanát és szól a fegyelmezés eszközeiről. Szóvá teszi a színházlátogatást, kártyázást, önfertőzést is. Megkívánja a hazai nyelvek tanítását, de elsőbbséget mégis a latinnak ad. Becsét emeli az egyes fejezetekhez csatolt irodalmi repertórium is. Itt említhetjük az időnap előtt elhunyt *Greguss Mihályt* is (1793-1838), akinek

¹ Lásd bővebben Szelényi: Egy érdekes cégi magyarhoni pedagogo-teologus. Pozsony, 1917.

latin önéletrajza ped. szempontból is érdekes. Annál inkább sajnálhatjuk; hogy a fia Ákos által az 50-es évek elején sajtó alá rendezett iratait (1. kötet) a rendőrség elkobozta és csak az aforizmákat mentette meg id. Pékár Károly. (Atheneum, 1900.. 595. s. k. lapokon.) A jónevű rozsnyói ügyvéd *Cházár András* 1807-ben adja ki Sájógömör és Rimaszombat ellenében. Rosnavia pro nationali gymnasio in inclito comitatu Gömör et Kis-Honth Articulariter unito, prae caeteris maxime idonea. Leutschoviae. 1807. c. röpiratát.

De ennek az egész a reformkorszakot megelőző időszaknak legjelesebb ev. pedagógusa mégis *Schedius Lajos* volt (1768-1847). Tevékenysége úgy szólván haláláig tart, csakhogy az utolsó 17 esztendőben mind erősebben lüktető nemzeti gondolat őt már kevésbé hatja át. De így is mintegy 50 éven át ő volt a magyar ev. iskolák szellemi vezére. Tévedés őt Pestalozziánusnak nevezni. Sokkal önállóbb szellem, semhogy egyetlen irány uszályhordozója lehetne. Igen, a népiskolákra nézve Pestalozzi módszerét ajánlja követendő mintaképnek, mert ezt tartja a legjobbnak, a klasszikus nyelvek kérdésében ellenben a neohumanistákhoz húz, hiszen egyetemi tanulmányai alatt Göttingában a Heyne-féle filológiai szemináriumnak rendes tagja volt. A Tudományos Gyűjteményben (1817. II. 115. s. k.) védelmébe veszi Pestalozzit Folneiscs, Lajossal szemben, aki azzal vádolta, hogy egész metódusa testi szemléleten épül föl és hogy elve, hogy a gyermek csak azt fogadja el igaznak, a mit maga megszémlélt, – úgy hogy a gyermek a keresztyén hit igazságaiban is kételkedni fog. Egyébként jól ismerte kora egész pedagógiai és filozófiai irodalmát és univerzális műveltsége megérzik azon tanterveken és javaslatokon, melyeket a pesti ev. iskolák és az egyetemes egyház számára készített. Kedvelt pedagógusa különben Curtmann volt, aki már az eklektikus írók közül való. A baj csak az volt, hogy Schedius szétforgácsolta gazdag erejét, de talán ép az egyházának szentelt odaadó működés volt az oka annak, hogy irodalmi működése nem nagyobb arányú. Pedagógiai tekintetben az a munkálata fontos, melynek kézírata megvan az egyet levéltárban *Opinio de scholis aug. confessionis in Hungária reformandis* 1805). Veleje ez: Az ev. falusi iskolák csak kevés helyen érik el céljukat, t. i. a földművelők megfelelő nevelését, az iskolák pedig durva mesteremberekre bízzák. A polgári iskolák olyanokat tanítanak, melyeknek a leendő kereskedők és iparosok semmi hasznát sem veszik. A megjavításhoz szükséges az iskola tanítóinak gondos megválasztása, az egyes iskolákban előadandó tudományok és művészetek helyes kiszemelése, a tanítás helyes módszere és a szabad emberekhez méltó fegyelem. A részletekbe hatolva, tanárképző intézetet kíván, a tanári és tanítói rend megbecsülését, egyöntetű tantervet. Iskolai törvények mintájául a *késmárki* iskoláét ajánlja. A tankönyvek Magyarországon *nyomtatott* könyvek legyenek. Schedius is konstatálja, hogy sok az iskola. Erre nézve az a

véleménye, hogy beszüntetni egyet sem kell, de a hol a vidék terjedelméhez képest sok az iskola, azokat sorsukra kell bízni, a többit pedig támogatni. E munka és Lovich Ádám javaslata (*Idea Systematis rei scholasticae ex in Regno Hungáriáé reccuter ordinandae a parte Distr. mont, projectata*) alapján készült tudvalevőleg az ev. egyetemes tanterv. E mellett a pesti iskolák az ő szárnyai alatt nőttek fel, amint ezt följebb már említettük. 1816-ban utasítással látta el az intézet tanítóit, ebben Pestalozzi módszerét ajánlja nekik. 1837-ben és 1840-ben az állandóan fejlődő iskolák számára szervezetet készít.¹ Ez utasítások azért nevezetesek, mert bennök gondosan elkülöníti az elemi iskolát, a polgári és latin iskolától és mindegyiknek a feladatát világosan megjelöli, de a gyülekezet anyagi ereje nem engedte a 3 féle intézet felállítását. Végre említendő az egyetemes tanterv 1837 és 1842-ki átdolgozása, úgy hogy tényleg Schedius alapvető munkálata volt substratuma a későbbi tantervi változtatásoknak. Az 1805-1842-ig lefolyt időnek politikai változásait Schedius is megérezte, a magyar nyelv is mindinkább előtérbe nyomul, de azért a tüzes magyarságot Schediusnál hiába keressük, ez talán egyetlen fogyatkozása. Amint esztétikájának hivatott méltatója helyesen megállapítja: „Előtte cél gyanánt inkább a nemzet kultúrájának s általános jólétének emelése lebegett és nem a nemzeti sajtóságok kifejtése, a nemzet egyéniségének minden oldalú erőteljes érvényesítése.”² És most lássuk e kor magyarajkú pedagógusait. Kettő válik ki közülök *II. Perlaky Dávid*³ komáromi tanító, majd nemesdömölki lelkész (1754-1802) és *Szakonyi József*⁴ pápai esperes (1746-1811). *Perlaky* tevékeny író volt, teológiai érdekű munkái mellett különös figyelmet érdemel „*A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás*”, melyet a szülőknek és gyermektanítóknak s nevelőknek kedvéért öszve szedegedett P. D. Komárom 1791. Sokat ismer a pedagógiai irodalomból (Rousseau, Locke, Fénelon, Resevitz, Rochou, Seiler stb.), de főleg Rosenmüller György munkája után indult. Műve 8 szakaszból áll és 82 oldalra terjed. *Általános neveléstant ad a kisdéd kortól kezdődőleg*. Az első nevelő természetesen az anya és bűn, ha a gyermeket minél hamarabb dajka kezére adják. Apa és anya egyenlő akarattal bánjanak a gyermekkel. A gyermeket csak azután tanítsák imádkozni, ha már tud valamit Istenről és nem a „Hiszekeggyel”, Tízparancsolattal, hanem gyermeki imádságokkal kell kezdeni. Az iskolában a keresztyénség dolgai mellett tanuljanak írást, számvetést. Ha azonban a szülők házitanítót fogadnak, ne sajnálják tőle a tisztességes fizetést, „Nemde nem okosabban cselekszenek az oly

¹ Péterffy Sándor: Schedius Lajos János. (Ped. Társaság 1879-ki évkönyve.

² Jánosi Béla: Schedius Lajos esztétikai elmélete. Budapest 1916. 59 lap.

³ Payr J.: A Perlakyak négyszázados ároni háza. Budapest. 1905. 44 s. k.

Új Magyar Athenas 322.

⁴ Új Magyar Athenas 374. Danielik: Magyar írók II. 29. Mindkettőre Kiss Áron Népiskolai tanítás története. I. 129. s. k.

szülők, akik gyermekeiket a szép tudományokban és erkölcsökben nevelő házitánítójuknak szinte olyan fizetést rendelnek, mint akik őket világi multságokra és időtöltésre néző dolgokra tanítgatják.” 52. lap. Szerző megállapítja, hogy a magyarországi iskolákban ma inkább kínozzák, mint tanítják a gyermekeket, kivált a latinnal. Pedig a falusi és városi alsóbb iskolákban levélírásra, a mezőgazdaságra, „marhanevelésre”, természetrajzra, történetre és földrajzra kellene tanítani. Ezenkívül munkára kell őket szoktatni: a fiúkat valamely mesterségre, a leányokat házi foglalatosságra. Legfőbb ideje annak, hogy. oskolamester nevelő intézetet állítsanak fel az országban. A háznál a szülők magatartása fontos, „nincsen e világon nagyobb tanító a példaknál”. A jó gyermek pedig a szülők legnagyobb öröme és boldogsága. Perlaky derék művét mintegy kiegészíti az *Oskolai vezér*, vagy az okos és hasznos oskolai tanításra vezető könyvecske, melyet az apróbb magyar oskoláknak kedvéért D. Seiler és egyebek szerént készített *Szakonyi József*. Pozsony 65. 1. 1792. Tulajdonképpen rövid *népiskolai metodika*, de iskolai rendtartás is, sőt az iskolai higiénéről sem feledkezik meg. Metodikai megjegyzésein általában Felbiger hatása látszik meg. Pl. a betűk tanulását úgy akarja megkönnyíteni, hogy először az apróbb abcből kell nekik egy leckére való feladni, kb. 2 vagy 3 betűt és azokat a fekete táblán is megmutatván s formájukat megmagyarázván, fel kell azokat velük könyvükben kerestetni, (i. m. 10.) Azonban Szakonyi kiemeli azt is, hogy a tanítás nem elég, mert ezenfelül a gyermekek szívébe kell oltani az igaz kegyességet és erényt. Érdekesek az iskolai törvények is, melyek közül a VIII-ik így hangzik: „Az oskolában nem illik s nem is szabad mindenféle ételre-italra, játékra vagy cserélgetésre való hordani, avagy pedig mindenféle dib-dáb híreket s újságokat előpetyegni.” A törvényeken pedig igaz humánus szellem vonul végig – a verést csak végső esetben engedi meg, akkor is csak gyenge vesszővel. Nagy érdeme, hogy egy egész fejezetet a tanulásra és olvasásra való magyar könyvek felsorolásával tölt meg.

Itt említjük meg *Kis János* szuperintendenst és költőt is. A Tud. Gyűjteményben (1817. VIII. 38.) találunk tőle értekezést. *A testet tárgyazó nevelésről*. Rövid bevezetés után szól, a táplálás, kiürülés, egészséges levegőről, ruházatról – továbbá a testgyakorlásáról, gimnasztika (futás, tánc, korcsolyázás, mankón járás, feredés, úszás, dobálás) és kézimunka által. Végül részletesen a nemi kérdéssről – általában a filantropinizmus (az ú. n. Campeféie Revisionswerk) szellemében. Főtekintélyei tehát Zücker, Stuve, Villaume, Salzmann stb. Célja volt a külföldön már nagy érdeklődést kiváltott törekvések népszerűsítése. Egy igen rövid, pár lapnyi értekezésben (Tud. Gyűjt. III. 102-107) erről tárgyal: „*A nevelés különböző módjai és melyiknek mi haszna van*” vagyis a házi és a közönséges (iskolai) nevelésről. Különösen a férfiaknál ez utóbbinak hasznai szembe ötlők. Több elméleti pedagógiai

cikket Kis aligha irt, de ezen kívül „Emlékezései”-ben vannak pedagógiai adalékok.

A XIX. század első évtizedeiben a folyóiratokon és önálló dolgozatokon kívül még egy orgánuma volt a pedagógiai irodalmi munkálkodásnak, t. i. az akkor meginduló *értesítők (programmok)*. Legalább néhányat ezek közül is megemlítünk, melyek különben igen nehezen hozzáférhetők és talán egyetlen intézetben sem találhatók meg teljesen.

Szorosan ránk tartozik *Magda Pál* (1770-1840.) besztercebányai rektor korában irt két cikke: 1. De discrimine in quo scholae evangelicae Hungáriáé cum tota' re evangelica versantur Neosolii 1811. és 12. De sehola, quae genio saeculi obsequitur, splendidiissima, quae eum emendat, optima 1812. Az elsőben a humanitás fogalma fejtegetése után áttér tulajdonképeni témájára, hogy t. i. mily veszélybe sodorta az ev. egyházat és tanintézeteket a nagy drágaság. A megcsappant jövedelem miatt a tanárok nagy hiánya fog mutatkozni. A tanulók látván tanáraik szegénységét, nem fognak kívánczolni hasonló sorsra. Ehhez járul, hogy a tanári pálya megvetett pálya, (status contentus-parum abest, quin scholastici viri pro mercenariis et ut mercenarii habeantur). A meglevő tanárok más pályákat fognak fölkeresni, a megmaradók pedig sem kellő képzettséggel, sem kellő tekintéllyel nem fognak rendelkezni. Hiszen a külföldi egyetemek látogatása és könyvek beszerzése úgy szólván lehetetlenné vált. Meg fog fogyni a teológusok száma általában és az iskolákban a növendékek éretlensége miatt az oktatás nem lesz lehetséges. A tudomány ezen hanyatlása miatt tehát pusztulás fenyegeti a prot. tanügyet, de ő azért még sem esik kétségbe, hanem utal az egyház hajójának bölcs kormányzójára és egyes bőkezű férfiakra, akik a besztercebányai intézetről ezúttal sem feledkeztek meg. A *másik* értekezésben azt bizonyítja a szerző, hogy nem a legfényesebb, hanem azon iskola a legjobb, mely *a korszellem nemesbítésén* fáradozik. Ezzel szemben a legtöbb iskola ma az uralkodó érzékiségnek hódol és a divatot, külső csínt helyezi mindenek fölé. Így a régi klasszikus tanulmányok is háttérbe szorulnak és a tanárok és növendékek az újkoriak után kapkodnak. Pedig a korszellemet javítani kell. Hogy pedig ezt valamely intézet tehesse, ahhoz jó szervezettel, helyes tanrenddel, megfelelő anyagi alappal és kötelességtudó tanárokkal kell bírnia. Szarvasi tanár korában is értekezéseket közölt (1836. és 1837.) Az első latin nyelvűben újra fejtegeti kedvenc témáját, hogy nem az a legjobb iskola, mely a tanulók nagy számának odacsalogatásával, látványos vizsgálatokkal és enyhe bánásmóddal igyekszik külsőleg ragyogni és ezzel a közönség szemébe port hinteni. Az igazi jó iskolák jelleme 1. szilárd szervezete, 2. az, hogy tanárai bölcs és jó férfiak és az ifjúság tanítására alkalmasak, mert a anima scholarum docentes sunt, 3. hogy az iskola oly vidéken legyen elhelyezve, hol semmi akadályja sincs az ifjúság testi, szellemi

és erkölcsi előhaladásának. Magyar nyelvű igazgatói beszédében (Az embernek eredeti formájáról. 1837.) abból indul ki, hogy az embernek eredeti természete tiszta és romlatlan, de vele született tehetségei könnyen megromlanak olyankor, ha nevelés nincsen, vagy a nevelés fonák. A nevelők feladata tehát a tanulók meg nem romlott természetét épségben megtartani és a már megromlott természetet megjobbítani. A tiszta természetből fejlődik ki a humanitás vagy a tökéletesség legmagasabb polcára emelkedett emberi természet, melyben a testi és lelki tehetségek összhangzólag működnek. E cikkek alapján a nemzetgazdaságtan! és statisztikai irodalom terén is sikerrel működött szerző nevelési irodalmunkban is kellő helyet foglal el.

Jelentékeny nyomot hagyott *Kanka Dániel* (1776-1850.) is selmeci, majd modori rektor, végül pedig a bécsi ev. teol. intézet tanára. Különösen fontosak A. H. Niemayer *Observationes criticae*, de unjversalibus methodi docendi, seu systematibus scholasticis 1809 *De studio, linguarum in genere, in specie orientalium rectius instituendo* 1810. és *Additamenta ad A. H. Niemayer Observationes criticas de systematibus scholasticis* 1811. (Selmecebánya). Kanka és Magdánál találkozunk *először Niemeyer hatdsdvalj* mely a 40-es éveken túl is eltart. Kankát III-ik értekezésében az egyetemes tanterv érvénye foglalkoztatja. Szerinte a prot. iskoláknál ennek sok akadálya van. Ellenkezik a prot. szellemmel, mely megkívánja, hogy a nevelők szabad mozgása ne körlátotassék („curandum est, ne libera activitas magistrorum justo magis circum scribatur”). De nincsenek is erőink és eszközeink a hozott törvények betartására. Hozzájárul, hogy az ilyen rendszer ellankasztja a tanárok buzgalmát, mert érzik, hogy jóakarukat kétségbe vonják. És mivel különben is csekély jövedelem mellett munkával tul vannak terhelve, bajos volna őket még egy pontos rendszernek (stricto systemati) alávetni, mert könnyen megeshetnék, hogy elhagynák az iskolákat. De az anyagi segédeszközök hiánya is megnehezíti a végrehajtást, nemkülönben a nyelvek sokfélesége. Végül nem csekélylendő akadály, hogy nem azok alkotják meg a rendszert, kiknek kellene, tehát a pedagógusok, hanem „előkelő idegenek.” Az volna a helyes, ha szoros tanügyi dolgokat *arra való tanférfiak* (viri seculares) dolgoznák ki. Kanka sok tekintetben” hangot ad az ev. egyház közvéleményének, mely csak nehezen tudott a fegyelemhez hozzászokni.

A nyelvtanításról szóló értekezésében Kanka megállapítja, hogy a nyelvnek tanulmánya magában is fontos, de még inkább az a tudományok elérése szempontjából. Azonban az emberi lélekkel és természettel mindenkép ellentétes úton járnak, kik a nyelvtanítást a gyermeknél a grammatikával kezdik, mert beszélgetéssel, társalgással kezdendő meg minden nyelv tanítása. De különös gonddal a hazai nyelv (lingua patria) művelendő. Csakhogy Magyarországon a magyar nyelven kívül más élőnyelvek is vannak. Mit tegyünk tehát, kérde írónk? Vajjon megfosszuk-e a latint,

uralkodó helyzetétől, de akkor melyik lépjen a helyébe? Kanka úgy látja, hogy egyelőre a magyar, német és tót versenyez egymással és azért még nem jött el az ideje, hogy ezt a versengést eldöntsük („nondum ingruisse tempus, quo sermo Latinus sine magno republicae perturbatione e foris nostris proscribi possit”). Majd áttér a keleti nyelvek tanulására és ezek közül főleg a görögöt (?) és hébert ajánlja nemcsak lelkész – de tanárjelölteknek is. A chrestomathiák helyett inkább egyes könnyű írók olvasását ajánlja, majd pedig nem győzi eléggé magasztalni a görög nyelv szépségét (Gessner hatása! neohumanizmus) és a héber elé helyezendőnek tartja. Itt említjük még Kankának önállóan megjelent munkáját (*De nativa sermoni Hungari euphonia*. Poonii 1817), melyben kifejti, hogy a magyar nyelv természetes alkotás és egyéb tulajdonságára nézve sem a régi, sem az új nyelveknél nem áll hátrább. Munkáját pedig, amint maga mondja, – csak azért írta meg latinul, mert más nyelvben született ifjaknak szánta. – Látni való, hogy Kanka is haladt a korról a magyar nyelv értékelése tekintetében.

Érdekes *Öertel János Zacharids* mezőberényi német lelkész és tanár értekezése a *mezőberényi* seniorális iskola 1807-ik évi értesítőjében. Címe: *De melioribus Cantionibus Latinis in Hungariae Evangelicae Scholas Grammaticales et Humaniores introducendis*. Az ének vallásos jelentőségéről és az énekes könyvek időnkénti megújulásáról szól benne, majd pedig egy iskolai (latin) énekeskönyv készítésének szükségességéről. Ennek szerkesztésénél szerinte figyelembe veendő 1. A nagyobb műveltség. 2. A tudományok és művészetek tiszteletének a szükségessége, a kegyes érzés Isten, mint az ifjúság különös pártfogója iránt, a szülők, tanítók, jötevők, egyház és haza iránti köteleességek. 3. Nemcsak a nyilvános istentiszteleten szokásos, hanem egyéb dallamok is felveendőek. 4. Az énekszövegek rövidsége. 5. Oly kötet legyen, melyet a legszegényebb tanuló is megszerezhesen. 6. A latin nyelv nélkülözhetetlensége. *Ezzel lehet majd a parlagon heverő énekoktatáson segíteni*, remélhetőleg akad minden grammatikális vagy humánus iskolában megfelelő tanerő is. Végül dicsérettel említi meg *Skolka András* mezőberényi rektor fáradozását, aki régi gyűjteményekből a megfelelő énekeket kiválogatja, kijavítja, illetőleg németből lefordítja, iskolai használatra. Íme, egy komoly szó az elhanyagolt és máig mostoha sorsban sínylődő ev. énektanítás terén. Súlyosabb kérdést pendít meg *Schevrlay Mátyás*, selmeci rektor (1783-1840.) 1820-ban megjelent programmi értekezésében. (*De impedimentis culturae Hungarorum* morális adhuc obviis ac superandis). A magyar nép fogékonyságát a műveltség iránt egész múltja tanúsítja. Az eredeti barbárok, a keresztyénség korai fölvétele, majd a tudományok föléledése, a reformáció elfogadása, a műveltebb európai nemzetekkel való állandó érintkezés által művelődtek. Maga Magyarországnak a földje is a magyarok kultúrájának legbiztosabb okiránya és ezért szégyen-

kezes nélkül tárhatjuk fel azokat az akadályokat, melyek művelődésének útjába álltak és melyek részint természetiek, részint társadalmiak és ezért ennek megfelelőleg orvosolandók. A mocsarak kiszáritása, folyók szabályozása, a csatornázás, városok alapítása, a gazdasági élet felkarolása javára válik az erkölcsi műveltségnek is. *A nép helyzetének az emelése* az erkölcsöket is javítja. Az erkölcsi akadályok közé tartozik a nemzetek és nyelvek különbözősége, mely számos visszavonás csirája. Ily körülmények közt nehéz a polgárok egyenlő nevelése és kormányzata. *Ehhez szükséges a lelkek egyetértése, a közös meggyőződés az egy magyar nemzetről és államról és szükség van a magyar nyelv nyilvános tanulmányára. Nagy hiba csak a magyar any anyelvűeket magyaroknak tekinteni,* e helyett mindazok tekintessenek magyaroknak, akik e haza törvényeinek és jogainak örülnek. A magyar nyelv megtanulása céljából jutalmak tűzessenek ki szlávok, németek és románoknál és kerültessek minden kényszerítés. így lassanként az az akadály, hogy a holt latin nyelv a törvénykezés és közigazgatás nyelve meg fog szünni és helyét *a magyar nyelv foglalja majd el.* A felekezeti ellentétekből és bizonyos osztályok politikai kiváltságaiból eredő akadályokat a törvényhozás lesz hivatva eltüntetni. Végül *ártalmas* az erkölcs haladására *a magánnevelés.* Ideje, hogy a magyar nemesek nevelése is nyilvános és közös legyen és hogy senki nyilvános hivatalhoz ne jusson, aki nyilvános bizonyítványt erkölcséről és szorgalmáról nem tud felmutatni. Bizonyára, igen jelentős szózat a maga korában, ha a szellemi és erkölcsi műveltség fogalma néhol össze is folyik nála. Utolsó helyen említjük *Michnay Endre Dániel* (1804-1887).cikkeit, aki modori rektor korában többször értekezett az általa kiadott programokban (De humanitatis disciplinae 1835. De instaurandis linguae latinæ studiis et adumbratio libri hoc consilio edendi 1836. De studio rei scholasticæ 1838. *Főtémája a klasszikus nyelvtanításnak felfrissítése,* korszerűvé tétele. Élesen kifakad a latin nyelv támadói ellen, mert meg van arról győződve, hogy a klasszikus tanulmányokat saját veszélyeztetése nélkül egyetlen nép sem hagyhatná el („sine summa, praestantissimarum rerum jactura a nullo recentiore populo abiici posse”). Egyetlen egy tudományban sem lehet a régiek alapos ismerete nélkül boldogulni. Végre kifejti, a lelkes humanista, hogy milyen módon lehetne a latin tanítást gyümölcsözőbbé tenni. 2 része: a szabályok és a példák. El kell vetni az elavult *Rheniust* 1610-ből és új nyelvtant írni, mely az anyagot 4 évi kurzus formájában tárgyalná egyszerű és szabatos nyelven. A szabályok begyakorlására szóló példák pedig a klasszikus írókból veendőek. Ez a legjobb előkészítés az írók megértéséhez. A példák könyve szintén 3 részből állna.

íme mily különböző didaktikai és pedagógiai kérdések foglalkoztatják ev. pedagógusainkat! Pedig csak a legfőbbeket említettük. A gyakorlat itt is megteremtette az elméletet és a nagy-

számú tankönyvírók (Zsigmondy, Stanislaides, Schevrlay, Kováts-Martiny, Kralovánszky stb.) mellett csakhamar fellépnek a *pedagógiai reformátorok*, akiknek szózata íz egyház kebelén kívül is figyelmet kelt. Igya sokoldalú *Schwer Gottfried Tobias* pozsonyi tanár (1791-1850) névtelenül figyelemre méltó munkát adott ki a magyar tanügy állapotáról. (*Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn*. In Briefen an den Grafen St. Széchenyi von Pius Desiderius. Leipzig. 1833.) Rövid kultúrtörténeti áttekintés után mindenekelőtt szóvá teszi a köznép alacsony műveltségi állapotát. Alapítsanak a földbirtokosok -barátságos iskolákat, a püspökök tanítóképzőket, a papok Rochowot, Salzmann és Niemayert tanulmányozzák, hogy ügybuzgó¹ felügyeletet gyakorolhassanak. A polgárok fiai számára polgári iskolákat követel, melyek három öt osztállyal a három elemi osztályhoz csatlakoznának, tehát tulajdonképpen ipariskolák kicsiben, latin nélkül. A latin iskolákra is ráfér a reform, a latin nyelvet még mindig jezsuita módszer szerint tanítják, *igazi klasszikus képzésről nincsen szó*. A felsőbb osztályokban is sok a betű, kevés a szellem, különösen hiányos a teológusok szakképzése és célszerűtlen a leányok nevelése. A fegyelem majd minden iskola-fajban durva. Végül megemlíti az országgyűlési bizottságok népoktatási munkálatait és azokban *kifogásolja az elvi alap hiányát*, a humanitás legyen a végcél, ne az életpályára való pusztá előkészítés. A magyar nyelv tanítását nem szabad erőszakolni. Az elemi iskolában mindenkit a maga anyanyelvén kell tanítani, de ha a nemzeti iskolába (?) lép, a magyar nyelv megtanulása legyen a fő. E bátor, szabadelvű munka igen nagy elismerésben részesült, úgy hogy József nádor is érdeklődött a szerző iránt és midőn egyesek *B las kov its Jánost* jelölték meg szerzőjéül, ezt bízta meg fiának a nevelésével. A nőnevelés terén nagyobb érdeklődést gerjesztett Sennovitz Mátyás, (1763-1823), majd pedig Steinacker Gusztáv. Sennovitz két felhívást, négy tudósítást (Nachricht) és egy szózatot adott ki a szülőkhöz. Ezekben elveti a divatos leánynevelést, mely csak a külső illemre helyezett súlyt. Ezzel szemben kijelenti, hogy *δ* a szív, a jellem kiképzésére törekszik, a hasznos, életre való ismeretet tanítja. *Steinacker* jelentőségét eléggé bizonyítja, hogy egyik munkáját Fáy András látta el előszóval.¹ Itt említendő Seltenreich Károly és a Nevelési Emléklapok 1848. és a Pesti Divatlap-ban megjelent cikkei miatt.

Közben mind erősebben megérik a nemzeti szellemnek a lüktetését, a negyvenes évek izzó levegőjében pedig szinte eleméntáris erővel tör ki, ez évek legnagyobb ev. pedagógusának Tavasi Lajosnak az ajkairól. (1814-1877.) De ő róla alább szólunk.

¹ Címe: Tapasztalások a nőnevelés mezején. Pest. 1842. Egyéb cikkei az Atheneumban jelentek meg. (1840 és 1841.) Lásd róluk bővebben „Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből” c. dolgozatomat. Nemzeti nőnevelés 1916. 239-258.

Ez évek hangulatát tolmácsolja *Boleman István* (1795-1882) pozsonyi tanár és teológiai író „a dicső szabadságra emelkedő iskola Pozsony 1848” c. művecskéje is, „melyet br. Eötvös miniszter 1848 április 27-én kelt körrendelete ötletéből írt. 15 pontban tárgyalja a magyar prot. egyház kívánalmait az állammal szemben. Nem egészen következetes, midőn röpirata elején kijelenti, *hogy a prot. szabadságot semmi áron sem szabad feláldozni* – a végén pedig az *iskolát mégis államhivatalnak nyilvánítja* és az állam és iskola viszonyát abban látja, hogy az iskola keletkezik, fenntartatok és kormányoztatik az állam által. Az iskolázásra is a szabadsági eszmét kell alkalmazni. A holt nyelvek nem a gimnáziumba, hanem a főiskolába valók. Csak egy nyelv szükséges a gimnáziumi oktatásban, de nem mondja meg, hogy melyik legyen az. Egyébként Boleman műve új vonást csatol az eddig ösmertetett művekhez, *az elvi alapvetés kísérletét*. A praktikus reformáló szellem jellemzi *Tatay István* soproni tanár munkáját. (Prot. gimnáziummaink és főtanodáink gyökeres átalakítása iránti javaslat. Sopron 1838.) Főbb tételei: 1. A gimnáziumi tanárok száma nincsen arányban az eszközrendő munka erejével. 2. Nincs rendes művészi énektanító és énekgyakorló, 3. A gimnázium nincsen pontosan elválasztva a főiskolától. 4. Az igazgató annyira el van foglalva a tanítással, hogy a fegyelemkezelés, osztálylátogatás stb. kötelességét el nem végezheti: 5. Sürgős javítást igényel a tanárság anyagi helyzete. 6. Az önálló gimnázium álljon hét osztályból hét osztálytanítóval és közülök egy reáltanító a természettudományi dolgokat tanítsa. 7. A főiskolák kevesbítendők. Inkább kevés legyen, de olyan, mely az akadémiai mértéknek meg tud felelni. Két szomszéd város úgy kiegészítheti egymást, hogy egyik csupán erős gimnáziumot, a másik csupán erős főtanodát tartana fenn. *Kath. akadémia egyszersmind prot. főtanodául szolgálhat és viszont csak a hittudomány tanítására kellenének külön felekezeti tanárok*. A választás és felügyelet joga továbbra is a prot. felekezetek kezén maradjon, azonban a minisztérium minden a törvénybe ütköző intézkedést semmisítsen meg. A főiskolán *tanszabadságot* óhajt, de csak mérsékeltlen, mivel a vészthozó munkátlanság ördöge ellen magában a rendszerben kell lenni hatékony ellenszervnek.

A kor radikális szellemét azonban legjellemzőbben *Tavasi „Tanoda és Egyház”* című munkája fejezi ki. Pest. 1848. Alapgondolata, hogy az iskolát teljesen függetleníteni kell az egyháztól. Az egyháznak nem szabad állania az iskola felett, ép oly kevéssé mint a papnak az iskola felett. „A tanoda nem lehet sem felekezeti, sem statusi, a tanoda az összes élet intézete, saját önálló működtében mindennapi egyéb hatóktól körülvéve.” Az egyház vallásilag kivan neveltetni; de a tanoda általában, nemcsak vallásilag, tudományilag, erkölcsileg, általában egészen emberileg. *Tavasi tehát határozottan az iskolaügy szekularizációja mellett foglalt állást*, amiért egyes konzervatívabb hitsorsosai meg is támadták. *Vezéreszméje a nemzeti*

nevelés. 1847. írja már, „hogy nekünk magyaroknak, ha az egész nemzetet egy nevelő testületté lehetne felkenni és az egész hazát egy közneveidévé varázsolni: akkor volna igazán mentve a jövőnk.” Csak természetes volt, hogy a nemzeti nyelvet erélyesen felkarolta. A pesti ev. gimnázium V. és VI. osztálya magyar egyletet alakított az ő indítására. Hogy milyen hatást gyakorolt növendékeire, annak fényes tanúbizonysága egyik nagyranőtt tanítványának Falk Miksának a megemlékezése, aki igazi elragadtatással irt róla.¹ Figyelme egyébre is kiterjedt. Így már 1838-ban létesített egy tornaiskolát, mellyel felkeltette a pesti művelt közönség– érdeklődését a gimnasztika iránt, és ez az iskola mint minta iskola a tornatanítók képzését is elkezdte.² Majd nagy fáradtsággal mozgalmat indított az iránt, hogy a prot. tanárok és tanítók egyesületbe tömörülve működjenek az iskolaügy emelésén. Az első tanácskozás 1846. augusztusban gyűlt egybe. 1848-ban pedig a III. egyet, gyűlésre már *nemcsak a protestánsokat, hanem az egész ország tanárait és tanítóit meghívta.* Még 1846-ban megindította a „*Nevelési Emléklapok*”-at az első magyar nyelvű tanügyi folyóiratot, mely a tanári tanácskozmányokon kívül könyvbírálatokat és nevelési közleményeket tartalmaz. (Az I. és III. füzet Pestalozzi emlékének van szentelve.) *Pestalozzi* eszméin kívül *Fröbelért* is lelkesedett, de azért sokkal önállóbb szellem volt, semhogy az ő imádójukká szegődött volna. Általában észrevehető rajta a kor politikai és pedagógiai reformeszméinek a hatása, de amit átvesz, módosítja egyéniségének megfelelőleg. Ezért a „*Nevelési Emléklapok*”-ban és a Prot. Egyh. és Iskolai Lapban megjelent cikkei erős személyes bélyeget viselnek magukon. Pedagógus elme, költői lélek és szónoki tehetség volt egy személyben – ezért volt hivatva vezérszerepre a 40-es évek mozgalmaiban, – nem is említve a pesti gimnázium felvirágoztatása körül szerzett érdemeit.

A nagy politikai katasztrófa őt is elsodorta helyéről, A főváros pezsgő életéből egy kisebb vidéki városba, *Iglóra* került – miután végig küzdötte a szabadságharcot, majd az osztrák hadseregbe besoroztatott és végre mint Grawert altábornagy gyermekeinek a nevelője élt künn. 1854-től kezdve Iglón élt és tevékeny részt vett az algimnáziumnak főgimnáziummá való fejlesztésében, A nemzet újjá éledésével föléledt ő is, újra, hatást gyakorolt a magyar tanügyre, de már szűkebb körben. Ő volt az, aki létrehozta a *szepesi ev. tanító egy letet*, melyből idővel a szepesi tanítóegyesület alakult. Egyébként intézetének, egyházának és szülővárosának szentelte működését. Számos pedagógiai cikkét és tanzéki beszédeit más helyütt méltattam,³ itt csak legutolsó cikkéről

¹ Falk Miksa: Kor és jellemrajzok. Bpest. 1903. 5-6. lap.

² Péterfy Sándor: Dr. Tavasi Lajos Magyar Tanügy 1877. 110. lap.

³ Szelényi Ö.: Tavasi Lajos M. Pedagógia. 1914. 522-543.

ZSILINSZKY MIHÁLY

akarok megemlékezni,¹ melyben *Eötvös miniszter liceális tanterv javaslata ellen fordul*. Hangoztatja, hogy a *gimnázium egységes*, önmagában egy és egész intézet, ezért *hiba a trifurkáció*, mert a „szakozást” viszi be az általános műveltséget szolgáló intézetbe. „A liceum nem gimnázium többé, hanem kicsinyben 1-2-3-irányú szaknak „en miniature” apró egyeteme, vagy hibridum valami egyetem és gimnázium között...” *A gimnázium 9 osztályú legyen*, a liceum helyett pedig tudományegyetemeket állítsunk. „Több hazai kikötőt a tudomány tengereinek.” Érdekes végül, hogy a filozófiai tárgyak nagyobb felkarolását kívánja a gimnáziumban, *mert egyetemen ritkán hallgatja még valaki kötelezés nélkül...* Valóban nem túlzás, hogy Tavasi a szerencséskezű szervező és pedagógiai agitátor nagy műveltségével, bőséges pedagógiai tapasztalatával és átfogó elvi szempontjaival arra lett volna hivatva, hogy önálló és nemzeti alapon nyugvó rendszeres művel ajándékozza meg irodalmunkat. A viharos emberöltő, melyben élt, megakadályozta¹ – benne, a bekövetkezett abszolútizmus tele pedig gyönyörű eszmecsíráit elfagyasztotta. A vihar elvonulása után legszebb eszményeit távolodni látta, és kénytelen volt beletnyugodni az új viszonyokba, de a népoktatásért való lelkesedése megmaradt haláláig. Utolsó levelét (hattyúdalát) Péterfy Sándorhoz intézte az egyetemes tanítói gyűlés 50-es bizottsági gyűlésén való felhasználás végett.²

A negyvenes évek jeles év. pedagógusa volt *Vajda Péter*² (1808-1846), kinek irodalmi működéséről minden irodalomtörténet megemlékezik. A természet leghívebb gyermeke – mint Petőfi nevezte. Egészen sajátos egyéniség, különc hajlamokkal, de csupa szív, önzetlen rajongás nemes idealizmus.. 1842-től fogva az irodalom mellett a közoktatás felé fordul lelkével. A 2 testvérfelekezet (ev. és ref.) *uniójának* előkészítése céljából akkoriban prot. főiskola felállítására gondoltak és a kitűzött pályázaton Vajda Péter is részt vett. (A Pesten felállítandó prot. főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák. Kecskemét 1843. II.) Kimondja, mikép legszebb álmai közé tartozik, hogy a nemzet valaha egy lesz nyelvre, akaratra, tanra nézve. *A vallási érdeket* – mint Tavasi – *alárendeli a németi érdekeknek*, a felekezeti egybeolvadást a nemzeti egység eszközének veszi és előmozdítását a közösen alapított iskolák által véli eszközölhetőnek. A magyar, német, tót és oláh az egy vagy két magyar hazában többé nem igen fér össze.” Terve szerint az *új főiskola* 3 főosztályt egyesítene magában: elemi iskolát (4 év), gimnáziumot (4 oszt.), végre az akadémiát 3 karral. Feladata *a magyar nemzeti műveltség*

¹ Prot. Egyh. és Iskola 1868. Igénytelen észrevételek a gimn. és lie. miniszteriális új tervjavaslatra. 430 s. k. 1.

² Péterfy i. h. 114-117.

³ Lásd a következőkre nézve: Széchy Károly: Vajda Péter élete és művei. Budapest 1892. főleg 92-210. Részletek megjelentek belőle. M. Tanügy 1883. 377-386. és 472-483.

terjesztése. A főiskola kormánya legyen *köztársasági*. Figyelmet érdemel, amit a természetismeret és vallásos erkölcs tanításáról mond. így azt kívánja, hogy a vallás kézikönyve mellőzze az orthodoxiát és a *legjózanabb bölcselet* szellemében hasson. Végül nem érdektelen, hogy már *az elemibe akarja az esztétikai nevelést belevinni*. Vajda addig nem készült tanári pályára, most majdnem egy időben két meghívást kapott az elhíresedett író: Pestre és Szarvasra, az első helyre azonban Tavasi jutott be, így került a költő Szarvasra. 1844. okt. 27-én foglalta el állását és székfoglalója nagy tetszést keftett. Szép, de nehéz munkakör várt reá, mert az iskola akkoriban pangott. Első dolga volt a botbüntetés, kémkedés kiirtása. Szellemi tekintetben is újító volt. Az egyházmegye jegyzője értesítésében magasztalással emlékezik meg bölcsészeiének, hittannának és történetének fenkölt szelleméről. A gimnáziumi fiataliságból „*önképző magyar társulatot* alapított, melynek maga állt az élére, vasárnaponként tartott *erkölcsi beszédeivel* pedig a nagyközönségre is hatott, akárcsak Fichte népszerű előadásaival. Ezenkívül kurzusokat, azaz rövid *vezérfonalakat* írt tanítványai számára. Ilyen buzgóság megteremtette gyümölcsét. A főiskola emelkedett hírben és tekintélyben és *Ballagi Mórt* is ő nyerte meg az intézetnek. Míg Vajda az irodalmi, történeti és reális szakokban volt erősebb, Ballagi a nyelvészeti, filozófiai és teológiai szakokban vált ki. Vajda vezérfonalai közül (*Újkor története. Bölcséleti vázlat: Schelling hatása stb.*) a „*Magyar nyelvtudomány*” nyomtatásban is megjelent, Kassa 1835, melyben nem ragaszkodik sem Révayhoz, sem Verseggyhez, hanem a dunántúli beszédet dolgozza föl. 2-ik kiadás 1842-ben. Pedagógiai szempontból legfontosabbak erkölcsi beszédei, melyek máig is kéziratban vannak. A szónok radikális világnézete nyilvánul meg bennök vallási és politikai tekintetben. Nem panteizmus volt, amit hirdetett, de a dogmatikus keresztyénséggel bizony meg nem fért az ő világnézete. Tanítása nem dogmatika, hanem kalobotika, nem a jövendő életre, hanem a jelenre irányult. Értethető tehát, hogy midőn 25 erkölcsi beszédét összegyűjtve a pesti cenzúrához felterjesztette, a megriadt cenzor feljelentette, mire a kormány Vajda elmozdítását kövelte. Zay Károly gróf egyetemes felügyelő áttette az utasítást a bányakerületi felügyelőhöz, Prónay Albert báróhoz, aki szintén halogatta a döntést Székács Józseffel együtt. Végre is sok sürgetésre az esperességtől kiküldött bizottság összeült, de mielőtt kimondta volna a felmentő Ítéletet, Vajda váratlanul meghalt 1846. február 10-én. Az ev. egyház büszkén tekinthet erre a nagy fiára, de jogos önérettel hivatkozhatik arra is, hogy nem lett uszályhordozója, végrehajtója a racionalizmus kísértő szellemeitől rettegő abszolút kormánynak, hanem megvédte Vajdát úgy, ahogy az akkori viszonyok között a legjobban tehetette.

Következett az abszolutizmus kora, melynek szenvedései súlyosan nehezettek az ev. egyházra, de azért ez idő alatt sem szűnt meg a nevelési irodalmi működés, sőt az erőre kapott intézetek tanárainak

az irodalmi tevékenysége ez idő alatt egészen az alkotmányos éra megkezdéséig elég jelentékeny. Az eszmecesterékre legalkalmasabb helynek most is a *pro grammokat* tekintik. Elöljár a *felsőlvői* intézet tanárkara, mely minden évben közöl egy-egy pedagógiai érdekű értekezést. Helyszűke miatt csak röviden soroljuk fel. (Az irodalom medrének szélesedése ugyanis már nem teszi szükségessé minden tankönyv és cikk megemlítését). Pedagógiai tartalmú értekezéseket írtak: *Schubert*: Über den Unterricht in der Geographíve. 1852. Die Stellung der Inseln zu den Kontinenten und die Bedeutung der Ersteren in geologischer und ethnologischer Hinsicht mit Anwendung auf die histor.-geographische Methode. 1854, 1855, 1856. *Riedel*: Skizzen über den Zeichenunterricht in den Realschulen 1857. Über den mathematischen Unterricht, besonders in Realschulen. 1858. Jausz: Über den Unterricht in der math. Geographíve. 1857. Der ideale Gehalt der Poesie als bildendes Element, 1868. Rousseau und Pestalozzi 1875. St. Linberger: Von der Bildung des Charakters, 1866.

E nehéz korszaknak is megvolt azonban a maga kiváló ev. pedagógusa, aki szerencsésen túlélte a zaklatások éveit és töretlen erővel folytatta működését az új éra alatt. *Breznyik János* az, (1815-1897)¹ a selmeci iskola nagy tanára és jótévője. Jellemző típusa azon protestáns tanároknak, kik nélkül a prot. iskolaügy már régen elenyészett volna. Egy intézetnek szentelte élete java részét, annak átalakításában és fejlesztésében döntő munkát végzett, megírta a szívéhez kötött iskola történetét s végre vagyonának java részét itt jótékony célokra hagyta. Ritka puritán jellem volt, aki a magyar nyelv és nemzetért való lelkesedése mellett egy hajszálnyit sem engedett a protestáns autonómiából. Irodalmi működése nem extensív, de amit irt és kiadott, mind becses. Nagy történeti műve mellett legterjedelmesebb a Tervezet a magyarhoni ág, h. ev. tanodák célszerű elrendezésére. Pest. 1852. Benne az ev. iskolák fennállott tanrendszerét igyekezik összehangzásba hozni a kormány tanrendszerével. Főbb eszméit egy előző fejezetben már ismertettük. Breznyik érdemes javaslata tudvalevőleg nem igen talált meghallgatásra azon körökben, melyeknek szánva volt. Bár elvileg kompromiszum, mégis figyelmet érdemlő kísérlet és a fiatal Breznyik széleskörű pedagógiai tájékozottságát dicséri és tekintve, hogy a szabadságharc alatti magatartása miatt tanári hivatalt viselnie nem volt szabad, tiszteletreméltó bátorságról is tanúskodik.² Pedagógiai irányú az 1859-60. tanév megnyitása

¹ Életére és működésére lásd: Hlavatsek András és Király Ernő: A Selmebányái ág. h. ev. ker. lie. története, Selmebánya 1896. 75. s.k. Jezsovics Károly: Breznyik j. halála (1897/8. évi értesítőben) és Vitális István: Breznyik J. emlékezete (1900/1. évi értesítő.)

² Volt ugyanis oly prot. tanár is, aki az új tanrendszert feltétlen elismeréssel fogadta rá pl. *Severlay Károly*: Eszmetöredékek a régi és mostani tanrendszer és tanmódról, c. cikke.' (Rimaszombati egyesült prot. *gimn.* 1855/6. évi értesítője.)

alkalmával tartott beszéde a gimnázium feladatáról.¹ Nem egyéb az – úgy mond – mint előkészíteni azokat, kik a tudós pályára akarnak lépni. E cél elérésére a gimnázium főeszközei a klasszikus nyelvek és a matézis. Helyesen mondja, hogy a jelenkornak szellemi műveltsége eredménye annak, mit az eszmék világában régi korok teremtettek. E tárgyak tehát a tudós iskolák jellemzői, de azért a többieket sem szabad elhanyagolni, de minden tudományosság mellett utójára is az erkölcsi magaviselet adja meg az embernek a becsét. Á lelkes humanista tehát jól tudja, hogy más rugója az igazi nevelésnek nem lehet, mint az erkölcsösség. Utolsó érdemleges megnyilatkozásra az új alkotmányos kormány líceális tantervjavaslata birta. (A selmeci bányakerületi ev. líceumi tanári karának véleményadása... közzéteszi B. J. Pest. 1869.) Kijelenti, hogy a prot. iskolákat legkevésbé sem volna tanácsos a kormány új tanterve szerint szervezni. Ez utóbbiban hiányát érzi az idealisztikus (humanisztikus) iránynak, ellenben nagy mértékben megtalálja a realizmust és utilitárizmust. Nem helyeselheti a klasszikus nyelvek háttérbe szorítását és a realizmus ápolására ő inkább külön reáliskolák felállítását javasolja. Majd lapokon keresztül szerénységből tekintélyekre hivatkozva, (Thüversch) magasztalja a klasszikus műveltség jelentőségét. Elfogadja azonban a kormány tervezetéből a 9 osztályt és a bölcsészeti tantárgyakat, továbbá a világirodalmat. Behatóan tárgyalja még a vallástan tanmenetét és végül meggyőződéssel vallja, *hogy nem szükséges az összes hazai iskolákat egy kaptára ütni*, elég ha egyazon felekezet iskolái egyeznek meg minden lényeges dologban. Ime Breznyik éppenséggel nem szűk látókörű pedagógus, hanem össze tudja egyeztetni az egyetemes pedagógiai szempontot a felekezeti iskola kívánalmaival. Szívesen eltogadja, a mi jó az állami tantervben, de a *prot. iskola történetileg kifejlődött hagyományait nem akarja feláldozni*. Szerencséje volt az ev. tanügynek, hogy majd minden kiválóbb intézetnek akadt Breznyik Jánosa. Itt említjük meg röviden *Kárász Sándor* (1813-1902.), *Pálfy József* (1812-1869. és *Szeberényi Andor* (1824-1895.) pedagógiai munkásságát. Az első „Általános és részletes tanmód” c. munkájával (Pápa 1844.) tartozik ide – nem eredeti munka, főleg német források (Dinter, Niemeyer) alapján készült, de hézagpótló volt a maga korában.

Pálfy József nagy szervező munkásságát már méltattuk. De e helyen még külön megemlést érdemel jeles „Útmutatása” és népszerű tankönyvei révén. (Ábécékönyv, Bibliai történetek, Ker. egyháztörténet, Gyakorlati útmutatás a fejszámolásban stb. Lásd még Papp József. Ev. népiskola. 1889. 33. s. k.) Már szóba került Szeberényi zsebkönyve és az, hogy a Lajos bátyjától szerkesztett Néptanítók könyvébe irt. Itt említjük „A szomorfalvi tanító” c. növelészeti iránybeszélyét, melyet nagylaki lelkész korában irt (Szeged, 1861.) és melyben egy jeles tanítót mutat be, aki kitartá-

¹ A Selmecebányái főgimn. 1859/60. évi tudositványa 12-20. lap.

sával, képességeivel nemcsak a népet nyeri meg az iskolának, hanem az előkelő körök kicsinylő nézetét a tanítói pályáról is leküzdö.

Külön ki kell emelnünk a *szarvasi* iskolát, melyben a 40-es Révektől kezdve úgyszólván egymás nyomába léptek a jeles tanárok, kiknek legtöbbször országos nevet vívott ki magának. Itt működött 1846-49-ig *Greguss Ágost* a későbbi jeles esztétikus és budapesti egyetemi tanár. 1852-58. *Haberern Jonathan* a görög filozófia, különösen Aristoteles jeles ismerője és fordítója, ki az értesítőbe több pedagógiai tárgyú értekezést is irt. (A gimnáziumi bölcelet tanításáról. 1853. Mik a jó tanítás kellékei? 1865. Az iskola újabb szervezése körüli mozgalomról és célról. 1855.).

Domanovszky Endre 1850-54. (Később Sopronban, majd a nagyszombati jogakadémián) az ismert bölcelettörténész, a már említette *Tatay István*, kinek költészettani kézikönyve külön is kiemelendő e korból. *Zsilinszky Mihály* (1861-1874), ki széleskörű történelmi és egyháztörténelmi munkásságával, világtörténelmi és vallásiam tankönyveivel maradandóan hozzáfűzte nevét az ev. iskolához, *Korén István* a jeles botanikus, Petőfi tanára Aszódon, 1856-1884 Szarvason, a már szintén megemlített *Pető Gyula*, aki a szarvasi tanítóképző szervezése és az ev. tanárképzés reformja körül döntő tényezőként szerepelt. *Moravcsik Géza* (1876 – 1892), aki a poétikai tanítás kérdésével foglalkozott sokat (Költészeti tankönyvek gimnáziumainkban 1881), de Szarvas Breznyik Jánosa mégis *Banka Gyula* volt, aki 1862-től kezdődőleg működött Szarvason mint az intézet tanára, majd pedig 1884-től 1908 február 12-ig mint annak igazgatója. Nyílegyenes pályája mindennek fölött tiszteletet követel. A szarvasi tanárságra készült és a többfelé kapott meghívás, a gimnázium egykorú tanári árváját, növendékét és jótéteményesét nem bírta az intézet kötelékéből kiszakítani. Szervező működése mellett gazdag irodalmi működést fejtett ki, melynek pedagógiai része az intézet értesítőjében látott napvilágot (*Intézetlátogatási tapasztalatok* a külföldön a gimnáziumokról 1863. Fegyelem a gimnáziumban 1885. Az életkorokról 1877 és Test- és lélekalkat 1875 – mindkettő főleg Rosenkranz nyomán. A zene tanítása 1879. Vélemény a képezdei ügyben a békési ág. h. ev. esperességhez. 1862 Tanítóképzés főgimnáziummal kapcsolatban 1882. A példa nevelő befolyása a gimnáziumban. 1891/92). E felsorolás tanújele Benka sokoldalúságának. Ezek a régi igazgatók csakhogyan tanügyi vezetői voltak intézetüknek, nemcsak irodavezetői, így aztán módjukban volt annak egységes szelleme és egészséges fejlődése felett örködni. E régi tanári gárdának volt egyik jeles tagja Benka Gyula is – belőle ma már csak kevesen élnek, de még őket sem sorolhatjuk itt fel névszerint a fentemlített okokból, hanem csak azokat, akik irodalmi téren is dolgoztak a nevelés ügyéért. Ezért Breznyik és Benka mellé harmadikul odaállítjuk *Vandrák Andrást* (1807-1884) nemcsak az eperjesi kollégium, de az egész

¹ Vécsey Tamás: Vandrák András emlékezete. 1886. Mayer Endre: Vandrák A. az eperjesi ev. kollégium tanára. Budapest, 1911.

ev. tanárság egyik díszét. Érdemeit már több ízben hivatott toll méltatta¹ és e sorok írója is más helyütt kivált pedagógiai működésével foglalkozott.² Ezért e helyen csak pár sort szentelünk neki. Vandrak legalább is 3 szempontból tartozik a magyar ev. tanügy történetébe. Az első érdemet ritka szerencsés harmóniában megnyilvánult nevelői tulajdonságaival szerezte. Ezt bizonyítja ma is élő tanítványainak sok ezre, kik között egy sincs, aki nem a hála és tisztelet hangján emlékeznek meg róla. Tüzes nemzeti érzésével, mély etikai érzületével oly hatást gyakorolt növendékeire, melyet mai napig sem tudnak elfelejteni. Egyik volt tanítványa Saenger Árpád ny. jószágigazgató, aki 1878-ban tett érettségit, ma is szívesen meséli, hogyan tudta Vandrak történeti és bölcséleti előadásaival a fogékony szíveket lánggra lobantani. Ma is visszaemlékszik egyik-másik órájára, midőn pl. a „Mehr-Licht”-ből kiindulva az emberi tudás határait ismertette.

Személyes hatásán kívül tankönyveivel és iskolaszervező működésével szolgálta felekezetünk és ezzel nemzetünk tanügyét is. Tankönyvei a következők: 1. Lelkileges embertan. Kétnyelvű lélektan 1841. II-ik: kiadása csak magyarul: Lélektan címmel 1863. 2. Elemi logika Eperjes 1844. III. kiadás. 1867. 3. A filozófiai etika elemei Lócse 1842. II. kiadás Eperjes 1865. 4. Bölcséleti jogtan Eperjes 1864. Ide tartozik esztétikája és pedagógiája is, melyek kéziratban maradtak. Mindezek egész Magyarországon nagy kedveltségnek örvendeztek és kétségkívül a kor igényeihez mérten jeles tankönyvek voltak, ha tartalmukat tekintve nem is voltak eredetiek. Így bölcséleti tankönyveiben többnyire Fries nyomdokain halad, jogtana egészben véve Ahrens kivonata, pedagógiájában pedig Niemeyer és Diesterweg hatása alatt áll. Legeredetibb munkái az eperjesi kollégium 1877/8., 1878/9. és 1881/2. évi értesítőiben megjelent három kisebb értekezése. 1. Az erkölcsi világ lényege és fontossága kivált a társadalomban. 2. Az esztétikai világ lényege és kulturális fontossága. 3. Az emberi tudat és hit világa bölcséleti szempontból. Egyik sem elvont filozófiai fejtegetés, hanem nevelő irányú. Az elsőben kifejti, hogy életünk minden helyzetében az ember személyes méltóságát kell megőrizni; erkölcsi lények vagyunk, erkölcsiségre születünk, de azt még fejleszteni kell. A második cikkben foglalkozik az esztétikai világgal, mint fontos erkölcsfejlesztő elemmel. A harmadik cikkben a tudás és hit viszonyával foglalkozik és megállapítja, hogy a hit betetőzője és megszentelője az életnek. Együttvéve tehát e három dolgozat feltünteti Vandrak valláserkölcsi alapon nyugvó világnézetét. Ide számíthatjuk az ifjúsághoz intézett deprekacionális és egyéb alkalmi beszédeit. Továbbá a Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1844-1848. évfolyamaiban megjelent 8-9. cikkét, melyek pályájának kezdetéről valók. Pedagógiai működésének 3-ik ága az iskolaszervezés

¹ Szelényi Ó.: Vandrak András pedagógiai iratai. M. Pedagógia. 1917.

szolgálatában állt. Ide számítjuk azt a működését, melyet az ev. iskolák tantervi és szervezeti módosítása körül folytatott munkálatokban kifejtett. Mindezeknél fogva Magyarhon első pedagógusai sorában kell helyet biztosítani Vandrák számára.

Vele eljutottunk a XIX. 70-es és 80-as éveikhez, az ev. tanügy ezen válságos időszakához. Egyházunk akkor sok jeles tanárt elveszített örökre. Közülük csak hármat említünk. Bánhegyi Istvánt, aki egy ideig nagy eréllyel fáradozott a nyíregyházi tanítóképző fejlesztése körül. (A nyíregyházi ev. tiszakerületi néptanítóképezde ismertetése... Debrecen 1867. 52. lap), de úgy látszik ép ez a meddő fáradozása idegenítette el az ev. tanügytől és kedveszegetten állami szolgálatba lépve (tanfelügyelő), a leghevesebben támadta a felekezeti iskoláztatást. (Lásd fent.) Ezenkívül népiskolai tankönyveket írt. (Népiskolai tankönyv Emericzy Gézával, Ungarischer Kinderfreund stb.)

Péterfy Sándor (1841-1913.) főleg a győri, majd a pesti evangélikus iskolában működött nagy sikerrel. 1865-ben került Pestre. 1874. az elemi iskola igazgatását is reá bízták, de már 1877-ben a közoktatási miniszter kinevezte a pesti tanítónőképzőhöz. és ott működött 1894-ben kért nyugdíjaztatásáig. A Prot. Egyházi és Iskolai Lapban, a Néptanítók Lapja, Magyar Tanügy, Néptanítók Ismerettára, Vasárnapi újság hasábjain megjelent dolgozatain és népiskolai és kisdédóví tankönyvein kívül legbecsesebb munkái: 1. A magyar elemi iskolai népoktatás Budapest 1896. II. kötet. 2. Francke Ágost Herman életrajza. 3. A Schediusról és Hetényiről írt tanulmányok. Nagyarányú egyesületi tevékenysége mellett az ő nevéhez fűződik az Eötvös alap megteremtése. Mindezekért a „magyar tanítók atyja” megtisztelő címével tüntették ki.

Rombaer Emil (1854-1914.) Csak három évig működött ev. iskolánál, (1882-1885-ig a selmeci líceumnál), midőn széleskörű műveltségéről tanúskodó pedagógiai munkássága illetékes helyen figyelmet keltett és miután az országos tanáregyesületben a középiskolaügy bajairól referált, a Brassóban létesített főreáliskola igazgatójává őt tették meg, melyet csakhamar minta intézetté fejlesztett. Annak értesítőiben, a Tanáregyesületi Közlönyben, Magyar Pedagógiában stb. jelentek meg, nagyszámú (19) nem terjedelmes, de mindig magvas cikkei. Ezekkel az ország legtekintélyesebb pedagógusai sorába emelkedett. Nagyra lett volna hivatva ev. iskolánk életében is és univerzális műveltségével, éles összefoglaló gondolkodásával, kiváló szervező képességével olyanféle iskolafelügyelői állásra volt predestinálva, aminőt a reformátusoknál a nagyérdemű *Dóczy Imre* tölt be évek hosszú sora óta. Már legelső pedagógiai dolgozata mutatja az oroszlánnak a körmeit és a selmeci líceum 1883/4. évi értesítőjében jelent meg „A gimnáziumi tanterv reformjának kérdéséhez” címmel. Tárgyilagosan, de talán túlságosan eszményi álláspontból bírálja az 1883. XXX. t.-cikkkel hozott állami és a legutolsó ev. tantervet. Szerinte a gimnázium vallás-erkölcsi alapon nevelő intézet, melynek hivatása oktatás és vezetés által

növendékeiben a szép, jó és igaz iránti érzéket felébreszteni, értelmüket úgy kifejtetni, hogy azt mindenütt felismerjék, akaró képességüket pedig úgy, hogy meg is valósíthassák. Az új ev. tantervben nélkülözi azon intézkedéseket, melyek az ev. iskolaügy illetően reformálását előidézhetnék. De az állami tantervért sem lelkesedik, (pl. a görög nyelvnek kellene előnyt adni a latinnal szemben, a természetrajzzal mostohán bánik, stb.) Bátor szava imponált és ez időtől Rombauer minden felszólalása számot tesz.¹

Nem a mi hibánkból veszítettük el a két *Hunfalvyt*: Jánost és Pált és ez utóbbit legalább teljesen sohasem. Hunfalvy János² (1820-1888) a negyvenes években testestől-lelkestől protestáns tanár volt és fényes sikerrel tanította a jogot a késmárki főiskolában bátyjával együtt. A szabadságharc leveretése lesodorta eredeti pályájáról. Nevelősködni kellett, közben történelmi és földrajzi tanulmányokba mélyedt, minek folytán később műegyetemi, majd tudományegyetemi tanár lett Budapesten. Ő volt az első minálunk, „ki a földrajzot kivetkőztette száraz adat felsoroló mivoltából” és ezzel az iskolai tanításra is jótékony hatást gyakorolt. Egyik általános érdekű és feltűnést keltő pedagógiai cikkében (A közoktatás sikertelenségének okai. Nemzet 1884. febr.) középiskolai oktatásunk sikertelenségét részint társadalmi állapotainkban, részint az egyéneken, részint és különösen a helytelen módszerben találja. Társadalmunk nem becsüli meg a munkát, tanárok és tanítók nem részesülnek kellő elismerésben, a módszer legnagyobb hibája pedig a nyelvészkedés. Kellene egy nyelvtan, mely a négy évfolyam anyagát egy könyvben foglalná össze. Tanulmányi tekintetben az általános mérték egyforma legyen, de legyen megengedve, hogy egyes tanárok egyénisége is érvényesüljön. (V. ö. Magyar Tanügy 1884., 20. 1.) Régebbi cikkeiről feljebb már megemlékeztünk.

Hunfalvy Pál nevével is találkoztunk már. Örömmel konstatálhatjuk, hogy a jeles nyelvész, etnográfus és kulturpolitikus lelkiileg mindig a mienk maradt. Ha már ev. tanár nem lehetett, legalább más kapcsolatot keresett az ev. iskolával, így a budapesti ev. főgimnáziumnak közel 40 évig felügyelője volt és szívós kitarással sikerült annak fokozatos kiegészítését keresztül vinni. *M Athenaeumban* (1841. II. félév) visszaemlékezéseket közölt késmárki tanulóéveiről, mely cikke megbecsülhetetlen jellemzése az akkori hazai közép és főiskolai oktatásnak. Majd oda került tanárnak. (1843.) Itt tartott alkalmi beszédei (négy) kiválólag jellemzik a hivatott pedagógust. Pl. (Beszéd, melyet a késmárki ev. liceumban törvénytanári hivatalba iktatásakor 1842. tizenegyed

¹ Rombauert mint embert és pedagógust gyönyörűen méltatja Binder Jenő, a budapesti V. ker. főreáliskola 1913/14 évi értesítőjében.

² Keleti Károly: Hunfalvy János emlékezete. (Akad. emlékbeszéd 1889 dec. 16-án.) Lásd még: dr. Banczik Samu: Hunfalvy Pál emlékezete. - Késmárk 1910.

hó 23-án mondott Hunfalvy Pál. Lőcse 1843. Jövedelme a felállítandó testgyakorló intézet javára.) Szónoki lendülettel ecseteli a munkakör jelentőségét, melybe megválasztották. A jogot akarja megmutatni mint eszmét, majd pedig úgy, mint ahogy azt a törvények tükröztetik. Tiszteljük a hallgatók a múltat, de értsék a jelent. Majd az összhangzás fontosságát hangoztatja tanárok, tanulók és az iskola gondviselői között. Bízunk az ifjúságban, de tudja, hogy munkája csak akkor sikeres, ha az ég is megáldja.

Működésének második fázisa az 50-es években kezdődik. A jeles jogtanár akkor a nyelvtudományhoz fordul. Említettük hatalmas szózatát, melynek tudományos programja nagy hatást gyakorolt a magyar értelmiségre. Nagyszabású korszakos nyelvészeti és néprajzi munkásságának méltó értékelése nem tartozik ide¹, de örülhetünk rajta, *hogy egy volt ev. tanár ily magasra emelkedett.* Ép oly jelentőségesek az oláh nép és nyelv eredetének földerítése körül folytatott kutatásai. Hogy mennyire tanár volt, mutatja, hogy ép akkoriban hajlik vissza munkája a közoktatáshoz. Különösen a nyelvek (magyar, görög, latin) tanítása érdekelte. *A nyelvtudomány és nyelvtanítás* című munkájában (Bpest. 1884.) Simonyi Zs. iskolai nyelvtanár ellen fordult, melybe a szerző kelletténél jobban bevitte a magyar összehasonlító nyelvtudomány eredményeit. Látszik belőle, hogy a valódi tudós („aki az európaiságot erős nemzeti érzéssel párosította”) mennyire helyesen választja külön a pedagógiát a tudományos szemponttól. Ugyanez okból egyes kifogásokat emel Banal latin nyelvtana ellen. A görög nyelv ügye Magyarországon (Budapest 1890.) című könyve tartalmazza 1861., 1873., 1889. és 1890-ben elmondott beszédeit, illetőleg megírt cikkeit a görög nyelv védelme ügyében. Legterjedelmesebb az 1873-ban a „Reform-”ban kiadott cikksorozat. Gondolatmenete ez. Az európai emberiséget a kritikai szellem emelte oda, ahol ma van. Ezt pedig a filológiai görög tudomány kelti fel első sorban. Mellette a keresztyénség örökké buzgó forrása az európai műveltségnek. Görög nélkül nincs tudományos érzék, nincsen kritikai szellem. A prot. iskolák egyik ereje volt, hogy ott a görög nyelvtanítás egészen soha sem szűnt meg. És a görög nyelvre ma is szüksége van a magyar tudománynak, a társadalom vezéreinek. A görög szellem az emberiség arany ifjúsága, melynek emlékezetei minden nemzet tudománya és művészete ifjodik, erősödik. Elhagyni ezt a nyelvet nem magyar, de hunnus politika volna.

Azonban a görög nyelvet a végveszély mégis az 1889-ik évben fenyegette. Ekkor tehát újból lelkesedéssel szólalt fel Hunfalvy, de eredménytelenül, hisz még a jeles hellenista Schwarz Gyula is a főgimnáziumi görög nyelv tanítása ellen fordult. Es mégis dicsősége Hunfalvynak az egyenlőtlen küzdelemben való elbukás, nekünk pedig büszkeségünk ezzel is.

* Lásd Munkácsy Bernát: Emlékbeszéd Hunfalvy Pál rendes és igazgató tag fölött. Bpest. 1912. 120.

Ép a *millennium* előkészületei és ünnepségei között vesztette el a magyar ev. tanárság két elsőrendű csillagát, *Böhm Károlyt* és *Schneller Istvánt*. Van-e ki e neveket nem ismeri? Böhm Károly (1846-1911) hatalmas filozófiai rendszerét itt nem méltathatjuk, csak pedagógiai szereplésére utalunk rövidesen, mely főleg a budapesti ev. gimnáziumhoz fűződik. Az önálló filozófiai rendszer és az első magyar folyóirat megindítója természetesen első sorban a filozófiai tanítás javításával foglalkozott és ennek előbbrevitelére nehéz, de páratlanul alapos tankönyveket írt.

Másik érdeme az utolsó ev. tanterv elkészítése, mely mély-séges humanisztikai és filozófiai műveltségéről tanúskodik. Azonban Böhm igazi pedagógiai hatásáról csak akkor lehet majd szó, ha filozófiai rendszere hatni kezd. Mivel ma mind jobban utat tör magának az a meggyőződés, hogy a *pedagógiának értéktani alapra kell* elhelyezkednie, a modern pedagógia még sokat tanulhat Böhm-től.¹

Ha Böhm filozófiai, úgy *Schneller István* (szül. 1847) pedagógiai rendszerrel ajándékozta meg irodalmunkat. És itt mindjárt leszögezhetjük azt a meglepő tényt, hogy Schneller elmélete Böhm értéktanával igazolható. Az ev. pedagógiai elmélet vele emelkedett legmagasabbra és hazafiúi szempontból nem fájlaljuk, hogy szélesebb munkakörbe való jutása által eszméi széles ez országban hatnak, alkotnak és gyarapítanak. Egyházára nézve felejthetetlen az a működése, melyet a teológiai tanügy terén kifejtett. Jeles javaslati és tanulmányai ma is ev. pedagógiai irodalmunk becses ereklyéihez tartoznak.² Rendszere számára a személyiség pedagógiájának a nevét veszi igénybe. A személyiség szerinte nem egyéb, mint etizált és öntudatra jutott egyéniség. Az etizálás pedig abban áll, hogy az emberben az arravalóságként létező isteni célgondolat az érzéki és történeti éniség áthaladásával tudatra emeltetik. Schneller ezen erősen keresztyén szellemű személyiségpedagógiája lényegesen különbözik a hasonló, de esztétikai vagy naturalista szellemtől átítatott elméletektől. A személyi tényező pedig megkülönbözteti őt a herbari pedagógiától is, mely a nevelő által felépített objektív elemre, az intellektualizmusra és didaktikára helyezi a fősúlyt. Schneller vérbeli prot. pedagógus, akit mai fényes pozíciójában is benső szálak fűznek az ev. iskolához és egyházhoz.

Azonban e legnagyobbjaink megemlítése után, még távolról sem merítettük ki az ev. pedagógiai irodalom jelesebb munkásait. Hiszen eddig főleg a középiskolai pedagógia körébe eső dolgozatokat és munkálatokat soroltunk fel, pedig az ev. pedagógia

¹ Tanko Béla: Böhm filozófiájának pedagógiai jelentősége. Besztercebánya, 1913. – Makkai S.: Bevezetés a személyiség pedagógiájába. Kolozsvár. Keller: Dr. Böhm Károly élete és munkássága I.-III. Besztercebánya, 1913.

² Összegyűjtve e címen: Beszédék és a teol. akadémia fejlesztésére vonatkozó dolgozatok. Pozsonv, 1891. Főmunkája Pedagógiai dolgozatok I. Budapest. 1900. II. 1904. III. 1910. Továbbá Jézus Krisztus a nevelésnek elve. Pozsony, 1903.

egyéb ágának is mennyi munkása akadt! Büszkék lehetünk rá, hogy fel sem sorolhatjuk már valamennyit. A népiskolai tanügy körül Bancsó Antal, Kapi Gyula, Papp József, Stoll Ernő, Sas János, Krug Lajos, Alexy Lajos, Szusz Lajos, Nitschinger Pál, Kintzler Árpád, Pefhes János, Pós Károly, Péterfy Sándor, Sas István, Csink János, Husz János, Steiger Ferenc, Kovánk M. stb. stb., buzgólkodtak és buzgólkodnak irodalmilag, akik jobbára az „Ev. népiskola” munkatársai is.¹ A tanítóképzés terén: Bánhegyi István, Schimkó Endre, Pálffy József, Stettner Gyula, Gerhard Béla, Papp József, Kapi Gyula, Nikelszky Zoltán stb. *A középiskolai tanügy* terén tanáraink működése a kerületi és közgyűléseken tartott felolvasásokban és a különféle nem-felekezeti tanügyi lapokban jut érvényre. (Róth Márton, Bruckner Károly, Hronyecz György, Mikola Sándor, Rác László, Noszky Jenő, Hirschmann Nándor, Bruckner Győző, Révay József stb.).

A jogi oktatás terén kivált dr. *Horváth Ödön* a jeles tanulmányok egész sorával lépett fel. (Megjegyzések jogi szakoktatásunk v. kérdéséhez. Sárospatak, 1888. Dolgozatok a jogi oktatásügy köréből. Eperjes, 1891. Jogi államvizsgálataink reformja. Budapest, 1892. A magyar közjog tanításáról és 2 dolgozat jogi oktatásügyünk kérdéséről. Debrecen, 1895. Az egységes jogi államvizsgálat kérdéséhez. Eperjes, 1902.).

A teológiai tanügy terén pedig főleg Schneller utódja, dr. *Maszyk Endre*, teol. irodalmunknak Payr Sándor mellett, ezen legtermékenyebb munkása és a többi intézet dékánjai és tanárai (Mayer Endre, Stromp László, Pröhle Károly stb.).

Általában a legújabb évtizedhez érve, lapokat tölthetnénk meg ev. tanítóink és tanáraink irodalmi munkálkodásának a felsorolásával. Alig van tudományszak, amely ev. tanférfiút ne számítna munkásai közé. A budapesti ev. főgimnázium hosszú időn át szolgáltatta a budapesti és kolozsvári egyetemek professzorait, elég, ha Scholtz Ágost, Heinrich Gusztáv, Pecz Vilmos, Petz Gedeon stb. neveire utalunk. Ev. tanárkarunk tudományos reputációját igazolja, hogy a régiek és újak közül számosan bejutottak a Magyar Tud. Akadémiai tagjai közé (Magda Pál, Schedius Lajos, Hunfalvy Pál és János, Greguss Ágost, Domanovszky Endre, Vandrák András, Heinrich, Pecz, Petz, Schneller, Böhm stb. Többen tanáraink közül egyetemi magántanári habilitációt szereztek, Bruckner Győző, Pröhle Vilmos, Révay József és az eperjesi jogakadémia tanárainak nagy része. Schneller István és Fischer Miklós a közoktatási tanács tagjai. Elischer József pedig, volt késmárki, majd budapesti tanár a nagyszebeni tankerület fő-

¹ Lásd még Vaday József: Magyar tanférfiak és tanítónők ezredéves albuma. Békéscsaba, 1896. Derék tanítóink sorából főleg a következőket méltatja: Bogsch A., Kulik M., Volfgang L., Korcsek Zs., Pazar István stb.

igazgatója volt. Egy volt középiskolai tanár. Zsilinszky Mihály végül a közoktatásügyi államtitkári méltóságot is elérte.

De nemcsak tudományos téren munkálkodtak tanférfiaink, hanem a szépirodalom (Vojtkó Pál, Csengey Gusztáy, Hamvas József, Albert József, Mocskónyi József, Vektorisz József, Binder J., Báthory Á., Kovács Sándor stb.) és nemes irányú zszurnalisztika és lapszerkesztés (Bruckner Károly, Oravecz Ödön, Kovács Sándor stb.) is számlál közülök jeles művelőket, nem is szólva nép- és középiskolai tankönyvíróink derék seregéről (Hittrich Ödön, Márton Jenő, Losonczy Lajos, Vietóris, Bereczky, Hetvényi, Szigethy Lajos stb.). Az elemi tankönyveket illetőleg az Ev. Népiskola és a Luther-társaság tankönyvvállalataira hivatkozunk.

E mellett tudományos folyóiratok és évkönyvek alapításáról sem feledkeztek meg. Ambrosius Sámuel indítja meg a *Növi ecclesiastico scholastic! annales*. 1793-tól kezdve jelent meg, 1796-ban megjelent a VII-ik füzet, azután megszakadt 1803-ig, akkor újra megindult (a IX-ik tomussal), de nemsokára rá végleg megszűnt.

Tavasi a „Nevelési Emléklapokat” indítja meg, melyből 3 év alatt 6 füzet jelent meg (1846-1848).

Az abszolút korszak alatt a „Néptanítók könyve” (szerkesztője Szeberényi Lajos 1855, 1856, 1857 és 1860) ragadja fel a prot. részről a kultúra zászlaját. Folytatása az Iskolai Lap. (Szerk. Szeberényi Lajos, Szeged, 1861.) E mellett szorgalmasan dolgoztak a Prot. Egyház és Iskolai Lapba, mígnem 1883-ban önálló ev. egyházi lap, az Ev. Egyház és Iskola születik meg. (szerk. Trsztyénszky Ferenc, Pozsony). 1906-ban az Ev. Őrálló veszi át az örökét, azóta pedig feles számmal létesültek egyházi lapjaink. Közben (1889. jan. 1.) az ev. tanítótestület új önálló sajtóorgánumot teremtett magának az Ev. Népiskolában szerkesztői Kapi Gyula és Papp József, Sopron). Programjának főpontja, melyet a jelenig hűségesen betartott: „harcolni a ker. vallás-erkölcsi alapon nyugvó magyar nemzeti népnevelés ügyéért.”

De már régebben a lövőiek (1879-ben) megindították a német nyelvű „Ungarische Volksschule”-t (szerk. Ebenspanger János, lövői képzőigazgató), az agilis Csink János pedig Az Iskola c. lapját 1867/8. Tót pedagógiai folyóiratok voltak Dom a skola 1884-1897, Rózsahygyen, mely később Rodina a škola néven feltámadt.

Végül megemlítendő, hogy 1908-ban megalakult az ev. tanárok országos egyesülete, mely csakhamar az ev. tanítóságot is kötelékébe befogadta, ezzel utánzásra méltó példát adván a hasonló országos egyesületeknek. Az elnökség, Meskó László, majd Mágócsy Dietz Sándor, Fischer Miklós stb. gyors virágzáshoz juttatta. Az eddig megjelent 6 tartalmas évkönyvét fáradhatatlan titkára, Gömörly János szerkesztette.

Mindeme gazdag működés és az összes jeles tanférfiak névszerinti méltatásáról le kell mondanunk e helyen, mert ez újabb könyvet igényelne. Minden élő és valami tekintetben kimagasló ev. tanférfiú (tanár vagy tanító) felsorolása különben is a személyes kultusz vagy a statisztikai anyag növelésének a veszedelmével fenyegetne, de még azt a veszélyt sem kerülhetnők ki, hogy ép a legönzetlenebbül, de csendben munkálkodó pedagógusok maradnának ki.

Annyi bizonyos, hogy iskoláink jó hírnevét a múltban és a jelenben első sorban lelkes tanférfiainknak köszönjük. Ha valamelyik, akkor a prot. iskolára áll, hogy a milyen a tanító, olyan az iskola. Amit más felekezetnél a szervezet szilárdsága, a külső fény és anyagi gazdagság pótolhat, az nálunk teljességgel a személyektől függött és függ ma is: az egyház és iskola szolgálatainak benső meggyőződésétől, tudományos érzületétől és nevelői hivatottságától. Ezért nem törvényekkel, intézményekkel lehet egyházunk és iskoláink hanyatlásán segíteni, hanem csakis igazi prot. pedagógusok felnevelésével. Ebben volt a múltban iskolaügyünk ereje, ebben lesz a jövőben is.

Tanáraink és tanítóink azonban, mint láttuk, nemcsak az egyház érdekében működtek és működnek, hanem az egyetemes magyar kultúra érdekében is. Egyes ev. iskolák tanterve és élete jeles pedagógusai révén országos jelentőségre emelkedik. Voltak tanférfiaink, kiknek kezdeményezése az egész országban visszhangot keltett, kik történeti időkben a nemzet közérzetét fejezték ki, kik működésükkel az egész hazai kultúrának irányt adtak, annak fejlődésébe döntőleg belenyúlnak. Századokon át nagyrészt ők közvetítik a külföld tudományos mozgalmait hazánkkal és mikor ez az összeköttetés a művelt külfölddel, főleg Németországgal lazábbá válik és nemzeti kultúra alakul, ők ez új törekvés szószólói és határozott támogatói, még pedig mindig szabadelvű, haladó irányban, amint nevelés irodalmi munkájuk ezt a fejlődést, melynek eredménye a nemzeti köznevelésbe való teljes beletaglalódás, igen szépen illusztrálja. Idegen nyelven, félénken szólal meg kezdetben a nemzeti szellem, hogy aztán Tavasi, Hunfalvy Pál és Schneller impozáns megnyilvánulásaihoz emelkedjék. Az ev. nevelés irodalomnak ép ez a legszebb és legértékesebb tanulsága. Az ev. tanárok pedagógiai működését talán azzal a kifogással lehetne illetni, hogy amennyiben külföldi hatások alatt állnak, egyoldalúlag a német eszmeáramlatok sodrába kerülnek. Tény, hogy ebben a tekintetben más vallású pedagógusok és így a református testvérek is, akik ellátogattak és ellátogatnak Angliába, Svájcba, Hollandiába, tútesznek az evangélikusokon, amint nyelvismertők is sokszor gazdagabb. Azonban az ev. tanárság e fogyatékoságát némileg ellensúlyozza az a tény, amit a világháború tett oly annyira nyilvánvalóvá, hogy mégis csak a németektől tanulhatunk legtöbbet. De ez a világért sem jelenti akár a német kultúra, akár más nemzet szolgálatait, amit különben az ev. nevelés története egyáltalán nem is tüntet fel.

12. Befejezés. További kutatások feladata.

Az ev. iskolák történeti hivatása és jövője.

Közel 400 év története vonult el előttünk. Sajnos, a kép, melyet ev. iskolaügyünkről adhatunk csak töredékes, szakadozott lehetett és már a tárgyalás folyamán őszintén rá is mutattam a hézagokra, melyeket a magam emberségéből ez idő szerint nem tudtam betölteni. A szakember, de a jóakarató olvasó is munkám hiányait érteni és menteni fogja. Nagy részt magam végezvén az adatgyűjtés és feldolgozás munkáját, óriási nehézségekkel kellett találkoznom. Ezek a nehézségek pedig olyanok, hogy egyhamar le nem győzhetők, mert a siker időföltételei, az anyag hozzáférhetősége és teljessége nincsenek meg, tehát még igen sok a teendő, hogy tökéletes mű megszülessék. Úttörő munkámban legyen szabad röviden ezeket a jövőbeli szükséges teendőket is megvilágítanom. *Az első dolog* volna a még rendezetlen egyházi levéltárak rendezése. A kisebb gyülekezetek levéltárainak a rendezését az illető lelkész kötelességévé kellene tenni, a nagyobb gyülekezetek, esperességi és kerületi levéltárakat pedig – már a mennyiben még meg nem történt – szakemberekkel kellene rendeztetni. De ez csak az előkészítő munka. Utána következik, hogy e levéltárak még ki nem adott közérdekű okleveleit közé is tegyük. Legfőbb ideje, hogy megindítsunk egy „Iskola történeti adattárát” és itt a Luther-Társaság a nobile officium elöl nem térhet ki, ilyenféle vállalkozás azonban bizonyára a kerületek és az egyetemes egyház támogatását is megnyerné. Az ev. tanárok és tanítók egyesülete pedig egy másik munkateret választhatna, t. i. azt, hogy a legkiválóbb ev. pedagógusok legérdemesebb munkáit új kiadásokban tegye hozzáférhetővé. Úgy az iskolatörténeti adattár, mint az ev. pedagógusok kiadása nemcsak fontos egyházi, de hazafias nemzeti kötelesség is; olyan, mely egyenesen ránk vár. Meg kellene már egyszer szoknunk, hogy ne folytonos gyűlésekkel és szónoklásokkal, de hasznos tettekkel mutassuk meg egyházunkhoz való ragaszkodásunkat. A felsoroltakon kívül *Resik* Gymnasiológiájának a kiadása sem késhetik már soká. Nézetem szerint egy szinoptikus kiadást kellene rendezni, alapul véve a legteljesebb, tehát az *eperjesi kéziratot*, de összehasonlítva azt a két pozsonyi, a haliéi, nyitrai, besztercebányai és a Magyar Nemzeti Múzeum példányával is. Ha ily módon össze lesz gyűjtve az anyag, akkor először részletek feldolgozását kell megindítani, tehát monográfiákat nyújtani, pl. az ev. tanítók jogi és anyagi helyzete az ev. egyházban; a testi büntetés hatálya az ev. iskolában, a filozófia vagy a magyar nyelv tanításának a története; a teológiai felfogás változása a tankönyvek tükrében stb. ehhez csatlakoznának az egyes gyülekezetek monográfiái, de ezekben az iskolákról szóló fejezetben nemcsak nevekre és számokra kellene szorítkozni, mint ahogy eddig történt, hanem kiterjeszkedni mindenre, ami az iskolai életre, az oktatás céljára, a tantervekre és tanítás mód-

szerére vonatkozik és különösen fel kell kutatni és értékesíteni azokat az adatokat, melyek az iskolának a nemzeti élethez való viszonyára, a tanuló ifjúság szellemére, magaviseletére, szórákozásaira fényt vetnek. És e kíváncsisághoz hozzátesszük, hogy ezentúl a német és különösen a tót gyülekezetek történetüket magyar nyelven is adják ki. Ha az ilyen adatok birtokában leszünk, akkor módunkban lesz az ev. nevelés történetét *etnikai* alapon is megírni, tehát kiemelni a magyar, német és tót ajkú lutheránus gyülekezetek és iskolák jellegzetes tulajdonságait. Egy ilyenféle összefoglaló munka pedig igen becses adatokat fog szolgáltatni nemcsak a hazai neveléstörténelem kutatóinak, de a kulturpolitikusok törekvéseinek is. Ha ugyanis az összes magyarországi népfajok nevelési és kulturális szükségleteiről bőséges adatok fognak rendelkezésünkre állni, akkor a magyar kultúrpolitika is biztosabb talajon fog mozoghatni és a nemzeti nevelésre irányuló iparkodásaiban tudni fogja, hogy az egyes népfajokra, mely tekintetben támaszkodhatik. A felsorolt sok teendő megérteti, miért nem lehetett munkám tökéletes. Én mintegy csak a kereteket jelölhettem meg, melyek közt a jövőnk munkájának majd haladnia kell. Bárcsak minél több buzdulna fel hasonló, de sikeresebb munkára! E tekintetben azonban az erők koncentrációja és a célszerű munka megosztás elengedhetetlen. „Kérjük ezért a gabona aratásának Urát, hogy bocsássa ki az aratókat az ő gabonájának aratására” (Máté 9, 37).

Azonban ez ünnepélyes napokban, midőn százezrek szívében egy azon érzelem dobban meg, nemcsak a *maliban* szerzett érdemeink felett kell elgondolkoznunk, hanem föl kell vetnünk azt a kérdést is, hogy az ev. iskolának ilyen múlt után *van-e jövője* és milyen lehet ez a jövő? A múltra nézve azt a kérdést, hogy volt-e szükség a protestáns iskolákra, nem kell fölvetni, hiszen a protestáns iskola története bizonyítja, hogy szükség volt rá. A jövőre nézve azonban szembe kell néznünk ezzel a kérdéssel, mely tulajdonképpen majdnem egyértelmű azzal, hogy van-e még Magyarországnak szüksége a protestantizmusra? De előbb foglalkozunk össze az ev. iskola érdemeit.

A prot. és így az ev. iskola is az által, hogy a tanítást, melyet addig kizárólag a róm. kath. egyház fennhatósága alatt állt, *szekularizálta* és a szélesebb tömegek előtt nyitotta meg a művelődés lehetőségét. Mikor pedig a tanítást a hivatásos papi rend kezéből kivette, egy új *tanítói* és *tanári* rend kialakulásához járult hozzá. A protestantizmus továbbá a középkor legmagasabb ideáljával, az askézissal szemben új, egyszerűbb etikai eszményt állított fel, mely minden embernek való, mert egyszerűen a neki jutott működési kör lelkiismeretes betöltésére hívta fel, de másrészt a renaissance és humanizmus veszélyes erkölcsi tévelygéseivel szemben a vallásos alapon nyugvó erkölcsiség megújulását sürgette. Ez új komoly szellem hirdetői voltak a magyar ev. iskolák is. Így az ev. iskola volt egyik nevezetes, ha nem is

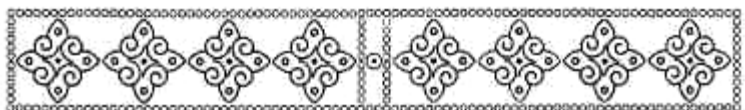
egyetlen tényezője annak az erkölcsi megújulásnak, melyen a magyar nemzet a mohácsi vész után keresztülment. Ha latin is volt az iskola nyelve és ha az egész oktatás a latin mellett a vallástanításra koncentrálódott is, győzelmes és egyben nevelő hatása az a komoly vallásos-erkölcsi szellem volt, mely ezeket az iskolákat áthatotta. A középkori iskolázás lekötöttségével szemben, a prot. iskola ügy nagy szabadságot, erős individualizmust tüntet fel az iskolák berendezésében, a tanulmányi rend megállapításában, az elmélet és gyakorlat terén egyaránt. Ugyancsak ez a mozgékonyág különbözteti meg későbbben az egyébként jól szervezett jezsuita iskolák merevségétől és mozdulatlanságától. Igaz, hogy e nagy mozgékonyágnak megvoltak a maga árnyoldalai is, amit az illető helyen nem is hallgattunk el, mégis ez a szabad mozgás vezetett ahhoz, hogy minden ev. iskola egy-egy individuum volt, mely a maga tradicionális vonásait semmiképp sem engedte elhomályosítani, hanem a gondjaira bízott nemzedék lelkébe plántálta. A protestáns iskolát mindenha nem a tanrendszer, hanem a személyek tették nagygyá, az egyes intézetek felvirágzása, híre-neve mindig egy-egy nagyszabású pedagógus működésével áll összefüggésben, ezek a jeles pedagógusok pedig mind a magyar művelődés buzgó pionírjai voltak. Az ev. iskolák tanárai továbbá a reformációtól kezdve állandó kapcsolatot tartottak fenn a német birodalom kultúrájával, így ők alkották az egyik csatornát, melyen át az új eszmeáramlatok hazánkba beözönlőitek és a magyar kultúrát megtermékenyítették. A külföldre járás állandóan felfrissítette az ev. iskolák légkörét, az adott éltető elv, lendületet egy-egy iskolának és a képzett tanítók és tanárok így közvetlenül vagy tanítványaik révén nem egyszer jelentős hatással voltak a magyar szellemi élet fellendítésére. Kiváló írók, költők, államférfiak pedig itt szereztek meg műveltségük idealistikus alapjait. Érdekes volna e szempontból egy oly statisztikának a felállítása, mely föltüntetné, hogy hány neves író, államférfi, kultúrpolitikus stb. került ki az ev. iskolából. Elég, ha itt csak egyetlen példára utalunk, Trsztyánszky Dánielre, az I. Ratio Educationis egyik jeles munkatársára, aki mint Fináczy megállapítja, ev. iskolákban és később Németországban az ev. diákok módjára nevelkedvén, az ily módon szerzett tudását belevitte a Ratio-ba. Íme tehát e korszakos tanügyi munkálatban is van közvetve része az ev. iskolának. Hatások ott, ahol erre nem is gondolnánk!

Jellemzi végül az ev. iskolát az ev. társadalommal való szoros kapcsolat. Egy ev. iskola nem egy rendé, hanem egy egész gyülekezeté, sőt sokszor az esperesség és a kerület is magáénak vallja. A siralmas bizonytalanság felkeltette a szeretet tüzét az egyház és iskola iránt és az áldozatkészség sokszor megragadó módon nyilvánult meg. Ezenkívül a tanárok és tanulók közti viszony is sokkal bensőbb és közvetlenebb volt, mint más intézetekben.

Ilyen volt a régi ev. iskola. De dicséretére legyen mondva, hogy az ev. iskola máig is megőrizte jó hírnevét. Számos kisebb-

SCHNELLER ISTVÁN

nagyobb várost tudunk, a hol az intelligens körök felekezeti különbség nélkül előszeretettel az ev. iskolába küldik gyermekeiket¹. Vagy említsem-e, hogy mily jó hírneve van a budapesti ág. h.. ev. főgimnáziumnak a fővárosban, pedig ugyancsak sok jeles vetélytársa volna! Tehát mégis csak létezik valamilyes „prot. szellem” ha sokan frázisnak, ideológiának tartják is.

Ki tagadhatná, hogy a protestantizmusnak jelentős szerep jutott Magyarország történetében? Alig van benne túlzás, ha egy jeles protestáns historikus azt írja: „A protestantizmusnak mindig nagy szerep volt fenntartva a gondviselés által a hazában. A szét-daraboltság idejében ő teremtette meg a 3 országrész között az összekötő kapcsot: a nemzeti eszmét. A reakció korában ő volt a nemzeti törekvések zászlóhordozója, még akkor is, mikor földre tiportatott... És az alkotmány felfüggesztésekor, mikor a magyar állam felett meghúzták a vészharangot... ismét csak a protestantizmus volt az a kis kő, mely a hazugságokból felépített nagy kolosszusra rá esett, hogy aztán ez összeomoljék”. A felsoroltak után kimondható-e, hogy a protestantizmus már eljátszotta szerepét? A gondviselés bizonyára tart fenn számára szerepet a jövőre is, feltéve, hogy hű marad régi tradícióihoz. De ha a protestantizmusnak van vagy lehet még hivatása a jövő Magyarországon, akkor a prot. iskolákra is vár még némi hivatás, hiszen az iskola alkotmányunk értelmében az egyház testéhez tartozik. Csakhogy itt is hozzá kell tennünk: feltéve, hogy hű marad ősi tradícióihoz, ha ev. neve nemcsak címet, de lelki kapcsolatot, sajátos feladatot jelent. És itt csakugyan van egy fájdalmas pont, a melyen nem lehet szó nélkül átsiklanunk.

Számos tünet arra mutat ugyanis, hogy Magyarországon a protestantizmus, de különösen az ev. vallás tért veszít. Nemcsak számban, de erőben is fogynak az ev. egyház hívei és ma holnap eredetileg kisebb felekezetek (pl. a zsidó) fogják túlszárnyalni és talán régi helyét a haza társadalmában elfoglalni. E jelenségnek a magyar lutheránizmust komoly magába szállásra kell készítenie. Vizsgálnia kell mindennek előtt a *hanyatlás okait* Bizonyos, hogy szorgosabb kutatásnál nemcsak egy okra, hanem az okok komplexumára fogunk akadni. Azonban ezek közt nyilván el nem hallgatható az, hogy a protestantizmus hazánkban nem viselkedik mindig úgy, mint ahogy azt várnák tőle azok, kik iránta rokonérzéssel viseltetnek. Nem váltotta be egészen azt, amit századokkal azelőtt ígért. A protestantizmus krisztusi alapon küzdött a vallási igazságok önálló felfogásáért, a protestantizmus lelke-

¹ Csak egy példa! A *Kecskeméten* 1791-ben alakult ev. egyház azonnal iskolát állított, mely rövid pár évtized ala'tt oly jó hírnek örvendett, hogy a többi felekezet tekintélyesebb családjai is ide küldték fiaikat. Pedig egyik híres tanítója Horváth János (1781 – 1815) kiszolgált káplár volt. A virágzó elemi iskolának csak az 1868. évi 38. t.-cikk életbeléptetésével szakadt vége. Pásty K.: Kecskemét közoktatásügye a múltban és jelenben. Kecskemét 1899. 18., 25. és 39. lapokon. Hasonlót mondhatnánk Cegléd, Lócse. Pozsony stb. városokról.

sedett a szabadság, haladás és türelem eszméiért, a protestantizmus zászlójára írta, hogy magát szentírási alapon mindig újra megreformálhatja. A protestantizmus küzdött a hierarchia és kúriarchia, az intellektualizmus és jogi formulák ellen. Vajjon hű maradt-e elveihez? Vajjon megtette-e kötelességét az egész vonalon? A felelet – sajnos – nem lehet bátor és határozott igen: A protestantizmus 300 esztendő óta sem tudta magát elhatározni arra, nem hogy új dogmákat alkosson, de arra sem, hogy a régi, az örök igazságokat új formába öntse. A protestantizmus nem volt minden időben a haladás és türelem szószólója, hanem olykor-olykor az ellenkező eszmék pártolójává szegődött. A tan, a törvény uralkodott nem egyszer a történetében és az látszik most is uralkodni. Paragrafusokkal, határozatokkal pedig az egyesek és a közösség vallásos szükségleteit nem lehet kielégíteni. A protestantizmus, kivált a lutheranizmus ma Magyarországon hódító erejét elvesztette, elidegenítette magától a nép és műveltek nagy részét azt, mert nem tudott mit csinálni a szocializmussal és csak későn eszmélt rá szociális feladataira; ezeket, mert a keresztyénséget általában még mindig az új exakt tudományok által megdöntött antik világkép formájában hirdeti. Nem gondolkodóba ejtő jelenség-e az is, hogy az ev. teologusviselt *öyöni Géza* vallásos érzelmei kifejezésére a róm. kath. képzet világhoz fordul? hogy ev. Íróink előszeretettel Prohászka Ottokár írásaira hivatkoznak? Mindezek egy csomóba gyűjtött feltűnőbb jelenségek, ha hála Istennek nem is általánosak, de nem is ritkák, úgy hogy a magunkra eszmélés és orvoslás sürgősen szükséges! Legyen e tekintetben Széchenyi szózata a jelszavunk: „Minekünk is mozognunk kell, akár akarjuk akár nem és nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépjünk inkább előre.” Sokan evangélikus híveink azért oly közönyösek egyházi életnyilvánulásaink iránt, mert nem látják a protestantizmusban a szellemi és vallásos haladás megtestesülését.

Mindnyájan tanúi vagyunk a katholicizmus impozáns renaissance-ának. Létrejött volna ez magától is, de a külső impulzust nagyarányú szervezkedő és propagáló mozgalmára a sok mindenféle „szabadgondolkodó” iránynak sokszor kellett a merészebb fellépése adta meg. Legyen viszont a katholicizmus ezen előnyomulása a nagy jubileumi ünnepség mellett a másik ok, mely híva hív bennünket: munkára, cselekvésre, áldozatkészségre, míg nem késő! Nem a felekezeti harcok élesztéséről van szó, hanem nemes versenyzésről, melyből a köznek van legtöbb haszna. Versenyezzenek az egyes hitfelekezetek a vallásosságban, erkölcsiségben, nevelésben, tudományban és munkájuk által mutassák meg, melyikök szereti legjobban ezt a hazát! Nem a gondviselés műve volt-e, hogy a 3 nagy felekezethez tartozott az a 3 elsőrendű politikus (Széchenyi, Wesselényi, Kossuth) és az a 3 legnagyobb költő (Vörösmarty, Petőfi, Arany) kiknek társadalmi és állami átalakulásunkat és nemzeti irodalmunk arany-

korát köszönjük?¹ Hisszük és reméljük tehát, hogy a jelen és jövő Magyarországnak is szüksége lesz e 3 felekezet legjobbjainak a munkájára (és természetesen megfelelő arányban a kisebb hitfelekezetek közreműködésére is) és hisszük, hogy az a békés türelem és kölcsönös megbecsülés, mely e nagyokat jellemezte, példaadó lesz a jövőben is a felekezetek vezérszellemeire és többi tagjaira is.

De vajjon visszanyerheti-e a magyar protestantizmus illetve ev. egyházunk régi fényét iskolái segítsége nélkül? Bizonyos, hogy a protestantizmus nagy múltját tetemes részben iskoláinak köszöni. Gondoljuk el, hogy egyszerre összes iskoláitól megfosztanák. Milyen volna akkor a protestantizmus? Elég lesz-e, ha az ev. egyház egymaga fogja hirdetni a prot. világnézetet? Lehet, hogy maradnak tartanak, de én a belátható jövőbe szegezve tekintetemet el nem tudom képzelni az ev. egyházat ev. iskolák nélkül. Persze, ha pedagógiai tekintetben eljön az idő teljessége és a magyar nemzeti állam minden felekezeti iskolát a maga hatáskörébe fog átvenni, akkor mi is szó nélkül át fogjuk adni.

Egyelőre azonban mint a protestáns egyházak, úgy az ev. iskolák körül is baj van. Ezek az iskolák ugyanis nem a régiek többé. Ha a magyar protestantizmust a megállás, megmerevedés, úgy az ev. iskolát az elszíntelenedés veszedelme fenyegeti. E mű folyamán többször figyelmeztettünk is rá, hogy az állami befolyás következtében bizonyos egyformásítás és bürokratizmus kap lábra az ev iskolákban is, ami aztán az azokban működő tanerők egyéni sajátosságait jelentékeny módon megbénítja. Tanítói, tanárai sokszor csak átmeneti állapotnak tekintik az ev. iskolánál való működésüket és főtörekvésük az állami szolgálatba való jutás. Számos jeles emberünket így vesztettük el. Ezért nagyon értjük és méltányoljuk azokat a vezérférfiainkat, akik az ev. iskolát különösen gondjaikba fogadták, tudva azt, hogy a kié az iskola azé a jövő. Azért a gróf Zay Károly, br. Prónay Gábor² nevei örökké fognak élni, de értjük és méltányoljuk azokat a meggyőződéses férfiakat is³, akik kezdettől fogva energikus harcot folytattak az állami befolyás minden neme ellen: Zsedényi Ede, br. Prónay Dezső, nem szólva az egyházközségi felügyelők egész seregéről. Vessük eszünkbe Zsedényi Ede eme nevezetes szavait: „Ha jó prot. iskolákat akarunk, híveinknek közredolgozását és anyagi áldozatait nem nélkülözhetjük. A látványok legszébbike egy valódi szabad egyház, melynek önálló meggyőződésében az élet és érdek ezer ösvényén törekvő minden tagját egy szent kapocs övedzi körül és elágazó tehetségét közös célokra összpontosítja.”

¹ Lásd bővebben Kármán szép fejtegetését, i. m. 210. s. k. 1.

² Gyászünnepély melyet a magyarhoni ev. egyházegyetem néhai br. Prónay Gábor tiszteletére 1875. közgyűlése alkalmával tartott. Budapest 1876. főleg 19. lap. Wagner Lajos: br. Prónay Gábor Pozsony 1912.

³ Beiktatási ünnepély, mely szerint Zsedényi Ede 1875. november 10. hivatalába iktatott. Bpest. 1875. 33. lap.

De be kell látnunk azt is, hogy a helyzet mégis csak olyan volt, hogy igénybe *kell*t vennünk az állam segítő kezét. Csak-hogy azért nem következik, hogy az elődöktől átvett drága örökséget, az ev. iskolát könnyelműen elpazaroljuk. Mindent el kell követnünk, hogy megtartsuk azt, hogy hűek maradjunk az ev. iskola régi jellemvonásaihoz és színtelenül bele ne olvadjunk az állami iskolák közé. Mert az ev. szellem érvényesítése ma is lehetséges iskoláink kebelében, megnyirbált önkormányzatunk mellett is. Mert hogy újból mondjuk, nem az intézőkon, a jó tanterven, utasításon fordul meg minden, hanem az erős egyéniségen. Az erős ev. szellemű személyiségeken nyugodott ev. nevelésünk a múltban, azoktól függ a jelene és jövője is. Minden haladásunk és boldogulásunk, versenyképességünk tehát azon múlik, hogy rendelkezünk-e ily férfiakkal, tudunk-e gondoskodni megfelelő succrescentiáról? Így tehát e nézőpontból az ev. tanár- és tanítóképzés ismét égető kérdéssé válik. Az ev. iskolázás jövőjére nézve ez a kérdések kérdése.

Óriási feladatok várnak ránk, de az igazi egyéniségeknek a munka növekedésével szokott az erejük megnőni.

Ha egyházunk magára eszmélve, újra forgatja majd az első nagy reformáció szellemi fegyvereit, ha az ó-lutheranizmus örök értékeihez hozzácsatolja a prot. elvekből azóta kisarjadt új szempontokat, kiegészítéseket és igazságokat, ha a nélkülözhetetlen fejlődés szolgálatába áll, ha eleget tesz építő kötelezettségének individuális és szociális irányban egyaránt, ha hozzá lát, hogy iskoláit egytől egyig a megújított prot. szellem hassa át, akkor a poklok kapui sem vehetnek rajtunk diadalmat és akkor bizton megérhetjük az ötödik jubileumot Magyarországon is. Quod Deus faxit!

Mellékletek.

1. Melanchthon levele Nádasdy Tamáshoz, melyben az újszigeti iskola építéséért megdicséri és Dévayt és Sylvestert kegyeibe ajánlja. Lipcse, 1537. október 7.

ILLUSTRI ET MAGNIFICO PRINCIPI, DOMINI THOMAE
NADASDI, PATRONO SUO OBSERVANTISSIMO S. D.

Illustris Princeps. Etsi ignotus sum Celsitudini Tuae, tamen petenti Matthiae, literas ad Te, non inuitus dedi, et ut Matthiae gratum facerem, et ut me in amicitiam insinuarem Tuam, quorum alterum iudicabam officium esse necessarium, ne voluntati amici deessem, alterum vero mihi optatissimum est. Nam bonorum Principum amicitia, magnopere nobis adversus ineruditorum iudicia expetenda est. Intellego autem ex Matthia, Te magno surtu scholam constituere, et optimarum artium studia excitare, quae res, dum per sese magnam laudem mereatur, tamen hoc tempore, cum belli cladibus, literae in vicinis locis delentur, multo ampliori laude digna est. Videris enim prospicere posteritati, ut cum alibi deletae fuerint bonae artes, tamen seminaria reliqua sint conseruata Tua virtute, unde iterum propagari in Pannonias doctrina vitae utilis possit. Itaque hac in re, et voluntatem Tuam cupientem in re praecipua bene mereri de patria, et singularem prudentiam iure probamus. Ego vero etiam omine detector. Cum enim tali tempore cogites de studiis, ostendis Te non desperare pacem, et meliorem Pannóniáé statum. Quis enim, si arbitretur, perpetuam fore dilacerationem regni, aut venturam patriam in seruitutem, adiiicere possit animum ad scholas exstruendas. Proinde hoc Tuum consilium, quasi diuinationem quandam futurae pacis interpretor, de qua idem ut sentiam, non levibus argumentis moneor, ac saepe Matthiae dixi, me bonam spem habere, futurum, ut aliquando post iterum fiat tranquilla Pannónia, et quidem eiectione Turcis. Quare, quod pio, et ut arbitrer divino consilio moliris, ut ruentibus studiis operam feras, hoc institutum ne abiicias, nec Te deterreri temporum difficultatibus sinas: spero Deum etiam Tuis conatibus affuturum esse, praesertim, si dederis operam, ut ecclesiae purius doceantur. Neque enim dubium est, haec bella et hanc Turcicanvservitutem, poenas esse peccatorum nostrorum, et idololatriae. Cum autem tantopere faveas honestis artibus, quaeso, ut me quoque complectare inter caeteros studiosos. Olim Graeci Herculem addiderunt Musis, earumque ducem vocabant: significantes, defendi oportere literas auctoritate bonorum principum. Constat autem maiores vestros Peonas ab Hercule ortos esse. Quare gentilitiam et domesticam virtutem esse putabis, tuumque literarum studia. Et est praeclarum imitari maiores. Sed haec fortasse prolixius quam conveniebat. Matthiam Tibi com-

mendo, virum praeditum egregia doctrina, prudentia et pietate. Joannem Sylvestrum etiam hominem doctum, Celsitudini Tuae commendo. Deus servet Celsitudinem Tuam ad salutem publicam. Lipsiae nonis Octob. 1537.

Celsitudini Tuae
addictissimus
Philippus Melanchthon.

Közli: Ribini, Memorabilia I. 40. I. Payr: Egyháztörténeti emlékek. 21.

2. Lám Sebestyén késmárki bizonyítványa 1575. május 5-ikéről.

Kiállította Thorakonymus Mátyás, akkori rektor, Lám külföldi egyetemre távozására alkalmából.

Salutem omnibus Lecturis! Hic Seb. Lamnius, bonis et honestis parentibus apud nos ortus, inde usque ab ineunte pueritia doctis et fidelibus Praeceptoribus usus, egregia virtutis et eruditionis specimina adeptus est. Contigit quippe illi, ad hanc rem concessu ac munere divino, tum felix ingenium, tum pulchrum de rebus iudicium, *ἄξιος αὐνεθη και ἄξιος εστί φιληθ-η*. Nam ut paucis dicam, Latinam linguam egregie addidicit, Graecam mediocriter cognovit, Artes quas dicendi vocent, féliciter percepit, Mathematica sic degustavit, ut ubi commodior eodem discendi occasio data fuerit, non poenitentiam accessionem facturus sit. Capita Doctrinae Christianae ita tenet, ut non solum ipse, quid credere et sperare debeat certus sit, verum alios etiam salutariter monere et instruere, deque iisdem cum pus et Doctis viris non irreligiöse conferre ac disserere queat. Dehinc autem propter multas alias virtutes, singulariter instar gemmae cujusdam elucet in eo stúdiu timoris Dei, humilitatis, pietatis et suasuissimae modestiae. Unde sane illa vel maxima ipsius fuerit commendatio apud omnes pios viros, quod non obscure coniiicere possunt, eum esse verum membrum et verum civem Ecclesiae *πάντα Ἰαθἰ ἀχοεχεος ἁγορεύενν ὡπερ εικός*. Praeterea functus est hic officio Collegae in pulvere Scholastica plus minus integrum annum. In qua sane statione sua eam mihi praestitit operám ut ipsius fidelis diligentia et diligens fidelitas magna me molestia levaret in laboriosa ista functione. Hinc factum est, ut eum toto tempore, non uti *παραγαζtv* tantum, sed etiam uti fratrem diligere inque meis habere coeperim: dignus est in mea quidem sententia, qui non inter indoctos numeretur et cui doctissimi etiam optíme faveant. Tot igitur nominibus totquè de causis amantur etiam atque etiam ergo omnes pios ac Doctos viros, ut quibuscunque modis potuerint, hunc nostrum Sebastianum ament, juvent, promoveant foveant ipsiusque commodis atque ornamentis pro virili consulant; ita sibi persuasum habentes, si quidquid hujus causa fecerint non mole praestituros. Vale. – Dat. in Kesmark, sub Carpato 5. die Maii. Ao 1575.

Matthias Thraconymus
Lud. Lit. Moderator ibidem,

(Rezik János: Gymnasiológiájából. §. 42. 113. jegyzet. Az eperjesi Kollegium tulajdonában).

3. Horváth Gergely strassburgi végbizonyítványa. 1582. augusztus 28.

Melchior Junius

Witebergensis Academiae Argentoratensis Rector Lectori S. P. D.

Est aliquid, atque adeo magnum est: generis claritate: amplitudine nominis: familiae vetustate reliquis hominibus antecellere: generosis bonj fauent ac nobiles omnes et quia Reipublicae utile est, multos reperiri majoribus suis digni: et quia clarorum virorum deque Republica meritorum praeclare etiam mortuorum memoria senex canaque valere debet antiquitas. Verum illj demum generosj sunt et nobiles: non qui famosis majorum imaginibus: aut opum maximarum praesidiis: fructuosis fundis: possessionibus copiosis: ditone ampla nituntur: sed etiam mente tota in curam incumbunt: vt insignes pietate: virtute clari: vitae spectati sanctimonia: nobilitatis doctrina: meriti, illustres et sint et habeantur. Inter hos locum minime postremum obtinet Ulustris et Generosus D. Gregorius Horwath: Dominus in Neereect. et quem praesentem Academia nostra amavit: discedentem omnibus est faustis prosecuta: absentem grata hactenus et honorifica coluit memoria. Etenim cum jam inde a cunabulis didicisset: sapientiae omnis initium Dei timorem, rerumque omnium infirmam plane gloriam esse: nisi perpetuo ergo eundem amore studioque fulciatur: ut vera veri Dei cognitione nihil habuit antiquius: ita eandem ex limpidissimis Israelis fontibus puram et hauriret, operam dédit sedulo. Deinde cum non ad ocium, sed negocium grave vocari sese, magnamque sustinere expectationem intelligeret: haec illius in cogitationibus semper prima antiquissimaque fuit: ut a pulcherrimarum atque utilissimarum rerum scientia instructus praeclare: consilio, prudentia, doctrina, subditis suis, atque adeo patriae suae prodesse posset, Silentio ego hic modestiam ejus dem et vere virginalem verecundiam praetereo: nihil de illa nobilitatis propria, cum omnes in alios, tum vero maxime literatos humanitate dico: morum taceo comitatem atque svavitatem: quibus ille rebus suis in amorem facile eos nostra in Academia qui docent, et quorum tecto et mensaque usus, pellexit. Etenim et eorum nos -eum esse numero scimus, qui esse quam videri bonj malunt: et quibus *βάρως ἐστί, μέγα λίαν ἀνεΓσθ*-ac. Quod ergo unicum requiri a nobis videtur: Deum Opt. Max. rogamus: diu hunc saepe generosum, pium, doctum, omnibus et animi et fortunae donis' ornatum conservare, lucisque hujus bene longa donare usura dignatur: vt praesidium in eo ecclesiae et scholae habeant diuturnum: patria exemplum virtutis excolendae: illustres' a generosi fortunam amplam pietate, doctrina, huma-

nitae ornandi: .magistratus subditos conciliandi dementia: prudentia muniendj: defendendi animique magnitudine. Argentoratj XXVII Augusti Anno salutis humanae per Christum Dei filium recuperatae MDLXXXII.

Olvashatatlan aláírás.

(Eredetije a nagyecőri családí levéltárban. Orig. 6. alatt. V. ö. Wéber S.: G. Horváth Gergely és családja. 131-133.)

4. A csepregi rector díjlevele az az 1585. és azelőtt való évekből.

Az Czepreghy Schola mesternek feouedelme ez, hogi az feólseó predykator az ki leszen az zent Miklós egyházhoz való Plae-banjaban, az asztalt keól tartany az Schola mesternek. Ebedet es Vachorat keól nekj feózettny, es minden Ebeden és Vachoran három tal etkett keól nekj feózettny az edgik tal etek borsos keól lenny, es minden Ebedére es Vachorajara egy egy fel mezei Bort keól adny az Schola mesternek. Ha penighlen az predjkator nem akar aztalt tartany az Schola mesternek, tehát az eó ieóuedelmebül az malom beóczübtül, negiven keöbeöl buzatt keól adny az Schola mesternek az eó asztal tartásáért, az mint az eleött nalo eztendeökben el uolt rendelue es végezve. Ismegh 3-dik ióuedelrhe az Schola mesternek ez, hogi minden Czepreghy Giermek, az kj Scholaban iar, az kj Gramatjcat tud oluasny, auagy ha szinten leczkett tud halgatny, egy-egy forental tartozik az Scholamesternek az eó tanettasatul, de teöbre nem ereöltethety, mert az Scholat az Varas epetteti es czinaltattja. – es keörul ualó keritesyt is az kertynek, de az kik Ábecedariusok auagi Syllabalny tudnak, azok negiven pénzt auagy penigh d. 10 adnak. Ismegh az Schola mesternek iar az Varastul aztal bora, vgimint az kett Templomoknak Szeólejek borából eött ako bor Szüretben. Ismegh mikor az Vrnak eó Naganak be szedik az Varas Szeóleó hegynek hegyuamjatt, akkor tartozik az Czepreghy Schola mester Registromott chynalny, es mikor az Vr eó Naga embere úgymint Vduarbiraira auagy Ispania felöl akaria az Varas hegin ualó Szeóleókett szamlaltattny, akkor tartozik az Schola mester az eó Registromauaal el menny az Vr embereiuel, es minden hegien ualo szeóleóoketh feöl laistoralnj, az mint az Varas huteósi es hegi-mesterj mondgiak, az mellik Fertal, auagi Octal auagi Gira, es mikoron az után az megh írott szeóleókreól az hegi uamott be szedik mind az Uarason s mind az falukon, az Schola mester mindeneött ott keól lenny az eó Laistromauaal az Ur embe-reiuel, és az kj megh adgia az hegiuamatt, azt igazan kj keól iegizenny es irnja, hogi az után kart ne ualljon az szegenj ember mjatta: És az szegenj emberek tartoznak az Scholamesternek szolgaltiaert Penna bort adnj, az eó io akarrattiók szerent, kj teöbbit, ki keusesebbet, de nem ereöltetesbeól, sem szabás szerent.

Hanem az Vr eó Naga tartozik az Scholamesternek szabás szerent az eó rendtartásáért es szolgaltiaert huzoneött ueódeör mustott .adni, az melliel az hegiuamatt szedy.

Ismegh negiszer esik Orszagh Sokadalma az Varason, es akkor mjnden giermek, az kj fizetésen uagion, azok tartoznak az Scholamesternek kett kett pénzt adny polgár renden ualok, az nemessek 4 pénzel, az Nemetek is fgi egi garassal auagi egi Patzonnal.

Az melj Chepreghy giermekett penigh ha nemett giermeken el ualtjak, auagi Vyhelbe, auagi Sopronba, auagi Beczbe adgiak, auagi valahou a nemett országban, es onnand mast adnak érette, tehatt attul az Chepreghy ember czak annyf fizessen mint az eöneön fiatal, flo. 1.

Ismegh minden giermek az melj fizet zegeötsegh szerint, azok uagi Polgár fia, uagi Nemes fia, de nem az Nemetek, azon zent Gál napian egi egi kakással tartoznak, melliett zent Gál kakasának hinak, nem kappannal, arra nem ereöltetthety eö kegme, hanem az kj io akaratiabul olljant akar adny, szabad uele.

Ismegh ha valakj megh hall es attjafiay kiuanyak, hofi mind az három harangal harangozanak nekj, tehát attul tartoznak nekj harangozó pénzel d. 10. Ha peniglen csak kett harangall harangoznak nekj, tehát attul tartoznak nekj harangozó pénzel d. 7. Es az Schola mesternek iar az harangozó pénz, de az processio az praedikatornak iar.

Ismegh niaron, mikor az Schola mester kj akar menny az szeöleö hegire mulatnj, Cheresnie ereskor ki mehett harmad magával es ehetik az Cheresnieben alól a feöldreöl de feöl nem hághatt az faiara, es haza hozhat kezkenóczkejében tiztességh szerent, de ne szatorban, avagy tarizniaban. Azonképpen mikor az Boroczki érik is, auagi mas fele gieumeólcz, kj mehett eczer s kétszer, de nem mjndenkor auagi sziontelen, ehetik benne, es haza is hozhatt kezkenioeben benne, tiztesseghesen.

Mikor olj feó ember halna megh, offeralnanak giertiaval auagi pénzel az oltaro, tehát annak az comparatjonak, fele az Schola mesternek iar, mjnd pénznek,, mjnd giertjanak, fele az prédikátornak iar.

Ismegh telén, mikor az kemenczett feötteni keöll, mjnden giermek az kik fizetnek, mjnd kj feöldiek, nemessek, es polgar renden valók, es it valók, tartoznak, es it valók, tartoznak egi egi szekér fátth vittetnj az Scholaban, az szobának melettegere. Ha télre giertiatt vezen az Schola mester, mjnden fizetésen való giermek negi negi pénzt keöl adnj giertia pénzt.

Az Schola mesternek tizti az, hofi az Scholaban való deákokat zep zertartasban tarcza, mind fizetésen ualokat, mjnd az eöregékett, s mind az kisdedekéit, az kik nem fizetnek is, es az eöregék keözül az kisdedeknek informatorokatt ualazon, kik az kisdedekéit taneczak, es az Scholamester hire nekeull senkj keözuleök Scholan kiveöl ne iarianak, senkjnek kart ne giengenek.

Az Scholamesternek Collaborator légien, ki az Chorusnak gongiat visellje, es mjnden nap primatth enekellienek: Beóitben mjndennap Lataniatt enekellienek, es eztendeö általi mjnden innepek estin es szombat deliest, vecherniett enekelljenek. Mikor rutt, undok feölheók, vadnak menjdeörgessel es villám-lással, migh az határon kiueöl uadnak, ackor az eóregh Deákokkal

harangoztassan az Schola mester, hagi az kereztien emberek feól emelliek az eó szíveókett, es az menjbelj Ur Istennek ighen keónieóreógienek, hagi eó Zent Feólseghe megh oltalmazza, mjnd marhainkatt, es meszeón való életünket, hegien es veólgion való szeóleóinkett es minden marhainkatt.

Az külseó monakbul ualo ieóvedelem, buzatt es rosott, mely az eóregh Deákoknak iar, azt az Schola mester el oztogassa keózeótok, mert eó kegme tudgia melljknék mjt keól adnj benne azaz melljk mjt erdemei. Finis. Írattatott 1585. Eztendeóbelj Lajstrombul, Takacz Miklós Uram Polgármestersegheben es Zalay Geórgi Kovacz Ur Birosaghaban, Josa Diakk itt valo Nótárius által. Anno 1625. eztendeóben 30 dje Juny. M. P.

A csepregi polgármesterek jegyzőkönyvéből (190) közölte Farkas S. Csepreg tört. 58-61. lap és Payr: Egyháztörténeti „Emlékek 39-42.

5. A nógrádi esperesség rektorainak eskümintája.

Én N. N. az N. N.-i iskola rendes úton meghívott (Rectora) esküszöm a boldogságos Szent Háromság, Atya, Fiú és Szent Lélek Isten nevében, hogy iskolai tisztben az Úrnak hű, szorgalmas és gondos sáfárja akarok lenni s ígérem:

Mindenekelőtt, hogy symbolikus- és törvény-könyveinkben foglalt evangélikus tanításunkhoz állandóan ragaszkodom s benne gondosan oktatom a gyermekeket igaz istenismerethez s istenfélelemhez vezetvén őket.

Az egyházi éneket (kórus) lelkiismeretesen művelem és vezetem; mértékletes, istenfélő és példás életet folytatok s mindenfajta megbotránkoztatástól távol tartom magam.

A községi jegyzői teendőkben híven és igazságosan járok el.

Az esperes úrnak, valamint az egész esperességi lelkészi karnak, különösen pedig a helyi lelkész úrnak engedelmességet s illő alattvalói hűséget (poddanost), házabelieknek tiszteletét és becsülést fogadok s ezt egész iskolámmal tanúsítom; ezzel szemben mindenfajta rosszhiszeműségtől, ármánykodástól, titkos vagy nyilvános ellenségeskedéstől távol tartom magam, egyházunk tagjait s jóltevőit (ímet?) illő tiszteletben részesítem, végül a Rektori Artikulusok pontjait szem előtt tartva, szerintük viselkedem és igazodom.

Éhez segéljen engem a boldogságos Szent Háromság, Atya Fiú és Szent Lélek, egy áldott Isten mindörökké. Ámen.

(Eredetije a dunáninnyi egyházkerület pozsonyi levéltárában. Tőből fordította Krcsméry István.)

6. A esetnek iskolai törvényei 1726-ból.

Leges Scholae Chetnekiensis Anno 1726. d. XI. Maji publicatae.

Qu. D. B. V.

Aeterna Sumi rerum arbitri Sapiencia cum malarum tum bonarum quoque actionum fines constituit, quos improbi migrare insipientes alto plane supercilio contemnere soient. Quod mentis humanae aut vaesania est, aut effrenis delinquendi libido. Huic plus, et insita lege naturae occurrit, et litteris mandata. Quod saluberrimum institutum ad Societates majores, aequae atque minores dimanavit. Nihil enim sub Sole est, quod recto motu semper feratur. Neque magis inclinatio animus humanus natura quae est, quam ut ab aequo ad iniquum exorbitet. Norunt hae, quotquot sapientiae laudem tneruerunt. Ut adeo graviter scripserit Isidorus L. II. Etymol. dum Leges, inquit: factae sunt, ut earum metu humana coerceatur audacia, tutaque sit inter improbos innocentia et in ipsis improbis reormidatio supplicio refrenetur audacia et nocendi facultas. Animam ergo ex corpore sustulisse dicitur Demosthenes is, qui legem ex Civitate tollit. Quippe quarum Sanctio quod gravissime Plato inquit illo respicit ut felicissimi cives sint et maxime inter se amici: Id etiam illi, quorum interest, taciti animo agitabant suo in eamque sententiam venerunt, nulla posse ratione alia neque disciplina sanctions religionem in ludis litterariis contineri, neque adolescentum imprimis peccandi cupiditatem licentiamque refrenari, quam si leges auctoritate publica sancitae illis, quos praeterea obligari par est, proponerentur ut quid cuique hoc in Lycaeo agendum putarent, apparari possit. Ac primum quidem leges Rectoris huc fere redeunt:

I. Lex.

Sicuti auctoritate publica Rector totius Gymnasii constitutus est, ita quoque id sibi negotii datum esse eredet, ut illis, quibus legitime praefectus est, et solido pietatis studio, quo nihil vitae humanae accomodatius est, et modestia laude et diligentiae gloria et gravitate morum praeire contendat; neque cornittat ipse, quod in aliis merito reprehendit. Nihil enim efficacius adolescentum animis sive virtutis studium instillat, quam composita viventis ratio, sive vitiorum turpitudinem firmat, quam dissolutior vita docentis.

II. Lex.

Imprimis vero, id operam sedulo dabit, ne ad docendum imparatus accedat, auditorumque animos vana potius inanique copia verborum, quam rerum varietate soliditoteque deleatet; maximeque id aget, in ea, qua par est fidelitate et ingenia acute probet et naviter formet, moribusque qui ingenuos literarum

cultores decent, solertissime imbuet. Is enim demum fructus litterarum longe uberrimus est, cum omnes vitae actiones ad voluntatem Dei in lege revelatam, componuntur.

III. Lex.

Ac, ut aliis quoque de ejus diligentia informanda juventute scholastica constare queat id curabit quam diligentissime, ut quotannis idque mense Majo examen publicum instituat, eoque omnes illi, quorum interest, utriusque sacri aequae atque civilis ordinis viri adhibeantur, qui et de ratione docendi, et de profectibus adolescentum accuratum ferre iudicium queant.

IV. Lex.

Inferioris ordinis classibus eos praeficiet, quorum et diligentia in discendo et amorem in pietatis studio et fidem in docendo perspectam habet, ne cum ipse docere nequeat, aliorum desidia, corrumpi potius; quam formari puerorum animos, persentiscat.

V. Lex.

^x Quia vero minime durat, quod non alterna requie temperatur idem scholae moderator faciendum sibi putabit, ut ubi commodum esse videbit aetivum cum primis tempore, juvenibus, ipsisque adeo pueris indulgeat, ut animos honestis liberalibusque ingenus non indignis exercitationibus, ludisque recreare queant.

VI. Lex.

Eos, qui aliunde venientes discipulorum numero aggregari voluerint, sine testimonio Virorum et praeceptorum non recipiet, ac ubi hoc instructi fuerint, antequam probe explorentur quid ipsorum humeri possint, quid recusent ferre, numero suorum, non adscribet, neque catalogo publico (Matriculam vocant) inseret, nisi vel unius anni mansionem sancta fide polliceantur.

VII. Lex.

Singulis diebus Saturai cum junioribus lingua vernacula catechisationes instituet, quibus et primi secundique ordinis auditores interesse tenebuntur.

VIII. Lex.

Singulis semestribus leges publice praelegendas curabit, simulque brevem aliquam de utili argumento orationem ad studiosum juventutem dice!

IX. Lex.

Generalibus funerum deductionibus nisi gravis quaedam obstet causa, semper intererit, utque omnia decenter fiant, studiosissime providebit simulque mortalitatis humanae memor suos ad ejus considerationem excitabit.

X. Lex.

Pecuniam, quam Studiosi ex publicis cantationibus, festivationibus, atque funeribus colligunt, ad se recipiet curabitque ut summa chartae inscribatur; deinde tempore consueto ita partietur, ut et studiorum diligentiaeque et officiorum praestitorum rationem apud discipulos habeat.

*Leges studiosorum.**I. Lex.*

Senior a Rectore constitutus, in convictorio id curabit quam diligentissime, ut oeconomus constitutus classibusque praefecti tempestive adsint. Absentes a praelectionibus et templo atque funeribus notabit, eosque qui se precibus scholasticis subducunt, cibo privabit. Ac ne ecclesiae adjunctae (filiales vocant) auditione verbi Dei privarentur solertissime providebit, ut ordine ipse primum, deinceps illi, qui possunt ad habendos sermones sacros excurrant.

II. Lex.

Classibus praefecti hora statuta suis adsint, eaque fide seduli tateque commissos sibi ad praescriptum Rectoris doceant, quam ipsi a suo magistro expectant; neque tam praemiorum vitae hujus ubertati, quam futurae excellentia ad patienter ferendas docendi molestias invitentur.

III. Lex.

Oeconomi officium singuli per singulas hebdomadas gèrent, idque operam dabunt ut definita hora aeris campani sono reuquos cum ad praelectiones publicas, tum sacras etiam preces vocent; capito sacri codicis mane et vesperi praelegant, aedes, scholasticas claudant incisiones parietum, mensarum fornacis et fenestrarum fractiones observent, sub templo minorennibus orantibus praesint, mendicantes ad expurganda hypocausta singulis hebdomadibus moneant, pulsum aeris campani quandoeunque necesse fuerit et imprimis publicum procurrant; litteras publicas bonum ecclesiae concernentes, ubi opus fuerit, perferendas dent atque omnia, quae ad ordinem servandum pertinere videbantur, exequantur.

IV. Lex.

Petentes scholae introitum litteras vitae actorumque testes Rectori adferant, et si arma habeant, deponant, nisi nolint auditorum numero adgregari.

V. Lex.

Qui audiendi praelectiones, atque beneficiis fruendi facultatem nacti sunt, post sinceram in Deum pietatem, ita literas colent,

ut majores quoque reverenter observent, aequales diligant nihilque comittant, quod jure queat reprehendi.

VI. Lex.

Nobiles civites oppidanos ac imprimis eos, a quibus hospitis excipiuntur submisse colent, atque ab omnibus rixis mutuis et contumeliis aliorum abstinebunt puerosque fidei sua traditos quam diligentissime formabunt, ac ubi discedere ex hospitio animus fuerit, gratiam referent et si possunt, reddent.

VII. Lex.

Nocturnae diutuinae grassationes, computationes, saltationes, locorum suspectorum frequentationes, herbae Nicotianae fumigationes, lascivaspurcaque cantilena, quibus tenera offendi mentes soient, prorsus interdictae sunt. Contra qui fecerit, carcere poenam luet, vel pro renata relegabitur.

VIII. Lex.

Bachanalia et personatas pompas celebrare sub poena relegationis vetitum est. Nihil enim a nomine Christiano alienius esse debet, quam mores ethnicos exprimere.

IX. Lex.

Siquis scholarium circa Scloporum explosiones occupatus deprehendatur, amisso sclopo relegetur. Eorum quippe qui in castris docta Palladis militare soient, arma» calamus, papyrus ipsique libri esse debent.

X. Lex.

Aestivo tempore nemo depopuletur hortos, agros, olera, poma aut alios fructus rapiens aut ramos arborum laedens. Non sunt enim haec humanitatis sed belluinaepotius immanitatis documenta. Qui contra iverit, graviorae poenae subjicietur.

XI. Lex.

Ad corporis animique exercitia et relaxationes quantum attinet, sint honestae et liberalibus ingenus non indignae proindique Directoris arbitrio relinquuntur, quo exercitiorum genere suos recreari interdum velit.

XII. Lex.

A nostra consociatione scholastica discessuri, sive ad aliquod officium legitime vocati, sive sponte sua honeste idque publice valedicent, gratiaque post se animi significationem relinquunt. Secus facturi scholarum rectoribus, quoque se demum verterint, aliisque per literas pessime comendabuntur.

XIII. Lex.

Publicis Candidatorum examinibus singuli scholarium intererunt. Habebunt enim, ubi doctas de rebus gravibus dissertationes vrorum audiant; ac aliquid praeclari trahant quo studia animumque firment— suum. Uli vero, qui se nequiter subtraxerint, pro Rectoris arbitrio, pecuniae parte quae eis ex divisione reddi solet, mulctabantur.

XIV. Lex.

Ad extremum, si felices beatique voluerint esse, nihil agent fraudulenter, sed pia mente cogitabunt piissimum illud Prudentii:

Speculator adstat desuper
 Qui nos diebus omnibus
 Actusque nostros prospicit
 A luce prima in vesperam.
 Híve testis, híve est arbiter
 Hic intuetur quiequid est
 Humana quod mens concepit
 Hunc nemo fallit iudicem.

(A csettleki ág. h. ev. iskolának jegyzőkönyvéből. 1726-1864. Az esperességi levéltárban.)

7. Lesch Dánielnek, Kazinczy késmárki tanárának meghívó levele 1751. július 7.

Wohl-Ehren fester u. Wohlgelehrter,

Sonders geehrtester HErr. Nachdem durch wohlweise Gottliche Disposition, unser HE. David Drosihel als 4. tao. Classis bey uns Praeceptor in die Evang. Schul zu Bartfeldt, zu einem Con-Rectore, ordentlicher weise berufften und actu dahin transferiret worden; als ist, unsere gegen Gott und des publicum Bonum vornehmste Sorge und Schuldigkeit diejenige Apertur, mit einen tauglichem von Gott gezeigten Subjecto, wiederum zu ersetzen, welches auch in unsern mit Ende Juny gehaltenen Convent, nicht allein durch eine ordentliche Candidation, sondern auch Collectionem Vocatorum uns deutlich und Nahmentlich von Gott angezeigt und angestellet worden:

Weilen nun H. Daniel Lesch, uns dessen zeitheriges Wohl-Verhalten, in denen Freyen Künsten habende gute Experiancz und Wissenschaft genugsam recommendiret worden, als haben wir in Nahmen der H. Dreyeinigkeit, den Hn Danielem Lesch zu einem in unserer Schul und zwar 4-tae Classis publico et ordinario Praeceptore, einmüthiglich denominiren, u. Kraft dieser ordentlichen Vocation darzu beruffen, auch zugleich unsere 4-tae Classis Schul-Jugend demselben anvertrauen wollen. Wird demnach demselben ad imitationem antecessorum suorum obliegen, alles dasjenige zu beobachten, was die Leges Scholasticae w. Uhralte Gewohnheit in Kirchen u. Schalen-Diensten von denselben erfordern; Insonderheit aber wirdt derselbe die Ihme anvertraute Jugendt zu aller Gottes-Furcht anzuführen, im Lesen und Schreiben, wie auch in dem Rechnen, mit einer guten Manier nach eines jeden Schülers Capacitaet und Fähigkeit seines Ingenij anzuweisen, auch in denen Declinationibus und Conjugationibus zu unterrichten und einem guten gustum ad Superiora zu geben wissen.

Et quia dignus operarius mercede Sua, so soll H. Daniel Lesch vor diese seine Arbeit von uns zu empfangen haben folgendes:

1-o Fixi Salary Jährlichen fünd und viertzig Ungrische Gulden.

2-do von der Oster- und Pffingsten-Cantation tertiam partam ratam oder das Drittel.

3-0 Von einer General-Leiche denary od. Pfnig 4.

4-0 Von wöchentlichen Cantationibus, Hochzeiten, Zechen und Nahmens-Tägen seine billige und gewöhnliche part, nach Beschaffenheit einer und andern Gelegenheit sambt andern Accidantibus, welche vor der Stadtl. sonderlich auf heil. 3 König und Martini pflegen gesamlet zu werden, gebührende Theil.

5-0 Ein Hospitium oder Wohnung, wie vorhero gewesen, in unserem Schul-Hause.

Vorbey derselbe zugleich, nach seinem Wohlverhalten allen de Jure Patronatus gebührenden Schutz und Assistenz, von uns nebst seiner anvertrauten Jugendt Göttl. Gnaden Beschirmung empfehlen und verharren. Sub dato Kesmark den 7ten July Ano 1751. Des Wohl Ehren festen

u. Wohlgelahrten Hrn.

Dienst bereitwilligste freunde N. N. Aelteste und Vorsteher der Evang. Gemeinde in der königl freyen Stadt Kayssmarkt.

(A Késmárki líceum levéltárából sub E Nr. 1).

8. A nagypalugyai iskola 1770. július 26-án tartott vizsgálatának tanulmányi rendje.

1. Maiores examinabuntur.

1. Ex theologicis potissimum articuli de justificatione et conversione, deinde theses ex his aiticulis praepositae ventilabuntur.

2. Ex Logicis de tribus mentis operationibus, generalim et speciatim, ubi etiam thesium exhibitur oppugnatio.

3. Ex oratoria de tropis et figuris et specimina styli.

4. Ex historicis de monarchia romána.

5. Ex geographicis Hungáriám et partem Germaniae pertractabimus.

6. Theologiae operám naraturi elementa linguae graecae colebunt.

7. Arithmeticae problemata etiam proponi possunt.

II. Nec Redores operam dabunt.

1. Sacris et *catechesi Lutheri Lissoviniana* una cum Syntaxistis et grammatistis.

2. Rhetoricae secundum Fregerum, potissimum periodologiae.

3. Poësi et Mythologiae ubi specimen etiam styli et legati producent.

4. Geographia ubi Ungariam tractabunt.

5. Históriáé universali unde perorationes dicent.

6. Arithmetica.

III. Praeter Sacram Geographiam et Históriám, quae cum Classe praecedente communia habent, specimen constructionis ostendent.

IV. Grammatistae idem, quod syntaxistae didicerunt, nisi quod loco constructionis isti analisim nominum et verborum facient.

V. Donatistae et Catechumeni catechesim minorem répètent. Declinabunt et comparabunt. Dicta scripturistica recitabunt, ex vocabulis disputationem i stituent, atque cantiones prompta memoria canent.

Omnes minores Specimen calligraphia in puds et formulants ostendent.

(Másolta: Madera M.)

9. A nyitrai esperesség törvényeiből (1784.) XXXVI.

Ludimagistri singuli in suis scholis, utriusque sexus pubem sibi creditam, diligenter in lectura, caligraphia, catechesi, Diario b. Dan. Sartorii Biblico, sacris odis, História Biblica ac patriae, ac denique arithmetica, instituant: pueros autem dotibus ingenii prae ceteris ornatos, adhibitis in consilium Rev. Pastoribus suis, Szakoltzam expédiant, humanioribus litteris usque ad Rhetoricam imbuendos, et ad statum Ecclesiasticum praeparandos, eumque in finem, hinc demum Ponium expediendos. Pro sustentatione autem istius Scholae Szakoltziensis, quotannis quaevis Ecclesia conférât minimum quatuor metretos siliginis Ponienses, et quatuor ad minus florenos: de qua symbola percepta et erogata, curator Ecclesiae, rationes dare tenebitur. Ven. Seniori et Dno. Inspectori, quovis anno, citra ferias D. Georgii:

(Leges atque articuli Venerabilis et Almae fraternitatis aug. conf.
addictae, et

in J. Cottu Nitriensi habitae sanciti et recepti Anno Dni
MDCCLXXXIV.

A dunáninnyi egyházkerület pozsonyi levéltárából.)

**10. A felkai ev. gyülekezet ajánlata a „nemzeti iskola”
felállítását illetőleg, (1787.)**

Unterzeichnete Aeltesste der Evangelischen Gemeinde der Königl. privilegierten XVI. Stadt Felk im Zipser Comitete, geben hívedurch zu wissen, dass wir, in Ansehung einer híverorts zu errichtenden Evang. Nationalschule, mit dem Wohlgeboren Hern Franz von Kazinczy Königl. Inspector der Nationalschulen der Kaschauer Litterär Bezirks in nachfolgende Abhandlung uns eingelassen haben:

1. Wir verbinden uns zwey geräumige und genugsam lichte Schulzimmer aus harten Materialien aufzubauen und sie mit den nöthigen Schul-Requisiten, als Bänken, Tafeln, Kreide, Schwamm ect. zu versorgen.
2. Bestimmen wir den jährlichen Gehalf für den ersteren Lehrer, der zugleich für diese Zahlung die Dienste eines Cantors im Bethause verrichten wird, an baarem Gelde Rfl. 110: für den zweyten, der zugleich als Organist im Bethause angestellet wird, Rfl. 130 welche beide Zahlungen wir Quartalweise leisten wollen.
3. Ausser diesem Gehalt versprechen wir einem jeden zu ihrer Bedürfnis und zwar Rfl. 10 als Holzgeld, den zweiten aber Rfl. 20 abfolgen zu lassen, und selbige mit bequemen freyen Wohnungen zu versehen.
4. Verpflichten wir uns zu allen unterkommenden Reparaturen, oder durch Feuersbrünste und anderen Zufall nöthig gewordenen neuen Erbauungen, sowohl der Schulzimmer, als der Wohnungen der Lehrer. Hingegen wird hívedurch alles sonstige Didactrum, Namens-Gebündnis, hnd Feyertagsgeld, oder wie es immer genannt werden mag, gänzlich cassirt und aufgehoben. Felka d. 25. Jan. 1787.

Franz von Kazinczy
Königl. Überaufseher der Sämtl. Nat.
Schulen des Kaschauer Lit. Bezirkes
Andrae Adriany

Jakob Meltzer
Martin Adriany
Jacob Loysch

Dass dieser Contract in gegenwart meiner geschlossen und unterfertigt sei, bescheinige. Dat ut supra

Michael von Badanyy
des Löbl. Zipser Stuhl Geschworener.

(Az ev. egyház levéltárából.) Annalen Sammlung (1679-1804.)
Nr. III. 109-111.

11. Szakonyi József esperes lelkész által 1808-ban készített iskolai törvények.

Ide mellékeltek azon Oskolai Regulák, vagyis Törvények is, melyeket ezen mi Pápai Augusztana Confession levő és Seniorális (Triviális) Oskolánk számára, T. T. N. és N. Szakonyi József Ur Helybeli Lelki Tanító, s egyszersmind a ,Weszprém Vármegyei Alsó Senioratusnak, Érdemes Seniorja elkészítvén, mind az Helybéli Conventnek, mind pedig ez egész Senioratusnak jóváhagyásával béis vétetni, gyakoroltatni és minden Oskolai Esztendőnek kezdetén az tanuló ifjúság előtt fel is olvastatni rendeltettek:

Úgymint

1-ső Törvény: A' mi Pápai Aug. Conf. lévő Evangyelika Oskolánk igazgattatik ugyan *részül* a Venerabilis Superintendentiának Oskola mestereket illető (vagy úgynevezett Cánonjai) szerint; *részül* az Oskolai vezér nevezetű könyvecskének útmutatója szerint; *részül* pedig boldog emlékezetű Rambachnak magyarra fordított Gyermekes kézi könyvecskéjökben a Ktényi É'letnek száz Regulái és a külső Erkölsöknek is száz Regulái szerint, melyeket a' Gyónás után mindenkor el kell ez Ifjúság előtt olvasni: de ezek mellett még azon különös Oskolai rendszabályokat's Törvényeket is kivannyuk megtartani, 's ezeket legalább minden holnapban kivált kántor szerdán és Oskolai Esztendőnek kezdetén felolvastatni.

Elsőszakasz: A' Tanulóknak Oskolánkban oaló bévezettetésekrül:

2-ik Törvény: Rend szerint csak minden Kántornak* vagy Hónapnak kezdetén vétetnek bé oskolánkban az új tanítványok;

E végre

3-ik Törvény: Oskolai Matrikula vagy Jegyző könyv tartatik, melybe mihelyt Oskolánkba bé kezd járnai, akármefy tanítvány feljegyeztetik: Neve, Születése, Oskolába való jövetelének ideje, tanulása, maga viselete és el-menetele szerint.

4-ik Törvény: Midőn a' Tanítvány béirattatik ezen Jegyző könyvbe, ha ki telhetik tőle, adjon a' Nagyobb Oskola béli egy hatost, a kisebb egy garast: melly pénz fordittatik, Oskolabéli Téntának, Krétának, Spongyának, Lineáknak, Mappáknak, S több e'fféle Oskolai Eszközöknek meg szerzésére.

5-ik Törvény: Ujj Beák Gyermek kivált vidéki, ne mennyen bé addig az Oskolába, míg bé nem mutattatik a' Tisztelety Lelkiattyanak: azután bé íratatván a' Jegyző könyvbe, úgy vezetessék bé, vagy ez által, vagy Rectorunk által a Tanulók Társaságába.

* Kántor = negyedévi határidő.

Második Szakasz: Az Oskolába járó Gyermeknek tanulásokról, és maguk viseléséről.

6-ik Törvény: A' mi keresztyén Oskolánkba járó Gyermekektől, kitsinytől fogva nagyig mindnyájoktól megkívántatik főképpen az Isteni félelem, engedelmesség, szelídség, rendesség, figyelmetesség és szorgalmatosság.

7-ik Törvény: Mivel az úrnak félelme, a' bölcsességnek kezdete; ahozképest félje kiki mindeneknek előtte a' Seregek Urát, Istenét, s mind a' szíves tanulásban, mind a jámborságban egyebeknek példa lenni igyekezzék.

8-dik Törvény: A' Tanítvány becsülje a' Tanítóját, mind Édes Attya után való nevelő Attyát, hogy így jól legyen dolga; más különben az ellen való engedetlenségért példássan meg büntetetik.

9-dik Törvény: A' Tanulás Rendiben kiki magát, kiváltt nagyobb Tanítványink közül a' kiadott és felfüggesztett Serieshez, vagy Tanulás rendéhez alkalmaztassa, 's a mi ebben naponként elől fordul, ennek tanulásában szorgalmatoskodjék.

10-dik Törvény: Minden Tanuló Gyermek regvei idején korán felkeljen és a rendes felöltözés után a Házi-Imádságot 's Éneket elmondván, mind dél előtt, mind dél után a renddelit óra ütéskor, jó készüllettel, tisztán és rendessen az oskolába megjelenjen: Ha pedig elegendő oka van az otthon maradásra, azt Tanítójának vagy maga, vagy Társa által jelentse.

11-dik Törvény: A' Reggeli Oskola Télen hét óraker, nyáron hat óraker kezdődik: a' délyesti pedig Télen egy óraker, nyáron két óraker. Az egész napi Tanításra egyébkör hat óra, a rövid Téli napokon pedig legalább ött-ött óra fordíttassék.

12-dik Törvény: Minden tanuló Gyermek szép tsendesen fel jövén az oskolába, énekszó és Imádság alatt bé ne lépjen; azután tulajdon rendelt helyére üljön, és onnend, ha a' szükség úgy hozza magával, csak Tanítójának engedelmebül menjen ki, és olyankör, mikör másik Társa nits oda ki, de ismét késedelem nélkül besiesen.

– *13-ik Törvény:* Az Oskolába kész letzke készüllettel és minden egyéb jó készüllettel jöjjön fel kiki és itt is az Oskolai Éneket és imádságot szeled vigyázattal elmondván ismét olvassassa Letzkéjét, míg azt fel kell nékie mondani.

14-dik Törvény: Míg az Oskolának Ideje telett, nagy figyelmetességgel vigyázzon a Tanuló Gyermek Tanítottójának minden szavára és ezen drága Idő alatt senkivel ne beszéljen, hanem tsak Tanítottójával és attól rendeltetett Oskola Társával.

15-dik Törvény: Mikör a Tanítvány fanítottjátul vagy más érdemes látogatóiul kikérdeztetik, felellyen fent szóval, okossan és minden betsülettal: Más vigyázatlan Társának a feleletet

meg ne sűgja: Kiváltt, ha a Sz. Írásbul, vagy más oktató könyvbűl olvastatik valami, annak értelmében úgy vigyázzon, hogy abbul is okossabb és kegyessebb lehessen.

16-dik Törvény. Hogy a Tanulók az szükséges írásban és az Számvetésben jól gyakoroltathassanak: szükséges, hogy legyen írò Kő-Táblájuk, írò tollok, Tentajok, közönséges és tiszta írásra és számvetésre való három féle öszve varrott könyveik: mellyeket annak idejében nem tsak Tanítójóknak, hanem egyébb Érdemes Vizsgálóiknak is bemutatthassanak.

17. Törvény: Az iskolában nem illik s nem is szabad mindenféle ételre, italra, játékra vagy tserélgetésre és észvesztés való dolgokat felhordani. Nem szabad itten senkinek az ő Tanuló Társának akármely Eszközét, Ruháját, avagy az Oskolához tartozó akármely Eszközöket, Asztalokat, padokat s ablakokat bántani - Nem szabad itten mindenféle dibdáb híreket s újságokat előpetyegni, vagy pedig innét haza hordani.

18-dik Törvény: Mikor a Tanítványok ez Oskolában vagy másutt akárhol valamelly betsületes Embert, és Tiszteletes Lelki Atyát, vagy Oskola mesterjeket látják: szép alázatos betsület tétellel süvegejekex levegyék, magokat meghajtsák, s fennszóval köszönjenek; az Oskolában ülven pedig szépen felkeljenek s minden illetlen nevetkezést vagy ebbelyi akármelly tsintalanságot is eltávoztassanak.

19-dik Törvény: Mindnyáján pedig a Tanítványok, nagyok és kitsinyek, tartoznak egymás között is az Oskolában és azon kívül a rút, szitkos vagy tsuff beszédeket 's a verekedést eltávoztatni: egymással szép barátságossan, szelíden és kegyesen társalkodni és egymástul a' Tanítást, és jóra való Intést és a jó példát szívessen felvenni. A' ki pedig társátul vagy akár kitűl mástul megbántatik, maga Bírója ne legyen, hanem Tanítóján-ak jelentse és az által orvosoltassa serelmét.

20-dik Törvény: Ugyan-e' vegre választatik az öregjebb, szorgalmasabb és szelídebb tanítványok közül egy különös Vigyázó: vagyis Coritzens, a' ki is egy Holnapig viseli Hivatallyát és a Tanító képében valahol és valamikor szükséges jóra inti, vezeti és jegyzésben teszi Tanuló Társait, serény tanulással és szelíd magavisélléssel is serkenti őket és ezért tőlök méltó betsületet érdemel.

21-dik Törvény: Mind ezek mellett méltó; szükséges, hogy az Oskolai Tanító-Szoba is mindenektől, és tanulóktul és egyébb ott megforduló Emberséges Emberektől nagyra betsültessék: Senki ide vakmerőképen süveg fel-téve, dohányozva, vagy más betstelen módon bé-ne menjen; Hanem ajtó kotzoktatással jelentse magát és dolgát vagy az ajtón kívül, vagy a' Tanítótól bé-szóllíttatván oly betsületesen vigye végbe, Hogy a Tanítványok még ebbűl is tanulják ezt a Templom után mindjárt, mind leg-betsületessebb Tanuló helyeket igen nagyra becsűlni.

22-dik Törvény. Az Oskolából senki Tanítottjának hite nélkül 's az Oskolai Examen vagy Próba előtt, mely Péter és Pál napkor esik ki ne álljon: hanem Tanítottja fáradságát, mint illik megköszönje, megjutalmazza és tőle mind tanulásáru, mind egyéb magaviseeléséru szóló Bizonyosság levelet vagy Testimonialist kérjen.

Harmadik szakasz: A Templom és közönséges Isteni Tiszteletre néző magok Viselésekről Tanítványinknak:

23-dik Törvény: Minthogy a' tanuló Gyermekeknek hasznos és szükséges a' Ktényi Tudományban és a kegyességben idején korán nevelkedni, nem tsak az Oskolában, hanem meg Templomban is, azért megkívántatik, hogy ők itten a' gyakoroltatott okos Isteni Tiszteletre jól elkészíttessenek és ebben jó vigyázat alatt, minden jó alkalmatossággal gyakoroltassanak. Evégre

24-ik Törvény: A Templomból rendes és ékes Éneklésben, gyakoroltassanak tanuló Gyermekünk egyébkor is, az Oskolai Tanításnak kezdetén és végezetén kívül, úgymint szerdán és szombaton déllyest egy-egy óráig.

25-ik Törvény: A' Vasárnapi déllyesti Catkechismusi Tanítottok, mivel a Téli Időn kívül mindenkor tartatnak, azért azokra elkészíttessenek a gyermekek az Oskolában is. A' Vasárnapi Evangyeliomokat pedig hogy Szombathon az Oskolában okossaa és értelmesen felmondhassák és abbul a Templomban is kikérdeztethessenek, szükséges ennek kérdésekben foglalt magyarázatját D. Schoffernek Magyar nyelvre fordított Evangyeliomos könyve szerint a Tanítványoknak értelmesen eleikbe adni.

26-ik Törvény: A' Vasárnapi és egyéb héti köznapokon való Regveii és Estveli Isteni tisztveletet oly serényen gyakorolják tanuló gyermekek, és olly szíves figyelmességgel, hogy a Predikátiokbul és Bibliabeli magyarázatbul Templomban és Oskolában épületessen kikérdeztethessenek azért

27-ik Törvény: Akik már írni tudnak, a' Predikátiokat szorgalmassan írják, hogy azokbul kikérdeztetvén, annál jobban megfelelhessenek és azokat egyszersmind arra készített tiszta könyvecskékjünkben is Esztendőn által bé írassák.

28-ik Törvény: A Coritzens vagyis vigyázó igazán feljegyezze mind a Templombeli Isteni szolgálatot mulasztókat mind pedig az ottan tsintalankodókat, hogy ezeket az okos fenýíték által jobbítani lehessen.

29-ik Törvény: Tanulóink közül senki a maga fejtül és készületlenül az Úr Asztalához járulni ne merészeljen, hanem a rendes Böjti és szükséges készületet bevárja és így aztán Virág Vasárnapján, Aratáskor és Advent Első Vasárnapján azaz Esztendőben háromszor járuljanak Tanítványaink Oskolabéli Tanulójukkal, méltó készülettel, Szüleiknek, 's Tanítottóinknak megkövetésével az Urnak Szent vacsorájához.

Negyedik szakasz: Tanítványainknak az Oskolán és Templomon kívül való helyes magok viseléséről:

30-dik Törvény: Kimenvén Tanítványaink az Oskolából, mindenkor tsendessen és rendessen előbb az apróbbak, azután az nagyobbak menyének ki – Haza menvén szép betsületessen viseljék magokat; Az Utzán az Érdemesebb embereknek, mint illeti köszönjenek: Oda haza Szülőiknek, és egyéb Gondviselőiknek tanolasokrul bátran örömmel számot adni készek legyenek. Szülőiknek, Gazdáinknak és Tanítójuknak hire nélkül semmi könyvet vagy Ruhát ne vegyenek vagy akármely Jóságukat is se eladni, se eltserélni ne merészeljék.

31-dik Törvény: Az Utzán vagy más mulató Helyeken senki ne halyigalja az Ebeket, tanuló Társait, vagy más embereket - nem különben veszellyes Helyeken, s alkalmatlan Időben, engedelem nélkül fürödni, vagy télen tsuszkálni vagy szánkalni ne merészeljen.

32-dik Törvény: Mihelyest valamely tanuló Gyermekek nehéz betegségben esik, jelentse bé magát mások által, hogy a' Tiszteletes Lelki attya és az Oskolabéli Tanító meglátogathassák és 9rette mind a Templomban, mind az Oskolában imádkozhassanak.

33-ik Törvény: Végezetre minden boldogulni kívánó TanítványinH az Oskolán kívül is akárhol legyenek, kerüljék a' veszedelmes Gyermekeket és Helyeket; Szüleiket, Elöljáróikat tiszteljék, a' jókkal társalkodjanak; 's minden tanult jónak idején hasznát vegyék, ezért az Istent dicsérjék, Ő előtte és minden jó Emberek előtt való kedvességet keressék. Jó Keresztények, jó Hazafiak, 's az Emberi Társaságnak hasznos Tagjaivá lenni igyekezzenek, 's egyszersmind azon Oskolai Okos megjutalmazást és Büntetést is előttök tartsák, mely feltalaltatik az Oskolai Vezér Könyvecskénnek végén.

(A pápai ev. egyház levéltárából.)

12. Hunfalvy Pál pályázati kérvénye 1839-bcJ.

Inclyte Inspectorats!

In sequelam publicati medio pagellarum publicarum Concursus pro Cathedra Juridica 111. Lycei Kesmarkiensis, me praementionatam Cathedram ambientem insintio. Splendidas insolitasve animi dotes nec habeo, nec prae me fero: at studio, audeo affirmare, sedulo continuoque talem me esse factum existimo, existimo, qui Cathedram juridicam occupare valeam. Testimonia mea scholastica Inclyto Inspectoratui, Clarissimisque adhuc vivis Professoribus, quorum sub oculis adolebi, nota sunt, et ex protocollis scholasticis authentice produci possunt; in diplomate meo advocatiali *Laudabili Calculo* sum signatus.

Itaque in recommendationem meam non nisi pietatem adfero, jam non nihil manifestatem, qua ducos in rem nostram scholasticam, et quo omnia mea studia tendebant tendentque quoad vixero.

Favoribus gratiosis recommendatus persevero, Pestini d. 13. Maj 1839.

Inclyti Inspectoratus

humillimus servus
Paulus Hunsdorfer
Juratus Causarum Advocatus et edu-
cator Baronum Podmaniczky.

(A Késmárki liceum levéltárából. E. fasc. I. Nr. 12.).

13. Hunfalvy János lemondó levele 1852-ből.

Nyilatkozat a Tek. és Nagytiszteletű iskolai gyűléshez.

Köztudomásra van, hogy a' múlt évi november 5-én kelt magas kormányi rendelet nyomán?' tanítástól eltiltattam. Lépéseim azon rendelet visszavételére eddigelé süker nélkül maradtak s bármennyire szeretnék csekély tehetséggel kivált most, midőn magokat a' tanárságra szánó jeles emberekben igen nagy bőség nincsen, a' késmárki tanintézetnek szolgálni, mégis mostanra nézve azt nem tehetem. Mindazáltal a' reményt újra taníthatni még nem akarom egészen letenni, 's azért, ha a' Tek. és Nagyüszteletű iskolai gyűlés abban megnyugszik' tanári hivatalomról sem mondok le végkép; – azonban a, pénztárnak sem akarok továbbá is terhére leríni 's ezennel midőn az eddig irántam mutatott szívességet megköszönöm, lemondok tanári fizetésemről mindaddig, mígnem a' magas kormánytól tanítási engedélyt nyerek. Midőn e szerint ideiglenesen búcsút veszek a' tanodától, szívem mélyéből óhajtom, hogy az mindjobban felvirágozzék 's a' tudomány és miveltség terjesztője 's a prot. egyház és nemzetiség erős oszlopa maradjon mindörökké.

Kelt Késmárkon július 24-én 1852.

Tek. és Nagytiszteletű isk. gyűlés

alázatos szolgája
Hunfalvy János m. k.

(Eredetije a késmárki lic. levéltárban. E. fasc. I. Nro. 28.)

14. Mendikánsok alapszabályai a lipótszentmiklósi ev. egyházban 1853-ból. (Tótból fordította Madera Mihály segédlelkész.)

I. *A mendikáns arravalósága:*

1. Mendikánsnak felfogadható oly fiúgyermek, aki legalább 4 esztendeig járt az iskolába, jól tud írni, olvasni, számolni, énekelni s kinek az énekléshez alkalmas hangja van.

2. Gyenge testalkatú gyermekek csak akkor vehetők fel, ha kicsiny alkatuk mellett legalább remény lehet arra nézve, hogy megerősödnek.

3. Feltétlenül megkívántatik, hogy legyen valahol lakásuk, és legyen, aki gondoskodik fehérműjokról s ennek mosásáról.

4. Lehetőleg ezen egyház kebeléből származzanak, de ha ilyen nincs, akkor idegent is fel lehet venni.

II. *A félfogadás módja:*

1. A mendikáns-jelölt jelentkezzék ama tanítónál, kinek az osztályába jár, ez a tanító pedig a chórus vezetőjével együtt vegye a jelentkezőt szigorú vizsgálat alá, vajjon a követelményeknek mindenben megfelel-e.

2. Ha mindketten alkalmasnak találták, akkor ezt bejelentik a lelkésznek és a mendikánsok gondnokának (starosta) s így négyen együtt már most kimondják, hogy a fiú felvételt a mendikánsok sorába.

III. *A mendikánsok kötelességei:*

Az így felfogadott mendikánsok négy évi szolgálatra kötelezik magukat.

2. Kötelesek rendesen bejárni az iskolába, ott szorgalmasan tanulni s szigorúan az iskolai törvényekhez alkalmazkodni; a templomban, temetéseken és ahol az egyházi szokás kívánja, *énekelni*, istentiszteletra és temetésekre harangozni, elmenni a szomszéd gyülekezetekbe hivatalos levelekkel, vagy körözvényekkel, ha az egyházi vagy iskolai személyzet ezzel őt megbízza; tisztítani, seperni az iskolát. Mindezeket minden újonnan felfogadottnak a tudomására kell hozni.

3. Kötelesek továbbá a lelkész- és a tanítói személyzetnek kisebb munkákban segédkezni, pl. Lipóújvárra fa assignátióért, fáért, fuvarosért kötelesek elmenni, de figyelemmel kell lenni arra, hogy ez ne történjék az iskolai tanulmányaiknak nagy hátrányára.

IV. *Disciplina:*

1. Az iskolai disciplinát a megfelelő tanító gyakorolja, akitől elvárjuk, hogy minden lehetőet megtesz, hogy a mendikánsok

a nekik nyújtott egyéb jótéteményeken kívül az iskolai művelődésben is részesüljenek.

2. Az éneklési fegyelmet a chórus vezetője gyakorolja, aki, akár lesz arra szükség az ist. tiszteletet, temetést vagy más alkalmat illetőleg, akár nem, hetenkint legalább kétszer köteles éneklési gyakorlatot tartani a mendikánsokkal.

3. Ha kötelességeiket elmulasztanák, vagy pedig nem viselkednének illő módon, meg lesznek büntetve.

V. *Ellátás:*

1. Élelmezést az egyes mendikánsok az egyes egyháztagoktól – házról-házra járva – kapnak, még pedig a 2 legidősebb Miklóson, harmadik Miklósi-Hustákon, a többi 3-4 pedig Verbicen (6-7).

2. Felsőruhát és cipőt a szegények pénztárából kapnak, még pedig az első évi szolgálat után.

3. Az eddig szokásban volt majálisi könyörgés (gyűjtés a maguk számára) ezentúl elmarad, de ehelyett a mendikánsok minden majáliskor kapnak 10 krajcárt, szintúgy gyűjtő erszénnyel ki fognak menni a filiákba is, jobbmódú házakba s ha az anyagyülekezet tagjának nem lesz ellenére, úgy pl. névnapkor és más ily alkalomkor szintén fel fogják *énekkkel* keresni az egyháztagokat s őket üdvözölni.

VI. *Az elbocsátás:*

1. Az eltelt munkaidő után a mendikáns bizonyítvánnyal bocsáttatik el.

2. Ha az elbocsátott számára akadna valahol hely *tanonc* minőségben, úgy az előljáróság vegye pártogásába s segítse elő az ily gyermekeket.

3. Ha a mendikáns viselkedése nem megfelelő, úgy először figyelmeztetendő, azután – ha az intés nem használt – az előljáróság kölcsönös megegyezése mellett eltávolítandó.

**15. A Scholtz Frigyes examen candid, szóló
bizonyítvány 1855-ből.**

Praesentibus fide digne testamur Orantissimum Juvenem Fridericum Schoicz Rusquino Scepusiensem terminato féliciter Studiorum Philosophico Theologiorum cursu in Instituto Theologico Superintendentiae E. A. C. Tibiscanae Eperjesiensi justo Testimonio ornatum, coram me et Deputatione Superintendentiali Examen ut ajunt Candidaticum subivisse in eoque talia suae cognitionis, et in Studiis adhibitae diligentiae edidisse specimina ut eum sufficienter et rite praeparatum esse censeamus, qui cum fructu^f Universitates adire queat, praesertim cum etiam sufficienter de eius recte cogitandi et agendi ratione, nobis sese commendaverit.

Eperiessini die 31. Juli 1855.

Joannes Ludovicus Topertzer.

Administrator Superintendentiae Evang. A. C. Tibiscanae. Michael
Hlavacsek prof. Stephanus Lin-
berger, prof, theol. syst. Johann
Tillisch prof. theol.

(Eredetije a késmárki Scholtz család tulajdonában).

16. Ev. középiskolai tanári oklevél 1867-ből.

A magyarhoni ágostai hitvallású evangyéliumi Egyházegyetem nevében üdvöt az olvasóknak!

Kiszely Ervin késmárki tanár úr a gymnasiumi tanári vizsgához követelt előtanulmányokat az evangyéliumi Egyháznak kívánalma szerint sikeresen befejezván s a magyarhoni ág. hitv. evang. Egyházegyetem által a leendő gymnasiumi tanárok megvizsgálására kinevezett Bizottmány előtt mind alakai – mind tartalmilag eleget tevén: a tanárvizsgáló Bizottmány nevezett Urat jelen ünnepélyes alakban kiadott oklevele által a magyarhoni ág. hitv. evang. Egyházegyetem nevében ezennel

„Gymnasiumi tanár”

czimmal tiszteli meg s egyúttal őt az algymnasiumban a mennyeségtan és természettan tanítási jogával ruhazza föl. Minek bizonyságául jelen okiratot hivatalos pecsétünkkel és nevünk sajátkezű aláírásával ezennel hitelesítjük.

Kelt Eperjesen 1867 szept. 9-kén.

Hazslinszky Frigyes eperj. tanár. Máday Károly Superintendens

Vandrák A. bölcsészet tan.

és bizottmányi Elnök.

Pákh Károly iglói tanár.

Czékus István főesperes.

Bartholomaidesz János főesperes.

(A pecséten: A magyarhoni
ág. h. ev. egyetem bizottmánya.

Hlavacsek Mihály

theol. dékánja.

Fide ac luge.)

Tillisch János theol. tanár.

(Eredetije a késmárki Kiszely család tulajdonában.)

Név és tárgymutató.

- Ábel Jenő* 50.
Albizálás 77.
Adamis Gyula II.
Alexy Lajos 235*
Albert József 235.
Ambrosius Sámuel 200., 236.
Apáti Ferenc 9.
Aszód 32.
Aszódi gimnázium 115.
Aszódi leányiskola 292.
Batizfalvy István 145.
Bartholomaeides Adél 189.
Bartholomaeides László 48., 113.
Barth 61.
Bánhegyi István 43., 172., 231.,
Bancsó Antal 62., 105., 235.
Bácsszerémi egyházmegye 85.
Baltik Frigyes 112.
Balassagyarmat 113.
Bártfai iskola 113.
Ballagi (Bloch) Mór 75., 173., 22
Bauhoffer 34.
Bártfa 13.
Balassák 11.
Bayer János 74., 154.
Baumheckel György 47.
Banczik Samu 232.
Bartal Antal 233.
Berzeviczy Albert 162.
Beké Andor 16\$.
Belmisszió 194.
Berzevicze 81.
Békéscsabai népiskola 95.
Békéscsaba 32.
Benedikt! 130
Belóczy Sándor 106.
Besztercebánya 10., 13.
Békés 11.
Bereg 11.
Békefi 18.
Békési 18.
Berzeviczy Gergely 37., 110.
Benka Gyula 46., 173., 229.
Bél Mátyás 62., 208.
Beer 63.
Benczúr József 63,
Bende Károly 68.
Bersenyei György 77.
Bereczky Sándor 236.
Bierbrunner Gusztáv 85.
Bihar 11.
Binder Jenő 232., 236.
Blaskovics János 201, 222.
Bonyhádi főgimnázium 115.
Bonyhádi internátus 203.
Borbis 13.
Bonyhád 32.
Boleman 67, 223.
Bogsch A. 235.
Bodnár Gyula II. 81.
Bohus M. 154.
Böhm Károly 47., 149., 235.
Bocadius János 164.
Brand .Vilma 193.
Brenz 8.
Breznyik János 33., 137., 227.
Bredeczky 67., 212.
Bruckner Károly I., 235.
Bruckner Győző 235.
Budapesti tanterv 148.
Budapesti leányiskola 187.
Bukovszky János 107,
Bugenhagen 8.
Bunyitai 11.
Buda 13.
Budapesti zsinat 17.
Buchholcz György 66.
Carrière 3.
Carolina Resolutio 32.
Comenius 8., 52.
Confessio pentapolitana 50.
Cordon báró 75.
Cörver János 70.
Cíbrik Péter 165.
Csabai Mátvás 50.
Csaplovics János 58.
Csáka Károly 37.
Csepregi kollokvium 15.
Csetnek 58.
Csetneki iskola 83., 113.
Csengely Gusztáv 236.
Csink János 190., 234.

- Cházár András 76., 215.
 Czobel Ernő 9,
Daxer György 47., 160.'
 Debrecen 11., 49.
 Demkó Kálmán 13., 75.
 Devalváció 37.
 Dévay Bíró Mátvás 51.
 Decard 64.
 Decsy Sámuel I., 70.
 Deákkuti vármegye 77.
 Dilthey 4.
 Diesterweg 47., 230.
Dietrich 67.
 Dobsina 58., 73.
 Doleschall 98., 186.
 Dobó Adolf 186.
 Domanovszky Endre 229.
 Dóczy Imre 231.
 Dom a scola 236.
 Dörner 61.
 Drágffyak 11.
 Droppa 75.
 Drobny János II.
 Dunántúli törvénykönyv 23.
Ebenspanger János 107.
 Egyetemes egyház alkotmánya 29.
 Elischer József 235.
 Eötvös báró 148., 159., 222.
 Eöttevényi Nagy Olivér 196.
 Eperjes 13., 49.
 Eperjesi leányiskola 185.
 Eperjesi teol. otthon 203.
 Erasmus 11.
 Erdélyi százszok 13.
 Erdélyi János 52., 207.
 Emericzi Dávid 163,
 Erdösi Szilveszter János 11., 206.
Faragó Bálint II., 56., 153.
 Fabó 81.
 Farbaki József 179.
 Falvay Antal 186.
 Falk Miksa 224.
 Fábry Tamás 53.
 Fábry Gergely 163., 210.
 Fazekas-Vazsánd 165.
Fáy András H.
 Felvilágosodás 8., 61.
 Felsőlvő 32.
 I. Ferenc 37.
 V. Ferdinánd 38.
 Felsőlvői reálistkola 108.
 Felsőlvői internátus 202.
 Fináczy Ernő 5., 21., 34., 111.
 Fischer Boldizsár 57.
 Fischer Miklós 235.
 Formula concordiae 53.
 Frankl 11., 19., 57.,
 Friml Aladár 35.
 Fries 47., 230.
 Fröbel 47.
Francke 61.
 Fröhlich Dávid 69.
 Frenyó 75.
Galgóc 81.
 Gassenschulen 183.
 Geringer 40.
 Gera Konrád 53.
 Genersich Menyhért 53.
 Genersich Keresztély 154.
 Genersich János 213.
 Gerhardt Béla 253.
 Gedike 67.
 Géressy Kálmán 207.
 Gessner 214.
 Ginger 43.
 Glatz Jakab 157., 212.
 Gl atz Henrik 205.
 Glos Károly 162.
 Gobi Imre 197.
 Gömöri esperesség 24.
 Gömör János 236.
 Görgey István 69.
 Görög nyelv 150.
 Görög nyelv ügye 233.
 Graff András 209.
 Gradeci Horváth Gergely 53., 153.
 Greguss Ágost 43., 229.
 Greguss Mihály 164., 214.
 Grünvald Béla 32, 79.
 Gulyás István 210.
 Győri Vilmos 92.
 Győri iskola 113.
 Győr 196.
 Gyulai főiskola 153.
 Gyóni Géza 242.
 Gyalui Torda Zsigmond 164.

- Haan Lajos* 17., 95.
 Haberern Jonatán 229.
 Hamvas József 236.
 Hajnóczy 64.
 Händel Vilmos 105.
 Hazai Olivér 205.
 Hain 155.
 Haynau 40.
 Henckel János 11.
 Heves 11.
 Heinrich Gusztáv 235.
 Hetvényi Lajos 236.
 Herfurt József 60.
 Hirschmann Nándor 235.
 Hittrich Ödön 236.
 Hlavacsek András 227.
 Hlatky József 49.
 Holstein 50.
 Holubi József 82.
 Holéczy Mihály 83.
 Holch Ottó 203.
 Hoffmann Péter 205.
 Horváth Cyrill 10.
 Horváth Ödön 235.
 Horváth Stansít 50.
 Hornyanszky Viktor 42., 81.
 Hornyanszky Aladár 160., 163.
 Horovicz Simon 162.
 Hörk József 15., 50., 77., 133.
 Hontmegye 11.
 Hrabovszky György 165.
 Hronyecz György 235.
 Hunfalvy János 137., 232.
 Hunfalvy Pál 40., 69., 232.
 Humanizmus 125.
 Humanisták 10.
 Húsz János 235.
 Husziták 10.
Idealizmus 110.
 Iglói iskolák 115.
 Iglói leányiskola 186., 189.
 Imre Sándor I., 174., 210.
 Ipolyi Arnold 48.
 Iezsovics Károly 227.
 Iskolai vizsgálatok 76.
Jausz 227.
 Jeszenszky István 43.
 II. József 20.
- Kalazanti József* 8.
 Kassa 13., 50.
 Kassai iskolák 83.
 Kassai leányiskola 189.
 Karcer 66.
 Kapi Béla 168.
 Kapi Gyula 98., 235.
 Kavas Jakab. 165.
 Kanka Dániel 219.
 Karátsonyi Zsigmond 205.
 Kálvinizmus 16.
 III. Károly 32.
 Kármán Mór 35., 38., 210.
 Karsai Sándor 228.
 Keresztesi 35.
 Kemény Lajos 50.
 Kernuch K. Adolf 115.
 Kertscher Sándor 189.
 Kermetzky György 197.
 Keleti Károly 232.
 Keller Imre 234.
 Kecskeméti ev. népiskola 241.
 Késmárk 13.
 Késmárki elemi iskola 83.
 Késmárki polg. iskola 106.
 Késmárki leányiskola 187.
 Késmárki nevelő intézet 199.
 Kiss Áron 15., 184., 216.
 Királyi városok iskolái 19.
 Kisebb városok iskolái 20.
 Kis János 77., 217.
 Kishontmegyei fraternitás 85.
 Kissomlyói árvaház 195.
 Király Ernő I., 227.
 Kintzler Árpád 235.
 Klein I. S. 54.
 Klein Michael 183.
 Klamarik 174.
 Koczogh András 9.
 Kovachich 33.
 Kovács Sándor I., 71., 230., 236.
 Kossuth Lajos 137., 242.
 Korbély Géza 185.
 Kovaievsky II.
 Korén István 229.
 Kovarik Mihály 235.
 Korcsek Zs. 235.
 Körmöcbánya 49.

- Körmöcbányai gimnázium 113.
 Kőszegi iskola 114.
 Kőszegi leányiskola 192.
 Kövesdi Pál 209.
 Krupecz István 80.
 Kriebel J. S. 213.
 Krug Lajos 235.
 Kulik M. 235.
 Kurz Sámuel 171.
 Kursächische Schulordnung 12.
 Kupecz 75.
 Külföldre járás 34.
 Kühne 171.
Ladivér Illés 52., 207.
 Ladányiak 11.
 Lauingen 51.
 Lahne 171.
 Lencz Pál 60.
 Leibicz 84.
 II. Lipót 27., 37.
 Lichner Pál 75.
 Linberger István 107, 227.
 Liedeman 158., 199., 214.
 Liptószentmiklósi leányiskola 187.
 Losonczy Lajos 236.
 Losonci gimnázium 114.
 Lőcse 13.
 Lovich 67.
 Lőcsei leányiskola 185.
 Lőcsei nevelő intézet 199.
 Luthardt 62.
 Lukács Ödön 85.
 Luginsland 49.
 Luther 3., 4., 7., 9., 49., 181.
 Luther Otthon 197.
 Luther Társaság 238.
Madera Mihály II., 58.
 Madár Mátyás 196.
 Mauritz Rezső 43.
 Markusovszky 51. 157.
 Marth 63.
 Magyar nyelv ügye 70.
 Materializmus 110.
 Margócsi József 114.
 Mayer Endre 169., 229., 235.
 Masznyik Endre 160. 235.
 Magyar Győző 169. -
 Magda Pál 218.
 Makkay Sándor 234.
 Mágocsy Dietz Sándor 236.
 Mária királyné 10.
 Mária Terézia 20., 36.
 Márton Jenő I., 236.
 Melanchthon 5., 8., 47., 49., 51
 Mertz 6.
 Mezőberény 67.
 Mednyánszky 154.
 Meskó László 236.
 Mikulik 24., 73.
 Miava 76.
 Miskolci gimnázium 114.
 Mikler Károly 16., 160
 Michnay Endre 221.
 Mikola Sándor 235.
 Mocos 15., 23.
 Molnár Aladár 32., 48.
 Moldner 49.
 Modori leányiskola 192.
 Modori gimnázium 59., 115.
 Mokry Samu 107.
 Mocskónyi József 236.
 Moravcsik Géza 229.
 Munkácsy Bernát 233.
 Murányi cikkek 22.
 Munyai Sándor Lajos 125.
 Munich Sándor 53.
 Müllner 57.
Nadler Ferenc 205.
 Nagyőrce 68.
 Nagybecskereki gimnázium 115.
 Nagy György 110., 167. 212.
 Nagyőri iskola 153.
 Nádasdy család 11.
 Neander 8.
 Nemesek iskolái 19.
 Nemzeti nevelés 47.
 Nemzetiségi mozgalmak 78.
 Nevelési Emléklapok 99., 236.
 Neuman Jenő I.
 Népiskola eredete 78.
 Néptanítók Könyve 90., 236.
 Németi Pál 172.
 Németh Sámuel 1.
 Niemeyer 47., 219., 230.
 Nikelszky Zoltán 193., 135.
 Nitschinger Pál 235.

- Nógrádmegye 11.
 Nógrádi esperesség 24.
 Noszágh János 100., 173.
 Nóvák Pál II.
 Noszky Jenő 235.
 Növi Annales 236.
 Nyitra megye 11.
 Nyíregyháza 32.
 Nyíregyházi ev. népiskolák 83.
Obál Béla 13.
 Oeschger Adél 190.
 Oertel János 220.
 Okolicsno 81.
 Okolicsányi 81.
 Ortodoxia 44.
 Oravetz M. 76., 157.
 Oravecz Ödön 236.
 Osgyáni gimnázium 115.
Paulsen 5., 12.
 Payr Sándor I., 23., 53., 64., 167., 212.
 Patens 40.
 Palcsó 50.
 Paulini 4., 87.
 Papp József 168., 236.
 Palumbinvi Sámuel 183.
 Pazar József 235.
 Pápa 11.
 Paákh Károly 77.
 Pálffy József 102., 143., 228., 235.
 Papavátás 163.
 Pásthy Károly 241.
 Pesti Gábor 11.
 Perényiek 11.
 Petrovich 11.
 Pentapolitana fraiernitas 15.
 Pestalozzi 47., 224.
 Petri Gyula 67.
 Petz Gyula 75.
 Petz Gedeon 235.
 Pecz Vilmos 234.
 Pethes János 99., 235.
 Pesti polgári iskola 106.
 id. Pékár Károly 235.
 Pesti tanterv 142,
 Perlaky D. 167., 216.
 Péterfy Sándor 188., 231., 216., 235.,
 224., 225.
 Petőfi Sándor 242.
 Perényi Péter 13.
 Pintér 206.
 Pietizmus 8, 46.
 Pileius Gáspár 52.
 Pistorius 70.
 Pius Desiderius 75.
 Pinkafő 196.
 Platner Antal 51.
 Pozsony megye 11.
 Pozsony 51.
 Pozsonyi leányiskola 183., 190.
 Pozsonyi belmiisziói intézmények 196.
 Pozsonyi teol. otthon 203.
 Polleranus 40.
 Polgári iskolák 92.
 Poszvék Sándor 116.
 Potkoniczky Ádám 199.
 Posch Károly 235.
 Protestáns tanargyűlés 39.
 Protestantische Jahrbücher für Öster-
 reich 42.
 Prónay Gábor báró 132., 243.
 Prónay Dezső báró 243.
 Prónay Albert báró 174., 226.
 Prónay Sándor báró 118.
 Pröhle Vilmos 235.
 Pröhle Károly 235.
 Pukánszky Béla 205.
 Podmaniczky bárók 67.
Rausch 5.
 Ratio"! Educations 20., 35.
 II. Ratio Educationis 38.
 Racionalizmus 46.
 Raáb Károly 114.
 Raffay Sándor 194.
 Rátz László 235.
 II. Rákóczi'Ferenc 69.
 Ráth György 154.
 Rezik 12., 19., 21., 238.
 Regnum Marianum 44.
 Reuter Ulrik 49.
 Recordatiók 58.
 Reálirányú népiskolák 105.
 Reáliskolák 107.
 Realumus 125. ■
 „Rendszer” 136.
 Révaiaik 11.
 Révai Ferenc 19., 50.

- Révay József 235.
 Révész Imre 14., 32, 35.
 Révész János 153.
 Révkomáromi iskola 83.
 Rhenius 221.
 Rimaszombat 32.
 Rimaszombati gimnázium 115.
 Ribini János 209.
 Riedl 227.
 Roth Friedrich 5.
 Rózsahelyi zsinat 17.
 Róth Márton 235.
 Rozsnyó 32.
 Rozsnyói leányiskola 192.
 Rozsnyói árvaház 197,
 Rosenauer 47.
 Rókusi iskola 83.
 Rochow 92.
 Rombauer Emil 110., 231.
 Roykó János 200.
 Röschel 64.
 Rust 116,
Sandvoss Ernő 83.
 Sajógömöri Iskola 107., 115.
 Sas István 235.
 Sas János 235., 173.
 Salzmann 222.
 Sáros 11.
 Sárospatak 49.
 Sárszentlőrinci iskola 115.
 Sántha Károly 168.
 Schremmel Ábrahám 48.
 Schmidt K. J. I., 61
 Schrödl József 61.
 Schwartner 74.
 Schréter Károly 84.
 Schedius-féle tanterv 91.
 Schedius-féle tanterv módosítása
 Schmidt András 189.
 Schedius Lajos 215.
 Schmidt János II.
 Schwarz Gyula 233.
 Schwicker 176.
 Schneller István 152., 158., 180.,
 Schola Rivulina 153.
 Schulek Gusztáv 162.
 Schubert 171., 227.
 Scholtz Ágost 235.
 Schultz 171.
 Schewrlay Mátyás 220.
 Schröer G. F. 222.
 Selmezbánya 10.
 Sebestyén Jenő 162.
 Sebestyén Gyula 174.
 Sennovitz 185.
 Sennovitz Mátyás 201.
 Seberinyi János 214.
 Severlay Károly 227.
 Sélley Sándor 162.
 Seltenreich Károly 188., 222.
 Siegler János 48.
 Signumok 77.
 Simkó Endre 172., 235.
 Simonyi Zsigmond 233.
 Skulteti Szeverin 53.
 Skolka András 220.
 Sopron 10., 51., 64.
 Soproni magyar társaság 71.
 Soproni népiskola 100.
 Soproni polgári iskola 106.
 Soproni leányiskola 187., 191.
 Sóhalmi Samu János 172.
 Solymossy Lajos báró 194.
 „„Spener 61.
 Sturm 8., 48.
 Stöckel Lénárd 12., 49., 206.
 Stöckel Lénárd törvényei 54,
 Steiner 47.
 Steinacker Gusztáv; 202., 222.
 Steiger Ferenc 235.
 Stettner Gyula 235.
 Stoll Ernő 85., 235.
 Stenczel 130.
 Stür 130.
 Straner Vilmos 159.
 125. Stromp László 207., 235.
 Suhajda 47.
 Schulek II.
 Skultety II.
 Szusz Lajos'235.
 Systema rei scholasticae 117.
 234. Szatmár 11.
 Szabad királyi városok 20.
 Szabályrendeletek 30.
 Szarvas 32., 67.
 Szakonyi József 217.

- Szepesség 10
 Szepesváraljai zsinat 16.
 Szepesváraljai népiskola 105.
 Szepesbéla 186.
 Szepesolaszi 84.
 Szepesszombat 84.
 Szeberényi Lajos 25., 75., 236.
 Szeberényi Andor 42., 67., 228.
 Szeremley Sámuel 42.
 Szegedy Gergely 50.
 Szentiványi Miklós 107.
 Szeberinyi János 173.
 Szelényi G. férj. Králik Lajosné 192.
 Szelényi Károly 205.
 Szelényi Ödön 67. 115., 160., 178.,
 180., 199., 224.
 Székács József 112., 226.
 Széchy Károly 225.
 Szilágyság 11.
 Szirmay Adám 126.
 Szigethy Lajos 236.
 Szlávik Mátyás 204.
 Szontágh Sándor 105.
 Szőnyi Pál 174.
 Sztáray Mihály 48.
 Sztretskó György 64.
Tavasi Lajos 39., 109., 136., 223., 225.
 Takács Sándor 70.
 Tanítók fizetése 72.
 Tatay István 75., 143., 223., 229.
 Tanítási nyelv 130.
 Tankó Béla 234.
 Temesváry Pelbart 9.
 Tessedik Sámuel 67., 198., 211.
 Temesvári gimnázium 115.
 Thurzók 11.
 Thoma Mátyás 47.
 Thököly Sebestyén 53.
 Thököly Imre 77.
 Thurzó Szaniszló 81.
 Thurzó Ferenc 153.
 Tiszakerületi rendezet 28.
 Tomka-Szászki 63.
 Tóth Kálmán 77.
 Tót gimnáziumok 79
 Tomasek 130.
 Tompa Mihály 195.
 Török 11.
 Trotzendorf 8., 51.
 Trencsénmegye 11.
 Troeltsch 61.
 Trauguss testvérek 109.
 Trsztýénszky Ferenc 236.
 Trsztýánszky Dániel 240.
 Tsisch Tamás 193.
 Turócmegye 11.
 Turócszentmárton 68.
 Turócszentmártoni gimnázium 115.
Ujverbász 67.
 Uhrin Károly 95.
 Ung 11.
 Ungarischer Simplicissimus 58.
 Ungarische Volksschule 236.
Vasmegeye 11.
 Vandrák 47., 147., 155., 229.
 Vay Ábrahám 63.
 Vajda Péter 75., 225.
 Vécsey Tamás 162., 229.
 Vitális István 227.
 Vietorisz József 236.
 Volfgang L. 235.
 Vojtkó Pál 236.
Warko weil 116.
 Wagner Lajos II., 243.
 Wagner Márton 53.
 Weber Rudolf 66.
 Weber Samu 66.
 Wittenbergi bursa 54.
 Wilim János 76., 95.
 Windeck Erasmus 51.
 Wimmer G. A. 169.
 Wolff 8., 66.
Zay-ugróci tanterv 39., 96., 130.
 Zay Károly gróf 39., 226.
 Zábrák Dénes 78.
 Zeitschrift von und für Ungarn 67.
 Zelenka Pál 76.
 Ziegler Teobald 51.
 Zipser Anprás 190.
 Zoványi Jenő 8., 10., 14.
 Zólyommegye 11.
 Zoch Sámuel 196.
 Zsilinszky Mihály 14” 22., 26, 28.
 33., 60., 229
 Zsigmondy Jenő 30.
 Zsedényi Ede 243.
 Zsolnai zsinat 16.
 Zwingli 51.

Tartalom.

<i>Előszó</i>	<i>I-II</i>
1. A reformáció hatása az iskolaügyre	3
2. Az ev. iskolák megszületése. A zsinatok iskolaügyi határozatai...	18
3. Az ev. iskolák külső története.....	31
4. Az ev. iskolák belső történetéből.....	45
5. Az iskolafokok elkülönülése. Az ev. népiskolák	79
6. Ev. középiskolák	111
7. Ev. főiskolák.....	152
8. Tanító és tanárképzés.....	163
9. Az ev. nőnevelés	180
10. Az iskolán kívüli nevelés. internátusok. Ker. felebaráti intézetek..	194
11. Az evangélikusok nevelésirodalmi munkássága.....	205
12. Befejezés. További kutatások feladata. Az ev. iskolák történeti hivatása és jövője.....	238
13. Mellékletek	245
14. Név és tárgymutató.....	274

